નિ વે દ ન

ગુજરાત વિદ્યાસભા(ગુ. વ. સો.)એ ગુજરાતી ભાષાદ્વારા ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનને ખીલવવા કેટલાક સમયથી પ્રવૃત્તિ આદરી, તેને અંગે કેટલાક વિદ્વાનોને ગ્રંથો લખવાનું કામ પણ સોંપ્યું હતું. ૧૯૩૯ ના માર્ચમાં દેણગી આપતાં મુંબઈ સરકારે નીચે જણાવેલી યોજના મંજૂર કરી આપી હતી:

૧. ભાષા અને સાહિત્ય (Language and Literature)

૧. ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, એનો ઊગમ અને ક્રમિક કક્ષાઓમાં વિકાસ.

૨. ગુજરાતી છંદઃશાસ્ત્રનો અધ્યયનાત્મક નિબંધ.

૩. જૂની ગુજરાતીના શિષ્ટ ગ્રંથોનું સંપાદન (ગુ. વ. સો. ના હાથપ્રત –સંગ્રહ તથા બીજાની હાથપ્રતોને આધારે)

૨. ઇતિહાસ (History)

૧. ઇતિહાસ-સાધન ગ્રંથો.

૨. ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (સચિત્ર);

૩. સમાજશાસ્ત્ર (Sociology)

૧. ગુજરાતી ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાતિઓ ઉપર નિબંધ.

તે અન્વયે આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

શેઠ ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ વિદ્યાભવન
ગુજરાત વિદ્યાસભા અમદાવાદ
તા. ૩૦–૬–૧૯૪૬

રસિકલાલ છો. પરીખ
અધ્યક્ષ
શેઠ ભો. જે. વિદ્યાભવન

VISIT…

આમુખ

સાધનો નહિ તો ઇતિહાસ નહિ !

સાધનો તે પૂર્વકાળના મનુષ્યોના વિચારો અને કાર્યોના રહી ગયેલા અવશેષો છે

ઇતિહાસકારનુ કામ સાધનો સાથે છે *

ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ અંગે સંશોધનની યોજના વિચારાતી હતી ત્યારે ગુજરાતના ઇતિહાસને મહત્ત્વનુ સ્થાન આપવામા આવ્યુ હતુ ઉપલબ્ધ સાધનોને આધારે ઇતિહાસને ફુલિત કરવાનું કામ, અને નવા સાધનોને ઉપલબ્ધ કરવાનું કામ–એમ બે માર્ગદિશાઓ સ્પષ્ટ હતી પહેલી દિશામા થયેલા કામની નોંધ લેતા જણાયુ કે–ઇ સ ૧૮૫૬ મા પ્રકટ થયેલ રાસમાલા અને ઇ સ ૧૮૯૬ મા પ્રકટ થયેલ બોમ્બે ગઝેટિયર ગ્રંથ ૧ ખંડ ૧ એ બે અંગ્રેજીમા લખાયેલા ગ્રંથોનુ હજી પણ મહત્ત્વ છે રાસમાલાનો ગુજરાતી અનુવાદ ગુ વ સો એ ૧૮૬૯ –૭૦ મા પ્રકટ કર્યો ગેઝેટિયર ઉપરથી ગુજરાતનો ઇતિહાસ રૂપાંતરે ગુ વ સો એ ૧૮૯૮મા પ્રસ્તુત કર્યો આ અરસામા જે નવી સામગ્રી એકઠી થતી હતી તેનો ઉપયોગ કરી અને પહેલા સંગૃહીત થયેલી સામગ્રીનો નવેસરથી વિચાર કરી ઇતિહાસ લખવાને અવકાશ હતો, અને તેથી ગુ વ સો એ ઇ સ ૧૯૩૭–૩૮ મા 'ગુજરાતનો મધ્યમકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ' બે ભાગમા પ્રકટ કર્યો. અને ૧૯૪૫ મા 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ'—ઇસ્લામ યુગ, પહેલો ભાગ પ્રકટ કર્યો

No documents no history

Documents are the traces which have been left by the thoughts and actions of men of former times

The historian works with documents

Introduction to the Study of History' Ch V Langlois & Ch Seignobos

ઇતિહાસના સંશોધકે આ ગ્રંથ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે લંડન યુનિ ના પ્રોફેસર ડો સ્ટળિંગ તેમના 'લૉજિક'મા આ ગ્રંથને best short account of historical methodology available to the English reader તરીકે સન્માને છે (પૃ ૩૮૪, પાદટીપ ૨)

પ્રો ફોર્બસે અંગ્રેજીમાં ગુજરાતના મુસ્લિમ રાજ્યોનો ઇતિહાસ ૧૮૩૮ માં પ્રકટ કર્યો

ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધનોને શોધી અને તેના ઉપરથી મુસ્લિમ રાજ્ય પહેલાંના ઇતિહાસનો પહેલો ખરડો તયાર કરવાનો યશ ડૉ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીને છે, અને મુસ્લિમ રાજ્યોનો ઇતિહાસ લખવામા સૂરતવાસી ખાનસાહેબ ફઝલુલ્લાહ લુત્ફુલ્લાહ ફરીદીની મોટી મદદ હતી એમ ગૅઝેટિયર ઉપરથી જણાય છે ગણેશભાઈ ઉદયરામે રાસમાલાનો અનુવાદ કરતા અનેક સુધારા વધારા અને પૂર્તિઓ મૂળ ગ્રથમા ઉમેર્યા છે પ્રો હોડીવાળા અને પ્રો ફોર્બસે મુસ્લિમ રાજ્યોના સમયના ઇતિહાસ માટે ઘણી સામગ્રી સશોધિત કરી છે. શ્રી દુર્ગાશકર શાસ્ત્રીએ ગુજરાતનો રાજપૂત યુગનો ઇતિહાસ લખતા ઉપલબ્ધ તમામ સામગ્રીનો લગભગ ઉપયોગ કર્યો છે, અને શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવ ગુજરાતનો સાસ્કૃતિક ઇતિહાસ લખતા કાઈપણ જ્ઞાત સાધન રહી ન જાય તેની તકેદારી રાખે છે

સામગ્રી ઉપરથી ઇતિહાસને ફલિત કરવાની દિશામા પિષ્ટપેષણ કરતા વિશેષ પ્રગતિ કરવી હોય તો હવે નવા સાધનોની શોધ કરવાનો અને તેને ઉપલબ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ એમ લાગવાથી સશોધનવિભાગે પ્રારભમાં આ બીજી દિશામા કાર્યક્રમ યોજ્યો ઇ સ ૧૯૩૩ મા આચાર્યશ્રી જિનવિજયજીએ ગુજરાત સાહિત્ય સભાના માનાર્હ સભ્ય તરીકે પ્રાચીન ગુજરાતના સાસ્કૃતિક ઇતિહાસની સાધનસામગ્રી ઉપર વિચારપ્રેરક અને પ્રવૃત્તિપ્રેરક વ્યાખ્યાન આપ્યુ છે તે માર્ગે પોતે અસાધારણ શ્રમ ઉઠાવી કાર્ય કરે છે અને સિંઘી જૈન ગ્રથમાલામાં અને તે પૂર્વેના તેમના પ્રકાશનોમાં પોતે સશોધિત સગૃહીત સામગ્રી પ્રકટ કર્યે જાય છે સશોધનવિભાગની યોજનામા બે ખાણોમાથી સાધનો સહાર કાઢવાનો અમારો કાર્યક્રમ તે જ દિશામા બીજો કાંટો છે એક ખાણ તે પુરાણો અને બીજી જૈન આગમો–ચૂર્ણિઓ સાથે આ બન્ને આકરોમા ઇતિહાસનાં સાધનો માટે જે 'ખોદકામ' થવુ જોઇએ તે થયું નથી, અને તેથી આ પ્રવૃત્તિ આદરવામા આવી છે આ 'ખોદકામ'નું પહેલુ ફળ પ્રસ્તુત ગ્રથમા રજૂ થાય છે

પુરાણોનો ઇતિહાસ અને ભૂગોળ વિદ્યાઓના ગ્રથ તરીકે મૅકોનેલે ભારે ઉપહાસ કર્યો એને પરિણામે આપણા શિક્ષણક્રમમા ઇતિહાસ અને ભૂગોળ વિદ્યાઓના આધુનિક પ્રકારોને સ્થાન મળ્યુ આ જ અભ્યાસને પરિણામે પુરાણોને ઇતિહાસના સાધન તરીકે વાપરવાનું સૂઝવા લાગ્યુ અને પાર્જિટરે

'ધ ડિનેરટીઝ ઑફ કલિ એજ', અને 'ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ટ્રેડિશન'માં પુરાણોમાં ગૂઢ થઈ ગયેલું ઇતિહાસ–વસ્તુ પ્રકટ કરવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારથી પુરાણોના અભ્યાસનું મહત્ત્વ નિર્વિવાદ થવા લાગ્યું અને કયાંક કયાંક આ પ્રવાહ એક એવી દિશામાં જતો દેખાવા લાગ્યો છે કે જે કાંઈ પુરાણમાં કહ્યું છે તે ઇતિહાસ છે. મેકૉલેએ કરેલા ઉપહાસની આ પ્રતિક્રિયા છે; અને તેમાં વિવેચક–દૃષ્ટિનો અભાવ હોય એ સમજી શકાય તેમ છે છતાં પુરાણોમાં કાલ્પનિક અને વાસ્તવિક બન્ને છે; વાસ્તવિકને શોધી કાઢવું એ સંશોધકનું કામ છે.

ઇતિહાસમાં રાજાઓની વંશાવલીઓનું મહત્ત્વ ખીંટીઓ કે વળગણીઓનું છે; તેમને કાલક્રમમાં મૂકી શકાય તો ભૂતકાળમાં જવાની નિસરણી તૈયાર થાય. એ નિસરણીનો ઉપયોગ મનુષ્યજીવનના 'ભૂતપરિવર્તો' કે 'પર્યાયો' જોવામાં થઈ શકે. આ દૃષ્ટિએ પુરાણોમાંથી આવી નિસરણીઓ ઉપજાવવાનો જેટલો પ્રયત્ન થાય તેટલો ઓછો છે. પણ આ ઉપરાંત પુરાણોમાં ઇતિહાસની બીજી ઘણી મહત્ત્વની સામગ્રી છે–અને પુરાણોનું તળિયું ઉપર નીચે કરી દીધા પછી છેવટને સરવાળે આ બીજી સામગ્રી માટે જ પુરાણોનું મહત્ત્વ કદાપિ પંકાયેલું રહે! આ બીજી સામગ્રી તે મનુષ્યના પુરુષાર્થનાં ક્ષેત્રો–ભૂમિપ્રદેશો. આ સામગ્રી પુરાણોમાં વિપુલ છે અને વંશાવલી અને સંવતો અને સંવત્સરો જેટલી વિવાદાસ્પદ નથી; અને તેથી પુરાણોમાંથી ગુજરાતની સંસ્કૃતિનાં અનેકવિધ સાધનો પડયાં છે તેમાંથી પ્રથમ આ ભૌગોલિક કે પ્રાદેશિક સામગ્રી શોધવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે. રાજાઓની વંશાવલીઓ સાથે જનસમાજનું જીવન સંકળાયેલું હશે તેના કરતાં જનસમાજે સેવેલા ભૂપ્રદેશો સાથે વધારે સંકળાયેલું હશે; માટે જ રાજવંશો અને પ્રજાવંશો બન્ને ભૂપ્રદેશોમાં મુદ્રિત થઈ જાય છે–કે ગમે તો એમ કહો કે દટાઈ જાય છે! પણ ઇતિહાસને ફલિત કરવામાં ભૂસ્થાનોનો ઇતિહાસ અતિ મહત્ત્વનો છે. ગુજરાતનાં એવાં ભૂસ્થાનોના ઇતિહાસનાં સાધનો–documents--આપવાનો પ્રસ્તુત ગ્રંથનો પ્રયત્ન છે.

પુરાણોમાં ખોદકામ કરી આ સ્થળો પ્રકટ કરવામાં શ્રી. ઉમાશંકરે ઘણો શ્રમ ઉઠાવ્યો છે. સ્થળપ્રતીકો તારવવાનું, ભિન્ન ભિન્ન પુરાણોમાંના ઉલ્લેખોને એકત્રિત કરવાનું, એક સ્થળનાં અનેક નામોને તે તે સ્થળમાં સમાવવાનું અને એક નામનાં જુદા જુદાં સ્થળો જુદા પાડવાનું, ઇત્યાદિ કામ ઘણી ધીરજ અને ઝીણવટ માગી લે છે. આ દરેકને અવતરણ–પ્રમાણોથી ટેકવવા માટે પુરાણોનું વારંવાર, ક્રમે ક્રમે અને એકસાથે, અવગાહન કરવું

પડયું છે. આ પછી જે જે રચનાને વર્તમાન રૂપમાં ઓળખી શકાય તેમ ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; આ ઓળખાણ આપવામાં વિદ્વાન સંશોધકોએ રજૂ કરેલાં મતો અને પ્રમાણોની વિવેચનપૂર્વક સમાલોચના કર શક્ય હોય ત્યાં પોતાનો મત આ વિદ્વાન સંશોધકે પ્રમાણપુર:સર રજૂ કર્યો છે; અને આમ કરવા જતાં નિબંધો, દ્વારકા જેવાં રચનો માટે, લખાઈ ગયા છે (પૃ. ૮૧–૧૦૮). આ લખાણોમાં શાસ્ત્રીયતાના ધોરણને નીચું કર્યા વિના, પ્રમાણોનો આદર શિથિલ કર્યા વિના અને તર્ક–કર્કશતાને કાલ્પ નિકતાથી પોચી કર્યા વિના, ઉમાશંકરે સાહિત્યની સુભગતા લાવવા યત્ન કર્યો છે.

આ બધા કામમાં ભૂલો રહી ગઈ હોય, મતભેદને ઘણો અવકાશ હોય, છતાં documents–સાધનો–ની શોધમાં અને એના ઉપરથી ફલિત કરવાના ઇતિહાસમાં આ ગ્રંથથી એક પગલું આગળ ભરાશે એવી ઉમેદથી આ ગ્રંથ પ્રકટ થાય છે.

રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

પ્રાસ્તાવિક

૧ ઉદ્દેશ

કોઈ એક દેશનો શ્રદ્ધાસ્પદ ઇતિહાસ તૈયાર કરવો હોય તો તે પહેલા તેની વિવિધ સામગ્રીના જુદા જુદા આકરગ્રંથો ઇતિહાસકાર પાસે મોજૂદ હોય એ વધુ સગવડભર્યું ગણાય ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ અંગે પુરાણોના વિપુલ સાહિત્યમાંથી જે યત્કિંચિત્ સામગ્રી મળતી હોય તે જુદી તારવી કાઢી ઇતિહાસપ્રેમીઓ સમક્ષ રજૂ કરી એ આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે

પુરાણોમાંથી ઉપલબ્ધ થતી સામગ્રીમાં સૌથી વધુ નિશ્ચિત અને મહત્ત્વની સામગ્રી તે ભૌગોલિક છે ઇતિહાસ એ વિશ્વચૈતન્યની સ્થલકાલમાં સ્ફુરતી લીલાનું આલેખન છે સ્થલનામો એ ઇતિહાસકારને પોતાનું કામ આગળ ધપાવવાની તક પૂરી પાડતી નક્કર ભૂમિકા બની રહે છે પુરાણોમાં આવા અસંખ્ય સ્થલનામો વેરાયેલા પડ્યા છે પુરાણોના રચનારાઓ યાત્રિક લોકકવિઓ છે તે તે સ્થળો તેમણે માત્ર સાંભળેલા કે આજની જેમ નકશામાં જોયેલા અથવા તો ગાડીમાં ઝડપભેર ઘટાવેલા નથી, પણ ઘણાં તો તેમણે પોતે જ પગપાળા ચાલીને જોયેલા—ત્યાં ચાતુર્માસ ગાળીને સેવેલા—હોવાનો પૂરો સંભવ છે પુરાણોમાંની તરત ધ્યાન ખેંચતી અને અગત્યની એવી ભૌગોલિક સામગ્રી 'પુરાણોમાં ગુજરાત' ના આ પ્રથમ ખંડમાં રજૂ કરી છે મહત્ત્વની દૃષ્ટિએ ગૌણ એવી ઐતિહાસિક સામાજિક અને ભાષા વિષયક સામગ્રી જુદા ખંડમાં હોય એ ઠીક ગણ્યું છે

૨ વિષયમર્યાદા

પુરાણોનું સાહિત્ય વિપુલ છે રામાયણ અને મહાભારત(હરિવંશ સમેત)ની ગણના પણ પુરાણસાહિત્યની સાથે જ થાય છે સંશોધનકાર્યના આરંભમાં આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈએ કરેલી સૂચના અનુસાર સ્કન્દપુરાણ અને મહાભારતને મુખ્ય આધાર તરીકે સ્વીકારી, બીજા પુરાણો, ઉપપુરાણો અને માહાત્મ્યોની સામગ્રીનો યથાશક્તિ લાભ લીધો છે પાટણનિવાસી શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈ દવે પાસેથી 'સરસ્વતીમાહાત્મ્ય' ની એક હસ્તપ્રત જોવા મળી હતી, જે માટે તેમનો ઋણી છું

સ્કન્દપુરાણ ગુજરાત અંગે સૌથી વધુ મહત્ત્વનું છે કારણ તેના ગુજરાત અંગેના વિવિધ ભાગો અહીં તે તે ક્ષેત્રથી પૂરી રીતે પરિચિત જોનાર માણસોએ—કદાચ ત્યાં જ પેઢીઓ લગાતાર—રચ્યા હોય પદ્મપુરાણનો પેટાવિભાગ

ભાગોનું પણ એવું જ લાગે છે. તેમ છતાં તેમણે આપેલ સ્થળનામો તે લાક્ષનાં કયાં સ્થળોનાં જૂનાં નામો છે એ બધી જ વખત કહી શકાયું નથી. દા. ત. સાબરમતીતરે પદ્મપુરાણે આપેલાં 'પાટલવાડવ' અને 'મૌલિસ્તાન' એ બે નગરો કયાં તે નક્કી થઈ શકયું નથી. આ રીતની ઊણપો દૂર કરવામાં વિદ્વાનો મદદ કરશે એવી આશા છે. આ ઉપરાંત, ધર્મારણ્યનાં ૫૫ ગામોની યાદીઓમાંથી મળતા તે તે નામના સંભવિત પર્યાયો આપ્યા છે, છતાં તેમાંનાં બધાંજ આજનાં કયાં ગામોનાં નામો છે તે નક્કી થઈ શકયું નથી. તે વિભાગના નકશા મેળવવામાં પણ સફળતા મળી નથી. તે ૫૫ નામો કયાં કયાં ગામોનાં નામનાં સંસ્કૃતીકરણ છે તે અંગે પૂરક નિબંધની અપેક્ષા રહેશે, જે અન્ય કોઇ પૂરી પાડશે તો પણ મને એટલો જ સંતોષ થશે. અત્યારે તો વ્યાજબી વિલંબની હદ વટાવ્યા વગર ઉપલબ્ધ સામગ્રી તદ્વિદો આગળ ઉપયોગ માટે રજૂ કરી દેવી એ આશય અનુસરવો પડયો છે.

જુદાં જુદાં પુરાણોમાં અને એકજ–સ્કન્દ કે પદ્મપુરાણ જેવા વિશાલોદર –પુરાણના જુદા જુદા અંશમાં મળતી સામગ્રીનો કાલક્રમ તપાસવાનું લગભગ અશકય તો હતું જ, પણ એ ચર્ચા આ કાર્ય અંગે જોતરવાની કોઈ અનિવાર્ય જરૂર જણાઈ નથી. પુરાણોની સમગ્ર તપાસમાં અને સળંગ ઇતિહાસરચનામાં કાલનિર્ણયના મુંઝવનારા પ્રશ્નનો સામનો કર્યા વગર ન જ ચાલે. પણ આ ભૌગોલિક સામગ્રી અંગે તો એ જ વલણ સલાહભરેલું લાગે છે કે ઇતિહાસના સિદ્ધ કાલનિર્ણયોના પ્રકાશમાં જ તે તે સ્થળનામ અંગેના વિવિધ ઉલ્લેખોનો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર કરવો જોઇએ. દા. ત. 'ગુર્જર' શબ્દ સભાપર્વની એક વાચનામાં મળ્યો એનો અર્થ એટલો જ કે મહાભારતનો એ અંશ ગુર્જરો અહીં સ્થિર થયા પછીનો–૭મા સૈકા પછીનો જ હોઈ શકે. સિદ્ધ ઇતિહાસની મદદથી પુરાણોના તે તે અંશનો રચનાસમય નક્કી કરવામાં સ્થળ અને પ્રદેશ નામો બહુ ફાળો આપી શકે. એટલું અહીં નોંધીશું કે સ્કન્દના ગુજરાતને લગતા અંશો સોલંકીઓના પાછલા અને અસ્ત સમયમાં રચાયા હોય એ અસંભવિત નથી. પુસ્તકમાં અવશ્ય એટલી સાવચેતી રાખી છે કે જ્યાં દલીલમાં કાલનિર્ણયના પ્રકાશની અપેક્ષા રહે ત્યાં ઉત્કીર્ણ કે એવી અન્ય સિદ્ધ પ્રમાણસામગ્રીની મદદથી જ તે આગળ ધરી હશે. અને તેમ છતાં કોઈ કોઈ સ્થળે, પુરાણસાહિત્ય અને આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ બંનેની અનિશ્ચિતતાઓને કારણે, સમયના ધુમ્મસમાં પથરેખા નહિ પણ દિગ્સૂચન માત્રથી જ સંતોષ માનવો રહે છે.

આ થઈ પુરાણો અંગેની મર્યાદાઓ.

પુરાણોમાં ગુજરાત. પણ ગુજરાત એટલે? ગુજરાતની સીમાઓ તો સમયે સમયે બદલાતી રહી છે. વળી એક ચોક્કસ પ્રદેશને આપણે અભ્યાસવિષય બનાવીએ તો પણ તેને પૂરી રીતે સમજવા માટે આજુ-બાજુના પ્રદેશોનો પણ પરિચય આપણને હોવો જોઈએ. એટલે, આ પુસ્તકમાં, આજે આપણે જેને ગુજરાત નામે ઓળખીએ છીએ તે પ્રદેશની સીમા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની સાથે સાથે, આસપાસના પ્રદેશોના પૌરાણિક ઉલ્લેખોનો પણ સમાવેશ કર્યો છે.

ટૂંકામાં સૂચવી શકાય કે ગિરનારના, ઇ. સ. ૧૫૦ના, ક્ષત્રપ રાજા રુદ્રદામાના, શિલાલેખમાં જે પ્રદેશો ગણાવાયા છે તે બધા જ પ્રદેશોને આવરી લેવાનો ખ્યાલ રાખ્યો છે. અલબત્ત, લંબાણ ટાળવા માટે પ્રધાનગૌણવિવેક જાળવવો પડ્યો છે. આજના ગુજરાતમાં પરિસીમિત થતા પ્રદેશોને અપાયું છે તેટલું મહત્ત્વ પડોશના કે દૂરના પ્રદેશોને હમેશાં આપી શકાયું નથી.

આ સૌ વિવિધ પ્રદેશોની સીમાઓ જુદા જુદા સમયે પ્રવાહી દશામાં જ સમજવાની છે, એ અત્રે નોંધવું જરૂરી છે. અને બીજી પણ એક ખાસ અગત્યની વાત પ્રત્યે અગાઉથી જ ધ્યાન ખેંચવાનું રહે છે :

પ્રાચીન સમયમાં તે તે જાતિ ઉપરથી તેમના વસવાટના પ્રદેશો ઓળ-ખાતા. પાછળથી કેટલીક જાતિઓનું વર્ચસ્વ ઓછું થતાં અને મજબૂત રાજ્યો રચાતાં–ખાસ કરી સામ્રાજ્યભાવના દૃઢ થયા પછી કેટલાંક જાતિ-નામો કેવળ જાતિનાં જ નામ તરીકે રહ્યાં અને જેની ચઢતી કળા હશે તેમનાં જાતિનામોમાંથી કેટલાંક પ્રદેશનામો તરીકે થોડોઘણો સમય ટકી રહ્યાં હશે. આ પુસ્તકમા જાતિનામોને પ્રદેશનામસૂચક ગણીને વ્યવહાર કર્યો છે. દા. ત. 'આભીર' અંગે મૂકેલી વીગત તે, એ નામની જાતિ ઉપરથી પ્રાચીન સમયમાં તેના વસવાટનો કયો કયો દેશ સૂચવાતો તે બતાવનારી છે. આજે આભીર [આહીર-આયર] જાતિ છે તેને અંગે, એ જાતિના અસલ વસવાટ કયાં કયાં હતા તે કરતાં કાંઇ જ વધુ કહેવાનું અહીં અભિપ્રેત નથી.

કેટલા પ્રદેશો જેવા તેની મર્યાદા નક્કી કર્યા પછી, તેમને વિશેના પૌરાણિક ઉલ્લેખો આપી છૂટીને સંતોષ માનવો કે એથી વિશેષ કાંઈ કર્તવ્ય બને?—એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. પદ્ધતિસરની રીતે તો પુસ્તક ઘણી ઝડપથી પ્રસ્તુત કરી શકાયું હોત. પણ, વિલંબ-અનિવાર્ય વિલંબ-ને ભોગે

પણ, પૌરાણિકની સાથે સાથે ઇતર પ્રમાણો પણ યથાશક્ય આપવાં એવી યોજના સ્વીકારી. ભૌગોલિક સામગ્રી પુરાણો ઉપરાંત, વૈદિક સાહિત્યમાં, કાવ્ય-સાહિત્યના ગ્રંથોમાં, પાણિનિનાં સૂત્રો, બૃહત્સંહિતા, કાવ્યમીમાંસા આદિ વિવિધ શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં, બૌદ્ધોનાં બયાનોમાં, યુવાન શ્વાંગ અને અલબરૂનીના અહેવાલો-વગેરેમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. આ વાઙ્મય આધનો ઉપરાંત પ્રાચીન ઉત્કીર્ણ લેખો, તામ્રપત્રો અને સિક્કાઓ તે તો ભૌગોલિક સામગ્રી પૂરી પાડનારાં સૌથી વધુ શ્રદ્ધાર્હ સાધનો લેખાય.

આ બધાં સાધનોની મદદથી તે તે સ્થલનામ અંગે પૌરાણિક ઉપરાંત યથાશક્ય બીજી સામગ્રી પણ રજૂ કરવાનો ખ્યાલ રાખ્યો છે, તેમ છતાં એવી માહિતી નિઃશેષપણે આપવાનો લોભ જતો કરવો પડયો છે. એ ઉપરાંત તે તે સ્થલ વિશેની પૌરાણિક અને ઇતર સામગ્રીના વિનિયોગ અંગે આધુનિક વિદ્વાનોમાં મતભેદ પ્રવર્તતા જણાયા છે, તે બધાનું પણ મિતાક્ષરી પ્રતિબિંબ ઝીલવાનો ક્રમ સ્વીકાર્યો છે. આ બધા ઉપરાંત દંતકથા-કિંવદન્તી મળી ત્યાં તેને પણ ઉપર વર્ણવી તે પ્રકારની સામગ્રીની પડખે રજૂ કરવામા સંકોચ માન્યો નથી.

આમ બધી સામગ્રી-પૌરાણિક તેમજ અન્ય પ્રકારોની-રજૂ કરતાં તેમજ વિદ્વાનોના મતમતાન્તર નોંધતા જતાં લેખકને પોતાને પણ પોતાનો મત કે મતભેદ નોંધવાના પ્રસંગ આવે જ. જરૂર જણાઇ છે ત્યાં આવા પ્રસંગોને પણ વધાવી લીધા છે.

આ રીતે કાર્યની મર્યાદા આંકતા, તે જરી મહત્ત્વાકાંક્ષાભર્યું થઈ પડયું. સમય પણ એણે બહુ લીધો.

૩ પદ્ધતિ

ભૂગોળ અંગેની સામગ્રી ભૌગોલિક એકમવાર સાન્નિધ્યક્રમથી આપી શકાય એટલી વિપુલ ન હોઈ, અકારાદિ ક્રમે રજૂ કરવાની ફરજ પડી છે. આ પ્રથમ ખંડ તેથી એક જાતનો કોશ જ છે. પરંતુ સામસામા ઉલ્લેખો નોંધી પરસ્પર સંબંધવાળાં સ્થળનામોને સાકળવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

પુસ્તક સળંગ ગુજરાતીમા આપવુ અને તેના આધારો નીચે પાદટીપમાં તે તે પાના ઉપર જ નોંધવા એવો ક્રમ સ્વીકાર્યો છે. પુરાણોમાના મૂળ આધારો પાછળ પરિશિષ્ટ રૂપે પણ આપી શકાયા હોત. પણ અભ્યાસી કશા વિલંબ કે અગવડ વગર તરત જ મૂળ પ્રમાણ પણ જોઈ શકે એ

વધુ ઇષ્ટ જણાતાં ત્યાં ને ત્યાં પાના ઉપર જ તે આપેલ છે. કોઇ કેકાણે લખનારની ભૂલ હોય તો તે પણ એ રીતે સહેલાઈથી સુધરવાનો સંભવ. પાદટીપો આપવામાં પ્રત્યેક સ્થળનામવાર નવેસરથી એકથી અંક શરૂ કરેલા છે, જેથી સામસામા પારસ્પરિક ઉલ્લેખો સૂચવવામાં સુગમતા પડે, અને તેના તે શ્લોકો ફરી ફરી આપવા પડે નહિ. દા. ત. 'દ્વારકા'ની ૨૫ અંકની પાદટીપમાં હરિવંશનો એક શ્લોક ટાંકયો છે, તેની પહેલાં 'ઉજ્જયન્ત' અને 'કુશસ્થલી' અને પછી 'રૈવત'ની અનુક્રમે ૧૮, ૪ અને ૫ મી પાદટીપમાં તે જ શ્લોક ઉતારવો પડે એમ છે, ત્યાં માત્ર 'જુઓ દ્વારકા ૨૫' એટલું કહી કામ લીધું છે.

પૌરાણિક ઉલ્લેખો કેમ સૂચવવા એ પણ એક કોયડો હતો. અંગ્રેજીમાં અક્ષરમાળા અને અંકોની સરળતા અને વિવિધતા બહુ સગવડભરી છે. મહાભારતના શાન્તિપર્વના ૧૭મા અધ્યાયનો ૧૯મો શ્લોક સૂચવવો હોય તો MBh XII 17 . 19 કહ્યું એટલે પત્યું. પ્રસ્તુત પુસ્તક પૂરતો આ રીતે તોડ કાઢયો છે: દા. ત. સ્કન્દપુરાણના માહેશ્વરખંડમાંના કૌમારિકાખંડના ૬૬મા અધ્યાયનો ૧૩૩મો શ્લોક સૂચવવો હોય તો પ્રથમાક્ષરો જોગા કરી 'સ્કમાકૌ ૬૬.૧૧૩' એવી સંજ્ઞા યોજી છે. ઉપરના શાન્તિપર્વના શ્લોકની નિર્દેશ પણ 'મશા ૧૭.૧૯'થી થાય. સંખ્યાંક અધ્યાય અને શ્લોકના એમ બે જ આપ્યા છે. ('મ ૧૨.૧૭.૧૯' એમ ત્રણ સંખ્યાંક, અંગ્રેજીની જેમ નોખા તરી આવે એવા રોમન જેવા અંકના અભાવે, આપ્યા નથી.) જ્યાં એક જ સંખ્યાંક હોય–પાછળ પૂર્ણવિરામ સાથે–ત્યા તે કેવળ અધ્યાય સૂચવે છે. એક કરતાં વધુ શ્લોકો ઉતાર્યા હશે ત્યાં શ્લોકની સંખ્યા તે તે શ્લોક અંતે સૂચવી હશે. જુઓ પૃ. ૧ ઉપર અટ્ટાલજ ૧.

કોઇને અંગ્રેજી પુસ્તકમાંથી આધાર મળ્યો હોય અને તે સમજવો હોય, અથવા એ ઢબે આમાના આધારને પ્રયોજવો હોય, તો ગ્રંથારંભે આપેલી સંક્ષેપસૂચિમા નોંધેલી સંખ્યાઓની મદદથી તેમ કરી શકાશે. દા. ત. આપણા 'સ્કથાધ ૨૬.૧૧૨'થી સ્કન્દપુરાણના ત્રીજા બાલખંડના બીજા ધર્મારણ્યખંડના ૩૬મા અધ્યાયનો ૧૧૨મો શ્લોક સૂચવાયો છે. અંગ્રેજીમાં તે Sk III ii 36.112 અથવા Sk III 2. 36.112 થી સૂચવી શકાય. અર્થાત્ એવી અંગ્રેજી સંજ્ઞાની આપણી સંજ્ઞા શી હોય તે આ રીતે સમજી શકાશે એવી આશા છે.....પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પણ એક જ ઢબનું અનુસરણ કર્યું નથી. પણ આપણે કોઇ એક નિશ્ચિત પદ્ધતિ અખત્યાર કરીએ એ

સલાહભરેલું છે. અત્યારે આ પુસ્તક પૂરતી તો ઉપરની રીત સતોષકારક નીવડી છે.

મુખ્ય લખાણ-પુરાણોની સામગ્રી તે નાગરીમાં છાપેલા સ્થળનામ પછી તરત જ આવે છે. તેની પછી પુરાણેતર સામગ્રી મૂકી છે અને તેને જુદી પાડવા તે લખાણ થોડું જમણી તરફ અંદર દબાવીને છાપેલું છે. બધી સામગ્રી અને વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો રજૂ કર્યા પછી સ્વતંત્ર ચર્ચાની આવશ્યકતા હશે તો તે બહુશઃ અંતભાગમાં મૂકી છે.

આ તો પુસ્તકના બોખાની પદ્ધતિ અંગે. તેના અંતરંગ અંગેની પદ્ધતિનું હવે પછીના ખંડકમાં સૂચન મળશે.

૪ ફલશ્રુતિ

પુરાણોની ભૌગોલિક સામગ્રીની સાર્થકતાનાં દૃષ્ટાંત : પુરાણોની એક ગણનાપાત્ર ઇતિહાસસાધન તરીકે પાર્જિટરના પ્રયાસો પછી પ્રતિષ્ઠા થઈ. આજે આપણને એ જાણીને આશ્ચર્ય જ થાય કે ડો. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી જેવા મહાન ઇતિહાસવેત્તા 'અનુપ' દેશ કયો તે કહી શકાતું નથી એમ કહે છે! આધુનિકોમાં વિદ્વાન પ્રો. અલ્તેકર પુરાણોમાં 'આનર્ત' જૂજ વાર આવે છે એમ કહે ત્યારે પણ એવો જ લાગણી થાય. પુરાણોમાં સ્થલનામોના થયેલા ઉલ્લેખો જ કેવળ વીણી આપવાની પણ કેટલી જરૂર છે એ આ બે દાખલાથી પ્રતીત થશે.

આ પુસ્તકમાં રજૂ કરેલી સામગ્રી ઇતિહાસના નિર્ણયો તારવવામાં જુદી જુદી રીતે મદદરૂપ થશે એવી આશા છે. આવી સામગ્રી કેવી કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે તેનાં એક બે દૃષ્ટાંતો જ આપીશું. અત્યારના 'કપડવંજ' માટે અગિયારસો વરસ જૂના તામ્રપત્રમાં 'કર્પટવાણિજ્ય'નો ઉલ્લેખ મળે છે. હવે મહાભારત પાંચ જાતિઓનું એક જૂથ ગણાવતાં માલવ, કર્પટ, વ૰ ને ગણાવે છે. આ બે ઉલ્લેખોને ભેગા કરતાં એવું સૂચન ઉદ્ભવે છે કે પ્રાચીન કોઈ કર્પટ જાતિ સાથેના એના સંબંધ ઉપરથી તો કપડવંજને તેનું નામ મળ્યું નહિ હોય! આ અનુમાન તો સ્વાભાવિક છે. પણ મહાભારતમાં ખેટક જાતિનો ઉલ્લેખ મળ્યો તે ઉપરથી આજના ખેડા (બારસો વરસ પૂર્વેના-વલભી દાનપત્રોમાના-ખેટક) નામમાં કોઈ ખેટક જાતિ (નિષાદ જેવી) સાથેના તેના સંબંધની છાપ તો નહિ હોય એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો! આવાં સૂચનોને અનુમાનનો ભોભો તરત ન આપીએ, પણ વિચારને આગળ ચલાવવાની તક પૂરી પાડનાર એ જરૂર નીવડે છે.

બીજુ દૃષ્ટાંત બહુ મહત્ત્વનુ છે ઉપર કહ્યું છે તેમ ગુજરાતની પ્રદેશમર્યાદામા રુદ્રદામાના ગિરનાર-શિલાલેખમા ઉલ્લિખિત પ્રદેશોને સમાવી લેવા અહી અવકાશ કર્યો છે તે પ્રદેશો 'આકરાવન્તિ, અનૂપ, આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર, શ્વભ્ર, મરુ, કચ્છ, સિન્ધુ, સૌવીર કુકુર, અપરાન્ત નિષાદ આદિ' છે ધૌલિયન અશ્ટિવેરીમા પ્રસ્તુત શિલાલેખ ડૉ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ પ્રગટ કરેલો અને સાથે ડૉ૦ બ્યૂલરની નોધ પણ હતી અનૂપ, કુકુર, નિષાદ અને અપરાન્તમાથી ડૉ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, ઉપર હમણા કહ્યું તેમ, અનુપ કયો દેશ તે હું કહી શકતો નથી એમ કહે છે અને કુકુર-નિષાદ વિશે કશુ કહેતા જ નથી અપરાન્તને તે, મલ્લિનાથે યાદવનો કોપ ટાળ્યો છે તે ઉપરથી, દક્ષિણના દેશ તરીકે ગણાવે છે અને ડૉ બ્યૂલર તેને અનુમોદન આપે છે (–' I have no doubt that he is right ') દક્ષિણના સપાંગ્ક આસપાસના પ્રદેશનું અપરાન્ત નામ ગણવામા ડૉ ભગવાનલાલની ભાગ્યે જ ભૂલ થતી નથી એ ખરુ, પણ પ્રસ્તુત શિલાલેખમા ઉલ્લેખાયેલો અપરાન્ત દેશ એજ છે ખરો ?—એ પ્રશ્ન છે

પુરાણોમા હિંદના આખા અપર-અન્ત(પશ્ચિમ છેડા)ના પ્રદેશસમૂહ માટે અપરાન્ત શબ્દ વારંવાર પ્રયોજાયો છે, તેમ છતા–અને ઘણીવાર તેની સાથેસાથેજ–વાયવ્ય તરફના દેશોમા પણ એક અપરાન્ત નામના ચોક્કસ પ્રદેશની ગણના થયેલી છે આ ઉપરથી અને બીજા કેટલાક ભયુગ-અજમેરનિમચમા મળેલા સિક્કાઓમા 'અપરતસ' ના ઉલ્લેખની કરેલી નોધ પરથી ગિરનારના શિલાલેખમા ઉલ્લેખાયેલો અપરાન્તપ્રદેશ તે ઉત્તર-વાયવ્ય દિશાનો તો નહિ હોય એવો વહેમ આવ્યો ત્યાં કલ્પનાએ અનુમાનની દિશા ઉઘાડી આપી શિલાલેખમા દેશો ગણાવ્યા છે તેમાં ભૌગોલિક ક્રમ જેવુ તો નહિ હોય ?–આટલુ સૂચન કલ્પનાએ કર્યું ત્યાં તો નકશા પર નજર દોડાવતાં જણાયુ શિલાલેખની પ્રદેશગણનામા કાઈક ચોક્કસ ક્રમ જેવુ જણાયુ અર્થાત્ સિન્ધુસૌવીર પછી આવતા કુકુર,[1] અપરાન્ત અને નિષાદ[2] પ્રદેશો ગુજરાતની ઉત્તરે અને નહિ કે દક્ષિણમા હોવાનુ પ્રતીત થયુ જો પૌરાણિક અને ૬ઠા૭મા પ્રમાણોના પ્રકાશમા સ્વીકાર્ય પણ જણાયુ ગિરનારના ૪ સ ૧૫૦ ના શિલાલેખમા ઉલ્લિખિત વંશો અને પ્રદેશ નામો તે

૧ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર (અધિ ૧૧) ઉત્તરાપથના દેશોમા સિન્ધની કુકુર ઉપરાન્ત વગેરે દેશો આમ 'કુકુરને મૂકે છે

૨ પ્રીય અને મેકક્રિન્ડલ વદિક સાહિત્યની આસપાસ મૂકેલા નકશામા નિષાદને ગુજરાતની ઉત્તરે મુકે છે

ગુજરાતની ભૂગોળ અંગેની સૌથી વધુ શ્રધ્ધેય એવી જૂનામા જૂની સામગ્રી છે તેને નિ:સંશયપણે ઉકેલવામા પૌરાણિક સાધનો આ રીતે મદદરૂપ થઈ પડયા એ પુરાણોની ભૂગોળસામગ્રીની ઉપયોગિતાનો એક મોટો પૂરાવો ગણાય, એની સાર્થકતા સૂચવનાર પણ લેખાય [જુઓ નકશો ૨]

ઇતિહાસદૃષ્ટિ અને ઇતિહાસનિર્ણયો કલ્પના શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિને પરિપોષક નીવડે ત્યારે આવકાર્ય છે પણ સામાન્ય રીતે આવા વિષયમા શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિને જ વળગી રહેવુ એ હિતાવહ છે કોઈ કોઈ વિદ્વાનો કટોકટીના વાર પ્રબળ કલ્પનાના ટેકાથી હિમ્મતભેર પ્રતિજ્ઞાઓ (bold hypotheses) કરી બેસે છે, અને તે હમેશા જ ભ્રામક હોય છે એવુ પણ કાંઇ નથી કોઈ વાર તો આવી ધૃષ્ટ કલ્પનાઓ એક ધસારે તથ્ય તરફનાં દિશાનુ ઉદ્‌ઘાટન કરી આપનારી નીવડે છે એટલે એવી પ્રવૃત્તિને પણ ઇતિહાસ સંશોધનના કાર્યમા તેનુ યોગ્ય સ્થાન જરૂર છે પણ એ પ્રવૃત્તિના ફળને ઐતિહાસિક સત્યો તરીકે અતિમતાપૂર્વક કદી જ રજૂ કરવા જોઇએ નહિ સત્ય તરફ પહોંચવા માટે તે પ્રારંભિક વિચારસામગ્રી પૂરી પાડે છે એમાં જ એની કૃતાર્થતા છે અને એ કાંઈ ઓછુ નથી પરન્તુ અંતિમ સત્ય તરીકે રજૂ થતા પહેલા તો તેણે કોઇને કોઈ સ્વીકાર્ય પ્રમાણનુ પીઠબળ મેળવવુ અનિવાર્યપણે આવશ્યક રહેશે . .. આ પ્રકારની ઇતિહાસદૃષ્ટિ માટે પક્ષપાત હોઈ 'આનર્ત' નુ નવુ નામનિર્વચન (નૃત્યથી), કરતા કરતા, કેવળ વિદ્વાનો સમક્ષ એક વિચારપ્રેરક બિંદુ ઉપસ્થિત કરવાની અપેક્ષાથી રજૂ કર્યુ છે, અને 'લાટ' અંગે પણ જરી ઊહાપોહ કર્યો છે તો વળી 'દ્વારકા' અંગે એવી ઇતિહાસદૃષ્ટિને જ વશ થઇને આપણા એક સન્માન્ય ઇતિહાસવિદના× પ્રૌઢ તર્કની ચિકિત્સા કરવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થયો છે અને 'ખંભાત' ના 'ખંભ' મા વિગપૂજ્ય જોવાના વલણ પ્રત્યે અને ભૃગુકચ્છને માહિષ્મતી ગણવાની કલ્પના પ્રત્યે, અને લગભગ પ્રાગૈતિહાસિ અથવા ઇતિહાસની ઉષા પૂર્વેના વિસ્તારો કોઈ કોઇ ને કોઈ નવા પૂરાવા મળતાં ઐતિહાસિક તથ્યરૂપે સાકાર થવાની તેમની શક્યતાને માન આપી તટસ્થવૃત્તિ દાખવી છે ત્યારે સરસ્વતીના મૂળ પ્રવાહ અંગે પ્રાચીન વા મધ્ય પૂરાવાઓ માત્રથી ચર્ચાઓ ઓકવાના વલણને, એવી સામગ્રી જો કાંઈ બચ આવે તો ભૂસ્તરવિદોને સોંપી છૂટો એવી નમ્ર વિનતિ સાથે, નોનભેર વટાવી જવાનું

× સરદાર કોલેજે પત્ર તે પછી એ મતલબનો લેખ વૈશાખ સાતમી પ્રાચ્ય વિદ્યા પરિષદમા વાંચ્યો, પણ તેના અહેવાલમા એ લેખક જોનો ગર્ભ મળતો નથી

જ ઠીક ગણ્યુ છે. એવી ચેષ્ટાઓ ઇતિહાસપ્રવૃત્તિની શાસ્ત્રપૂત મર્યાદારેખાને ટપી ગયા વગર ભાગ્યે જ રહી શકે

આમ, પુરાણોમાના ઉલ્લેખો ઉદાહરણ ઇતર વાઙ્મય તેમજ બીજા પુરાવાઓ અને વિદ્વાનોના મતમતાન્તરો આપવાનો મહત્ત્વાકાંક્ષાભર્યો માર્ગ સ્વીકાર્યો છતા, દરેક વખતે નિર્ણય આપવાની સરતી અને ભયભરી મહત્ત્વાકાંક્ષામાંથી બચવા સભાન પ્રયત્ન કર્યો છે. ઇતિહાસે નિર્ણયોની ઝડી વરસાવવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. તો તો સત્યના સિંહાસન ઉપર અર્ધસત્યો અને અસત્યો જ આવીને આરૂઢ થઈ જાય. મળેલા પુરાવાઓ ઉપરથી જેટલું અને જે સ્થિતિમા તથ્ય સમજાય તેટલું તે સ્થિતિમાં રજૂ કરી છૂટવુ અને કંઈજ કદાગ્રહને તેમાં પ્રવેશવા દેવો નહિ એ સત્યસાધનાનુ પ્રથમ-અને ચરમ-આવશ્યક લક્ષણ ગણાવુ જોઇએ. આગળ જતા નવી વીગતો, નવા પુરાવાઓ, મળતા નવો પ્રકાશ પડશે, અગાઉની વાતમા અમુક અંશ ખોટા ઠરશે તો વળી અમુક અંશને નવી પુષ્ટિ મળશે અને એમ કરતા કરતાં કયારેક કાંઈ ચોક્કસ નિર્ણય પણ, મળવાનો હશે તો, મળી રહેશે. નિર્ણય ઉપર પહોચવુ ગમે તેટલુ કષ્ટ હોય, તો પણ સત્યને આઘાત પહોચાડીને તો તેમ કરવુ ભાગ્યે જ સમાહભરેલુ ગણાય ટૂંકામાં ઇતિહાસકર્નું લક્ષ્ય સત્યનિર્ણય હોવા છતા તેની સાધના પ્રક્રિયાના સ્વરૂપની છે. એને પહોંચવું છે મુકામે, પણ તેથી જ તો એ સતત મન્થન ઉપર હોય છે સત્ય અને પોતાની વચ્ચેનું અંતર ઘટાડવામા એ રમમાણ હોય છે. આ પુસ્તકમા, ઠેરઠેર નિર્ણયો વેગવાના વલણને છૂટી લગામ આપી નથી

ભાષાશાસ્ત્રની મદદ . મળેલી સામગ્રીને તપાસવામા અને ઉપયોગમાં લેવામા ભાષાશાસ્ત્રની મદદ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે દા ત ભરૂચનું પ્રાચીન મૂળ નામ ભૃગુકચ્છ કરતા ભારુકચ્છ અને લાટ પરદેશી કરતા દેશ્ય-અત્રત્ય શબ્દ હોવાની સંભાવનાઓ ભાષાના આધારે આગળ કરી છે જેથી વધુ રસપ્રદ દાખલો ખંભાતનો છે વિદ્વાનોએ એ શબ્દમાના આદ્ય ખંભ ઉપર ઠીક ઠીક ઊહાપોહ જગાવેલો જાણ્યો છે પણ અત્ય 'આત' ની વાતમા કોઇએ બહુ રસ લીધો નથી શ્રી રત્નમણિરાવ જોષે ખંભાત આસપાસ જૂના સમયમા વિગપૂજા-ખંભપૂજા પ્રચલિત હશે તેનું સૂચન આદ્ય 'ખંભ' માં જુએ છે, તેમ અત્ય 'આત' ત્યા કયારેક આદિત્યપૂજા હોવાનુ સૂચવનાર તો નહી હોય ? આપણા ગામોના નામોમાના આવા 'આત' નું મૂળ શોધવુ કદાચ રોચક થઈ પડશે ×

× 'ગુજરાત' માના 'અત' ને શ્રી ન ગિરનારની સૂચના અનુસાર અત્રી

પુરાણોમા સ્થળોનુ નામનિર્વચન —એ સ્વયં અભ્યાસનો એક રસિક વિષય થઈ પડે અમુક નામ અંગે ધ્યાન ખેંચ્યું જ છે 'વાત્રક ઉપરથી થયેલા સંસ્કૃતીકરણો તે નામ વૃત્ર કે વ્રત ઉપરથી હશે એમ માનીને ઉપજાવવામા આવ્યા લાગે છે પુરાણકારોની આ એક અદ્‌ભુત વૃત્તિ છે તેમને નામ મળ્યુ કે તરત જ હે મુનિ! આની નિરુક્તિ કહો!' એમ કોઈ ભાવુક પાત્ર પાસે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરાવી તરતજ તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને તેમાથી ઉપજતી કથા આપવા તેઓ મંડી પડતાના દા ત વાત્રક અંગે, वार्त्रघ्नी च नदी केन निरुक्तेन निगद्यते । એ પ્રશ્નથી શરૂઆત કરી છે તેમની આવી ઉત્સુકતાને કારણે મૂળ પ્રચારના નામો-જેમની વ્યુત્પતિ હમેશા સુગમ હોતી નથી તે-ને તેઓ મચડીને સંસ્કૃતાભાસી બનાવી મૂકે છે, જેમકે વાત્રકનું વૃત્રઘ્ની કે વ્રતઘ્ની આ દાખલામાં તો વાત્રક નામ આપણી પાસે છે એટલે પુરાણકારોની માનીતી વાક્‌ક્રીડાથી આપણે મૂળ દોર ગુમાવી બેસતા નથી, પણ ઘણા દાખલાઓમાં અસલ રૂપ વિકૃત થઈ તેનુ ભ્રામક સંસ્કૃતીકરણ જ આપણી પાસે રહ્યું હોવાનો પૂરો સંભવ છે સુરાષ્ટ્ર એવુ સંસ્કૃતીકરણ જ લાગે છે અને પારિયાત્ર કે પારિપાત્ર જેવુ રૂઢ રૂપ પણ કોઈ તળપદા નામની વિકૃતિ હોય તો નવાઈ નહિ આ ઉપરાંત પુરાણકારો હમેશા સંસ્કૃત ભાષાના સિદ્ધ વિદ્વાનો હોય છે એવુ પણ દેખવા મળતું નથી પ્રચલિત 'સાબરમતી' નું સંસ્કૃતાભાસી 'साभ्रमती' રૂપ ઝૂકાવી દેતા એ આંચકો ખાય એવી આશા રાખવી ફોગટ છે ભાષાનું જરીક ઊંડુ જ્ઞાન ધરાવનારને સાચુ રૂપ 'श्वभ्रवती' ન સૂઝે એવુ નથી પણ પાગળા ભાષાજ્ઞાનવાળા આ પુરાણ—કવિઓની કલ્પનાનો દોર તો છૂટો જ હોય છે 'શ્વભ્રવતી' નું સાબરમતી થયુ હતું, પણ સાબરમતી ઉપરથી તેમણે साध्रमती સંસ્કૃત નામ ઉપજાવ્યુ અને પછી તેની કથા આપવા જતાં ઋષિના 'સંભ્રમ' માં તેનું મૂળ શોધ્યુ! આ દાખલો તો પુરાણની આટલી બધી કરામત છતા પ્રમાણમાં નિર્દોષ છે પણ કોઈકવાર

સ્ત્રીલિંગી બહુવચનના પ્રત્યય તરીકે ઘટાવ્યો છે તે પૃ૦ ૭૪ઉપર નોંધ્યું જ છે પણ ના અંત 'આત્ય – આતિ છે તે જૂના ગુજરાતિ તે કદીઈ કિસ્સો મા પણ જોવા મળે છે આજે પણ 'ગુજરાત ગાડી જેવી કહેવતમા અને ઉત્તર ગુજરાતમા સ્ત્રીલિંગી શબ્દ તરીકે વ્યવહાર થાય છે બન્ને શબ્દો વપરાશ ને જમાન પણ આજે જેમ સ્ત્રીલિંગી બહુવચનથી વડીલાત્ય જમાનો એમ બોલાય છે તેમ શું 'ગુજરાત મા ના અંતની 'આત' પ્રત્યયનું 'કાન્હડ દે પ્રબંધ' ના સમયમા પણ 'ગુજરાતિ' થઈ ગયુ હશે કે પછી અત્યન્તિ-વાળા કોઈ શબ્દમાથી 'આત' આવ્યો હશે?

તો એવી રમત આપણને જરૂર સંભ્રમમાં નાખી દે એવી હોય છે. શ્રી-માલની બાબતમાં પુરાણે તેનો શ્રી-લક્ષ્મીની માળાઓ સાથે સંબંધ યોજી માલલોકો સાથેના એના સંબંધની સંભાવના જ આપણી નજર આગળથી ભૂંસી નાખી છે.

પુરાણકારોની આ અનિયંત્રિત નિરુક્તચેષ્ટા કેટલીકવાર આવાં ખોટે રસ્તે દોરવનારાં કે મૂળ માર્ગથી વ્યુત કરનારાં સૂચનો આપે છે, તો કોઇ વાર બહુજ સમૃદ્ધ ઇતિહાસગર્ભ ઘટનાનો પણ સહેજમાં નિર્દેશ કરી બેસે છે. એનો સૌથી મહત્ત્વનો દાખલો 'નગર' નો છે. નગર-પ્રાચીન આનર્ત-પુર-અર્વાચીન વડનગર-ના વાસીઓ તે નાગરો એમ નાગરોનો નગર જોડે સંબંધ યોજવા પુરાણ 'નગર' ની વાત કરતાં પાતાલની (નાગલોકની) વાતે ચઢી ગયા વગર રહેતું નથી અને 'નગર' શબ્દની નિરુક્તિ પણ ન+ગર (ગર એટલે વિષ) એ રીતે આપી નાગો સાથે તેને સંબંધ છે એમ સ્પષ્ટ સૂચવી દે છે. બીજા શબ્દોમાં, નાગરો નગરના વાસીઓ એટલી ઉપ-લક્ષ વાત કહેવાને બદલે પુરાણની નિરુક્તિ નાગરોના નાગ અને પાતાલ સાથેના સંબંધ ઉપર અસંદિગ્ધપણે પ્રકાશ પાડે છે.

પુરાણોમાં મળતાં સ્થળનામોને અને પુરાણોની લાક્ષણિક નિરુક્તિ-ઓને ભાષાદૃષ્ટિએ જેમજેમ તપાસીશું તેમતેમ ઘણી રસપ્રદ અને દ્યોતક સામગ્રી મળવા સંભવ છે.

દંતકથાથી પડતો પ્રકાશ : આ પુસ્તકમાં બીજી સામગ્રીઓની સાથે સાથે જનશ્રુતિ-દંતકથા-ને પણ સ્થાન આપવાથી તેનું મૂલ્ય સમજાયું છે. ખુદ પુરાણો પણ પોતાના વર્ણનમાં જનશ્રુતિનો સમાવેશ કરે છે. પૂર્વે અર્બુદ ઉપર પૃથ્વીમાં છિદ્ર હતું એમ વનપર્વ (અ૦ ૮૦.૭૪) માં નારદ કહે છે. આની જોડે આપણી એક દંતકથા—મહાદેવનો પોડિયો નંદી આબુને એક શીંગડા ઉપર ઊંચકીને ઊભો છે અને થાક લાગે ત્યારે બીજા શીંગડા ઉપર તેને બદેડે છે એવી નોંધી છે. (પૃ૦ ૧૬.) અને વસ્તુ આબુ નીચે ભૂકંપાદિ ભૂસ્તરવિષયક સંચલન વિશે લોકોની સમાનવૃત્તિ સૂચવે છે. વિમળશાનાં દહેરાંની બેઠા ઘાટની બાંધણી અને સ્થાપત્ય કરતા શિલ્પ ઉપર કેન્દ્રિત કરેલું ધ્યાન તે આવાં ભૂસંચલનો સામેની સાવચેતીને કારણે હોય એમ જોઈ શકાય છે. અને આ રીતે પૌરાણિક ઉલ્લેખ, દંત-કથા અને બધ્યકાલીન સ્થાપત્યસ્મૃતિ એ ત્રણે એકજ વસ્તુ ઉપર—આબુ-નીચેના ભૂસ્તરવિષયક સંચલન ઉપર પ્રકાશ પાડી રહે છે... ગુજરાતનાં

જુદા જુદા રથળો અગેની દતકથાઓ સાધવાની જોઇએ અને અન્ય ઇતિહાસસામગ્રીની પડખે મૂકતા જરૂર તે વિચારપ્રેરક અને પૂરક પ્રમાણ તરીકે ઉપયોગી નીવડશે

ઉત્કીર્ણ સામગ્રીની મદદ * ઉત્કીર્ણ સામગ્રીનો યથાગત્ય લાભ લેતા જતા ગિરનારનું અસલ નામ ઉર્જયન્ત કે રૈવત, કાઠિયાવાડનુ મૂળ નામ સુરાષ્ટ્ર કે સૌરાષ્ટ્ર,–જેવા પ્રશ્નો ઉપર ઠીક પ્રકાશ પડયો છે નાની પણ નોંધપાત્ર વાત ચમત્કારપુર અગેની છે જોગ્ગે ગેઝેટિયર વડનગરના પ્રાચીનતમ પૌરાણિક નામ ચમત્કારપુર વિશે કહે છે કે એ કાલ્પનિક નામ છે અને એના વિચિત્ર નામે આ નગર ઓળખાયું હોય એમ લાગતુ નથી પણ નવાઈની વાત એ છે કે એવુ 'વિચિત્ર' નામ (પછી ભલે એ વડનગર માટે હોા યા ન હોા) વિ સ. ૧૩૪૬ના વથળીના શિલાલેખમાં મળે છે આ નાનકડી હકીકત, પુરાણો ચાર યુગના ચાર–કે ઉજ્જયિનીની બાબતમા કર્યું છે તેમ સાત કલ્પના સાત–નામ આપે, ત્યારે તે એકદમ ફેકી દેતા પહેલાં, આપણને વિચાર કરવા પ્રેરે તો બસ છે આવા આપણને અત્યારે તરત સમજાય નહિ એવા નામો પ્રાચીનતમ આર્યેતર નગરનામો હોય અને એક જૂના નામ તરીકે લાબા વખત સુધી નવા નગરોને વળગી રહ્યા હોય ખંભાતનું એક પ્રાચીન નામ ભોગવતી છે, અને તે એના પાતાલ–નાગલોક સાથેના સબધ ઉપરથી હોવાની પૂરી સભાવના છે આર્યોની પૂર્વે ખભાત અથવા તો બીજે કોઈ સ્થળે આર્યેતરોની ભોગવતી નામે મહાન નગરી હોય અને એથી એ નામ જૂના નામ તરીકે કે પરાના નામ તરીકે પણ લાંબા સમય સુધી પ્રચારમા ટકી રહ્યુ હશે ઉજ્જયિનીના એક પરાનું નામ ભોગવતી છે બીજાનુ નામ અવન્તિ છે બને આર્યોને વારસામા મળેલા નગરનામો હોવાનુ અસભવિત નથી

તીર્થો–સાસ્કૃતિક ઇતિહાસની સામગ્રી તીર્થોના નામોએ આ પુસ્તકનાં ઠીકઠીક પાના રોકેલા દેખાશે પણ તે તીર્થનામો આપવા અનિવાર્ય જણાયાં છે પહેલું તો એ સખ્યાબધ તીર્થનામો કાલ્પનિક નથી, પણ કોઈ ને કોઈ નાનામોટા ચોક્કસ રથળના સૂચક છે. અને એ ચોકકસ નામો તે માત્ર વિશેષનામો–ભૌગોલિક રથળોના નામો–ના ખડકલા જ માત્ર નથી પ્રજાના સામાજિક જીવન ઉપર તે પ્રકાશ ફેકી રહે છે અવન્તિ અને પ્રભાસ, દ્વારકા, અર્બુદ અને રૈવતક, ધર્મારણ્ય અને હાટકેશ્વર, એ બધા શબ્દો એક [illegible] નગરનાં તીર્થોથી ભરેલ હતા આટઆટલા તીર્થો,

મૂર્તિઓ ને પવિત્ર જળાશયો ! એ થા મૂચવી રહે છે ? એમ ને એમ તો એ થતા નથી અનર્ગળ ખર્ચ, ભાવિકની સતત અવરજવર, વિવિધ સ્થળો જગતા રાખવાની સવડ અને તૈયારી—એ બધુ આ પૌરાણિક તીર્થ 'માહા ત્મ્યો' વાચતા પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને એ રીતે તત્કાલીન પ્રજાના સાસ્કૃતિક ઇતિહાસ ઉપર આપોઆપ પુષ્કળ પ્રકાશ પડી રહે છે વશાવળીઓની થાદીઓ ઉપર જે ઇતિહાસદર્શન ઝઝૂમતુ નથી તેને માટે તો આવા સાસ્કૃતિક ઇતિહાસની ઝાખી કરાવતા માહાત્મ્યો અપરંપાર મહત્ત્વના ઠરે છે

એક નગરની કે ગિરિની સોડમા આટઆટલા તીર્થસ્થાનો લપાયા હોય એ હકીકત પોતે જ અચરજ પમાડે એવી અને નોધપાત્ર ગણાય પણ પ્રજાની ધર્મચર્યાની વિવિધતા, તે વિવિધતાને પોષવા જેટલા સમૃદ્ધિ અવ કાશ અને ધર્માભિમુખતા એ બધાનુ એમાથી સૂચન મળે છે એથી તો તીર્થવર્ણનો આપતા પૌરાણિક 'માહાત્મ્યો'ની અગત્ય ઘણી જ વધી જાય છે આ રીતે જોઈશુ તો ભૌગોલિક ખડ તે, આ પૂરતો, સામાજિક ઇતિહાસનો ખડ પણ બની રહે છે

એક વખત એ વિવિધ તીર્થોથી શોભતા ગિરિઓ કે નગરોના ક્ષેત્રો એક જાતની લોકવિદ્યાપી ની ગરજ સારતા હોવા જોઈએ વિદ્યા અને સસ્કૃતિને સહજપણે ગ્રહણ કરવાની પ્રજાને એ તીર્થક્ષેત્રોના વાતાવરણમા તક મળતી ત્યારે વિદ્યાકેન્દ્રો પરબપા નથી જ અટકી ન જતા બધી કળાઓ, બધી આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓ ત્યા એકત્રિત થતી મોટા ક્ષેત્રો ગણાતા મોટેરા 'ધર્મારણ્ય' હતુ એડબહા 'બ્રહ્મક્ષેત્ર' હતુ જીવનનુ સૂક્ષ્મ-તમ તત્ત્વ—ધર્મ, બ્રહ્મ—જ્યા અહર્નિશ સ્ફુરાયમાણ થતું રહે એવુ સજીવ, ચેતનધમકતું, વાતાવરણ રચાતુ ભણવાના—અક્ષરજ્ઞાન લેવાના, આશયથી ન આવ્યા હોય એવા શિશુઓ, વૃદ્ધો અને ઘરબારીઓ પણ આ તીર્થોમાથી કાઈ ને કાઈ પામીને જતા કોઈ ખાલી હાથે-ખાલી હૈયે પાછુ ન વળતુ એવા વિદ્યાકેન્દ્રોના વાતાવરણમા મુમતા પ્રજાનો પ્રાણ પ્રફુલ્લિત થતો તીર્થ-ક્ષેત્રો એ, આમ સસ્કૃતિની પરબો સમા નીવડ્યા હતા

તીર્થનામોની સામગ્રીમાથી પ્રજાના સાસ્કૃતિક જીવનના વિવિધ સૂચન મળે છે, તેમા સૌથી ધ્યાનપાત્ર તે પ્રજાની ધાર્મિક સમન્વયવૃત્તિ અંગેનુ છે એવુ દેખાય કે પ્રત્યેક ક્ષેત્રમા હકીકતે ધાર્મિક માન્યતા ધરાવનારને માટે આકર્ષણ રહેતું એટલે કે પરધર્મસહિષ્ણુતાનુ, સર્વધર્મસમભાવનું વાતાવરણ વસ્તીઓ અને પ્રવર્તતુ પછી એક ધાર્મિક માન્યતાનુ જોર ઘટતા

અને બીજાનું વધતાં, નવી પ્રબળ ભાવના જૂનીનાં તીર્થોને અપનાવી પોતાના રંગે રંગી દે એવા દાખલા પણ બન્યા હશે. મધ્યકાલના પાછળના સમયમાં જેમ કેટલીક ઇસ્લામી ઇમારતોમાં બિનઇસ્લામી ઇમારતોના અવશેષો વપરાયેલા સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે, તેમ અગાઉનાં મંદિરોમાં પણ એવા મેળ થયેલા જોવા મળશે. જે દેવનું મંદિર હોય તે કરતાં જૂદા જ દેવની પૂજાની પ્રણાલીઓ સૂચવતી કેટલીકવાર તો મૂર્તિઓ પણ જોવા મળશે. કારણ સાદું જ છે. એક પ્રકારની દેવપૂજા અસ્ત પામતાં નવા પ્રકારની દેવપૂજા આગલા મંદિરને અપનાવી તેને પોતાના રૂપમાં લે એવા બનાવો બન્યા હોય એ સ્વાભાવિક છે. તીર્થનામોમાં એક દાખલો તરત જ ઊડીને આંખે વળગે એવો છે. આજે જેને તુલસીશ્યામથી ઓળખીએ છીએ એ સ્થાનને માટે 'તલસ્વામી' નામ પુરાણ આપે છે. શૈવધર્મી પુરાણકારે તુલસીશ્યામનું તલસ્વામી કર્યું હશે કે પ્રભાસ તો શૈવપૂજાનું પ્રાચીનતમ થાણું હોઈ તલસ્વામીનું પાછળથી જોરમાં આવેલા વૈષ્ણવમાર્ગે તુલસીશ્યામ કરી દીધું હશે? શૈવવૈષ્ણવ મિશ્રણનાં અનેક સૂચનો તીર્થનામોમાંથી મળશે.

આપણા ધાર્મિક જીવનનું પ્રધાન લક્ષણ તેની પારાવાર સમન્વયશક્તિ છે. અર્બુદ નાગોનું-પ્રાચીન આર્યેતરોનું થાણું હશે, પણ પોતે આભારવશ થઈ કૃપાથી પર્વતનું અર્બુદ નામ પાડ્યું એમ આર્યોએ કયા યોજ્યું, એ નાનકડા પણ સૂચક દૃષ્ટાંત તરફ પુસ્તકમાં (પૃ. ૧૮) ધ્યાન ખેંચ્યું જ છે. જૈન વિચાર ગુજરાતમાં પગભર થયો હતો. પુરાણકારે દિગંબર શિવને 'નેમિનાથ શિવ' તરીકે ઓળખાવ્યા. (પૃ. ૧૮૦.) આ કેવળ સર્વધર્મસમભાવ નથી, સર્વધર્મમમભાવ છે.

તીર્થોની સંખ્યા અને ક્રમ વિશે પણ બે શબ્દ જરૂરી છે. સ્કન્દપુરાણ એક ઠેકાણે કહે છે: આ ક્ષેત્રમાં જેટલાં તીર્થ છે તેને તો સ્વયંભૂ ચતુરાનન હજારો વરસે પણ વર્ણવી શકે નહિ. મેઘમાલાનાં કેટલાં બિંદુઓ સ્તવે છે, ધરિત્રી ઉપર કેટલી તૃણસંખ્યા છે, પૃથિવી ઉપર કેટલા રેતીકણો છે અથવા નભમાં જ્યોતિઓની કેટલી સંખ્યા છે તે જેમ કોઈ કહી શકતું નથી, તેવું જ આ ક્ષેત્રની તીર્થસંખ્યાનું છે. (સ્કઆઅ ૭૦. ૧૩–૬) બીજે ઠેકાણે સ્કન્દ કહે છે કે આ ક્ષેત્રમાં સાડાત્રણ કોટિ તીર્થો છે અને બધે જ જવું અશક્ય છે, તેથી મનથી જ જવું. (मनसा तानि सर्वाणि गन्तव्यानि समाहितैः ॥ સ્કપ્રપ્ર ૨. ૧૦૦) નર્મદાનાં અસંખ્ય તીર્થો છે પણ તેમાંથી સ્કન્દે ૪૦૦

ગણાવ્યાં છે અને અનેક તીર્થ આગળ ગુપ્તતીર્થો પણ છે એમ નોંધ્યું છે. (પૃ. ૧૨૩.) ધર્મચર્યાનાં પરિવર્તનોને કારણે તીર્થો વધતાં જ જતા હશે તેનો સમાવેશ કરવા અને પુરાણસહજ અત્યુક્તિથી તીર્થસંખ્યા વિશે આવા ઉદ્ગારો કાઢયા હશે એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે. એક લાક્ષણિક દાખલો સ્કન્દના આવન્ત્યખંડમાં મળે છે. તેનો બીજો ખંડ 'અવન્તીસ્થ-ચતુરશીતિ-લિંગમાહાત્મ્ય' અધ્યાયવાર એક એમ તેના ૮૪ અધ્યાયમાં ૮૪ લિંગોનું બયાન આપે છે, પણ તેની પૂર્વેના પ્રથમ ખંડ 'અવન્તીક્ષેત્રમાહાત્મ્યખંડ'-ના છેલ્લા અધ્યાયમાં આ ૮૪ લિંગો ગણાવવા શરૂ કરતાં તેમાંથી ત્રણ ઉડાવી દઈ બીજાં અનેક વધારાનાં ઉમેર્યાં છે. જુદેજુદે સમયે થયેલી યાદી-ઓમાં આવા ફેરફાર રહેવાના જ. નર્મદાતટનાં તીર્થોની ગણનાનું પણ એવું જ જોવા મળે છે.

ક્રમ નદીતટનાં તીર્થોમાં સચવાય એ ઇષ્ટ ગણાય. નર્મદાતટની સ્કન્દે રેવાખંડમાં આપેલી તીર્થમાલામાં કૂર્મે આપેલી યાદીનો સમાવેશ કરવા જતાં કદાચ ક્રમભંગ થયો હશે. ઉપરાંત પણ દા. ત. નર્મદાતટ ઉપર ૧૨ કોટીશ્વરો વ૦ છે એમ કહ્યું છે તે બારેબાર વખત અપાયા નથી. ઉપરાંત એકજ સરખાં નામવાળાં તીર્થો જુદા જુદાં ક્ષેત્રોમાં મળે છે તે બધાનાં ક્ષેત્ર-સ્થાનોનો નિર્દેશ સૂચિમાં કર્યો નથી તે, તે તે સ્થળે જોતાં તરત જ પ્રતીત થાય એમ હોઈ, દીર્ઘસૂત્રતામાંથી બચવાના આશયથી જ.

તીર્થોનાં એકસરખાં નામો જુદા જુદાં ક્ષેત્રોમાં મળે છે-કેટલીકવાર તો ઝૂમખાનાં ઝૂમખાં અથવા હારની હાર પણ મળી આવે છે એ ઘટના ઇતિહાસપ્રેમીને માટે સામાન્ય મહત્ત્વની નથી દા. ત. સિદ્ધેશ્વર, કોટીશ્વર, નાગહ્રદ, મૃગીકુંડ, અગ્નિતીર્થ જેવાં તીર્થો જુદાંજુદાં અનેક ક્ષેત્રોમાં મળશે, તે તે સ્થળે તે તે તીર્થનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ તો વિચારવાનું રહેશે જ, જેમકે અર્બુદ કે હાટકેશ્વરમા નાગહ્રદ ન હોય તો જ તેની નવાઈ. પણ સાથેસાથે બીજી એ વસ્તુ તરફ ધ્યાન ખેંચવાનુ રહે છે કે તીર્થસ્થાપકો અન્ય ક્ષેત્રોમા અગત્ય ધરાવતા પ્રચલિત તીર્થોના નામ જ નવાં તીર્થોને આપે એ-આજે જેમ નગરેનગરે જવાહરમાર્ગ કે ગાંધીરસ્તો હોય છે તેમ-સ્વાભાવિક છે. એથી એક ક્ષેત્રનાં કે નદીતટના તીર્થોનો મોટો ભાગ બીજા ક્ષેત્રમાં કે નદીતટ ઉપર મળે તે ઉપરથી મહત્ત્વના ઐતિહાસિક અનુમાન તરફ ખેંચાતાં સાવચેતી રાખવી જરૂરી છે. પુરાણોના આ વલણની માહિતી હોત તો શ્રી. રત્નમણિરાવ જોટે 'સાભ્રમતીમાહાત્મ્ય' માં પ્રાચીન સરસ્વતી-

તટનાં ઘણાં તીર્થો હાલની સાબરમતીના તટ ઉપર વર્ણવાયાં હોઈ સાબરમતીનું આજનું વહેણ પ્રાચીન સરસ્વતીના વહેણનો ટુકડો હોવાનું અનુમાન આગળ ધરે છે તે એમ ન કરત.

નકશા : અગત્યનાં તીર્થક્ષેત્રોના, ધર્માશ્રય, રૈવતક, આદિના નોખાનોખા નકશા આપી શકયા હોત તો આદર્શ ગણાત. પણ એકંદર મર્યાદાઓને લક્ષમાં લઈ અગત્યના પાંચ નકશા, જાતે તૈયાર કરીને, આપ્યા છે. મુખ્ય વસ્તુઓનો નિર્દેશ એ નકશાઓની મદદથી થઇ રહેશે એવી આશા છે. ગુજરાતના મહત્ત્વના ભૌગોલિક પ્રશ્નો અંગે, ગુજરાત અને તેની પડોશના મુલકો, અત્યારે 'સરસ્વતી' નામ ધરાવતી ત્રણ નદીઓ, અને રુદ્રદામાના ઇ. સ ૧૫૦ના ગિરનાર શિલાલેખમાં ગણાવાયેલા પ્રદેશોઃ સાન્નિધ્યક્રમની દૃષ્ટિએ —એટલા નકશાઓ આપીને જ સંતોષ માન્યો છે.

પૌરાણિક ભૂગોળ : આ યત્કિંચિત્ સંશોધનપ્રવૃત્તિની ફલશ્રુતિમાં કોઈ સિદ્ધિ કરતાં શકયતાઓની વિપુલતા પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચવાનો જે એક માત્ર આશય છે તે ફળશે એવી આશા છે. પુરાણો ભુવનકોશવર્ણન આપે છે અને એમાં આખી પૃથ્વીની અને ખાસ કરીને ભારતવર્ષની ભૂગોળ આપે છે. પાર્જિટરે જુદાંજુદાં પુરાણોમાંથી વંશાવળીઓ ઊંચકી લઇ, પરસ્પર મેળવી, સાફ કરી, સમૃદ્ધ માહિતી તારવી આપી આપણા દેશના ઇતિહાસમાં કાલનિર્ણયની ગૂંચો ઉકેલવામાં અમૂલ્ય સહાયતા કરી છે. એજ પ્રમાણે જો કોઈ અભ્યાસી પુરાણોનાં ભુવનકોશવર્ણનોને ઊંચકી લઈ, પરસ્પર મેળવી, અન્ય સામગ્રીની મદદથી પરિષ્કૃત કરી સ્થળનિર્ણયના કોયડાઓ ઉકેલતી, (આ પુસ્તકમાં તો માત્ર ગુજરાત–પશ્ચિમહિંદ–ની છે, પણ આખા હિંદની) ભૂગોળવિષયક માહિતી તારવી આપે તો ઇતિહાસની ભૌગોલિક પીઠિકા સ્થિર થતાં, મોટી સેવા થાય. આપણા પ્રદેશોનાં નામો સામાન્યતઃ તે તે જાતિનાં નામ ઉપરથી પડેલા હોઈ જુદી જુદી જાતિઓનો ઇતિહાસ પણ સાથેસાથે એ રીતે મળી જશે કોઈ ઇતિહાસપ્રેમી આ કાર્ય પાર પાડશે એવી આશા સાથે વિરમીએ.

અંતે, આ પુસ્તકમાં અત્રેનાં મર્યાદિત સાધનો અને લખનારની પોતાની પ્રમાદ, અણઆવડત આદિ મર્યાદાઓને કારણે અનેક ત્રુટિઓ હશે, તે સુધારવામાં જાણકારો સહાયભૂત બનવા કૃપાશીલ થશે એવી આશા છે.

૫ આભારદર્શન

પુસ્તકનું લખાણ શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીજીને હાથે તપાસાયાનો મોટો લાભ મને મળ્યો છે. એ પુરાણવિદ ઇતિહાસકે મને આ કાર્યમાં જે

ઊંડુ પ્રોત્સાહન આપ્યું છે તે શબ્દોથી ભાગ્યેજ વ્યક્ત થઈ શકે. અને સંશોધન કરતાં એમનાથી મારે મતભેદનો પ્રસંગ આવવા છતાં મને મારે માર્ગે ચાલવા દેવામાં એમની સુજ્જનતા કે સત્યપ્રિયતા વધારે કારણભૂત હશે એ મારે માટે કોયડો જ છે. આખું લખાણ વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષ શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખને પણ બતાવ્યાનો લાભ મળ્યો છે અને એમણે આમુખ પણ લખી આપ્યો છે. વરસો પહેલાં ઇતિહાસના અધ્યયન અંગે આ બંને ઇતિહાસવિદોની મમતાભરી સહાય મેળવવા હું ભાગ્યશાળી થયો હતો. આજે આ નાનકડો પ્રયાસ તે બંનેના આશીર્વાદ સાથે બહાર પડે છે એ આ લખનારનું નાનુંસૂનું સદ્‌ભાગ્ય નથી.

પ્રૂફ જોવાના કંટાળાભરેલા કાર્યમાં અને અનેકવાર કીમતી સૂચનો આપવામાં સહાધ્યાપકો શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીજી અને શ્રી. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીની મદદ મળી છે. અધ્યા. ભોગીલાલ સાંડેસરા જે 'જૈન આગમોમાં ગુજરાત' તૈયાર કરી રહ્યા છે અને અધ્યા. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી જે 'ઉત્કીર્ણ લેખોમાં ગુજરાત' તૈયાર કરશે એની આશા રાખીએ–એ બંને પાસેથી સૂચનો મળ્યાં છે. શ્રી. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ તેમના ખાસ અભ્યાસવિષય વલભીનાં દાનપત્રો અંગે વારંવાર સહાયતા આપી છે. ત્રણે સહયોગીઓનો હું ઋણી છું.

ઉપરાંત, મારી પ્રવૃત્તિમાં મારા મિત્ર શ્રી. જયન્તિ દલાલે અંગત રસ લીધો ન હોત તો આજના વિષમ સમયમાં આટલી ઝડપથી એ ભાગ્યેજ પ્રગટ કરી શકાયું હોત. એમનો આભાર તો ન માનું તો પણ ચાલે, પણ આ જાતના પુસ્તકનું મુદ્રણકાર્ય પાર પાડનાર એમના પ્રેસના કારીગર બંધુઓ પ્રત્યે સહૃદયતાપૂર્વક આભાર પ્રદર્શિત કરવાની અહીં તક લઉં છું.

સૂચિ તૈયાર કરવામાં બે બહેનોએ મદદ કરી છે તેમનો પણ હું ઋણી છું.

અંતમાં, આ કાર્યનો આરંભ કર્યો ત્યારે વારંવાર એને અંગે રસ–પૂર્વક પૃચ્છા કરનાર અને વાતવાતમાં અનાયાસે અમૂલ્ય સૂચનો વેરનાર આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરનું તો માત્ર સ્મરણ કરીને જ સંતોષ માનવાનો રહે છે !

અમદાવાદ
૩૦–૮–૧૯૪૬

ઉમાશંકર જોશી

ગ્રંથસૂચિ

અ અગ્નિપુરાણ (વે આ)

અઇ અર્લી હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા સંપાદક ડૉ વિન્સેંટ સ્મિથ ક્લેરન્ડન પ્રેસ, લંડન ઇ સ ૧૯૧૪

આએ આર્કિયોલોજી ઍન્ડ ઍન્શ્યન્ટ ઇન્ડિયન હિસ્ટરી ડૉ હીરાનંદ શાસ્ત્રી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ ઇ સ ૧૮૪૪

આસરી 'આર્કિયોલોજિકલ સર્વે રિપોર્ટ્સ'

ઇએ 'ઇન્ડિઅન ઍન્ટિક્વેરી'

ઇહિકૃવો 'ઇન્ડિઅન હિસ્ટોરિકલ ક્વૉર્ટર્લી'

ઋ ઋગ્વેદ

એઇ 'એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા'

એઇ ઍન્શ્યન્ટ ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ટ્રેડિશન ઑફ ધ પાર્જિટર ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, લંડન ઇ સ ૧૯૨૨

એજ્યો કનિંગહામ્સ ઍન્શ્યન્ટ જ્યોગ્રૉફી ઑફ ઇન્ડિયા સંપાદક સુરેન્દ્રનાથ મજૂમદાર શાસ્ત્રી ચક્રવર્તી ચૅટરજી ઍન્ડ કો, કલકત્તા ઇ સ ૧૮૨૪

એંટા ઍન્શ્યન્ટ ટાઉન્સ ઍન્ડ સિટિઝ ઑફ ગુજરાત ઍન્ડ કાઠિયાવાડ શ્રી અનન્ત સદાશિવ આલ્તેકર મુંબઇ ઇ સ ૧૯૨૬

એભા 'એનાલ્સ ઑફ ધ ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટ'

ઐસ ઐતિહાસિક સંશોધન શ્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મુંબઈ ઇ સ ૧૯૪૧

કા કાવ્યાનુશાસન (આચાર્ય હેમચંદ્ર કૃત) ભાગ બીજો, ઉપોદ્ઘાત શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, મુંબઈ ઇ સ ૧૯૩૮

કામી કાવ્યમીમાંસા (રાજશેખર કૃત) સંપાદક શ્રી ચીમનલાલ ડી દલાલ, અને પ આર ઓ શાસ્ત્રી ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, વડોદરા ઇ સ ૧૯૩૪

કામસૂ કામસૂત્ર (વાત્સ્યાયન મુનિ કૃત), જયમંગલા ટીકા સમેત સંપાદક શ્રી ગોસ્વામી દામોદર શાસ્ત્રી ચૌખંબા સંસ્કૃત સિરિઝ ઑફિસ, કાશી ઇ સ ૧૯૨૯

કુભ૦ કુંભકોણમ્–આવૃત્તિ મહાભારતની

કૂઉ	કૂર્મપુરાણ-ઉત્તર ભાગ. (વે. આ)
કૂપૂ	કૂર્મપુરાણ-પૂર્વ ભાગ ,,
કેહિ	કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિયા, ગ્રંથ ૧ : કેમ્બ્રિજ. ઇ.સ ૧૯૩૫.
ખ ઇ	ખભાતનો ઇતિહાસ શ્રી રત્નમણિરાવ ભીમરાવ જોઈ ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ ઇ સ ૧૯૩૫
ગ	ગરુડ પુરાણ (વે. આ.)
ગસદ્વા	ગર્ગસંહિતા-દ્વાદશ ખંડ ,,
ગસસ	,, -સપ્તમ ખંડ ,,
ગુઐ	ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભાગ ૧, ૨, ૩. સંગ્રાહક આચાર્ય ગિરજાશંકર વલ્લભજી શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ. ઇ.સ ૧૯૩૩-'૩૫-'૪૨
ગુવે	ગુજરાતી લેન્ગ્વેજ ઍન્ડ લિટરેચર ભાગ ૨ શ્રી નરસિંહરાવ ભો દિવેટિયા મુંબઈ યુનિવર્સિટી ઇ સ ૧૯૩૨
ગુસંશે	'ગુજરાત સંશોધનમંડળનું ત્રૈમાસિક '
ગ્રનોગુ	ગ્રોરી ઑફ વૉઝ ગુર્જરદેશ-ગ્રંથ ૧, ૩ શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ ઇ. સ ૧૯૪૩, ૧૯૪૪
જબ્રૉ	'જર્નલ ઑફ ધ બૉમ્બે બ્રાન્ચ ઑફ ધ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી '
જરૉ	'જર્નલ ઑફ ધ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી '
જૈસા	જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ. પ્રકાશક પોતે, મુંબઈ ઇ સ ૧૯૩૩
જ્યૉએ	જ્યૉગ્રોફિકલ ઍસેઈઝ ગ્રંથ ૧ ડૉ બિમલ ચરણ લા લ્યુઝાક ઍન્ડ કો., લંડન ઇ સ ૧૯૩૭
જ્યૉડિ	જ્યાગ્રોફિકલ ડિક્શનરી ઑફ ઍન્શન્ટ ઍન્ડ મિડીવલ ઇન્ડિયા : શ્રી નંદલાલ દે લ્યુઝાક ઍન્ડ કો., લંડન. ઇ સ ૧૯૨૭
ટૉ	ટૅક્સિન્ડલ્સ ઍન્શન્ટ ઇન્ડિયા ઍઝ ડિસ્ક્રાઇબ્ડ બાય ટૉલેમી : સંપાદક શ્રી સુરેન્દ્રનાથ મજૂમદાર શાસ્ત્રી ચક્રવર્તી ચૅટરજી ઍન્ડ કો., કલકત્તા ઇ. સ ૧૯૨૭
તા	શ્રી તાપીપુરાણ યાને શ્રી તાપીમાહાત્મ્ય સંપાદક શ્રી ઉપાસક વૈદ્ય સદાશિવજુવા વામનજુવા ગર્ગે કામરેજ ઇ સ ૧૯૨૫
પઉ	પદ્મપુરાણમાં છઠ્ઠો ઉત્તરખંડ (વે આ
પસૃ	,, માં પહેલો સૃષ્ટિખંડ ,,
પસ્વ	,, માં ત્રીજો સ્વર્ગખંડ ,,

પેરિ ધ પેરિપ્લસ ઑફ્ ધિ ઈરીથ્રિયન સી : અનુવાદક વિલ્ફ્રેડ એચ. સ્કોફ્. લોન્ગમેન્સ ગ્રીન એન્ડ કો., ન્યૂયોર્ક. ઇ. સ. ૧૯૧૨.

પ્રિપ્ર પ્રિન્સુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા : શ્રી. રતિલાલ એન. મહેતા. મુંબઈ. ઇ. સ. ૧૯૩૯.

બુપ્ર બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા : રૂલાઈઝ ડેવિડ્ઝ. ટી ફિશર અનવિન, ન્યૂયોર્ક. ઇ. સ. ૧૯૦૩.

બૃસં બૃહત્સંહિતા (વરાહમિહિર કૃત), ભાગ ૧ : સંપાદક મહામહોપાધ્યાય સુધાકર દ્વિવેદી. ઇ. જે. લેઝરસ એન્ડ કો., કાશી. ઇ. સ. ૧૮૯૫.

બોગે બોમ્બે ગેઝેટિયર ગ્રંથ ૧, ૧૬.

બ્ર બ્રહ્મપુરાણ. (વેં. આ.)

બ્રપૂઅ બ્રહ્માંડપુરાણમાં પૂર્વ ભાગનો દ્વિતીય અનુષંગપાદ. (વેં. આ.)

બ્રમા 'પુરાતન બ્રહ્મક્ષેત્ર'નું પરિશિષ્ટ 'બ્રહ્મક્ષેત્રમાહાત્મ્ય ': શ્રી. ગણપતિશંકર જયશંકર શાસ્ત્રી. વડાલી. ઇ. સ. ૧૯૩૮.

ભંપ્રચ ભવિષ્યપુરાણમાં ત્રૈજ્ઞ પ્રતિસર્ગનો ચતુર્થ ખંડ. (વેં. આ.)

ભપ્રત્ ,, નો તૃતીય ખંડ. ,,

ભપ્રદ્વિ ,, નો દ્વિતીય ખંડ. ,,

ભપ્રપ્ર ,, નો પ્રથમ ખંડ. ,,

ભાઅ ભાગવતપુરાણ—અષ્ટમ સ્કન્ધ. નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ; પી. રામસ્વામી શાસ્ત્રુલુ એન્ડ સન્સ, મદ્રાસ. ઇ સ. ૧૯૩૭.

ભાએ ,, એકાદશ ,, ,,

ભાણ્ડા ભાણ્ડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટ આવૃત્તિ, મહાભારતની.

ભાત્ ભાગવત પુરાણ તૃતીય સ્કન્ધ. ભાંઅ પ્રમાણે

ભાદ ,, દશમ ,, ,,

ભાન ,, નવમ ,, ,,

ભાપં ,, પંચમ ,, ,,

ભાપ્ર ,, પ્રથમ ,, ,,

ભાભા ભારતીય ભાષાઓની સમીક્ષા (ગ્રિયર્સન કૃત) ગ્રંથ ૯: ભાગ ૨ : અનુવાદક શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા. મુંબઈ. ઇ. સ. ૧૯૪૧.

મ	મત્સ્યપુરાણ (વે. આ., આનન્દાશ્રમ આવૃત્તિ.)
મઆ	મહાભારત આદિપર્વ (ભાણ્ડા૦).
મઆ (કુંભ)	,, ,, કુંભકોણમ્ આવૃત્તિ.
મક	,, કર્ણપર્વ (કુંભ૦).
મભી	,, ભીષ્મપર્વ (ભાણ્ડા૦).
મમૌ	,, મૌસલપર્વ (કુંભ૦).
મવ	,, વન [આરણ્યક] પર્વ (ભાણ્ડા૦).
મશ	,, શલ્યપર્વ (કુંભ૦).
મશા	,, શાન્તિપર્વ. ,,
મસૌ	,, સૌપ્તિકપર્વ (કુંભ૦).
મા	માર્કંડેય પુરાણ. (વે. આ.).
માઇ	માઉન્ટન્સ ઑફ ઇન્ડિયા : ડૉ. બી. સી. લૉ. જ્યૉગ્રૉફિકલ સોસાયટી, કલકત્તા. ઇ. સ. ૧૯૪૪.
માર્ક' માર્ક'	ધિ માર્કંડેય પુરાણ : સંપાદક એફ. એડન પાર્જિટર. ધિ એશિયાટિક સોસાયટી ઑફ બેન્ગાલ, કલકત્તા. ઇ. સ. ૧૯૦૪.
મેઘ	મેઘદૂત (કાલિદાસ કૃત).
રઘુ	રઘુવંશ. ,,
રાઉ	રામાયણ–ઉત્તરકાણ્ડ : (નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ.) .
રાકિ	,, કિષ્કિન્ધાકાણ્ડ : ,,
રીઇ	રીવર્સ ઑફ ઇન્ડિયા : ડૉ. બી. સી. લૉ. જ્યૉગ્રૉફિકલ સોસાયટી, કલકત્તા. ઇ. સ. ૧૯૪૪.
વ	વરાહપુરાણ. (વે. આ.)
વા	વામનપુરાણ. ,,
વાપૂ	વાયુપુરાણ–પૂર્વભાગ. ,,
વિચ	વિષ્ણુપુરાણ–ચતુર્થખંડ. ,,
વિતીક	વિવિધતીર્થકલ્પ (જિનપ્રભસૂરિ કૃત) સંપાદક શ્રી મુનિ જિનવિજયજી. શાન્તિનિકેતન (બંગાલ). ઇ. સ. ૧૯૩૪.
વિદ્વિ	વિષ્ણુપુરાણ દ્વિતીય ખંડ. (વે. આ.)
વિપ	,, પંચમ ખંડ. (વે. આ.)
વેઇ	વેદિક ઇન્ડેક્સ ઑફ નેઇમ્સ એન્ડ સબ્જેક્ટસ, ગ્રંથ ૧, ૨ : આર્થર ઍન્થની મેકડોનેલ તથા આર્થર બેરિડેઇલ કીથ. ગવર્નમેંટ ઑફ ઇન્ડિયાનું પ્રકાશન, લંડન. ઇ. સ. ૧૯૧૨.

વે આ વેંકટેશ્વર પ્રેસ, મુંબઇ આવૃત્તિ, તે તે પુરાણની.

વૉ ઑન યુઆન શુવાગ્સ ટ્રાવેલ્સ ઇન ઇન્ડિયા, ગ્રંથ ૧, ૨ ટોમસ વૉટર્સ કૃત) : સંપાદક ટી ડબલ્યુ રૂહાઇઝ ડેવિડ્સ તથા એસ ડબ્લ્યુ બુશેલ ગેયથ ઓરિયાટિક સોસાયટી, લંડન ઇસ ૧૯૦૪

શ્રીમા શ્રીમાળ પુરાણ અથવા સ્કંદપુરાણ માંહેનું શ્રીમાળ માહાત્મ્ય : સંપાદક શ્રી જ્વાલા કર લીલાધર તથા કેશવજી વિશ્વનાથ ગુજરાત આર્ય ઔષધશાળા, અમદાવાદ ઇ સ ૧૮૮૬.

સેબૂ સૅક્રેડ બૂક્સ ઑફ ધિ ઈસ્ટ

સ્કઆવ સ્કન્દપુરાણના પાંચમા અવન્તીખંડમાં

પહેલું અવન્તીક્ષેત્ર-માહાત્મ્ય (વે આ)

સ્કઆવ ,, ,, મા બીજું ચતુરશીતિલિંગમાહાત્મ્ય ,,

સ્કઆરે ,, ,, માં ત્રીજો રેવાખંડ ,,

સ્કના સ્કન્દપુરાણ મા છઠ્ઠો નાગરખંડ ,,

સ્કપ્રઅ સ્કન્દપુરાણના સાતમા પ્રભાસખંડમા ત્રીજો અર્બુદખંડ ,,

સ્કપ્રદ્વા ,, ,, માં ચોથું દ્વારકાક્ષેત્રમાહાત્મ્ય. ,,

સ્કપ્રપ્ર ,, ,, માં પહેલું પ્રભાસક્ષેત્રમાહાત્મ્ય ,,

સ્કપ્રવ ,, ,, મા બીજું વસ્ત્રાપથક્ષેત્રમાહાત્મ્ય ,,

સ્કબ્રાધ સ્કન્દપુરાણના ત્રીજા બ્રાહ્મખંડમા બીજો ધર્મારણ્યખંડ ,,

સ્કમાકૌ સ્કન્દપુરાણના પહેલા માહેશ્વરખંડમાં બીજો કૌમારિકાખંડ ,,

સ્કવૈ સ્કન્દપુરાણનો બીજો વૈષ્ણવ ખંડ ,,

હરિ હરિવંશનું ત્રીજું ભવિષ્યપર્વ. ,,

હરિ ,, બીજું વિષ્ણુપર્વ ,,

હરિ ,, પહેલું હરિવંશપર્વ ,,

સંદર્ભસૂચિ

[ઉપર નિર્દેશાયેલા ઉપરાંત ઉપયોગમા લેવામા આવેલા મહત્વના ગ્રંથોની સૂચિ]

અર્થશાસ્ત્ર (કૌટિલ્ય કૃત) . સંપાદક ડૉ જે જૉલી ધ પંજાબ સંસ્કૃત બૂક ડિપો, લાહોર ઇ સ ૧૯૨૩

અશોક ટેક્સ્ટ ઍન્ડ ગ્લોસરી ભાગ ૧ જે સી ઘૂલર ધ યુનિવર્સિટી ઑફ પંજાબ લાહોર ઇ સ ૧૯૦૪

ઇતિહાસની કેડી અંબા ભોગીલાલ જ સાકેસરા, પદ્મજા પ્રકાશન મંદિર, વડોદરા ઇ સ ૧૯૪૫

કીર્તિકૌમુદી (સોમેશ્વર કૃત) : અનુવાદક શ્રી. વલ્લભજી હરિદત્ત. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ. ઇ. સ ૧૯૦૮.

દિગ્દર્શન : આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર બા. ધ્રુવ. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ. ઇ. સ. ૧૯૪૨.

પાણિનીય શિક્ષા : સંપાદક પં. રુદ્રપ્રસાદ શર્મા. ધ ચૌખંબા સંસ્કૃત સિરીઝ ઑફિસ, કાશી, ઈ. સ. ૧૯૩૭.

પુરાણ વિવેચન : શ્રી. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ. ઇ. સ. ૧૯૩૧.

'પુરાતત્ત્વ'

પ્રબંધચિંતામણિ (આચાર્ય મેરુતુંગ કૃત) : સંપાદક શ્રી. મુનિ જિનવિજયજી. શાંતિનિકેતન, (બંગાળ). ઇ. સ. ૧૯૩૩.

પ્રાકૃત વ્યાકરણ (આચાર્ય હેમચંદ્ર કૃત) : સંપાદક શ્રી. પી. એલ. વૈદ્ય. વિલિંગ્ડન કૉલેજ, સાંગલી. ઈ. સ. ૧૯૨૮.

બી. સી. લૉ વૉલ્યુમ ભાગ ૧, ધ્રુનિયન રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ, કલકત્તા. ઇ. સ. ૧૯૪૫.

ભારતીય જ્યોતિઃશાસ્ત્ર : શ્રી. શંકર બાળકૃષ્ણ દીક્ષિત. આર્યભૂષણ પ્રેસ, પૂના. ઇ. સ. ૧૮૯૬.

મહાવંસો ઑર ધ ગ્રેટ ક્રોનિકલ : સંપાદક શ્રી. એન. કે. ભાગવત. બૉમ્બે યુનિવર્સિટીનું પ્રકાશન. ઇ. સ. ૧૯૩૬.

'વસન્ત રજતમહોત્સવ અંક.'

સરસ્વતી પુરાણ : સંશોધક શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઇશંકર દવે. શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા, મુંબઇ. ઇ. સ. ૧૯૪૦.

સાહિત્યવિચાર : આચાર્યશ્રી આનન્દશંકર બા. ધ્રુવ. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદ. ઇ. સ. ૧૯૪૧.

સુશ્રુતસંહિતા : નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઇ. ઇ. સ. ૧૯૩૮.

હર્ષચરિત (બાણભટ્ટ કૃત) : નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઇ. ઇ. સ. ૧૯૩૭.

હિન્દુ પૉલિટિ : ડૉ. કે. પી. જયસ્વાલ. બટરવર્થ એન્ડ કો., કલકત્તા. ઇ. સ ૧૯૨૪.

અનુક્રમ

		પૃષ્ઠ
૧	નિવેદન	૩
૨	આમુખ : લેખક–શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખ	૫
૩	પ્રાસ્તાવિક	૯
૪	સંક્ષેપસૂચિ	૨૬
૫	સંદર્ભસૂચિ	૩૦
૬	અનુક્રમ	૩૨
૭	નકશાઓની સૂચિ	૩૨
૮	નકશાઓ	૩૩
૯	શુદ્ધિપત્રક	૩૯
૧૦	પુરાણોમાં ગુજરાત	૧–૨૨૪
૧૧	સૂચિ	૨૨૫
૧૨	અંગ્રેજી સૂચિ	૨૭૩

નકશાઓની સૂચિ

		પૃષ્ઠ
૧	ગુજરાત અને તેની પડોશના પ્રદેશો	૩૩
૨	રુદ્રદામાના ઇ. સ ૧૫૦ના ગિરનારના શિલાલેખમાં ગણાવાયેલા પ્રદેશો : સાન્નિધ્યક્રમની દૃષ્ટિએ	૩૪
૩	'પુરાણોમાં ગુજરાત'માંના પૌરાણિક પ્રદેશો	૩૫
૪	'પુરાણોમાં ગુજરાત'માંના મહત્ત્વના નગરો, તીર્થો, પર્વતો, નદીઓ, (નાગરી લિપિમાં) તેમજ આજનાં કેટલાંક અગત્યના સ્થળો (ગુજરાતી લિપિમાં)	૩૬–૭
૫	અત્યારે 'સરસ્વતી' નામ ધરાવતી ત્રણ નદીઓ	૩૮

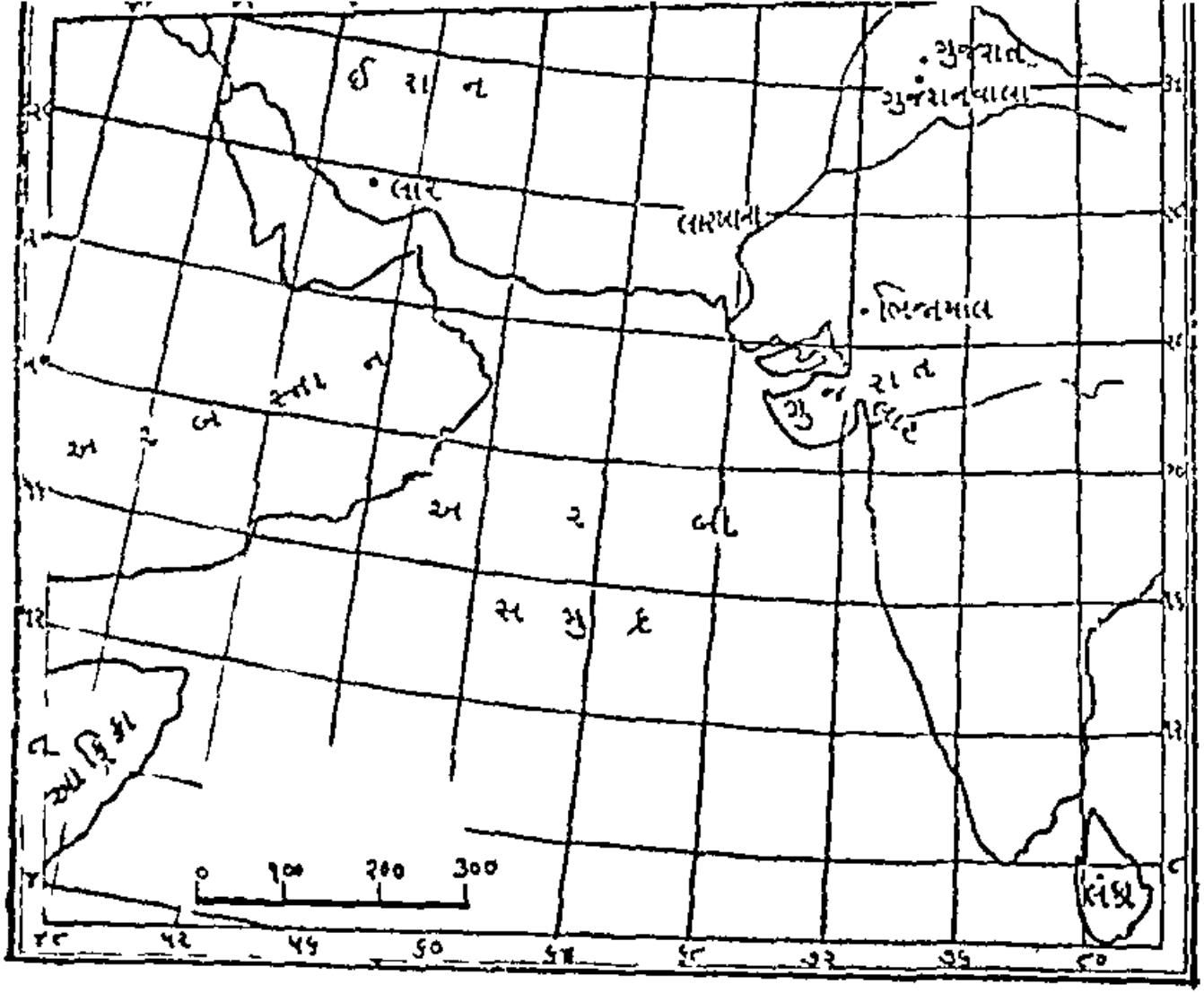

૧. ગુજરાત અને તેની પડોશના પ્રદેશો

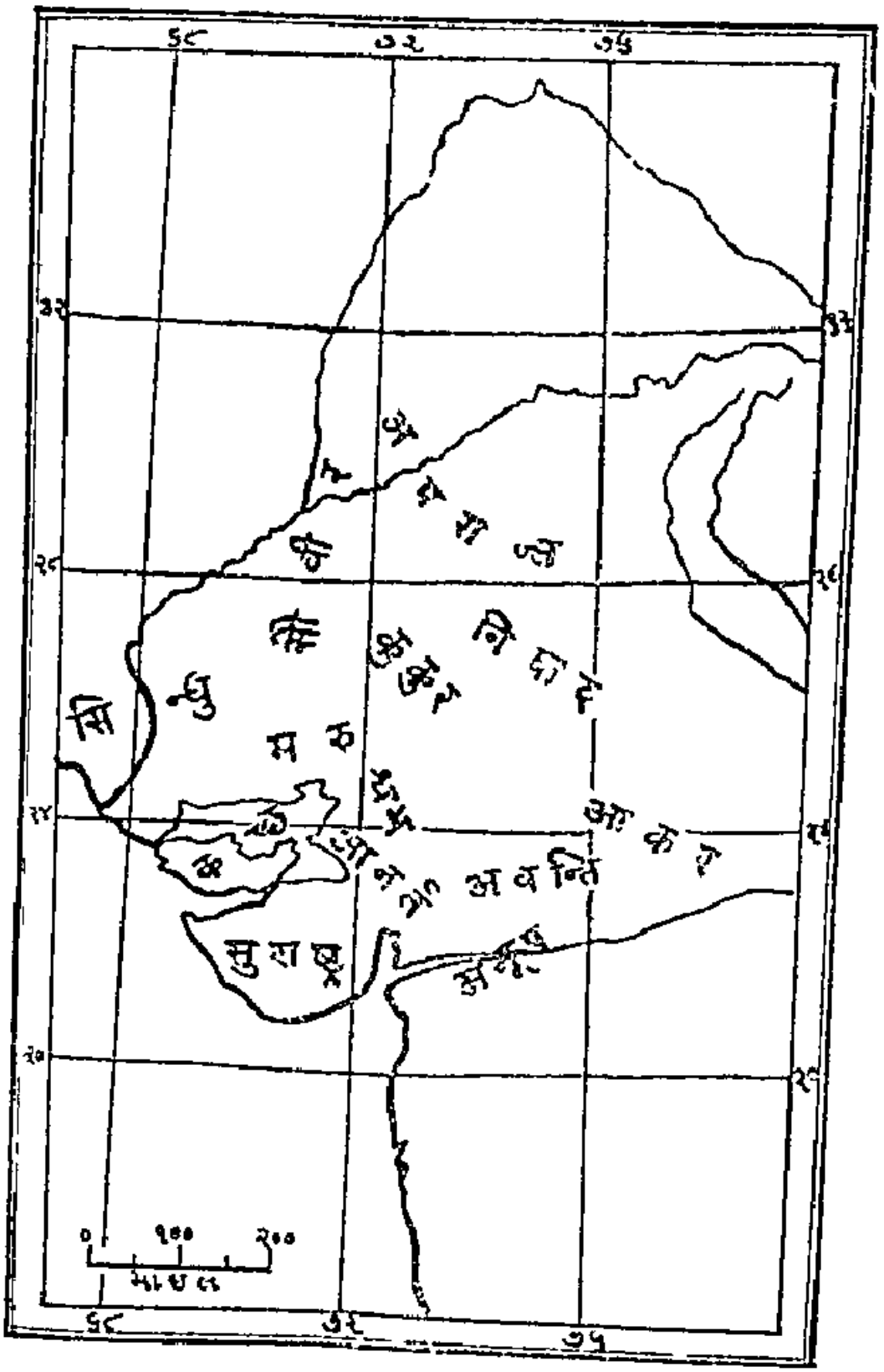

૨ રુદ્રદામાના ઈ. સ. ૧૫૦ના ગિરનારના શિલાલેખમાં ગણાવાયેલા પ્રદેશો : સાન્નિધ્યની દૃષ્ટિએ

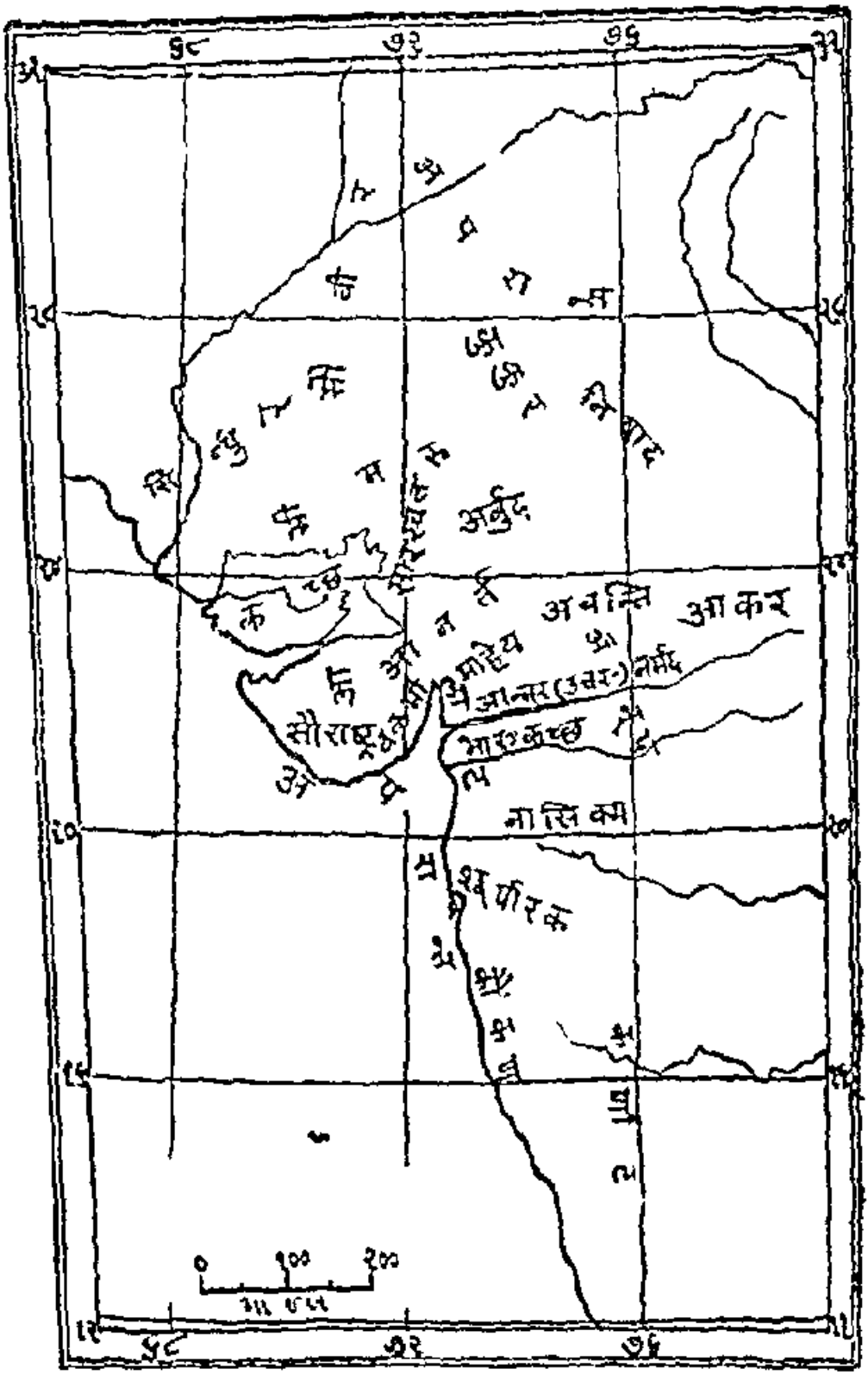

૨. 'પુરાણોમાં ગુજરાત' માંના પૌરાણિક પ્રદેશો

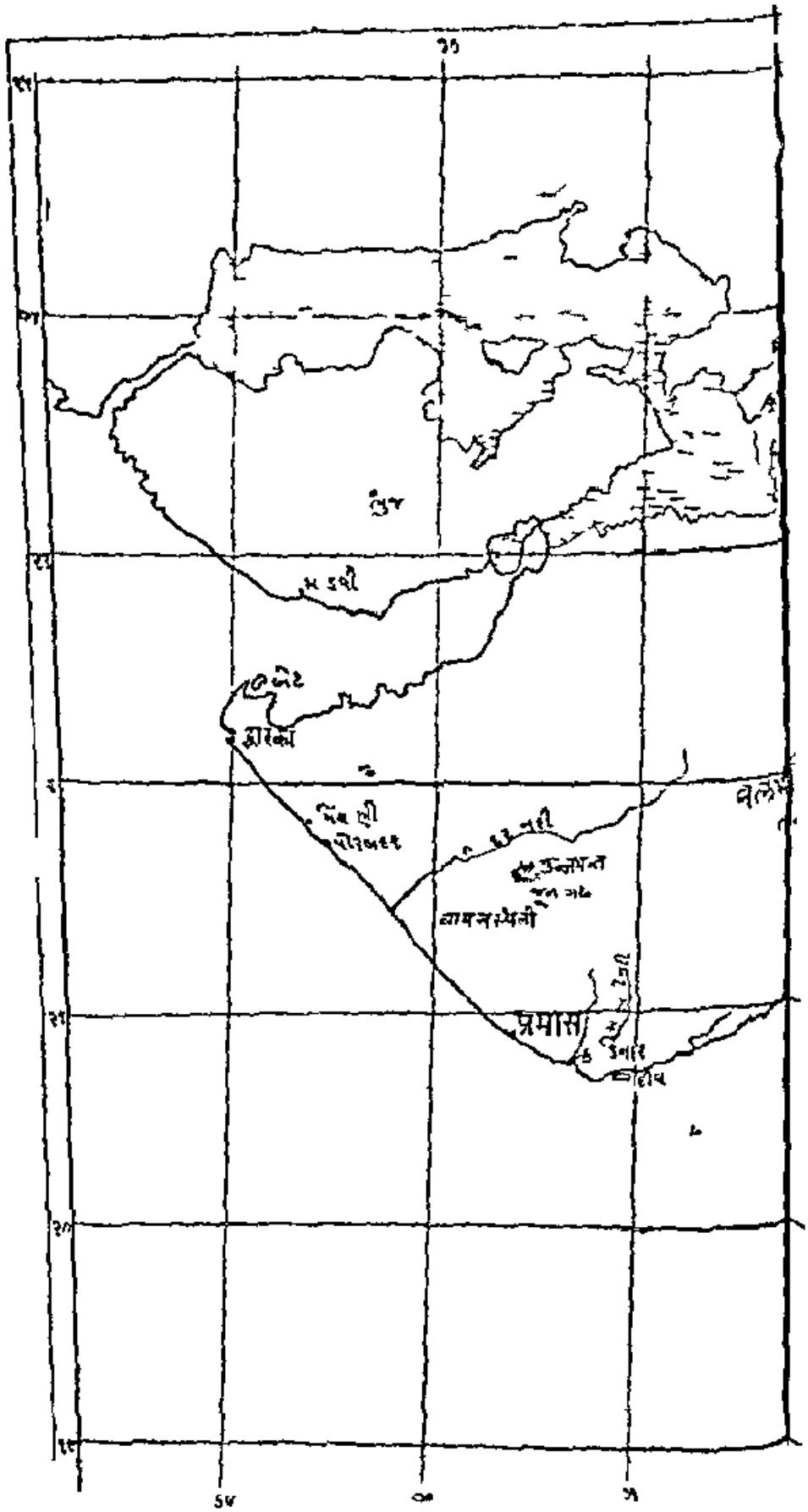

૪ પુરાણોમા ગુજરાત' માના મહત્વના નગરો તીર્થો પર્વતો

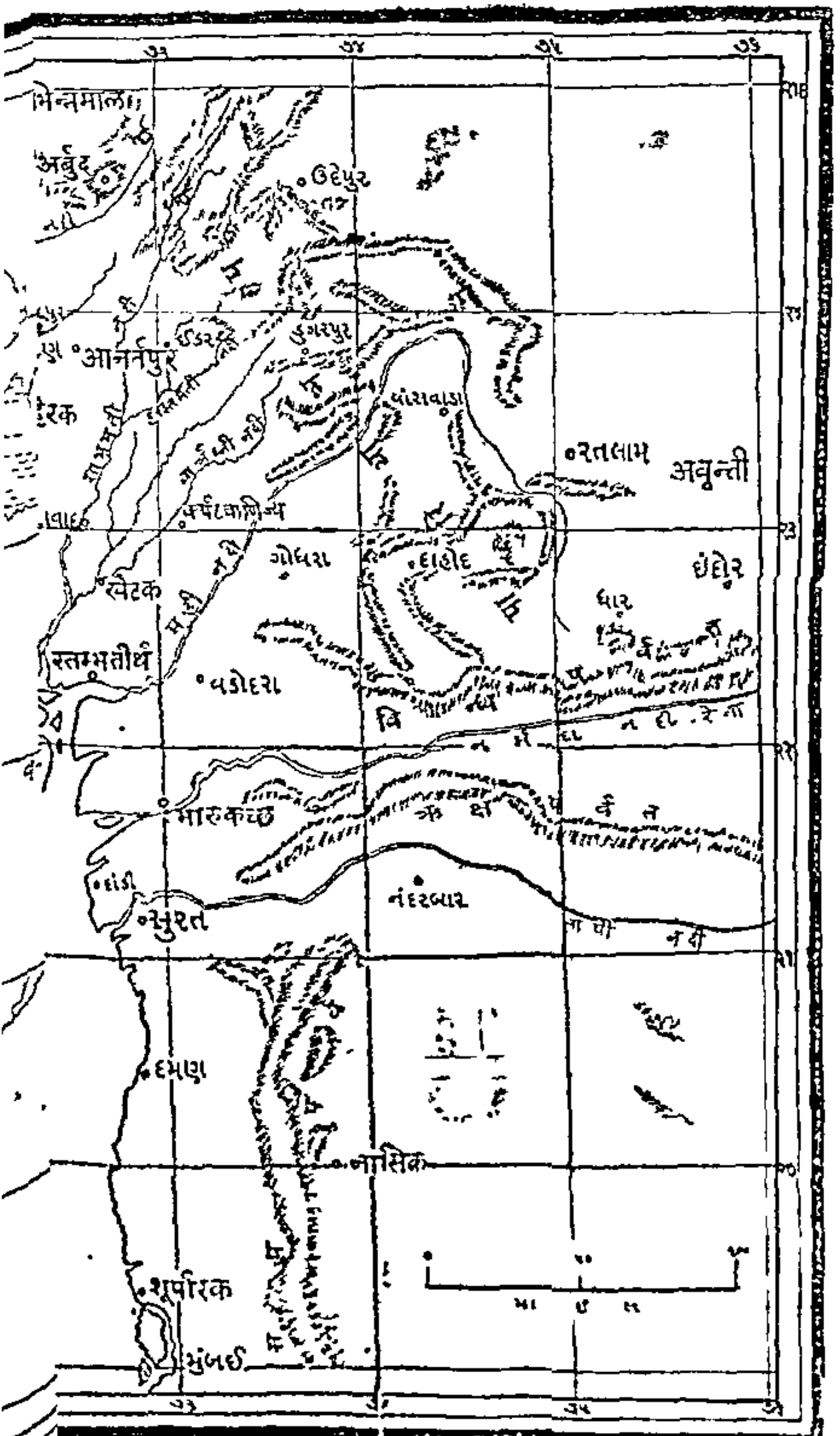

નાગરી લિપિમાં તેમજ આજનાં કેટલાંક સ્થળોનાં જૂનાં લિપિમાં

૫ અત્યારે સરસ્વતી નામ ધરાવતી ત્રણ નદીઓ

[નોંધ શુદ્ધિપત્રક પૃ૦ ૨૭૫-૨૭૬ ઉપર જુઓ]

પુરાણોમાં ગુજરાત

सत्यं तीर्थं दया तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ॥
चित्ते ब्रह्ममयं तीर्थं तीर्थानां पावनं स्मृतम् ।

[पद्म १३४.७०,१३२.३२]

अचलेश्वर

अर्बुदारण्यमां अचलेश्वरनु लिंग छे.[1] जुओ अर्बुद.

अट्टालज

'अडालज' उपरथी संस्कृत. अट्टालया राक्षसीनुं वधस्थान. वत्स राजा अट्टालयाने मारशे, त्यां अट्टालजपुर वसशे अने ते मारी वत्सेश्वरीरूपे स्थापना करशे एम देवी कहे छे.[1] जुओ अडालंज.

अट्टालय

'अडालज'नुं संस्कृत. आ स्थान धर्मारण्यमा महीसागरनी नजीकमां छे.[1] जुओ अडालंज.

अट्टालयाजग्राम

अडालज गाम.[1] चालु वपराशना शब्द उपरथी संस्कृत. जुओ अडालंज.

अडालय

अडालज फरतो प्रदेश. त्यांना शूद्रोने राजा कुमारपाळे कहुं के रामेश्वर जता मोढ ब्राह्मणोने वारो. तेमांना केटलाक जैन थयेला ते राजनो

अचलेश्वर

१ स्कंभाडो २९. ६८

पुण्ये चार्ब्युदारण्ये स्वर्गमोक्षप्रदे नृणाम् ।
अचलेश्वरलिंग तु वर्तत यत्र वीरक ॥

अट्टालज

१ स्कंभाडो ६६.—

वत्सेश्वरीति वत्सस्य राज्ञ सर्वार्थदायिनी ॥ १०८
मत्प्रसादात्स राजा वै भवनोत्तापकारिणीम् ।
अट्टालया नाम तदा राक्षसीं विहनिष्यति ॥ १०९
तस्याश्चापि वधस्थानमट्टालजमिति स्थितम ।
भविष्यति पुर तत्र मा च सस्थापयिष्यति ॥ ११०

अट्टालय

१ स्कंभाडो ६६ ११३

इत्थमट्टालये वासो लोहार्गे च भविष्यति ।
धर्मारण्ये महाक्षेत्रे महीसागरसंनिधौ ॥

अट्टालयाजग्राम

१ स्कंभाडो ६६. १११

अट्टालयाजग्रामे मामर्चयिष्यन्ति ये जना ।

આદેશ માની બ્રાહ્મણોને વારવા ગયા.[૧] (અને બદલામાં બ્રાહ્મણોમાંથી ત્રણ હજાર બ્રાહ્મણો—જે ત્રૈવિદ્ય કહેવાયા—તેમને વારવામાં ગયાને સહાયભૂત થયા.) ..સવાલાખ શૂદ્રો હતા તે ત્રણ જાતના હતા. ગોભૂજ, અડાલજ અને માંડલીય.[૨] જુઓ અડાલજ

અડાલયિજગ્રામ

ઉપરના 'અડાલયાજગ્રામ'નું સ્કન્દપુરાણની વેંકટેશ્વર આવૃત્તિમાં[૧] આપેલું પાઠાંતર. જુઓ અડાલજ

અડાલિજ

ઉપરના 'અડાલજ'નું સ્કન્દપુરાણની વેંકટેશ્વર આવૃત્તિમાં[૧] આપેલું પાઠાંતર. જુઓ અડાલજ

અડાલંજ

અડાલજ. લોહાસુરના ભયથી પીડાઈ બ્રાહ્મણોના જૂથ સાથે નહિ પણ બીજે જ માર્ગે ચઢી જવાથી છૂટા પડી ગયેલા વણિકો ધર્માગ્રયથી બહુ દૂર નહિ એવે સ્થળે પહોંચી ચિંતવવા લાગ્યા કયે માર્ગે આપણે આવી ચઢ્યા? બ્રાહ્મણો કયા?—એમ વિચારી ત્યાં જ વાસ કર્યો તેઓ 'અન્ય માર્ગે' ગયા તે ઉપરથી તેમણે જે ગામ વસાવ્યું તેને 'અડાલંજ'

અડાલય

૧ સ્કન્દપુરાણ ૩૬.—
अडालयेषु ये जाता शूद्रा आहूय तान्नृप ।
निवार्यतामिति प्राह वाडवा गमनोद्यता ॥ ११२
तेषां मध्ये कतिपया जैनधर्मसमाश्रिता ।
गता वाडवपुत्रेषु राजादेशान्निवारणे ॥ ११३

૨ સ્કન્દપુરાણ ૩૬ —
. शूद्रास्तेभ्य सपादलक्षका ॥ १८१
ते च जातास्त्रिधा तात गोभूजाडालजास्तथा ।
माडलीयास्तथा चैते त्रैविद्याश्च मनोरमा ॥ १८२
सदा ते मोढगोभूजा माडलीया अडालजा ॥ १८३

અડાલયિજગ્રામ

૧ પૃ૦ ૨૦૮

અડાલિજ

૧ પૃ૦ ૨૦૮; અડાલજની વાવના લેખ (સં. ૧૫૫૫)માં આ રૂપ છે.

નામ આપ્યું.[૧] જુઓ અટ્ટાલજ, અટ્ટાલય, અટ્ટાલયાજગ્રામ, અડાલય, અડાલયિજગ્રામ, અડાલિજ અને અડયાલય.

અટ્ટ્યાલય

ઉપરના 'અટ્ટાલય'નું સ્કન્દપુરાણની વેંકટેશ્વર આવૃત્તિમા[૧] આપેલું પાઠાંતર. જુઓ અડાલજ.

અનર્ત

તે જ આનર્ત. મત્સ્ય[૧] અને બ્રહ્માંડ[૨]ની અર્ધપંક્તિ જ્યાં આનર્ત આપે છે ત્યાં વાયુ[૩]ની અનર્ત આપે છે. જુઓ આનર્ત.

અનુપ

[૧]જુઓ અનૂપ.

અનૂપ

[૧] સમુદ્ર કાંઠાનો પ્રદેશ એવા સામાન્ય અર્થમાં[૧].

[૨] એક દેશનું નામ. વિન્ધ્યવાસીઓ અથવા વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસીઓનો

અડાલજ

૧ સ્કન્દ ૨૪.—

વિપ્રસાર્થપરિભ્રષ્ટાઃ કેચિત્તુ વણિજસ્તદા ॥ ૪૩
અન્ય માર્ગે ગતા યે વૈ લોહાસુરભયાર્દિતાઃ ।
ધર્મારણ્યાન્નાતિદૂરે ગત્વા ચિતામુપાયયુઃ ॥ ૪૪
કસ્મિન્માર્ગે વય પ્રાપ્તા. કસ્મિન્પ્રાપ્તા દ્વિજાતયઃ ।
ઇતિ ચિંતાં પર પ્રાપ્તઃ વાસં તત્ર સ્વકારયન્ ॥ ૪૫
અન્યમાર્ગે ગતા યસ્માત્તસ્માત્તગ્રામસભવમ્ ।
ગ્રામં નિવાસયામાસુરડાલજમિતિ ક્ષિતૌ ॥ ૪૬

અડયાલય

૧ પૃ૦ ૨૦૮

અનર્ત

૧ જુઓ અપરાન્ત ૨
૨ ,, ૩
૩ ,, ૫; ઉપરાંત મત્સ ૨૩.૧૪ પાદટીપ

અનુપ

૧ જુઓ અનૂપ ૧, ૨

અનૂપ

૧ મત્સ ૨૩. ૧૯ સાગરાનૂપવાસિભિઃ ।

નિષધ અવન્તિ જેવો કોઈ પ્રદેશ.[૨] કાર્તવીર્ય એ દેશનો રાજા હતો.[૩] કોઈ કોઈ પુરાણમાં અરૂપ[૪] જેવા મળે છે તે સંદર્ભ વગેરે જોતાં અનૂપનો ભ્રષ્ટ પાઠ લાગે છે.

રુદ્રદામાના શિલાલેખમાં અનૂપનો ઉલ્લેખ છે. સામાન્યતઃ 'સાગરાનૂપ' –સમુદ્ર કાંઠાનો પ્રદેશ, 'અનૂપ નીરૂત્'–પાણીવાળો પ્રદેશ, એમ પ્રયોગ થાય છે, પણ આ લેખમાં અનૂપ બીજા પ્રદેશોનાં વિશેષનામો સાથે વપરાયેલો કોઈ વિશેષનામ છે. ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીથી તે પ્રદેશ નક્કી થઈ શકયો ન હતો; તેઓશ્રી એને ગુજરાત પડખેનો કોઈ પાણીના સુખવાળો પ્રદેશ માનતા હતા[૫]. પણ વનપર્વ વગેરેના ઉપરના ઉલ્લેખો પરથી માહિષ્મતી જેની રાજધાની હતી તે પ્રદેશ અનૂપ નામથી ઓળખાતો હશે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. રઘુવંશ(૬.૩૭)માં

હરિ ૬૬. ૧૦૨ સાગરાનુપવિપુલા પ્રાગુદક્પ્લવર્શીતલામ ।
મત્સ્ય ૨૦૧. ૧૭ દક્ષિણે સાગરાનૂપ પચતીર્થાનિ સન્તિ વૈ ।
મત્સ્ય પૃ૦ ૯૫૯ પાદટીપ સાગરાનૂપમાશ્રિતઃ ।
રઘુભાષ્ય ૧. ૭૩ દક્ષિણે સાગરેઽનૂપ પચ તીર્થાનિ સન્તિ વૈ ।

૨ ભીષ્મ ૧૬.—

પટ્પુરા નિષધૈ સહ ।
અનૂપાસ્તુણ્ડિકેરાશ્ચ બીતિહોત્રા હ્યવન્તય: ॥ ૬૬
એત જનપદા સર્વે વિધ્યપૃષ્ઠનિવાસિનઃ । ૬૬

વાયુ ૪૬ —

પટ્પુરા નિષધૈ સહ ॥ ૧૩૩
અનુપાસ્તુણ્ડિકેરાશ્ચ બીતિહોત્રા હ્યવન્તય ।
એતે જનપદા સર્વે વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસિન. ॥ ૧૩૪

૩ મત્સ્ય ૧૧૬.૧૬
અથાનૂપપતિર્વીર કાર્તવીર્યોઽભ્યવર્તત ॥

૪ મ ૧૧૪.—

પટ્પુરા નૈષધૈ સહ ॥ ૬૩
અરૂપાઃ શૌણ્ડિકેરાશ્ચ બીતિહોત્રા અવન્તય ।
એત જનપદા ખ્યાતા વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસિનઃ ॥ ૬૪

૫ જોગે ૧ પૃ૦ ૩૦ પાદટીપ ૨, ઇએ ૭ પૃ૦ ૨૫૬; આનર્ત ૧૬

કાર્તવીર્યના વંશજને અનૂપગજ તરીકે વર્ણવ્યો છે અને રેવાતટે માહિષ્મતી (૬.૪૨)ને તેની ગજધાની કહી છે.[૬]

નોંધ ૧ યુગ્મપ્રાતમા એક 'અનુપનાદ્ધ' છે.

અપરાન્ત

[૧] પશ્ચિમ છેડાનો પ્રદેશ એવો એનો સામાન્ય અર્થ થાય. અર્જુન અનૂપ, કોંકણ, ગોકર્ણ એ પ્રદેશો વટાવી, અપરાન્તનાં તીર્થો એક પછી એક વટાવી, પશ્ચિમ સમુદ્રે આવેલા તીર્થો વટાવી, પ્રભાસે પહોંચ્યો, એવું આદિપર્વનું[૧] વર્ણન ગોવા-કોંકણથી પ્રભાસ સુધીના પશ્ચિમ કાંઠાને માટે અપરાન્ત ઉપયુક્ત થયાનું સૂચવે છે.

[૨] સમૂહવાચકનામ તરીકે આવે છે ત્યારે એની સીમા નક્કી નથી જુદા જુદા પુરાણોએ કોંકણથી કચ્છ-સિંધ સુધીના આખા દરિયાકાંઠા અથવા તેમાના ઓછાવત્તા અંશ માટે આ નામ વાપર્યું છે મત્સ્ય,[૨] બ્રહ્માંડ,[૩]

---

૬ ઉપરાંત જુઓ ઉપર ૩ અને ભાંડારકરનો આને અનુકૂળ મત ઇએ ૭ પૃ૦ ૨૫૬.

અપરાન્ત

૧ મત્સ્ય ૧૧૦

सोऽपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
सर्वाण्येवानुपूर्व्येण जगामामितविक्रम. ॥ १
समुद्रे पश्चिमे यानि तीर्थान्यायतनानि च ।
तानि सर्वाणि गत्वा स प्रभासमुपजग्मिवान् ॥ २

૨ મ ૧૧૪ —

वासिक्यार्थैव ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदा. ।
भारुकच्छा समाहेया सह सारस्वतैस्तथा ॥ ५०
काच्छीकाश्चैव सौराष्ट्रा आनर्ता अर्बुदै सह ।
इत्येते अपरान्तास्तु . ॥ ५१

૩ બ્રપૂખ ૧૬ —

अपरास्तानिगोदत ॥ ६०
सूर्पारकाः कलिंगना दुर्गाला कुन्तलै सह ।
पौलेयाश्च किराताश्च रूपवास्तापसै सह ॥ ६१
तथा करीतथश्चैव सर्व चैव कण्धरा ।
नासिक्यैव ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः ॥ ६२

મા[૩] ઉશ,[૪] વાયુ,[૫] વિષ્ણુ,[૬] સ્કન્દ,[૭] વામન[૮] આદિ પુરાણો અપરાન્તમાં

सह्यकच्छाः समाहेयाः सह सारस्वतैरपि ।
वल्लिपाश्च मुराष्ट्राश्च आनर्ताश्चार्बुदैः सह ॥ ६३
इत्येते अपरान्ताः. .। ६४

૪ મા. ૫૪.—

अपरांस्तान्निबोध मे ।
सूर्पारका कालिवला दुर्गाधामीकटैः सह ॥ ५९
पुलिन्दाश्च मुनीनाश्च रूपपा. स्वापदैः सह ।
तथा कुरमिनश्चैव सर्वे चैव कटाक्षराः ॥ ६०
(कारस्करा लोहजपा याज्ञेया राजभदकाः ।)
तोसला कोसलाश्चैव त्रैपुरा विदिशस्तथा ।
(तुषारास्तुषारश्चैव सर्वे चैव करस्करा. ।)
नासिक्यावाश्च ये चान्ये ये चैवोत्तरनर्मदा. ॥ ६१
भीरुकच्छा समाहेयाः सह सारस्वतैरपि ।
काश्मीराश्च सुराष्ट्राश्च आवन्त्याश्चार्बुदैः सह ॥ ६२
इत्येते ह्यपरान्ताः...।६३

૫ વાયુ ४५.—

अपरास्तान्निबोधत ।
शूर्पाकारा कोलपना दुर्गा कालीतवैः सह ॥ १२८
पुलेयाश्च मुरालाश्च रूपसास्तापसैः सह ।
तथा नुरसिताश्चैव सर्वे चैव परक्षरा ॥ १२९
नासिक्याद्याश्च ये चान्ये य चैवान्तरनर्मदाः ।
भानुकच्छा. समाहेयाः सहसा शाश्वतैरपि ॥ १३०
कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च अनर्त्ताश्चार्बुदै. सह ।
इत्येते सम्परीताश्च ॥ १३१

૬ વિષ્ણુ ૩ ૧૬ तथापरान्ताः सौराष्ट्रा शूरागीरास्तथार्बुदाः ॥

૭ સ્ક ૨૫.—

ह्यपरान्तान्निबोधत ।
शूर्पारका कालिधना लोलास्तालकटैः सह ॥ ५८
इत्येते ह्यपरान्ताश्च ।५९

૮ વા. ૧૩.—

शूर्पारका वारिधनाः .। ५१ नासिक्यान्ता सुनर्मदा ।
दाक्षच्छा समाहेया सह सारस्वतैरपि ॥ ५२

ઘણા પ્રદેશોનો સમાવેશ કરે છે આનર્ત, અર્બુદ, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, સારસ્વત, ભારુકચ્છ, માહેય, આન્તર્નર્મદ શર્પારક, નાસિક્ય વગેરેને અપરાન્તમા ગણાવવામા આવ્યા છે.

નોંધ ૧ વાસિક્યા।–મત્સ્યનો વાસિક્ય તે વાયુનો નાસિ ય અને બ્રહ્માંડનો નાસિક પ્રદેશ એ સ્પષ્ટ છે 'ન' અને 'વ'ની હરફેર લેખનદોષને લીધે લાગે છે માર્કંડેયનુ નાસિક્યાવા તે નાસિક્યાદ્યા નુ ભ્રષ્ટ રૂપ છે

નોંધ ૨ કાશ્મીરાः। સારસ્વત અને સુરાષ્ટ્ર પ્રદેશોની વચ્ચે મત્સ્ય 'કાચ્છીક' અને બ્રહ્માંડ 'કચ્છિપ' આપે છે પણ માર્કંડેય 'કાશ્મીર' આપે છે કુદરતી રીતે માર્કંડેયનુ 'કાશ્મીર' તે મત્સ્યબ્રહ્માંડના પાઠનુ ભ્રષ્ટ રૂપ છે—અર્થાત્ કચ્છ પ્રદેશ જ સૂચવે છે અને નહિ કે ઉત્તરનો કાશ્મીર–શારદા–દેશ

નોંધ ૩ सारस्वता।–જે બે પ્રદેશની વચ્ચે કાચ્છીક આવેલ છે તે સારસ્વત અને સુરાષ્ટ્ર તેમાથી પહેલાને બદલે વાયુ શાશ્વત આપે છે તે પણ દોષ જ છે.

નોંધ ૪ भानुकच्छा।–મત્સ્યનો 'ભારુકચ્છ' પ્રદેશ તે જ માર્કંડેયનો मीरुकच्छा, વાયુનો भानुकच्छा. અને વામનનો दारुकच्छा.।

નોંધ ૫ सूर्पारका (બ્રહ્માંડ, માર્કંડેય) અને शूर्पाकारा (વાયુ) તે બ્રહ્મ અને વામનનુ शूर्पारका હાલનુ મુંબઇ પાસેનું સોપારા સૂચવે છે

નોંધ ૬ अपरास्तान्–બ્રહ્માંડ, માર્કંડેય અને વાયુમા અપરાન્તના પ્રદેશો ગણાવતા આગળ હવે અપરાન્ત સાભળ એમ द्वितीयान्तु अपरान्तान् રૂપ છે તે अपरान् तान् (તે અપર પ્રદેશોને) એમ ભૂલથી માનીને अपरास्तान् એમ અધિનિયમથી જોડ્યા લાગે છે (પુરાણોની ભાષા વિશે અહી સૂચન મળે છે) અપરાન્તના પ્રદેશોની જ યાદી अपरास्तान् થી શરૂ થાય છે એ ચોખ્ખુ છે.

નોંધ ૭ सम्परीता।–વાયુને અને અપરાતને બદલે 'સપરીત' નામ આપેલુ છે તે વાયુના જ अपरीता નુ પાઠાન્તર હોવા સભવ છે

[૩] ઉત્તર દિશા કે વાયવ્ય દિશાના કોઈક પ્રદેશનું નામ પણ અપરાન્ત હોવાનુ માર્કંડેય વામન અને બ્રહ્મપુરાણથી સમજાય છે તે પુરાણોમા

वात्सीयाश्च सुराष्ट्राश्च आवन्त्याश्चार्बुद सह ।
इत्येत पश्चिमामाशा स्थिता जानपदा जना ॥ ५३

૯ મા ૫૪ —

अपरान्ताश्च शूद्राश्च पह्लवाश्चर्मखण्डिका ।
गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रका ॥ ३६

પલ્લવ, ગાન્ધાર, સિન્ધુ, સૌવીર વગેરે પ્રદેશો જોડે તેની ગણના થઈ છે એ જ સન્દર્ભમાં વાયુ[૧૦] અપરીતા પણ આપે છે

નોંધ ૮ અપરીતા ની સાથે વાયુમાં પરિતા મળે છે, પદ્મ માર્કંડેય સાથે સરખાવતાં તે પારદા સમાનાર્થ છે એટલે એને અપરીતા ની સાથે સંબંધ નથી

નોંધ ૯ અપરાન્ત ઉપરાંત તેની સાથે સામ્યવાળો નામ પરાન્ત[૧૧] અને કુંદાપરાન્ત[૧૨] પણ નામો મળે છે

ઉપરના [૨] અને [૩] માં ફેર એ છે કે [૨] તે દેશવાચક માટેનો શબ્દ છે (દા ત દાક્ષિણાત્ય, ઉદીચ્ય જેવા નામ, જેમાં એક કરતાં વધારે પ્રદેશોનો સમાવેશ થયો હોય છે,) જ્યારે [૩] ચોક્કસ એક પ્રદેશના નામ તરીકે વપરાયેલો શબ્દ છે વામન તો બીજા અર્થમાં પશ્ચિમામાશાં સ્થિતા જાનપદા –પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા જનપદો–વાપરે છે, જ્યારે ત્રીજા અર્થમાં જ સ્પષ્ટ અપરાન્તા પ્રયોજે છે

કાલિદાસ રઘુદિગ્વિજયમાં રઘુ સહ્ય ઓળંગીને અપરાન્ત જય છે એમ વર્ણવે છે (રઘુ૦ ૪–૫૨) એટલે મલબાર, કાનરા, ગોવાનો પ્રદેશ અપરાન્તથી ઓળખાતો હશે એમ સમજાય છે તે પછી મિરજ પર્વત થઈને પારસિકો સામે લડવા રથલમાર્ગે ધુને પ્રયાણ કરતો બતાવતાં

ઘાતજ્ઞા વર્ણિગાશ્ચ પારદાહારભૂષિકા ॥ ૨૭
એત દગ્ર હ્યુદીચ્યાસ્તુ । ૪૨
વા ૧૩ ૩૭ થી ૨૫ ૪૫

૧૦ વાયુ ૪૫ —
અપરીતાશ્ચ શૂદ્રાશ્ચ પલ્લવાશ્ચર્મમણ્ડિકા ॥ ૧૧૬
ગાન્ધાર યવનાશ્ચૈવ સિન્ધુસૌવીરભદ્રકા ।
શાકા હૂદા કુલિન્દાશ્ચ પરિતા હારપૂરિકા ૧૧૬
એતે દેશાહ્યુદીચ્યાશ્ચ ॥ ૧૨૧

૧૧ મબી ૬૪૭ અપરાન્તા પરાન્તાશ્ચ પચાગાશ્ચર્મમણ્ડના ॥

૧૨ મબી ૬૪૬ કુંદાપરાન્તા માહેયા ।

પૂર્વે કવિએ કહ્યું છે કે જે સમુદ્રે પરશુરામને જમીન આપી હતી તેણે રઘુને અપરાન્તના રાજા દ્વારા કર અપાવ્યો (૪ ૫૮) એ ઉપરથી કાલિદાસને અપરાન્તથી આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ ને સિંધનો દરિયાકાંઠાનો જેટલો પ્રદેશ પણ ઉદ્દિષ્ટ હોવાનું સમજાય છે

રુદ્રદામનના લેખમાં અપરાન્તનો જે લેખ છે તેમાં અનૂપ, આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર શ્વભ્ર, મરુ, કચ્છ સિન્ધુ, સૌવીર, વગેરેના જુદા ઉલ્લેખો છે એટલે તેમનો અપરાન્તમાં સમાવેશ થઈ શકે નહિ, તે ઉપરાંત રુદ્રદામનના સમયમાં ઉત્તર કોંકણ આન્ધ્રોના તાબામાં હતું, એટલે દમણગંગાથી મહી સુધીનો પ્રદેશ જ અપરાન્ત નામથી વિવક્ષિત હોઈ શકે[૧૩]

વાત્સ્યાયનમાં[૧૪] આન્ધ્ર, વત્સગુલ્મ, અપરાન્તક, સુરાષ્ટ્રક એવો ક્રમ મળે છે સૈન્ધવોનો અલગ ઉલ્લેખ છે એથી અપરાન્ત તે કોંકણથી કાઠિયાવાડ સુધીના દરિયાકાંઠાનો પ્રદેશ એમ સમજાય છે

વરાહમિહિર[૧૫] અપરાન્તને પશ્ચિમ દિશાના દેશોમાં ગણાવે છે, હૈહય અને પંચનદની સાથેસાથે જ નૈર્ઋત્ય (દક્ષિણપશ્ચિમ)[૧૬] દિશામાં એણે સિંધુસૌવીર, આનર્ત અને રૈવતક (સૌરાષ્ટ્ર) પ્રદેશને ગણાવ્યા છે એટલે એ દેશોની ઉત્તરપશ્ચિમે અપરાન્ત એમ સ્પષ્ટ છે

રઘુવંશ ઉપરની ટીકામાં મલ્લિનાથે 'અપરાન્ત તે પશ્ચિમનો પ્રદેશ જેમાં સૂર્પારિક આદિનો સમાવેશ થાય છે,[૧૭] એમ યાદવનો કોપ ટાંક્યો છે,

નાશિકની[૧૮] ત્રીજી ગુફામાં આશરે ઈ પૂ ૨૫ ના લેખમાં સૌરઠ અને અપરાન્તના ઉલ્લેખ છે

ડૉ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી મલ્લિનાથના આધારે નોંધે છે કે

---

૧૩ જુઓ આનર્ત ૧૬ બોગે ૧ પૃ૦ ૩૬ પાદટીપ ૮

૧૪ કામસૂ ૫ ૫ ૮ અભા ૮ પૃ૦ ૫૮ ઉપરાંત કામસૂ ૨ ૫ ૨૭

૧૫ બૃસં ૧૮ ૨૦–૧

૧૬ , ૧૪ ૧૮–૯

૧૭ अपरान्तास्तु पाश्चात्यास्त च सूर्पारिकादय ।

૧૮ જોગળ ૧ પૃ૦ ૨૮

શૂર્પારક અપરાન્તની રાજધાની હતું.[૧૯] એ મતને બ્યૂલર અને બર્જેસની પણ સંમતિ છે.[૨૦] કનિંગહામ કહે છે કે ગ્રન્થકાર કાન્હેરીથી શૂર્પારકનો અપરાન્તમાં સમાવેશ થતો હોય, પણ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ નર્મદાની દક્ષિણે અપરાન્તનો વિસ્તાર ગણાવી શકાય નહિ. તે બૃહત્સંહિતાનો આધાર લઈ ઉમેરે છે કે કર્નલ સ્ટેસીને અપરતસ મહારાજસ ના ઉલ્લેખવાળા સિક્કાઓ નિમચ-અજમેરમાં મળ્યા હતા અને પોતાને ઉત્તર રાજપુતાના ને મથુરાથી મળ્યા હતા. તે વરાહમિહિરને અનુસરી અપરાન્તિકને હિંદનો પશ્ચિમ ભાગ ગણવાની તરફેણમાં પોતાનો મત આપે છે[૨૧] ફ્લીટ, 'એક અશોકશિલાલેખમાં યવનો, કામ્બોજો અને ગાન્ધારોને આપરાન્ત ગણાવવામાં આવ્યા છે' એ છતાં 'અપરાન્તમાં કોંકણ, ઉત્તર ગુજરાત, કચ્છ, અને સિન્ધનો સમાસ થતો' એમ અભિપ્રાય આપે છે.[૨૨] અશોકના શિલાલેખોમાં અપરતા,આપલંતા, અપરત અને અપરત રૂપો મળે છે.[૨૩] જયસ્વાલ[૨૪] વાયવ્ય દિશાના અપરાન્તને ઘટાવવા અશોકના શિલાલેખોમાં અન્ત =પડોશી થાય છે અને અપરાન્ત તે અંદરનાં રાજ્યોના અર્થમાં છે એમ તર્ક કરે છે, તે વાયવ્ય-અપરાન્તથી અજાણ હોવાને કારણે.

ઉપરના વિવિધ સમયના ઉલ્લેખો અને તે ઉપરથી વિદ્વાનોએ તારવેલા અભિપ્રાયો ઉપરથી સમજાશે કે સામાન્યતઃ અપરાન્ત નામ પુરાણોના [૧] અને [૨] અર્થમાં કોંકણથી કચ્છ સુધીના આખા પ્રદેશ માટે કે તેના કોઈ અંશ માટે વપરાયું છે. પણ તે જ સમયમાં પશ્ચિમ દરિયાકાંઠા માટે એ નામ ન વપરાતાં, પુરાણોના [૩] અર્થમાં, હિંદના વાયવ્ય ભાગના કોઈ ચોક્કસ પ્રદેશ માટે પણ એ પ્રયુક્ત થયા કર્યું છે, જેને વાયુના અવરીતા. પાઠ સાથે સિક્કાઓના અપરતસના સામ્યથી સારો એવો ટેકો મળે છે.

ઉદીચ્ય દેશોમાંના 'અપરાન્તાશ્ચને ઠેકાણે સંભવતઃ પરાન્તાશ્ચ આપણે

---

૧૯ જુઓ ૭ પૃ૦ ૧૫૯. કેલિનો પણ એ જ મત છે (૧ પૃ૦ ૬૦૩.)

૨૦ ,, પૃ૦ ૨૬૩; એભા ૮ પૃ૦ ૫૭

૨૧ એભા ૮ પૃ૦ ૫૭

૨૨ ,, પૃ૦ ૫૮; જુઓ ૨૨ પૃ૦ ૧૭૩

૨૩ એોગુ ૧ પૃ૦ ૨૭

૨૪ હિન્દુ પૉલિટિ, કંડિકા ૧૩૧.

વાંચવાનું છે[૨૫] એમ શ્રી. દિનેશચંદ્ર સરકાર કહે છે તે બરોબર નથી, કેમકે ઉત્તરમાં અપરાન્તની ઉપસ્થિતિ સંશયાતીત છે.[૨૬]

રુદ્રદામનના ગિરનારના શિલાલેખમાંનું અપરાન્ત ડૉ.ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી-એ–અને તેમના ટેકામાં ડૉ. બ્યૂલરે–દક્ષિણના અપરાન્ત તરીકે ઘટાવ્યું છે તેમ છતા એ શિલાલેખમાંનો અપરાન્તનો ઉલ્લેખ તે પુરાણોના બીજા અર્થમાં ઉત્તર–વાયવ્યના ચોક્કસ દેશવાચક વિશેષનામ તરીકે પ્રયોજાતા અપગન્તનો જ છે એમ માનવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. શિલા-લેખમાં અપરાન્ત વિશેષનામ તરીકે, વિશેષનામો વચ્ચે, વપરાયેલું છે. એ વિશેષનામથી પુરાણોના બીજા અર્થમાં, દરિયાકાંઠાને વીંટળાઈને આવેલા પ્રદેશો સૂચવવા, સમૂહવાચકનામ તરીકે પ્રયોજાયેલો અપરાન્ત તો સમજી શકાય એમ છે જ નહિ, કેમકે પુરાણોએ અપરાન્તની અંદર ગણાવેલ દેશોમાંથી કેટલાક–અવન્તિ, અનૂપ, આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, વ૦—પ્રસ્તુત શિલાલેખમાં અપરાન્ત દેશની સાથોસાથ ગણાવેલા છે. એટલે કે અવન્તિ, અનૂપ, આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ આદિ દેશો મળીને થતો કોઈ દેશ નહિ પણ તે ઉપરાંતનો કોઈ બીજો દેશ શિલાલેખના અપરાન્ત ઉલ્લેખથી ઉદ્દિષ્ટ છે. તે દેશ કયો ? રુદ્રદામનના શિલાલેખમાં ગણાવેલા દેશોનો ક્રમ જો નજર સામે આપણા દેશનો નકશો રાખીને અનુસરવામાં આવશે તો અપરાન્ત નામથી કયો દેશ વિવક્ષિત છે તે સહેજે સમજાશે. પ્રથમ તો વિન્ધ્ય પડખાના આકરાવન્તિ, પછી હાલનાં ખંભાત–અમદાવાદ–વડનગર–પાટણને આવરી લેતો આનર્ત, પછી સૌરાષ્ટ્ર, પછી આનર્તની ઉત્તરનો શ્વભ્ર (સાબરમતી ઉપરવાસ-નો પ્રદેશ), પછી તેની એટલે આબુની ઉત્તરનો મરુ (મારવાડ), પછી મરુની પશ્ચિમે–સહેજ દક્ષિણે–કચ્છ, તે પછી કચ્છની ઉત્તરે સિન્ધુ, સિન્ધુની ઉત્તરે સૌવીર, પશ્ચિમે કુકુર અને દક્ષિણ પંજાબને સ્પર્શે એ રીતે અપરાન્ત અને તે પછી મરુની ઉત્તરનો નિષાદ,—આ રીતે રુદ્રદામનના ગિરનારના શિલાલેખમા ઉલ્લાખાયેલા દેશોનું વિહંગાવલોકન કરી શકાય એમ છે. બીજા શબ્દોમા, શિલાલેખમાંનાં દેશનામોના ક્રમમાં કાંઇક યોજનાનુ અનુમાન કરી શકાય છે, જેમ તેમ નામ ગણાવ્યાં નથી. સિન્ધુ સૌવીર પછી એકદમ કૂદકો મારી દક્ષિણ-

૨૫ ઇહિકનો ૨૧ પૃ૦ ૩૦૨.

૨૬ જુઓ વળી મસ ૪૭,૨૪

માં અપરાન્ત ગણાવે એ ઠીક લાગતુ નથી. કુકુર વાયવ્ય પ્રદેશ સમજાય છે. નિષાદ તો ગુજરાતની ઉત્તરનો જ પ્રદેશ છે એટલે 'સિન્ધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાન્ત, નિષાદ'—એવા ક્રમમા મળતો રુદ્રદામનના શિલાલેખનો અપરાન્ત તે ઉત્તરવાયવ્યનો અપરાન્ત જ સંભવે છે, જે પુરાણોના ઉપર નિર્દેશેલ ત્રીજા અર્થમાં વિશેષ નામ તરીકે પ્રયોજાતો અપરાન્ત જ છે. જનરલ કનિંગહામને સિક્કાઓ ઉપરથી ઉત્તર વાયવ્યમા અપરાન્ત હોવાની ખાતરી થતા છતા, રુદ્રદામનના ગિરનારના શિલાલેખમાંનો અપરાન્ત તે એ એવી સંભાવના કેમ સૂઝી નહિ એ જ આશ્ચર્ય છે.

જુઓ અર્બુદ, અવન્તિ, આનર્ત, આન્તર–નર્મદ, આભીર, કચ્છ, નાસિક્ય, ભારુકચ્છ, માહેય, સારસ્વત, સૌરાષ્ટ્ર, ઉપરાન્ત અપરાન્તિક.

અપરાન્તિક

[૧] વાયવ્ય દિશાનો એક પ્રદેશ.[૧] માર્કંડેય આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર આદિ પ્રદેશોના અપરાન્ત[૨] વિભાગ ઉપરાત ઉત્તર દિશામાં એક બીજો અપરાન્ત[૩] પ્રદેશ આપે છે, તે જ અપરાન્તિક. તેમાં ભારતવર્ષને કૂર્મ કલ્પ્યો છે અને તેના પુચ્છમા—એટલે કે સિન્ધુ સૌવીરની ઉત્તરમા[૪] અપરાન્તિક આવે.

[૨] પશ્ચિમનો દરિયાકાંઠો. પશ્ચિમનો અપરાન્ત અથવા અપરાન્તિકા–તેના પ્રાકૃત અવરાન્તિકા–અવરાઇઆ–રૂપોમાથી ગ્રીક 'Ariake ઘટાવી શકાય એમ ડૉ૰ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનુ માનવુ છે.[૫] ડૉ૰ બ્યૂલર પેરિપ્લસના Arabikeનો Abaratike પાઠ સૂચવે છે.[૬] અર્થશાસ્ત્રની ટીકામા ભટ્ટસ્વામી[૭] અપરાન્તિક અને કોંકણની એકતા રચાપે છે.

અપરાન્તિક

૧ મા ૫૫ ૩૪

૨ જુઓ અપરાન્ત ૪.

૩ ,, ૯.

૪ મા ૫૫ ૩૭. ઉપરાંત માર્ક પૃ૰ ૩૧૩.

૫ ઇએ ૭ પૃ૰ ૨૫૯.

૬ ,, પૃ૰ ૨૬૩.

૭ જુઓ 'અપરાન્તકા'

અપરાન્ત ઉપરની ચર્ચાથી સમજાશે કે અપરાન્તિક પણ ઉત્તર વાયવ્યનો પ્રદેશ છે ટોલેમી અને પેરિપ્લસનું Ariake[૮] તે 'આરણ્યક'માથી સિદ્ધ કરવાની સંભાવના રજૂ થયેલી છે[૯] તે વધુ વિચારપાત્ર ઠરે છે

જુઓ અપરાન્ત

અભીર

આભીર જાતિના વસવાટનો દેશ[૧] 'આભીર'નો ભ્રષ્ટ પાઠ. જુઓ આભીર

અમરકંટક

પર્વત, નર્મદાતટે તીર્થ.[૧]

મ મ હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી પોતાની 'મેઘદૂત વ્યાખ્યા'મા મેઘદૂત (૧. ૧૭)નો આમ્રકૂટ તે અમરકંટક એમ કહે છે

જુઓ નર્મદા

અમરાવતી

ઉજ્જયિનીનું ચોથા કલ્પમા આ નામ હતું.[૧] અમરાવતીનામકથન અધ્યાયમા[૨] કથા છે કે મહાકાલવનમા કશ્યપ પ્રજાપ્રાપ્તિ માટે તપ કરતા હતા ત્યારે અશરીરિણી વાચાએ અમર નિર્જર[૩] દેવની સંતતિ પામી તું પ્રજાપતિ થઈશ એમ કહ્યું ...પછી ત્યા મનુષ્યો પણ વસ્યા અમરાગના જેવી સ્ત્રીઓ હતી ..અમરોનું કટક અહી હોઈ નગરી અમરાવતી કહેવાઈ[૩] ચોથા કલ્પનું નામ છતા નામકથનઅધ્યાયોના ક્રમમાં સાતમા અધ્યાયમા વર્ણવાયુ છે જુઓ ઉજ્જયિની

---

૮ Ariake ટૉ. પૃ૦ ૩૯, ૧૭૫, Ariaca પેરિ કડિકા ૬, ૧૪, ૪૧.

૯ જ્યોગ્રાફિ 'અપરાન્તકા'

અભીર

૧ વાપૂ ૪૬ ૧૨૪ અભીરા સહચૈપીકા . . ।

અમરકટક

૧ જુઓ નર્મદા ૧૦

અમરાવતી

૧ જુઓ અવન્તિકા ૧

૨ સ્કઆઅ ૪૬ —

૩ ,, અમરા નિર્જરા દેવા દિવિ ખ્યાતા સદૈવ હિ ॥ ૮
અમરાંગના સમા નાર્ય સદૈવ સ્થિરયૌવના ।૨૦
અમરાણા કટકં યત્ર તસ્માજ્જાતામરાવતી ॥ ૨૧

અમ્બુદ

અર્બુદને બદલે મહાભારતમા આવુ નામ પણ મળે છે.

પણ આ કુમ્ભકોણમ્–આવૃત્તિનો પાઠ ભાણ્ડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટની આવૃત્તિએ રદ કર્યો અને (૧) મુમ્બઇ સરકારના સંગ્રહ, (૨) દાક્ષિણાત્ય આવૃત્તિ અને (૩) તાંજોર આવૃત્તિ પ્રમાણે પરિશિષ્ટમાં ૧૧૫ મા ફકરામા 'દૌલ્મમ્બુદમ્'[૨] પાઠ આપ્યો છે.

પણ અર્બુદનો નિરુક્ત (૩.૨) અને સાયણભાષ્ય (ઋ ૧૦ ૬૮.૧૨) મા અમ્બુદ પર્યાય આપ્યો છે એ જોતા અમ્બુદ પાઠ બોધપાત્ર છે.

જુઓ અર્બુદ.

અર્બુદ

[૧] આબુ પર્વત[૧].

[૨] તેની આસપાસના પ્રદેશ માટે પણ આ શબ્દ વપરાયેલો જોવા મળે છે પ્રદેશ તરીકે તેની ગણના મત્સ્ય, બ્રહ્માંડ, વાયુ, માર્કંડેય વગેરે પુરાણો અપરાન્તવિભાગમાં કરે છે.[૨] માર્કંડેય તેને વળી મધ્યદેશ વિભાગમાં પણ ગણાવે છે.[૩]

। અર્બુદ પર્વતને મહાભારતના વનપર્વમા હિમાલયના પુત્ર તરીકે વર્ણવ્યો છે. પૂર્વે આ પૃથ્વીમા છિદ્ર હતુ, ત્યાં વસિષ્ઠનો ત્રણ લોકમા જાણીતો એવો આશ્રમ છે એક રાત રહ્યા વસવાથી હજાર ગાયનુ પુણ્ય મળે[૪] અર્બુદારણ્ય સ્વર્ગ અને મોક્ષ આપનારુ છે અને

અમ્બુદ

૧ કુમ્ભકોણમ્ આવૃત્તિ અધ્યા ૨૪૫ ૩૦

૨ ભાણ્ડા૦ મહાભા૦ આદિપર્વ પૃ૦ ૯૬૫ (૧૧૫ લીટી ૩૫)

અર્બુદ

૧ જુઓ ઉજ્જયન્ત ૨, ૫, ૬.

૨ જુઓ અપરાન્ત ૨,૩,૪,૫,૬

૩ મા ૫૪ ૩૨

અર્બુદાર્બુદકિરાતાશ્ચ મલકાશ્ચ પૂર્વકૈ સહ।
મધ્યદેશ્યા જનપદા પ્રાયશોમી પ્રકીર્તિતા ॥

૪ મત્સ ૮૦.—

તતો ગચ્છેત ધર્મજ્ઞ હિમવત્સુતમર્બુદમ્ ।
પૃથિવ્યાં યત્ર વૈ છિદ્ર પૂર્વમાસીદ્યુધિષ્ઠિર ॥ ૫૭

તેમાં અચલેશ્વરનું લિંગ છે.[૫] જનમના દુઃખી માણસો અર્બુદની સેવાનો લાભ પામે તો પછી વારાણસી અને કેદારનું શા માટે સ્મરણ કરે છે? અર્બુદની પાસેમાં જ મહીસાગરસંગમ છે. પર્વત અને સમુદ્રની વચ્ચેનો તે પ્રદેશ ધરતીના આઉ જેવો છે, ત્યાં જવાથી મહત્ પુણ્ય મળે છે એમ સ્કન્દના અર્બુદાખ્યાનમાં કહ્યું છે.[૬] સ્કન્દપુરાણના પ્રભાસખંડમાંના અર્બુદમાહાત્મ્યમાં અર્બુદની ઉત્પત્તિ આપી છે. વસિષ્ઠ ઋષિની ગાય નંદિની શ્વભ્ર (કોતર)મા ગબડી પડી. રાતે ઘેર ન આવી. હોમવિઘ્નથી ભયભીત ઋષિએ સરસ્વતીનું ધ્યાન ધર્યું. સરસ્વતીએ આવીને શ્વભ્ર ભરી દીધું. નંદિની બહાર આવી. બીજે દિવસે ઋષિએ હિમાલયને આ કોતર પૂરવા વિનવણી કરી. હિમાલયે પોતાના મૈનાક પુત્રથી નાના એવા નંદિવર્ધન પુત્રને અર્બુદ નામના નાગની પીઠ ઉપર બેસાડીને તે કામ માટે મોકલ્યો. શ્વભ્ર પુરાઈ ગયું. રાજી થઈને વસિષ્ઠે અર્બુદ નાગને વરદાન આપ્યું કે નંદિવર્ધન પર્વત તારા નામથી ઓળખાશે અને શિખર પાસે એક નાગતીર્થ પ્રસિદ્ધ થશે.

જનમેજયના સર્પયજ્ઞ વખતે ત્રાસીને નાગો અર્બુદમાં નાસી આવ્યા હતા અને એક ગુફામા દુર્ગામાતાની પૂજા કરી તેને પ્રસન્ન કરી હતી. યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ સુધી તમે મારી પાસે નિર્ભયપણે રહો એમ દુર્ગાએ તેમને અભયદાન આપ્યું હતું. યજ્ઞ પૂરો થતાં તેઓ ગયા અને તે સ્થળ નાગહ્રદ તરીકે ઓળખાયું.

બૃહત્સંહિતા (૧૬.૩૦)માં આનર્ત, અર્બુદ, પુષ્કર, સૌરાષ્ટ્ર,...એ રીતે ક્રમ છે.

મેગેસ્થિનિસ (ઇ.પૂ ૩૦૦) 'Mount Capitalia'નો ઉલ્લેખ

तत्राश्रमो वसिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुत ।
तत्रोष्य रजनीमेका गोसहस्रफल लभेत् ॥ ५८

૫ જુઓ અચલેશ્વર ૧.

૬ સ્કમાકૌ ૨૯.—

अर्बुदो यदि लभ्येत सेवितु जन्मदु खितै ॥ ७१
वाराणसीं च केदार किं स्मरति वृथैव ते । ७२
सर्मापे यस्य पुण्योऽस्ति महीसागरसगमः ॥ ७५
ऊधः पृथिव्या देशोऽयं यो गिरेश्चार्णवान्तरे ।
तत्र गत्वा महत्पुण्यमवाप्य भवभक्तितः ॥ ७६

કરે છે ને કહે છે કે તે હિંદમાં સૌથી ઊંચો પર્વત છે.૭ ને તેની પાસે સોનારૂપાની ખાણો છે. આ પર્વત તે આબુ એમ ગણાતું. પણ તે પુરાણોનો કપિરયલ પણ હોય. પણ હાલનો કૈયલ તે આબુથી ઘણે દૂર પંજાબના કરનાલ જિલ્લામાં છે; ને કે શ્રીમાલ-પુરાણમાં પણ આબુની પડખેનું ભિન્નમાલ શ્રી લક્ષ્મીએ વસાવ્યાનું વર્ણન છે તે મેગેરિથનિસના વર્ણનને અનુરૂપ છે.

લોકોમાં કિંવદન્તી છે કે શેષનાગ દરવરસે પડખું ફેરવે છે ને આબુપર્વત હલમલે છે, અથવા એમ પણ કહે છે કે મહાદેવનો પોડિયો નંદી પોતાના એક શીંગડા પર આબુને ધારણ કરે છે અને એ શીંગડા તરફ થાક લાગે એટલે પર્વતને બીજા શીંગડા ઉપર મૂકે છે. આવી લોકપુરાણની વાતોને કપોલકલ્પિત ગણી નાખી દેવી ન જોઈએ. પૌરાણિક વાતોની પેઠે તેમનામાં પણ ઘણીવાર કાંઈને કાંઈ તથ્ય છુપાયું હોય છે. આદિપર્વમાં યુધિષ્ઠિર આગળ નારદે કોઈ જૂની જનશ્રુતિનો અને અનુભવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે આબુમાં પૃથ્વીનું રંધ્ર (બાકોરું) હોવાનું કહેવાય છે તે હજી યે છે. આવું રંધ્ર તે જ્વાલામુખીના મુખનું હોઈ શકે એમ સમજી શકાય. આબુ જેનું એક શિખર છે તે અરાવળ પર્વતો હિંદના ઘણા જૂના-હિમાલય પાણી તળે હતો તે પહેલાંના-પર્વત છે એમ ભૂસ્તરવિદો કહે છે. છતાં તેમાં જ્વાલામુખીનું મુખ મહાભારતકાલ સુધી અસ્તિત્વમાં હશે. તે પછીથી, ઉપર નોંધેલી લોકવાયકા સૂચવે છે તેમ, હજી પણ આબુ નીચે ભૂકંપાદિ પ્રક્રિયાઓ બંધ થઈ નથી. આ લોકવાયકાને આબુ ઉપરનાં જૈન દેવાલયો શિખર વગરનાં-બેઠા ઘાટનાં-હોય છે એ હકીકત ઉપરથી ટેકો મળે છે. જગપ્રસિદ્ધ વિમળશાનાં દહેરાં બહારથી જોઈએ તો આમલી લાગે એવો એનો ઘાટ છે.

અર્બુદનો અર્થ સોજો, ગાંઠ, રસોળી એવો થાય છે.૮ મોનિયર વિલિયમ્સ દોઢેક માસના ગર્ભ જેવો આકાર એવો પણ અર્થ આપે છે. અર્બુદના અર્થોથી એને લગતી પ્રચલિત કથાઓને પુષ્ટિ મળે છે. ડૉ. હસમુખ સાંકળિયાના એ કથાઓ કોઈ મહાન ભૂસ્તરવિષયક ઘટનાનું

૭ બોજે ૧ પૃ૦ ૫૩૪.

૮ સુશ્રુતસંહિતા ૧૮. ૨૯-૪૨

સૂચન કરે છે"—એ શબ્દોમાં ઉપરના નિર્દેશને અનુમોદન મળે છે. અર્બુદ પ્રદેશમા ઘોડા સારા મળતા હતા એમ પાર્જિટર સભાપર્વ ઉપરથી નોધે છે.[૧૦]

પુરાણોએ નંદિવર્ધનની મદદથી વસિષ્ઠે શ્વભ્ર પૂર્યું એમ કથા યોજી કાઢી, આબુ તે હિમવાનનો પુત્ર છે એવી હકીકત સ્થાપી. છતા નામ તો એમને અર્બુદનુ-નાગનુ જ આપવુ પડયું છે સર્પસત્ર વખતે નાગો અર્બુદમા રહ્યા એ જોતા આબુ એ નાગલોકનુ પ્રાચીન થાણું લાગે છે પચવીશ બ્રાહ્મણમા નાગોના ઉત્સવમા અર્બુદ કરીને આવરતૃત્ (પથ્યરની સ્તુતિ કરનાર) પુરોહિત હતો એમ વર્ણન છે. અને તે ઐતરેય (૬ ૧) અને કૌશીતકી (૨૯ ૧) બ્રાહ્મણોમા યજ્ઞની બાબીઓ કેમ સુધારવી અને સોમરસ કેમ કાઢવો એનુ જ્ઞાન આપનારા નાગઋષિ-મંત્રદ્રષ્ટા તરીકે ઉલ્લેખાયેલો કાદ્રવેય અર્બુદ તે જ એમ કીથ અને મેકડોનલ્ડ[૧૧]નુ કહેવુ છે. આમા પણ અર્બુદ નામ એ પ્રાચીનકાળથી નાગો સાથે જોડાયેલુ ઉપલબ્ધ થાય છે.

આનાથી જૂના, ઋગ્વેદના દશમા (૬૮ ૧૨) અને પ્રથમ (૫૧ ૬) મડલમા અર્બુદના ઉલ્લેખો છે સાયણાચાર્ય આગવામા અર્બુદ એટલે અમ્બુદ-વાદળ, મેઘ-અને બીજામા તે નામનો રાક્ષસ એવો અર્થ આપે છે કીથ અને મેકડોનલે વૈદિક ઇન્ડેકસમા આ ઉલ્લેખો નોધ્યા નથી. પણ ડૉ૦ સ્ટેન કોનોવ 'મીટાની લોકના આર્યદેવો'મા[૧૨] બતાવે છે કે 'અર્બુદ શંબર અને બીજા દસ્યુઓનો અડ્ડો હતો. તેને શિખરેથી ઊતરી આવી આર્યોની ગાયો તેઓ લઈ જતા અને બીજી રીતે પણ આર્યોને કનડતા. તેથી અર્બુદને પદાક્રાન્ત કરવા માટે-અર્બુદ અને તેના અધિપતિ શંબરને જીતવા માટે-ઇન્દ્રની સ્તુતિ કરવામા આવી છે'[૧૩] ડૉ૦ સ્ટેન કોનોવ અબુદનો અર્થ કરે છે તેને સાયણાચાર્યનો ટેકો નથી એ સ્પષ્ટ છે નિરુક્ત (૩ ૨) પણ અમ્બુદ અર્થ જ આપે છે. એટલે વેદમા અર્બુદ-'પર્વત'નો ઉલ્લેખ છે એમ નિશ્ચિતતાથી

---

૯ ગુસત્રૈ ૭ પૃ૦ ૧૪૯

૧૦ માર્ક પૃ૦ ૨૮૯, મસ ૪૭ ૨૬ પાદટીપ

૧૧ વેઇ ૧ પૃ૦ ૩૭.

૧૨ પૃ૦ ૨૫

૧૩ ગુસત્રૈ ૭ પૃ૦ ૧૪૮-૯ મા ડૉ૦ સાકળિયાએ આપેલ મથિતાર્થ.

કહી શકાતું નથી. પણ ઋગ્વેદના બંને ઉલ્લેખોમાં અર્બુદ શબ્દ દેવોના વિરોધીઓના સંબંધમાં છે એ સ્પષ્ટ છે, જે અર્બુદ આર્યેતર ભાષાનો શબ્દ હોવાની સંભાવનાને પુષ્ટિ આપવા માટે બસ ગણાય. બ્રાહ્મણકાળમાં પૂર્વનાં વૈમનસ્ય શમ્યાં ઋષિના નામ તરીકે અર્બુદ મળે છે અને એને નામે ઋગ્વેદનું (૧૦.૯૪.) સૂક્ત પણ ચઢાવવામાં વાંધો આવતો નથી. ઋગ્વેદના ઉલ્લેખોમાં અર્બુદ 'પર્વત' અભિપ્રેત હોય તોપણ તે આજના અર્બુદ કરતાં સપ્તસિંધુને લગતો ઉત્તર-વાયવ્યનો કોઈ અર્બુદ હોવાનો વિશેષ સંભવ છે.

આ દાખલામાં પૌરાણિક લેખકોની એક યુક્તિ તરફ ધ્યાન ખેંચવા જેવું છે: પાછળથી અર્બુદક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણોનાં તીર્થધામો સ્થપાયાં ત્યારે પર્વતને અનાત્મીય એવી નાગજાતિનું નામ મળેલું જોઈ મૂળ પર્વત તો અમારા હિમવાનનો પુત્ર નંદિવર્ધન છે પણ અર્બુદનાગ તેને ઊંચકી લાવ્યો માટે કદરદાન ઋષિએ ખુશ થઈને અર્બુદનું નામ નંદિવર્ધનને આપ્યું એવી યોજના કરી દીધી!

અર્બુદક્ષેત્ર

અર્બુદગિરિના શિખર ઉપરનો અને આજુબાજુનો પ્રદેશ.

વસિષ્ઠના આશ્રમ પાસેના જે ક્ષેત્રમાં નંદિની ગાય ગબડી પડી હતી તે ૩૦૦૦×૨૦૦૦ (યોજન?) હતું. ઊંડાઈ તો અમાપ હતી.[૧] ઉત્તંકનાં કુંડલ તક્ષક નાગ ઉપાડી ગયો ને દરમાં ભરાયો ત્યારે ઉત્તંક લાકડાથી તે ખોદવા લાગ્યો. ઇન્દ્રે તેને છેડે વજ્ર આરોપ્યું જેથી ધરણીતલ શીઘ્ર ભેદાવા લાગ્યું. તક્ષક અને ઉત્તંકની તકરારમાં આવડું મોટું પોલાણ-કોતર થયું.[૨] ત્યાં પૂર્વે નિષ્ઠુર નરપશુ જેવા ભિલ્લો અને દુષ્ટ લોકો વસતા હતા.[૩]

અર્બુદક્ષેત્ર

૧ સ્કંપ્રખ ૨.૩૮

દ્વિસહસ્રં તુ દૈર્ઘ્યેણ વિસ્તરેણ ત્રિસહસ્રકમ્ ।
ન સંખ્યા વિદ્યતેઽધસ્તાત્તસ્ય પર્વતસત્તમ ॥

૨ સ્કંપ્રખ ૨.૩૭–૬૬

૩ સ્કંપ્રખ ૩.૧૪

અર્બુદનો વિસ્તાર દશ યોજન અને ઊંચાઈ પાંચ યોજન છે.[૪] તીર્થો : આદ્ય નાગતીર્થ[૫], શિખર ઉપર નિર્મલોદક નિર્ઝર છે તે અર્બુદનાગે વસિષ્ઠ પાસે વરદાન માગીને સ્થાપેલું. ત્યાં સ્નાનથી વન્ધ્યા પુત્રવતી બને.[૬] વસિષ્ઠાશ્રમ હિમાલયના જ્યેષ્ઠ પુત્ર નંદિવર્ધને વરદાનમાં વસિષ્ઠનું સાન્નિધ્ય માગ્યું[૭] ત્યા કુંડમાં વસિષ્ઠે આણેલા ગોમતી (તે જ ગોમુખી).[૮] વસિષ્ઠ અને અરુંધતી.[૯] પર્વત ને અચલને ભેદીને લિંગ નીકળ્યું ત્યા અચલેશ્વર.[૧૦] મંદાકિની નદી.[૧૧] ઉત્તરે કુંડ.[૧૨] ભદ્રકર્ણ હ્રદ, જ્યાં ત્રિનેત્ર જેવી શિલાઓ આજે પણ ઘણા પ્રમાણમાં દેખાય છે તેની પાસે ત્રિનેત્રલિંગ.[૧૩] કેદારતીર્થ.[૧૪] જ્યા મંદાકિની (ગંગા) સરસ્વતીને મળે છે, કલિયુગના પ્રભાવથી.[૧૫] કોટીશ્વર[૧૬] રૂપતીર્થ.[૧૭] ઈશાનમાં હૃષીકેશતીર્થ,[૧૮] સિદ્ધેશ્વર.[૧૯] શુક્રેશ્વર.[૨૦] મણિકર્ણિકેશ્વર.[૨૧] પંગુતીર્થ.[૨૨] યમતીર્થ.[૨૩] વાગડતીર્થ.[૨૪] ચંદ્રપ્રભાસતીર્થ.[૨૫] પિંડારકતીર્થ.[૨૬] શ્રીમાતા.[૨૭] કલિંગ જોઈ બાષ્કલિ નામના જરામરણહીન દૈત્યને પર્વતના શિખર નીચે દબાવી ઉપર દેવી બેઠાં, પછી પથ્થરની પાદુકાઓ મૂકી તેને દબાવ્યો. શુક્લતીર્થ.[૨૮] કાત્યાયની,[૨૯] જે ગુહામધ્યનિવાસિની છે.

---

૪ સ્કપ્રભ ૩૬.૬૧

દશયોજનવિસ્તારો દ્વાભ્યા સહિતપર્વત. ।
ઉચ્ચૈ પચ સ શ્રીમાન્મર્ત્યે સ્વર્ગો વ્યજાયત ॥

૫ સ્કપ્રભ ૬.૭ નાગતીર્થ તુ તત્રાદ્ય ।

૬ સ્કપ્રભ ૩૭-૩૬
૭ ,, ૩.૩૬-૪૦
૮ ,, ૩.૪૨,૬.૨-૩
૯ ,, ૩.૪૭,૬.૭
૧૦ ,, ૪.૧૪-૨૦
૧૧ ,, ૪.૧૮
૧૨ ,, ૪.૧૯
૧૩ ,, ૮.૧-૨
૧૪ ,, ૯.
૧૫ ,, ૧૦.
૧૬ ,, ૧૧.
૧૭ ,, ૧૨.
૧૮ સ્કપ્રભ ૧૩.
૧૯ ,, ૧૪.
૨૦ ,, ૧૫.
૨૧ ,, ૧૬.
૨૨ ,, ૧૭.
૨૩ ,, ૧૮.
૨૪ ,, ૧૯.
૨૫ ,, ૨૦.
૨૬ ,, ૨૧.
૨૭ ,, ૨૨.
૨૮ ,, ૨૩.
૨૯ ,, ૨૪.

પિંડારકતીર્થ.૨૦ કનખલતીર્થ ૩૧ ચક્રતીર્થ.૩૨ મનુષ્યતીર્થ –૩૩ કપિલાતીર્થ.૩૪ અગ્નિતીર્થ ૩૫ ગંગાનુમતીર્થ ૩૬ મહાવિનાયકતીર્થ ૩૭ પાર્શ્વેશ્વર ૩૮ કૃષ્ણતીર્થ ૩૯ મામુદ્ગદ ૪૦ ત્યા મુદ્ગલેશ્વર ૪૧ ચંડિકાશ્રમ ૪૨ નાગદ્રહ (નાગોદ્ભવ)તીર્થ ૪૩ શિવ ગ(વિ)ગાકુંડ ૪૪ શિવવિગમકેશ્વર ૪૫ કામેશ્વર ૪૬ માર્કંડેયાશ્રમ ૪૭ ઉદ્દાલકેશ્વર ૪૮ સિદ્ધેશ્વર અને -૬ ૪૯ ગજતીર્થ.૫૦ દેવખાતતીર્થ ૫૧ વ્યાસતીર્થ.૫૨ ગૌતમાશ્રમ ૫૩ કુબસતા-ણતીર્થ ૫૪ ગમનતીર્થ ૫૫. કોટિતીર્થ ૫૬ ચંદ્રોદ્ભેદતીર્થ ૫૭ ઈશાનશિખર ૫૮ ચક્રપદતીર્થ ૫૯ ત્રિપુષ્કરતીર્થ ૬૦ રુદ્રદ્રહ ૬૧ ગુહેશ્વર ૬૨ અવિમુક્તક્ષેત્ર ૬૩ ઉમામાહેશ્વરતીર્થ ૬૪ મહીજસતીર્થ ૬૫ ન મ્રતીર્થ ૬૬ ગંગાધરતીર્થ.૬૭ કે(ઙ)ટેશ્વર ૬૮ ગંગેશ્વ.૬૯

૩૦	૨૬પ્રત્ય	૨૫	૫૦	૨૬પ્રત્ય	૪૪.
૩૧	,,	૨૬	૫૧	,,	૪૫
૩૨	,,	૨૭	૫૨	,	૪૬.
૩૩	,,	૨૮	૫૩	,,	૪૭
૩૪	,	૨૯	૫૪	,,	૪૮
૩૫	,,	૩૦	૫૫	,,	૪૯
૩૬	,,	૩૧	૫૬	,	૫૦
૩૭	,,	૩૨	૫૭	,	૫૧
૩૮	,	૩૩	૫૮	,	૫૨
૩૯		૩૪	૫૯	,,	૫૩
૪૦	,	૩૫	૬૦	,,	૫૪
૪૧	,,	૩૫ ૫૩	૬૧	,	૫૫
૪૨	,,	૩૬	૬૨	,	૫૬
૪૩	,,	૩૭	૬૩	,,	૫૭
૪૪	,	૩૮	૬૪	,	૫૮
૪૫	,,	૩૯	૬૫	,,	૫૯
૪૬		૪૦	૬૬	,	૬૦
૪૭	,,	૪૧	૬૭	,	૬૧
૪૮		૪૨	૬૮	,	૬૨ ૧
૪૯	,,	૪૩	૬૮	,,	૬૨ ૨

અવન્તિ

[૧] ઉજ્જૈન શહેર.[૧] જુઓ અવન્તી[૨], ઉજ્જયિની

[૨] તે નામની નદી[૨] જુઓ અવન્તી [૨]

[૩] ઉજ્જૈન જેની રાજધાની હતુ તે દેશ અવન્તય આવન્તા, આવન્ત્યા એવા વિવિધ નામે આ દેશ ઓળખાયો છે રામાયણ[૩] અને મહાભારત[૪]મા તેના ઉલ્લેખો છે વનપર્વ[૫] અવન્તિને પશ્ચિમ દિશામા ગણાવે છે જ્યારે સભાપર્વ સહદેવના દક્ષિણ દિગ્વિજયમા[૬] આવન્ત્ય ગણાવે છે મત્સ્ય[૭], 'આવન્ત'ને મધ્યદેશમા મૂકે છે અને 'અવન્તિ[૮]'ની વિન્ધ્યવાસીઓમા ગણના કરે છે વાયુ[૯], બ્રહ્માડ[૧૦] અને માર્કંડેય[૧૧] પણ. માર્કંડેય વળી આવન્ત્ય'[૧૨]ને અર્બુદ વગેરે સાથે અપરાન્તમા પણ મૂકે છે

અવન્તિ

૧ જુઓ અવન્તિકા ૧.

૨ જુઓ પારિયાત્ર ૫

૩ રા કિ ૪૧ ૧૦ આવન્તીમવન્તીં ચ.. ।

૪ મભી ૧૦ ૪૧
કુન્તયોऽવન્તયશ્ચૈવ તથૈવાપરકુન્તય ॥

૫ મ ૮૭ ૧
અવન્તિષુ પ્રતીચ્યા વૈ કીર્તયિષ્યામિ તે દિશિ ।

૬ મસ ૨૮ ૧૦

૭ મ ૧૧૪ ૩૬
આવન્ત્યાશ્ચ કલિંગાશ્ચ મૂકાશ્ચૈવાન્ધકૈ સહ ।
મધ્યદેશા જનપદા પ્રાયશ પરિકીર્તિતા ॥

૮ જુઓ અનૂપ ૪

૯ જુઓ અનૂપ ૨

૧૦ ,,

૧૧ મા ૫૪ ૫૫
અવન્ત્યાસ્તુષ્ટિકારાશ્ચ વીરહોત્રા હ્યવન્તય ।
એત જનપદા સર્વે વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસિન: ॥

૧૨ અપરાન્ત ૪

પુરાણો પ્રમાણે દૈદ્યોની ૫ચ શાખાઓ થઇ તે[૧૩] ૧ વીતિહોત્ર, ૨ ભોજ, ૩ અવન્તિ, ૪ તુડિકેર અને ૫ તાલજઘ તેમાંથી ભુવનકોશવર્ણનમાં વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસીઓમા ૧, ૩ અને ૪ ગણવામાં આવ્યા છે[૧૪]

પાણિનિ (૪ ૧ ૧૭૬) અવન્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે

મહાભારતમાં ભારતદ્વીપના સોળ જનપદોમાના એક તરીકે અવન્તિને ગણાવેલ છે[૧૫] બે ધિસત્તવાવદાન અવન્તિના ઉદયન રાજાનો વારવાર ઉલ્લેખ કરે છે[૧૬] ભદ્રશાવદાનમા પણ અવન્તિ સમીપે જ્યોપુરો-ઉત્તર અને નલકચ્છેતા હતા એમ ઉલ્લેખ છે[૧૭] પાલીગ્રંથો અવન્તિના પાટનગર તરીકે ઉજ્જેની કે ઉજ્જયિનીને ગણાવે છે[૧૮] પણ ગોવિન્દસુત્તમા માહિસ્મતીને એની રાજધાની ગણાવી છે[૧૯]

કાલિદાસ રઘુવંશ (૬ ૩૨) અને મેઘદૂત (૧ ૩૦) મા અવન્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે તેના મુખ્ય નગર તરીકે વિદીશા (૧ ૩૦) નુ વર્ણન કર્યું છે પણ તે જ ઉજ્જયિની કેમકે પૂર્વે ૨૭ મા શ્લોકમા તેની જ વાત શરૂ કરીને વિશાલાનું વર્ણન આપ્યુ છે

બૃહત્સંહિતા (૧૪ ૧૨) 'આકરવેણ્વાવર્ત્તક'ને દક્ષિણમા ગણાવે છે દશકુમારચરિત (ઉચ્છ્વાસ ૫) અવન્તિનગરી ઉજ્જયિનીને વિદ્યાક્ષેત્ર તરીકે વર્ણવે છે અનર્ઘરાઘવ (૭ ૧૦૮) અવન્તિ દેશની રાજધાની તરીકે ઉજ્જયિનીને ગણાવે છે

રુદ્રદામનના શિલાલેખમા 'આકરાવન્તિ' મળે છે[૨૦] તે ઉપરથી બોમ્બે ગેઝેટિયરમા[૨૧] અવન્તિ તે ઉજ્જૈનવાળો માળવાનો ભાગ

---

૧૩ હ૦ વ૦ ૩૨ ૫૨ થ્ર ૧૧ ૨૦૩–૦૪ મ ૪૩ ૪૮–૯

૧૪ જુઓ અનુપ ૨

૧૫ જૈનોએ પૃ૦ ૩૩

૧૬ ,,

૧૭ ,

૧૮ દા ત દીપવંશ–ઓલ્ડેનબર્ગની આવૃત્તિ પૃ૦ ૫૭

૧૮ દીર્ઘનિકાય ૧૯ ૩૬ ,

૨૦ જુઓ આનર્ત ૧૬

૨૧ બોગે ૧ પૃ૦ ૩૬ પાદટીપ ૧

અને આકર તે અત્યારનું ભીયમા–જેની પુરાતન રાજધાની વિદિશા (આજનું બેસનગર) હતી એમ નોંધી, બૃહત્સંહિતાના આકરવેણ્વા-વર્તકમાથી વેણ્વા તે પંડિત ભગવાનલાલને મતે સાગર જિલ્લાનું બેરણ (જેની નજીક વેણ્વા નદી આજે પણ વહે છે) એમ ઉમેર્યું છે. આકર તે પૂર્વ માળવા અને અવન્તિ તે પશ્ચિમ માળવા એમ દર્શાવવા પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશાસૂચક પૂર્વાપર વિશેષણો પણ વપરાય છે.[૨૨] આકર અને અવન્તિ આકરावन्ति એવો સમાસ પ્રયોગ જ અહીંથી મળે છે.[૨૩]

અવન્તિ જુદી જુદી દિશામાં–કયારેક પશ્ચિમમા તો કયારેક દક્ષિણમા આપવામા આવે છે અને અવન્તિ અપરાન્ત વિભાગમાં અને આવન્ત્ય વિન્ધ્ય પૃષ્ઠ પર ગણાવવામા આવે છે, એ બધા પરથી એ જ સૂચિત થાય છે કે અવન્તિ–આવન્ત્ય–દેશ વિન્ધ્યની પશ્ચિમે બંને પડખે ફેલાયલો હતો. જુદે જુદે વખતે, અથવા તો એકી સાથે તે અવન્તિ અને આવન્ત્યના નોખા નોખા નામથી ઓળખાતો. પશ્ચિમ માળવા તો અવન્તિ ખરો જ, જેની રાજધાની ઉજ્જયિની વિખ્યાત છે. ઉપરાન્ત વિન્ધ્યપૃષ્ઠ એટલે કે સાતપૂડા તરફના પડખાનો પ્રદેશ પણ અવન્તિ નામ ધરાવતો હશે એમ વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસીમા તેની ગણના થઈ હોવાથી સમજાય છે. હૈહયની પાચ શાખાઓમાની એકનુ નામ અવન્તિ છે એ હકીકત પણ માહિષ્મતી આસપાસમા અવન્તિ હોવાનુ સૂચવે છે. ગોવિંદસુત્ત તો ઉપર જોયુ તેમ માહિષ્મતીને અવન્તિની રાજધાની ગણાવે પણ છે. વનપર્વમા[૨૪] 'આ વિન્ધ્ય દેખાય, અવન્તિ અને ઋક્ષ પર્વત વટાવી દક્ષિણાપથના માર્ગો જાય છે' એમ કહ્યું છે તે પણ ઋક્ષ–સાતપૂડા–ને અવન્તિની સરહદ સ્પર્શતી હોવાનુ સૂચવે છે આ

---

૨૨ જુઓ ૭ પૃ૦ ૨૫૯, મોર્ગે ૧૬ પૃ૦ ૬૩૧.

૨૩ જુઓ નાશિકનો ગોતમીપુત્રનો લેખ ૨૬.

૨૪ ભવ ૫૮.—

ત્ત ગચ્છન્તિ બહવ પન્થાનો દક્ષિણાપથમ્ ।
અવન્તિમૃક્ષવન્ત ચ સમતિક્રમ્ય પર્વતમ્ ॥ ૨૦
એષ વિન્ધ્યો મહાશૈલ પયોષ્ણી ચ સમુદ્રગા । ૨૧

૨૫ માર્ક૦ પૃ૦ ૩૪૦, ૩૪૫.

ઉલ્લેખ અને સભાપર્વમાં આવન્ત્ય પછી નર્મદા તટ્ટ સદ્દદેવ જાય છે તે વર્ણન ઉપરથી જેમાં થઈને નર્મદા વહેતી એવા દેશ તરીકે પાર્જિટર[૨૫] અવન્તિને જુએ છે.

અક્ષપત્ત રુદ્રદામનના ગિરનારશિલાલેખમાંના અનૂપનો અલગ ઉલ્લેખ હોઈ નર્મદાતટના પ્રદેશ સિવાયનો પ્રદેશ, ઉજ્જૈન આસપાસનો માળવા જ અવન્તિથી વિવક્ષિત છે. ખી. સી. લૉ, અત્યારના માળવા, નિમાર, અને મધ્યપ્રાંતનો નજીકનો ભાગ તે અવન્તિ એમ કહે છે.[૨૬]

રૂલાઝ રેવિડ્સનું માનવું છે કે સાતમી-આઠમી સદી પછી અવન્તિને માળવા કહે છે[૨૭]

જુઓ આવન્ત, આવન્ત્ય, અવન્ત્ય, આવન્ત્યમડલ.

અવન્તિ–ક્ષેત્ર

ઉજ્જૈન કરતું ક્ષેત્ર. સ્કન્દનો પાચમો ખંડ તે આખો અવન્તીને અંગે છે અને આવન્ત્યખંડને નામે ઓળખાય છે. તેમાં પ્રથમ ભાગ 'અવન્તીક્ષેત્ર માહાત્મ્ય,' બીજો 'અવન્તીસ્થ ચતુરશીતિ લિંગ માહાત્મ્ય' અને ત્રીજો 'રેવાખંડ' નામે છે. પ્રથમ બે ભાગની વીગતો અવન્તી નગરી કરતા ક્ષેત્રને લગતી હોઈ અત્રે વીગતવાર આપી છે —

જ્યા મહાકાલ ભગવાન છે તે મહાકાલવનનું એક યોજન પર્યંતનું ક્ષેત્ર છે;[૧] સ્મશાન, ઊપર, ક્ષેત્ર, પીઠ અને વન–એ પાચ ચીજો મહાકાલપુર સિવાય અન્ય કોઇ તીર્થમા એકત્ર મળતી નથી[૨]

ઉપરાત નીચેના તીર્થો ત્યાં છે —

---

૨૬ જ્યોગ્રે પૃ૦ ૩૩

૨૭ બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા પૃ૦ ૨૮

અવન્તિક્ષેત્ર

૧ સ્કઆઅ ૧.૭

૨ સ્કઆઅ ૧.—

સ્મશાનં ઊપર ક્ષેત્ર પીઠ તુ વનમેવ ચ ॥૪૧

પચૈકત્ર ન લભ્યતે મહાકાલપુરાદૃત ॥૪૨

કપાલમોક્ષણ તીર્થ,[૩] કલકલેશ્વર, કનહનાશન કુંડ,[૪] અપ્સરતીર્થ-અપ્સરા કુંડ[૫] માહિષકુંડ[૬] કુટુમ્બિકેશ્વર,[૭] વિદ્યાધરતીર્થ,[૮] ગાગરી ગુફા,[૯] મ(ક)ર્કટેશ્વર,[૧૦] શીતલા,[૧૧] સ્વર્ગદ્વાર,[૧૨] રાજસ્થલતીર્થ ચતુ સમુદ્રતીર્થની વચ્ચે રાજસ્થલ આવેલુ છે સુદ્યુમ્ન રાજાની સુદર્શના નામની પત્નીને દાદ્ધ્ય મુનિએ એ ચતુ સમુદ્રમા સ્નાન કરવાથી પુત્રપ્રાપ્તિ થશે એમ કહ્યું હતું સુદ્યુમ્ન શિવનુ આરાધન કરવા ગધમાદન ગયો અને ત્યાથી શિવે કહેવાથી કુશસ્થલી (અવન્તી) ગયો ચતુ સમુદ્રના આરાધનથી ચારે સમદ્રો-ક્ષાર, ક્ષીર, દધિ અને ઈક્ષુ સમુદ્રો-ઉપસ્થિત થયા રાજાએ વરદા। માગતા સમુદ્રોએ કલ્પના અત સુધી રાજસ્થલ પાસે રહેવાનુ સ્વીકાયુ[૧૩] શકરવાપીતીર્થ,[૧૪] શકરાદિત્ય,[૧૫] નીલગન્ધવતી,[૧૬] દશાશ્વમેધતીર્થ,[૧૭] એકાનશા[૧૮] હરસિદ્ધિ,[૧૯] વટયક્ષિણી[૨૦] પિશાચકતીર્થ,[૨૧] શિપ્રાગુહેશ્વર,[૨૨] અગસ્ત્યેશ્વર,[૨૩] હુંઢેશ્વર,[૨૪] ડમરુકેશ્વર,[૨૫] અનાદિકલ્પેશ્વર,[૨૬] સિદ્ધેશ્વર,[૨૭] વીરભદ્ર,[૨૮] ચંડિકા,[૨૯] સ્વર્ણજનેશ્વર[૩૦] કર્કોટકેશ્વર,[૩૧] કપાલેશ્વર,[૩૨] સ્વર્ગદ્વારતીર્થ[૩૩] (છેલ્લા ૧૪ તીર્થની 'ચતુર્દશતીર્થ'

---

૩ સ્કન્દ અ ૬
૪ ,, ૮૮૬
૫ ,, ૮.૨૭
૬ , ૯
૭ ,, ૧૦,૬૭૧
૮ , ૧૧
૯ ,, ૧૧૬
૧૦ ,, ૧૨૧
૧૧ , ૧૨૪
૧૨ ,, ૧૨૧૩
૧૩ , ૧૪
૧૪ ,, ૧૫૧
૧૫ ,, ૧૫૧૬
૧૬ , ૧૬
૧૭ ,, ૧૭
૧૮ ,, ૧૮.
૧૯ સ્કન્દ અ ૧૬
૨૦ ,, ૨૦૧
૨૧ ,, ૨૦૨
૨૨ ,, ૨૦૫
૨૩ ,, ૨૦૬
૨૪ ,, ૨૦૭
૨૫ ,, ૨૦૬
૨૬ , ૨૦૧૦
૨૭ ,, ૨૦૧૨
૨૮ ,, ,,
૨૯ ,, ,,
૩૦ ,, ૨૦૧૩
૩૧ , ૨૦૧૪
૩૨ ,, ૨૦૧૬
૩૩ ,, ,,

તરીકે ગણના થઈ છે.) હનુમતેશ્વર,[૩૪] રુદ્રસર,[૩૫] યમેશ્વર,[૩૬] કોટે(ટી)શ્વર,[૩૭] કપિ(પા)લેશ્વર,[૩૮] પિપ્પલેશ્વર,[૩૯] સપ્તેશ્વર,[૪૦] ઈશાનતીર્થ,[૪૧] સોમેશ્વર,[૪૨] વૈશ્વાનરેશ્વર,[૪૩] લકુલીશતીર્થ,[૪૪] ગદાણેશ્વર,[૪૫] અભ્યર્થિતેશ્વર,[૪૬] મહાકાલ,[૪૭] પ્રાણીશ,[૪૮] દંડપાણિ[૪૯] પુષ્પદંત,[૫૦] યુદ્ધમહાકાલ,[૫૧] દુર્વાસેશ્વર,[૫૨] મહાદુર્ગા[૫૩] કાલેશ્વર,[૫૪] વિધીશ.[૫૫] (અહીં મહાકાલેશ્વર યાત્રા માહાત્મ્ય.)[૫૬] વાલ્મીકેશ્વર,[૫૭] શુક્રે(કલે)શ્વર,[૫૮] ભીમેશ્વર,[૫૯] ગર્ગેશ્વર,[૬૦] કામેશ્વર,[૬૧] ચૂડામણીશ્વર,[૬૨] ચંડીશ્વર.[૬૩] (અહીં મહાકાલવન માહાત્મ્ય.)[૬૪] પિંગલેશ,[૬૫] કાયાવરોહણેશ્વર.[૬૬] બિલ્વેશ,[૬૭] ઉત્તરેશ્વર,[૬૮] (અહીં પંચેશાની યાત્રા વિશે).[૬૯] પછી કલ્પ સપ્ત મહિમા[૭૦] આપતાં સાત કલ્પમાં જુદાં જુદાં નામ વાળી આ નગરીની પ્રદક્ષિણાનું ફળ કહ્યું છે. સાત નામ તે કુશસ્થલી, પદ્માવતી, સ્વર્ણશૃંગારિકા, અવન્તિની, અમરાવતી, ઉજ્જયિની અને વિશાલા. આ સાતેને 'દેવી'ઓ કહી છે. એટલે મહાકાલવનમાં આ

---

૩૪ ૨૬આંક ૨૧.૩;૨૩.૮
૩૫ ,, ૨૧.૨૦;૨૨.૪
૩૬ ,, ૨૨.૧
૩૭ ,, ૨૨.૫;૨૩.૨
૩૮ ,, ૨૩.૭
૩૯ ,, ૨૩.૯
૪૦ ,, ૨૩.૧૦
૪૧ ,, ૨૩.૧૨
૪૨ ,, ,,
૪૩ ,, ૨૩.૧૩
૪૪ ,, ૨૩.૧૪
૪૫ ,, ૨૩.૧૫
૪૬ ,, ૨૩.૧૬
૪૭ ,, ૨૩.૧૭
૪૮ ,, ૨૩.૧૮
૪૯ ,, ૨૩.૨૦
૫૦ ,, ૨૩.૨૧
૫૧ ,, ૨૩.૨૨
૫૨ ૨૬આંક ૨૩.૨૩
૫૩ ,, ૨૩.૨૪
૫૪ ,, ૨૩.૨૫
૫૫ ,, ૨૩.૨૬
૫૬ ,, ૨૩.૩૦–૪૧
૫૭ ,, ૨૪.
૫૮ ,, ૨૫.૧
૫૯ ,, ૨૫.૨
૬૦ ,, ૨૫.૩
૬૧ ,, ૨૫.૬
૬૨ ,, ૨૫.૭
૬૩ ,, ૨૫.૮
૬૪ ,, ૨૬.૧
૬૫ ,, ૨૬.૬
૬૬ ,, ૨૬.૭
૬૭ ,, ,,
૬૮ ,, ૨૬.૮
૬૯ ,, ૨૬.૧૧-૨૭
૭૦ ,, ૨૬.૨૮.૩૪

નામની સાત દેવીઓનાં તીર્થ, એથી સૂચિત છે, જેમની પૂજાવિધિ અને પ્રદક્ષિણા કરવાથી મહત્ ફળ મળે એમ કહ્યું છે. અક્રૂરેશ્વર,[૭૧] અહોત્તર સ્થાન,[૭૨] મંદાકિની કુંડ,[૭૩] અંકપાદ;[૭૪] શંખિન, વિશ્વરૂપ, ગોવિંદ, ચક્રિણ અને પાંચમા અંકપાદ;[૭૫] શંખોદ્ધાર,[૭૬] કરીકુંડ,[૭૭] ચંદ્રાદિત્ય,[૭૮] કરભેશ,[૭૯] ગણેશ,[૮૦] કુસુમેશ,[૮૧] જયેશ્વર,[૮૨] શિવદ્વાર,[૮૩] માર્કંડેયેશ્વર,[૮૪] બ્રહ્માણી;[૮૫] બ્રહ્મસર, બ્રહ્મેશ્વર;[૮૬] યજ્ઞવાપી,[૮૭] પશુપતિ,[૮૮] રુદ્રપુર,[૮૯] રૂપકુંડ,[૯૦] અનંગકુંડ,[૯૧] અનંગધકુંડ,[૯૨] ચક્રતીર્થ,[૯૩] સિદ્ધેશ્વર, [૯૪] સોમેશ્વરલિંગ,[૯૫] સોમતીર્થ–સોમવતીતીર્થ,[૯૬] અનરક તીર્થ,[૯૭] કેદારેશ્વર[૯૮] જટાશૃંગ, જટેશ્વર;[૯૯] ઇંદ્રતીર્થ, ઇંદ્રેશ્વર;[૧૦૦] કુંડેશ્વર;[૧૦૧] ગોપતીર્થ, ગોપેશ્વર;[૧૦૨] ચિપિટાતીર્થ,[૧૦૩] આનંદેશ્વર,[૧૦૪] રામેશ્વર;[૧૦૫] સૌભાગ્યતીર્થ, સૌભાગ્યેશ્વર;[૧૦૬] ઘૃતતીર્થ,[૧૦૭] યોગીશ્વરી,[૧૦૮] શંખાવર્ત;[૧૦૯], સુધા

---

૭૧ સ્કંઆઅ ૨૬.૩૫
૭૨ ,, ૨૬.૫૭
૭૩ ,, ૨૬.૫૯-૧૨૦
૭૪ ,, ૨૭.
૭૫ ,, ૨૭. ૧૧૧
૭૬ ,, ૨૭.૧૧૨
૭૭ ,, ૨૭.૧૧૫;૨૮.૪૪
૭૮ ,, ૨૮.૨
૭૯ ,, ૨૮.૪
૮૦ ,, ૨૮.૨૧
૮૧ ,, ૨૮.૨૮
૮૨ ,, ૨૮.૨૯
૮૩ ,, ૨૮ ૩૦
૮૪ ,, ૨૮.૩૧
૮૫ ,, ૨૮.૩૩
૮૬ ,, ૨૮.૩૬
૮૭ ,, ૨૮.૩૭
૮૮ ,, ૨૮.૩૯
૮૯ ,, ૨૮.૪૦;૩૧ ૭૬; ૫૬.૫૧
૯૦ સ્કંઆઅ ૨૮.૪૧
૯૧ ,, ૨૮.૪૨
૯૨ ,, ૨૮.૪૫
૯૩ ,, ૨૮.૪૬
૯૪ ,, ૨૮.૪૭
૯૫ ,, ૨૮.૪૯
૯૬ ,, ૨૮.૫૦-૨૦૨
૯૭ ,, ૨૯.;૩૦.
૯૮ ,, ૩૧ ૧
૯૯ ,, ૩૧.૪
૧૦૦ ,, ૩૧.૬
૧૦૧ ,, ૩૧.૭
૧૦૨ ,, ૩૧.૮
૧૦૩ ,, ૩૧.૯
૧૦૪ ,, ૩૧.૧૦
૧૦૫ ,, ૩૧.૧૧
૧૦૬ ,, ૩૧.૫૦
૧૦૭ ,, ૩૧.૫૧
૧૦૮ , ૩૧.૫૨
૧૦૯ ,, ૩૧.૫૩

(શુદ્ધો)૬૬, સુધે(શુધ્ધે)શ્વર,૧૧૦ ત્રિપુનક;૧૧૧ ધારાતીર્થ, કપિલધારા;૧૧૨ પત્તનેશ્વર,૧૧૩ દુર્ધર્ષ૧૧૪ સૂર્યસંસ્કૃત,૧૧૫ ગોપીન્દ્ર૧૧૬ ગંગાતીર્થ,૧૧૭ પુષ્પકરંડ,૧૧૮ ઉત્તરેશ્વર૧૧૯ ભૂતેશ્વર૧૨૦ અંબાલિકા,૧૨૧ ધંટેશ્વર,૧૨૨ પુરૂષેશ્વર,૧૨૩ લં(લું)પેશ્વર,૧૨૪ સ્થવિરવિનાયક,૧૨૫ નવનદી,૧૨૬ કામોદક,૧૨૭ પ્રયાગેશ,૧૨૮ નગદિય,૧૨૯ કેશવાદિત્ય,૧૩૦ શક્તિભેદ,૧૩૧ ભદ્રવટ,૧૩૨ વટમાતાઓ, ચર્પટમાતાઓ,૧૩૩ પૌલમાતાઓ;૧૩૪ કોટિતીર્થ, કોટીશ્વર;૧૩૫ શક્તિધર,૧૩૬ સ્વર્ણક્ષુર,૧૩૭ ચક્રવાણી,૧૩૮ વિષ્ણુવાણી,૧૩૯ અભયેશ્વર,૧૪૦ અગસ્ત્યેશ્વર,૧૪૧ મહાકાલ, શિવપદ,પાવક;૧૪૨ અભયેશ્વર,૧૪૩ અંગારેશ્વર,૧૪૪ વાગધક,૧૪૫ નરદીપ,૧૪૬ શંખો (વગો)દ્ધારણ,૧૪૭ ઓકાર,૧૪૮ શૂલેશ્વર–હાટકેશ્વર૧૪૯ ધૂતપાપ,૧૫૦

---

૧૧૦ ૨૬અધ્યા ૩૧.૫૪
૧૧૧ ,, ૩૧.૫૫
૧૧૨ ,, ૩૧.૫૮
૧૧૩ ,, ૩૧.૬૨
૧૧૪ ,, ૩૧.૬૬
૧૧૫ ,, ૩૧.૬૭
૧૧૬ ,, ૩૧.૭૧
૧૧૭ ,, ૩૧.૭૫
૧૧૮ ,, ૩૧.૭૬
૧૧૯ ,, ૩૧.૭૭
૧૨૦ ,, ૩૧.૭૮
૧૨૧ ,, ૩૧.૮૦
૧૨૨ ,, ૩૧.૮૧
૧૨૩ ,, ૩૧.૮૩
૧૨૪ ,, ૩૧.૮૪
૧૨૫ ,, ૩૧.૮૬
૧૨૬ ,, ૩૧.૮૮
૧૨૭ ,, ૩૧.૮૯
૧૨૮ ,, ૩૧.૯૦
૧૨૯ ,, ૩૨.

૧૩૦ ૨૬અધ્યા ૩૩.
૧૩૧ ,, ૩૪.
૧૩૨ ,, ૩૪.૭૭.
૧૩૩ ,, ૩૪.૮૨;૩૬.૨; ૩૭.૨૪
૧૩૪ ,, ૩૪.૮૩
૧૩૫ ,, ૩૪.૯૧
૧૩૬ ,, ૩૪.૯૬
૧૩૭ ,, ૩૫.૧
૧૩૮ ,, ૩૫.૨
૧૩૯ ,, ૩૫.૪
૧૪૦ ,, ૩૫.૫;૩૭.૩૧
૧૪૧ ,, ૩૫.૬
૧૪૨ ,, ૩૬.૧
૧૪૩ ,, ૩૬.૨
૧૪૪ ,, ૩૬.૩;૩૭.૪૨
૧૪૫ ,, ૩૬.૩૭
૧૪૬ ,, ૩૬,૪૩-૭૩
૧૪૭ ,, ૩૬.૭૪-૮૨
૧૪૮ ,, ૩૭.૧
૧૪૯ ,, ૩૭.૩-૪
૧૫૦ ,, ૩૭.૯-૧૨

સિદ્ધેશ્વર,૧૫૧ કપેશ્વર,૧૫૨ ચામુડા આદિ આનન્ત્ય માતાઓ,૧૫૩ રત્નકુડ, નીલગ્રીવ,૧૫૪ પિશાચમોચન, નીલગગા, કર્કરાજ,૧૫૫ સુંદરકુડ,૧૫૬ પુષ્કર,૧૫૭ ગયાતીર્થ,૧૫૮ ગોમતીકુડ, ધર્મસર, સંગમતીર્થ,૧૫૯ ચ્યવનાશ્રમ,૧૬૦ નાગાલય,૧૬૧ પુરુષોત્તમસર,૧૬૨ જ્વરઘ્નીતીર્થ,૧૬૩ પાપનાશિનીતીર્થ,૧૬૪ અમૃતોદ્ભવાતીર્થ નામથી કહ્યા ૨૧ કુડોને શિપ્રાના જલસિચને અમૃતથી ભર્યા તે ઉપરથી,૧૬૫ નીન (લીન) ગગા,૧૬૬ પિશાચમોચનેશ,૧૬૭ ત્રિ-પ્રવાહિની,૧૬૮ વિમલોદ,૧૬૯ ક્ષાતાસગમ,૧૭૦ શનૈશ્ચરલિગ-એ જ સ્થાવરેશ૧૭૧ યજ્ઞકુડ,૧૭૨ ચ્યવનેશ્વર,૧૭૩ પુરુષોત્તમગિરિ,૧૭૪ શુદ્ધગયા,૧૭૫ કપ્પુ ૧૭૬ આદિગયા,૧૭૭ વિષ્ણુપોડશપદીતીર્થ,૧૭૮ પ્રાચીમજ્જની,૧૭૯ ગયાકોષ્ઠ, ગદાધરપદ, પોડશીવેદિકા, અક્ષયવટ ૧૮૦ પ્રેતમુક્તિકરી શિલા અષ્ટોદા, નિમ્નગા,૧૮૧ જટેશ્વર, મહેશ્વર,૧૮૨ ભાર્ગવ રામતીર્થ,૧૮૩ કૌશિકી નદી,૧૮૪ ગોમતીકુડ,૧૮૫ કંથડેશ્વર,૧૮૬ ખ(સ્વ)ર્ગતી

---

૧૫૧ સ૬આઅ ૩૭.૨૬
૧૫૨ ,, ૩૭ ૨૮
૧૫૩ ,, ૩૮ ૩૪-૩૭,૪૩ ૩૬
૧૫૪ ,, ૪૪ ૩૦
૧૫૫ ,, ૪૬.૩
૧૫૬ ,, ,, ,૫૨ ૫૬,૫૩
૧૫૭ ,, ૪૬ ૪,૫૬ ૬૭
૧૫૮ , ,,
૧૫૯ ,, ૪૬ ૪
૧૬૦ ,, ,, ,૫૬ ૬૧,૫૭, ૮૫ ૫૬
૧૬૧ ,, ૪૬ ૪
૧૬૨ ,, ૪૬ ૫,૫૨ ૬૭,૬૦
૧૬૩ ,, ૪૬ ૪૧
૧૬૪ ,, ૫૦
૧૬૫ ,, ૫૧
૧૬૬ ,, ૫૨ ૬૬,૫૪
૧૬૭ ,, ૫૩ ૫૬
૧૬૮ ,, ૫૫ ૨૮
૧૬૯ ૨૬આઅ ૫૫ ૩૦
૧૭૦ ,, ૫૬ ૧
૧૭૧ ,, ૫૬ ૩,૫૩,૫૬ ૪
૧૭૨ ,, ૫૬ ૫૬
૧૭૨ ,, ૫૬ ૬૧
૧૭૪ ,, ૫૭ ૨૬
૧૭૫ ,, , , ૫૬ ૪
૧૭૬ , ,,
૧૭૭ ,, ૫૭ ૩૦,૫૬.૪
૧૭૮ ,, ,,
૧૭૯ ,, ૫૭ ૩૧
૧૮૦ ,, ૫૬ ૫
૧૮૧ ,, ૫૬ ૬
૧૮૨ , ૬૧ ૭
૧૮૩ ,, ૬૧ ૧૦
૧૮૪ ,, ૬૧ ૧૧
૧૮૫ ,, ૬૨.
૧૮૬ ,, ૬૩ ૧

સંગમ, ગંગેશ્વર,[૧૮૭] વીરે(વિશ્વે)શ્વર,[૧૮૮] વામનકુંડ,[૧૮૯] કાલ-ભૈરવ,[૧૯૦] નાગતીર્થ,[૧૯૧] ઐલાપત્રકુંડ, કપિલકુંડ, કર્કોટકકુંડ, ધનંજય-કુંડ, વાસુકિકુંડ, પન્નગકુંડ, તક્ષકકુંડ,[૧૯૨] પદ્મકકુંડ, અર્બુદકુંડ,[૧૯૩] રમાસર,[૧૯૪] બલિઆશ્રમ,[૧૯૫] નૃસિંહતીર્થ,[૧૯૬] ચતુર્મુખધરલિંગ[૧૯૭] ભદ્રકાની,[૧૯૮] ભૈરવ,[૧૯૯] દેવપ્રયાગ,[૨૦૦] આનંદભૈરવ,[૨૦૧] અખંડ મર[૨૦૨] અખંડેશ્વર,[૨૦૩] કર્કરાજ,[૨૦૪] વિધૂમાર્ચિસ્તીર્થ,[૨૦૫] રમ્યસર,[૨૦૬] બિલ્વેસર,[૨૦૭] મનકામેશ્વર.[૨૦૮]

અને ૪ નદીઓ, ૮૪ ઈશ્વરો, ૮ ભૈરવો, ૧૧ રુદ્રો, ૧૨ આદિત્યો, ૬ વૈનાયકો, ૨૪ દેવીઓ અને ૧૦ વિષ્ણુઓ ગણાવેલ છે[૨૦૯] આ પછી બીજા અધ્યાય (સ્કંદ ૭૦)ના અંતમા ૮૪ લિંગોના નામ આપ્યા છે. પણ તે ૮૪ લિંગો વિશે આવન્ત્યખંડનો બીજો વિભાગ આખો રેવાકાંઠામા આવ્યો છે, તે પ્રમાણે તે અહીં રજુ કર્યા છે પાઠભેદો પ્રથમ વિભાગના ૭૦મા અધ્યાયને આધારે હશે તે નીચે પાદટીપમા આપ્યા છે —

[નોંધ તે તે લિંગનું વર્ણન તે જ આંકના અધ્યાયમા છે]

૧ અગસ્ત્યેશ્વર, ૨ ગુહેશ્વર, ૩ દુંદેશ્વર, ૪ ડમરુકેશ્વર, ૫ અનાદિ કલ્પેશ્વર, ૬ સ્વર્ણજંઘેશ્વર, ૭ ત્રિવિષ્ટપેશ્વર, ૮ કપાલેશ્વર, ૯ સ્વર્ગ દ્વારેશ્વર, ૧૦ કર્કોટેશ્વર, ૧૧ સિદ્ધેશ્વર, ૧૨ લોકપાલેશ્વર, ૧૩ કામેશ્વર, ૧૪ કુહુમેશ્વર, ૧૫ ઇંદ્રદ્યુમ્નેશ્વર, ૧૬ ઈશાનેશ્વર, ૧૭ અપ્સરેશ્વર,

---

૧૮૭ સ્કંદ અધ્યાય ૬૩ ૩
૧૮૮ ,, ૬૩ ૬,૬૪ ૧
૧૮૯ ,, ૬૩ ૮
૧૯૦ ,, ૬૪ ૪
૧૯૧ ,, ૬૫ ૧
૧૯૨ ,, ૬૫ ૧૭
૧૯૩ ,, ૬૫ ૧૮
૧૯૪ ,, ૬૫ ૨૮
૧૯૫ ,, ૬૫ ૨૯
૧૯૬ ,, ૬૬
૧૯૭ ,, ૬૬ ૮
૧૯૮ ,, ૬૭ ૧
૧૯૯ સ્કંદ અધ્યાય ૬૭ ૧૦
૨૦૦ ,, ૬૮.૧
૨૦૧ ,, ૬૮ ૧
૨૦૨ ,, ૬૮.૩૪
૨૦૩ ,, ૬૮ ૩૫
૨૦૪ ,, ૬૯ ૨
૨૦૫ ,, ૬૯ ૪
૨૦૬ ,, ૭૦ ૨
૨૦૭ ,, ૭૦ ૬
૨૦૮ ,, ૭૦ ૧૦
૨૦૯ ,, ૭૦ ૨૯ ૫૨

૧૮ કલ્કનેશ્વર, ૧૯ નાગચડેશ્વર, ૨૦ પ્રતાહારેશ્વર, ૨૧ કુક્કુટેશ્વર, ૨૨ કર્કોટેશ્વર, ૨૩ મેધનાદેશ્વર, ૨૪ મહાવયેશ્વર [૨૧૦] ૨૫ મુક્તીશ્વર, [૨૧૧] ૨૬ સોમેશ્વર, ૨૭ અનરકેશ્વર, ૨૮ જટેશ્વર, ૨૯ રામેશ્વર, ૩૦ ચવનેશ્વર, ૩૧ ખડેશ્વર, [૨૧૨] ૩૨ પત્તનેશ્વર, ૩૩ આનદેશ્વર, ૩૪ કંથડેશ્વર, ૩૫ ઇંદ્રેશ્વર, ૩૬ માર્કંડેયેશ્વર, ૩૭ શિવેશ્વર ૩૮ કુસુમેશ્વર, ૩૯ અક્ષરેશ્વર, ૪૦ કુડેશ્વર, ૪૧ લુંપેશ્વર, ૪૨ ગગેશ્વર, ૪૩ અગાગકેશ્વર, ૪૪ ઉત્તરેશ્વર, ૪૫ ત્રિનેત્રનેશ્વર, [૨૧૩] ૪૬ વીરેશ્વર, [૨૧૪] ૪૭ નૂપુરેશ્વર, [૨૧૫] ૪૮ અભયેશ્વર, [૨૧૬] ૪૯ પૃથુકેશ્વર, [૨૧૭] ૫૦ સ્થાવરેશ્વર, ૫૧ શ્રેશ્વર, ૫૨ ઓકારેશ્વર, ૫૩ વિશ્વેશ્વર, ૫૪ કંટેશ્વર, [૨૧૮] ૫૫ સિદ્ધેશ્વર, ૫૬ રેવતેશ્વર, ૫૭ ધટેશ્વર ૫૮ પ્રયાગેશ્વર ૫૯ સિદ્ધેશ્વર ૬૦ મતગેશ્વર, [૨૧૯] ૬૧ સૌભાગ્યેશ્વર, [૨૨૦] ૬૨ રૂપેશ્વર, [૨૨૧] ૬૩ ધનુસાહસ્રેશ્વર, ૬૪ પશુપતીશ્વર, [૨૨૨] ૬૫ શ્રેયેશ્વર, [૨૨૩] ૬૬ જલપેશ્વર, ૬૭ કેદારેશ્વર, ૬૮ પિશાચેશ્વર, ૬૯ સગમેશ્વર, ૭૦ દુર્ધર્ષેશ્વર [૨૨૪]

---

૨૧૦ મહાકાલેશ્વર ૨૧૧ મુક્તેશ્વર ૨૧૨ અખડેશ્વર

૨૧૩ અવતીની હદ્ર પ્રમાણે 'નામદારપુરા'મા આ મહાદેવ છે (વેકટેશ્વર આવૃત્તિ)

૨૧૪ અવતીની હદ્ર પ્રમાણે 'હાન સર્વેશ્વર નામના ગૃહસ્થના ઘરની દક્ષિણે આ સ્થાન છે.' (વે આ)

૨૧૫ અવતીની હદ્ર પ્રમાણે 'ડાવરી માહે આ સ્થળ છે (વે આ)

૨૧૬ , , 'ખડીકનાડામાહે દાહણી દરવાજે' આ સ્થળ છે (વે આ)

૨૧૭ , 'દેવપ્રયાગ ઉપર' આ સ્થળ છે (વે આ)

૨૧૮ કટકેશ્વર

૨૧૯ માતગેશ્વર , 'વજભાણુની ગલીમાહે' આ સ્થળ છે (વે આ)

૨૨૦ અવતીની હદ્ર પ્રમાણે 'સામનોરના ઘર પાસે' આ સ્થળ છે (વે આ)

૨૨૧ ,, , 'જનાર્દનજીને પીછે' આ સ્થળ છે (વ આ)

૨૨૨ ,, , 'જ્યાનસાપુરા માહે આ સ્થળ છે (વ આ)

૨૨૩ , ,, 'દાન દરવાજે ગૌતમના ઘર પાસે' આ સ્થળ છે (વે આ)

૨૨૪ ,, ,, 'ગધર્વતીર્થપર' આ સ્થળ છે (વે આ)

૭૧ પ્રયાગેશ્વર, ૭૨ ચંદ્રાદિત્યેશ્વર,[૨૨૫] ૭૩ કરભેશ્વર, ૭૪ રાજરાજેશ્વર,[૨૨૬] ૭૫ વડવેશ્વર,[૨૨૭] ૭૬ અરુણેશ્વર, ૭૭ પુષ્પદંતેશ્વર, ૭૮ અવિમુક્તેશ્વર,[૨૨૮] ૭૯ હનુમતકેશ્વર,[૨૨૯] ૮૦ રત્નેશ્વર, ૮૧ પિંગલેશ્વર, ૮૨ કાયાવરોહણેશ્વર, ૮૩ બિલ્વેશ્વર, ૮૪ ઉત્તરેશ્વર.[૨૩૦]

અવન્તીક્ષેત્ર માહાત્મ્ય (સ્કંઆઅ ૭૦)ને અંતે ૮૪ લિંગો ગણાવતાં તેમાં ઉપરનામોમાંથી ૪૩, ૪૫, અને ૪૭ આપ્યાં નથી અને બીજાં અનેક ગણાવ્યાં છે. તે નીચે મુજબ છે: નીલકંઠેશ્વર,[૨૩૧] મનઃકામેશ્વર;[૨૩૨] દુર્વાસેશ્વર, ખર્પરેશ્વર;[૨૩૩] પાતાલેશ્વર, ગુપ્તેશ્વર, કપિલેશ્વર, યોગયોગેશ્વર;[૨૩૪] ભીમેશ્વર, અગ્નીશ્વર, દેવેશ્વર;[૨૩૫] દ્વાદશાર્કેશ્વર, દશાશ્વમેધિકેશ્વર, ગદાધરેશ્વર, વૈદ્યનાથેશ્વર;[૨૩૬] સોમનાથેશ્વર, ધુષ્મેશ્વર, ભીમશંકર;[૨૩૭] ઊપરેશ્વર, કેશવાર્કેશ્વર, શકિતભેદેશ્વર;[૨૩૮] વાલ્મીકેશ્વર, જ્વાલેશ્વર;[૨૩૯] વિનદ્યસ્નેશ્વર, ચંચલેશ્વર, પુરુષોત્તમેશ્વર,[૨૪૦]; કર્ણેશ્વર, કોટેશ્વર, વિમલેશ્વર, ચંદ્રેશ્વર;[૨૪૧] સિંદુકેશ્વર, વાલુકેશ્વર, બૃહસ્પતીશ્વર, અસંખ્યાતેશ્વર,[૨૪૨] નગાદિત્યેશ્વર, મંગલેશ્વર, બુધેશ્વર, બૃહસ્પતીશ્વર, શુક્રેશ્વર, રાહુતીર્થ, કેતુતીર્થ.[૨૪૩]

---

૨૨૫ ચંડાદિત્યેશ્વર.

૨૨૬ અવંતીની હસ્ત પ્રમાણે: 'રનછોરરાયની ગલી માહે' સ્થળ છે.(વે.આ.)

૨૨૭ ,, ,, 'સિદ્ધવટમાહે' આ સ્થળ છે. ,,

૨૨૮ ,, ,, 'માલફલામાહે' આ સ્થળ છે. ,,

૨૨૯ હનુમંતેશ્વર અવંતીની હસ્ત પ્રમાણે 'ગઢપરિ' આ સ્થળછે. ,,

૨૩૦ પાઠભેદ દુર્દુરેશ્વર (સ્કંઆઅ. ૮૧.૩૧-૩) કથામા દર્દુરની વાત છે એથી 'દર્દુરેશ્વર'નુ 'દુર્દુરેશ્વર' એવું પાઠાંતર થઈ ગયું હોવાની પણ સંભાવના વિચારવા જેવી છે. એને સ્કંઆઅ ૭૦.૮૭ થી ટેકો મળે છે દર્દુરેશ્વરસ્તત પ્રોક્તો દ્વારે ચોત્તરસંજ્ઞિકે। પાદટીપમાં દર્દુરેશ્વરને સ્થાને ઉત્તરેશ્વર આપે છે એટલે એક જ સ્થળ અભિપ્રેત છે.

૨૩૧ સ્કંઆઅ ૭૦.૭૧

૨૩૨ ,, ૭૦.૭૨

૨૩૩ ,, ૭૦.૭૩

૨૩૪ ,, ૭૦.૭૪

૨૩૫ ,, ૭૦.૭૫

૨૩૬ ,, ૭૦.૭૬

૨૩૭ ,, ૭૦.૭૭

૨૩૮ સ્કંઆઅ ૭૦.૭૮

૨૩૯ ,, ૭૦.૭૯

૨૪૦ ,, ૭૦.૮૦

૨૪૧ ,, ૭૦.૮૨

૨૪૨ ,, ૭૦.૮૩

૨૪૩ ,, ૭૦.૯૨-૯૪

અવન્તિકા

ઉજ્જૈન શહેર. તેનાં જુદા જુદા કલ્પમાં સાત નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે:[૧] પ્રથમ કલ્પમાં સ્વર્ણશૃંગા, બીજામાં કુશસ્થલી, ત્રીજામાં અવંતિકા, ચોથામાં અમરાવતી, પાંચમામાં ચૂડામણી, છઠ્ઠામાં પદ્માવતી અને સાતમામાં ઉજ્જયિની. જુદાં જુદાં નામ કેમ પડ્યાં તેને વિશે નામવાર એકેક અધ્યાય આપ્યો છે; તેમાં ચૂડામણિ વિશે અધ્યાય ખૂટે છે, જ્યારે ઉજ્જૈનનાં ત્રણ વધુ નામ–કુમુદ્વતી અને પ્રતિકલ્પા-વિશે એકેક અધ્યાય વધારામાં મળે છે.

અવંત્યભિધાન કથાવર્ણન–અધ્યાયમાં[૨] સં. અવ્–પાલન કરવું ઉપરથી 'અવન્તી' શબ્દ બેસાડવામાં આવ્યો છે. દૈત્ય-સૈન્યથી પરાજિત દેવો બ્રહ્માને શરણે જાય છે. અશરીરિણી વાચા એમને કુશસ્થલી તીર્થ સેવવા આદેશે છે. દેવતીર્થ આદિનું પાલન કરવાનું દેવોએ, એ સ્થળ છોડતાં, કહ્યું ત્યારથી અવંતી નામ પડ્યું[૩].

દશકુમારચરિત[૪] અવંતિકાપુર આપે છે.

જુઓ ઉજ્જયિની.

અવન્તિકા

૧ સ્કન્દપુરાણ ૩૬.—

શૃણુ વ્યાસ યથા પુરી દિવ્યા કુશસ્થલી ।
નામતઃ કર્મતઃ શ્રેષ્ઠા સપ્તકલ્પાનુવાસિની ॥ ૫
પ્રાક્કલ્પે સ્વર્ણશૃંગાખ્યા દ્વિતીયે તુ કુશસ્થલી ।
તૃતીયેઽવંતિકા પ્રોક્તા ચતુર્થે ત્વમરાવતી ॥ ૬
વિખ્યાતા પંચમે કલ્પે પુરી ચૂડામણીતિ ચ ।
ષષ્ઠે પદ્માવતી જ્ઞેયા સપ્તમે ચોજ્જયિની પુરી ॥ ૭

જુઓ અવન્તી.

૨ સ્કન્દપુરાણ ૪૨.

૩ સ્કન્દપુરાણ ૪૨.—

દેવતીર્થૌષધીબીજભૂતાના ચૈવ પાલનમ્ ॥ ૪૧
કલ્પે કલ્પે ચ યસ્યાં વૈ તેનાવંતી પુરી સ્મૃતા ।
અદ્યપ્રભૃતિ પુરી હ્યેષા નામ્નાવંતી કુશસ્થલી ॥ ૪૨

૪ પૂર્વ પીઠિકા ચતુર્થ ઉચ્છ્વાસ (અંતે).

અવન્તિની

ઉજ્જૈન શહેર[૧] જુઓ ઉજ્જયિની.

અવન્તી

[૧] ઉજ્જૈન શહેર.[૧] જુઓ અવન્તિ [૧], અવન્તિકા, ઉજ્જયિની.

[૨] તે નામની નદી, પારિયાત્રમાંથી નીકળતી.[૨] અલ્પનું[૩] દ્રવન્તી તે અવન્તીનું રૂપાન્તર લાગે છે. જુઓ અવન્તિ [૨].

[૩] અવન્તિ દેશ[૪]. જુઓ અવન્તિ [૩].

[૪]—ક્ષેત્ર, અવન્તી–ઉજ્જૈન–શહેર ફરતી જગા. જુઓ અવન્તિ-ક્ષેત્ર.

અવન્તી શબ્દ પૌરાણિકોએ 'અવ્–પાલન કરવું'માંથી સિદ્ધ કર્યો છે. (જુઓ અવન્તિકા.) અવ્માંથી વર્તમાન કૃદન્તનું અવન્તી રૂપ પણ મળે. પણ પાણિનિના સમયમાં પ્રચલિત શબ્દ અવન્તિ લાગે છે, અવન્તી રૂપ તેમણે ખાસ નિયમ આપી સાધ્યું છે. એકવાર અવન્તિ રૂપ મળ્યું એટલે હ્રસ્વ ઇકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી શબ્દો દીર્ઘ ઈકારાન્ત રૂપ પણ પામે છે એ અનુસાર અવન્તી રૂપ પણ મળ્યું. પણ પાછળથી પૌરાણિકોએ તો અવ્માંથી સાધારણ ક્રમમાં જ મળેલો માનીને અવન્તી–શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. સ્કન્દનો આવન્ત્યખંડ ચાલુ અવન્તી જ પ્રયોજે છે. પણ દેશનામમાં પુરાણો અવન્તિ–અવન્તય સામાન્ય રીતે આપે છે. અવન્તયઃ, અવન્ત્યઃ, આવન્તા, આવન્ત્યાઃ, વગેરે પૌરાણિક રૂપોની વિવિધતા અને પાણિનિ અવન્તિ આપે છે એ જોતાં, એ બધાં જ સંસ્કૃતાભાસી રૂપોમાં મૂળ કોઈ દેશ્ય શબ્દ લપાયેલો હોવાની સંભાવના વિચારવા જેવી છે. તે રૂપોમાં તો અવન્તિ સૌથી વધુ પ્રચલિત લાગે છે.

અવન્તિની

૧ રઘુવંશ ૬.૩૪...અવન્તિનીં પુરીમ્ ।

અવન્તી

૧ મ ૨૫.૨૪ અવન્તી નામ નગરી । જુઓ અવન્તિકા ૩; રાકિ ૪૨.૧૪

૨ જુઓ પારિયાત્ર ૨, ૪, ૬.

૩ જુઓ પારિયાત્ર ૭.

૪ જુઓ અવન્તિ ૩.

અવન્ત્ય

અવન્તિદેશ[1]. જુઓ અવન્તિ. [૩]

આનન્દપુર

વડનગર, જૂનું આનર્તપુર. તે જ પ્રાચીન ચમત્કારપુર. ત્યાં (ચમત્કારપુરમાં) આનંદેશ્વરરૂપે શિવ ખ્યાતિ પામ્યા તેથી તેનું નામ આનંદપુર પડ્યું.[1]

આનંદપુર તે ડૉ. ફ્લીટને મતે ખેડા જિલ્લાનું આણંદ અને બર્જેસને મતે કાઠિયાવાડમાં વળા(વલભી)ની વાયવ્યે પચાસ માઈલ પરનું આનંદપુર; પણ સ્ટિવન્સન, વિન્સેન્ટ સ્મિથ, ડૉ. બ્યૂલર અને ડૉ. રા૦ ભાંડારકરનો મત અર્વાચીન વડનગરના પક્ષમાં છે.[2] બૉમ્બે ગેઝેટિયર[3] પણ કહે છે કે વડનગરનું આ ખરું નામ હોય, અથવા તો પછી જૂના આનર્તપુર નામ ઉપરથી તે આનંદનું પુર છે એમ દર્શાવવા ઉપજની કાઢેલું નામ હોય. આને ઉપરના પૌરાણિક નામનિર્વાચનથી ટેકો મળે છે, કેમકે (એનરપુરં) ચમત્કારપુર તે જ આનર્તપુર છે.[4] આનર્તપુર અને આનંદપુર તે એક જ છે એ વલભી રાજાઓનાં દાનપત્રોથી નક્કી થાય છે. શર્કરાક્ષિગોત્રના કેશવમિત્રના પુત્ર નારાયણમિત્રને બે દાનપત્રો મળ્યા છે તેમાં ધરસેન ચોથાનું (વ.

અવન્ત્ય

૧ માર્ક૦ પૃ૦ ૩૪૦. પાર્જિટર આવન્ત્યાઃ પાઠ સૂચવે છે.

આનન્દપુર

૧ રૂકના ૪૦.—

આનન્દિતેન ભવતા પ્રાર્થિતોઽહં યતો મુને।
આનન્દેશ્વરસંજ્ઞસ્તુ ખ્યાતિં યાસ્યામિ ભૂતલે ॥ ૫૦
એતત્પુરં ચ મે નામ્ના આનન્દાખ્યં ભવિષ્યતિ ॥,૫૧
કૂપૂ ૩૫.૧૫ આનન્દપુરમુત્તમમ્।

૨ એટા પૃ૦ ૧૪.

૩ બૉગે ૧ પૃ૦ ૬.

૪ જુઓ આનર્તપુર.

સં. ૩૩૦) તેને આનર્તપુરવિનિર્ગત૦ કહે છે,[૫] અને ખરગ્રહ બીજાનું (વ. સં. ૩૩૭) આનન્દપુરવિનિર્ગત૦ કહે છે.[૬] એ ઉપરથી વલભી-સમયમાં એક જ શહેર માટે આનર્તપુર અને આનન્દપુર નામ વપરાતાં એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. શ્રી. અ. સ. અલ્તેકર યોગ્ય ધ્યાન ખેંચે છે કે પાછલાં દાનપત્રો (શિલાદિત્ય બીજો-વ. સં. ૩૫૨, ખરગ્રહ બીજો-વ. સં. ૩૩૭, શિલાદિત્ય છઠ્ઠો-વ. સં. ૪૪૭, વ૦ ના)માં આનંદપુર નામ જ મળે છે અને માત્ર આગલાં દાનપત્રો જ આનર્તપુર આપે છે એ સૂચક છે.[૭]

આનંદપુર–કે આનર્તપુર–થી નિર્દેશાયેલું નગર તે આજનું વડનગર છે. એને યુવાન શ્વાંગના વર્ણનથી ટેકો મળે છે. તે કહે છે કે: 'વલભીથી આશરે ૭૦૦ લી વાયવ્યમાં જતાં A-nan-t'o-pu-lo (આનંદપુર) આવે છે. પ્રદેશનો ઘેરાવો આશરે ૨૦૦૦ લી છે, પાટનગરનો આશરે ૨૦ લી છે. વસ્તી ઘીચ છે. સ્થાન સમૃદ્ધ છે. તેનો કોઈ રાજા નથી માળવા સાથે તે જોડાયેલું છે.'[૮] વાયવ્યમાં તો કાઠિયાવાડનું આનંદપુર આવે પણ અંતર આપ્યું છે તે એને લાગુ પડતું નથી. તે વલભીથી ૭૦૦ લી એટલે કે ૧૪૦ માઇલ નહિ પણ પચાસેક માઇલ દૂર છે. વળી તેને ફરતા પ્રદેશનો વિસ્તાર પણ જો ૨૦૦૦ લી જેટલો હોય તો તે વલભીની લગોલગ જઈ પહોંચે. આનંદપુરમાં કલ્પસૂત્ર ધ્રુવસેનને પુત્રશોકમાં આશ્વાસન આપવા વંચાયું તેવા જૈન ઉલ્લેખ પરથી તે વલભી પાસેનું આનંદપુર એમ કહેવું પણ બરોબર નથી, કેમકે શ્રી. અલ્તેકર સૂચવે છે તેમ ધર્મપ્રિય રાજાની ખ્યાતિ વડનગર(આનંદપુર) સુધી પહોંચી હોય એમાં કાઈજ આશ્ચર્ય નથી.[૯] ઉપરાંત આ સદર્ભમા એ હકીકત ઉમેરવા જેવી છે કે કલ્પસૂત્ર તો તેના જિનચરિતની પુષ્પિકા જોતાં 'મહાવીર નિર્વાણથી ૯૮૦ મા વર્ષમાં' લખાયું છે,[૧૦] પણ કલ્પસૂત્રની વાચના ધનેશ્વરસૂરિએ સં.

૫ ગુએ ૧ લેખ ૭૨.
૬ ,, ,, ૭૬.
૭ એટા પૃ૦ ૧૪.
૮ વો ૨ પૃ૦ ૨૪૭.
૯ એટા પૃ૦ ૧૫.
૧૦ જૈસા પૃ૦ ૧૪૬.

૫૧૦માં આનંદપુરમાં ધ્રુવસેનનો શોક સમાવવા માટે કરી એમ ધનેશ્વરસૂરિના 'શત્રુંજયમાહાત્મ્ય' (સં. ૪૭૭?)માં કહ્યું છે. પણ તેમાં જ કુમારપાલનો વૃત્તાંત આવતો હોઈ, શત્રુંજયમાહાત્મ્યમાંનો ઉલ્લેખ બહુ જૂનો લેખાતો નથી.[૧૧]

યુવાન શુવાંગનું આનંદપુર તે વલભીથી તેનું અંતર આપ્યું છે તે જોતાં વડનગર જ છે. દિશા વાયવ્યને બદલે ઈશાન જોઈએ.

જુઓ આનર્તપુર.

આનર્ત

[૧] ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર મળીને થતો પ્રદેશ જેની રાજધાની પ્રાચીન કુશસ્થલી અથવા દ્વારકા.

મહાભારત, ભાગવત, વાયુ અને મત્સ્યમાં દ્વારકા સુધીનો પ્રદેશ તે આનર્ત એવા ઉલ્લેખો છે : કૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે દ્યૂત વખતે હું આનર્તમાં હતો, નહિ તો તમને વારત.[૧] સાલ્વ દ્વારકા ઉપર ચડી આવે છે ત્યારે હે આનર્તો, કૃષ્ણ કયાં ગયો છે?–એમ પૂછે છે.[૨] સુભદ્રાહરણના પ્રસંગમાં ત્યાંના લડવૈયાઓને કરગરેલા સંબોધનમાં આનર્તનો ઉલ્લેખ છે.[૩] સુભદ્રાને લઈને હસ્તિનાપુર જતાં અર્જુન ગિરનાર અને અબુંદ વચ્ચે આનર્તરાષ્ટ્ર વટાવે છે એવું અને આનર્ત વાવો અને કમળોભરેલાં તળાવોવાળો પ્રદેશ છે એવું વર્ણન છે.[૪] જ્યાં કૃષ્ણ હતા તે પ્રદેશ આનર્ત એવો ભાગવતમાં ઉલ્લેખ છે.[૫] સમુદ્ર અંદર રચાયેલી કુશસ્થલીમાં રહી જેને ભોગવી શકાય એવા પ્રદેશને ભાગવત આનર્તાદિ કહે છે.[૬] ભાગવત એક ઠેકાણે કુશસ્થલીને આનર્તપુરી પણ કહે છે.[૭]

---

૧૧ જૈસા પૃ૦ ૧૪૬.

આનર્ત

૧ મત ૧૪.૧૪

૨ ,, ૧૫.૬, ૧૮, ૧૬.૧૪. ઉપરાંત મત ૧૮૦.૨૫

૩ મઆ (કુંભકોણમ્ આવૃત્તિ) ૨૪૪.૫; ૨૪૬.૧૬

૪ ,, ૨૪૫.૨૧

૫ ભાઇ ૬૭.૮

૬ ભાન ૩.૨૮ सोन्त समुद्रे नगरीं विनिर्माय कुशस्थलीम् ।
आस्थितोऽभुक्त विषयानानर्तादीनरिन्दम ॥

૭ ભાપ્ર ૧૪.૨૫

વાયુ પ્રમાણે પણ કુશસ્થલી જેની રાજધાની તે પ્રદેશ 'આનર્ત'.[૮] મત્સ્ય પણ કુશસ્થલીનગરવાળા પ્રદેશને આનર્ત કહે છે.[૯]
[૨] ઉત્તર ગુજરાત માત્ર; આનર્તપુર-હાલનું વડનગર-જેની રાજધાની હતું તે પ્રદેશ.

ભુવનકોશવર્ણનમાં આનર્તનો સૌરાષ્ટ્રથી નોખો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ મળે છે. મત્સ્ય,[૧૦] બ્રહ્માંડ[૧૧] અને વાયુ[૧૨] કરુ, સૌરાષ્ટ્ર, અર્બુદ ઉપરાંત આનર્તની અપરાન્તની અંતર્ગત થયેલા પ્રદેશોમાં ગણના કરે છે. કર્ણ-પર્વમાં ભીમને સારથી વિશોક યુદ્ધભૂમિ પરના લડવૈયાઓમાં આનર્તો ઉપરાંત સુરાષ્ટ્રોને પણ ગણાવે છે.[૧૩]

આનર્તનૈર્ઋતા· એવા જોડકા ઉલ્લેખો પણ મળે છે.[૧૪]
[૩] ઉત્તરનો કોઈ પ્રદેશ. અર્જુન ઉત્તર દિશામાં દિગ્વિજય કરવા જાય છે અને જે દેશો જીતે છે તેમાં પ્રથમ નામ આનર્તનું છે.[૧૫] આનર્તનાં પાઠાંતરોમાં અનર્ત, અનર્તા, અનાર્તા મળે છે તે નોંધપાત્ર છે.

ઉત્તરનો આ આનર્ત કયો? એ જાતનો ઉલ્લેખ પણ કદાચ આ એક જ છે. આનર્ત જાતિ પ્રથમ ઉત્તરમાં વસતી હોય અને પછી નૈર્ઋત્ય દિશા તરફ ખસી હોય એ સંભવ વિચારવા જેવો છે. સર૦ અપરાન્ત પણ નૈર્ઋત્ય તેમજ વાયવ્ય દિશામાં એમ બે છે તે હકીકત.

પાણિનિ (૪.૨.૧૨૭ ઘૂમાદિ ગણ) આનર્તવાસીને લગતું એ અર્થમાં આનર્તક આપે છે.

ક્ષત્રપ રુદ્રદામનના ગિરનાર-શિલાલેખ (ઇ. સ. ૧૫૦)માં આનર્ત

---

૮ વાયુ ૮૬.૨૪
૯ મ ૧૨.૨૨
૧૦ જુઓ અપરાન્ત ૨.
૧૧ ,, ૩.
૧૨ ,, ૫.
૧૩ મભ ૮૦.૧૭
૧૪ મભી ૬.૫૧; પસ્વ ૬.૪૬
૧૫ અસ ૨૩.૧૪

અને સુરાષ્ટ્રના નોખા ઉલ્લેખ છે,[૧૬] જે પુરાણોના ભુવનકોશ વર્ણનને–ઉપર [૨]ને–અનુમોદન આપે છે.

ડૉ૦આનંદશંકર ધ્રુવ બૉમ્બે ગેઝેટિયર અનુસાર 'આપણો ગુજરાત પ્રાન્ત આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ એ ત્રણ પ્રદેશ મળીને થએલો છે' એમ કહી આનર્તની સરહદ આપે છેઃ 'એ ઉત્તરે આબુ, પશ્ચિમે કાઠિયાવાડ, પૂર્વે માળવા અને દક્ષિણે મહી અને ખંભાત અને લગભગ નર્મદાના કાંઠા સુધી પહોંચે છે. એનાં મુખ્ય પ્રાચીન નગરોઃ વડનગર, ચાંપાનેર, અણહિલવાડ પાટણ, કર્ણાવતી (હાલનું અમદાવાદ) અને ખંભાત.'[૧૭]

આનર્તનું નામ મનુના પુત્ર શર્યાતિના પુત્ર આનર્તનો દેશ તે આનર્ત એ રીતે પૌરાણિકોએ ઘટાવ્યું છે.[૧૮] ડૉ. આનંદશંકર ધ્રુવનું "ધારવું છે કે અનૃત ઉપરથી આનર્ત શબ્દ થયો છે, અને ઋત કહેતાં બ્રાહ્મણોનો યજ્ઞધર્મ તેને ન પાળનાર દસ્યુઓ–અનાર્યો–જ્યાં વસે છે તે આનર્ત."[૧૯] आनर्तनैर्ऋताः એવા જોડકા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. નૈર્ઋત=(૧) દક્ષિણ–પશ્ચિમ દિશા, (૨) રાક્ષસો. પાછળનો અર્થ निः+ऋतમાંથી સિદ્ધ છે તો આનર્ત પણ अन्+ऋतમાંથી શા માટે નહિ?–આમ આચાર્યશ્રીના તર્કને ઘટાવી શકાય. આ ઉપરાંત ત્રીજી રીતે પણ આનર્ત નામ ઘટાવવાની શક્યતા છે. મહાભારતાદિમાં 'આનર્ત'ના જે ઉલ્લેખો છે તે જોતાં આનર્તને સંસ્કૃત नृत् ધાતુ સાથે તો કાંઈ સંબંધ નહિ હોય એવો પ્રશ્ન સહજ ઊઠે એવો છે.

કોઈ પણ એક ધંધો કરનાર વસ્તીવિભાગ ઉપરથી આખા પ્રદેશને નામ મળ્યું સૂચવવું એ જોખમભરેલું છે, તેમ છતાં અહીં નૃત્

---

૧૬ ઇએ. ૭ પૃ૦ ૨૬૦—
[11]...पूर्व्वापराकरावन्त्यनूपनीवृदानर्त-
सुराष्ट्रश्व(भ्र) मरुच्च(भ्र)-भु सौवीर-
कुकुरापरांतनिषादादीनां समप्राणाम्...।
[18]...आनर्तसुराष्ट्राणाम् . . . ।
૧૭ સાહિત્યવિચાર પૃ૦ ૫૨૫.
૧૮ ૬૬ ૧૦.૩૧–૩
૧૯ દિગ્દર્શન પૃ૦ ૪૧.

ઉપરથી આનર્ત એવો તર્ક, તેના પક્ષમાં ભળેલી સામગ્રી, ઉપરથી વિદ્વાનો આગળ વિચારવા માટે રજૂ કર્યો છે. ખાસ કરીને એટલા માટે કે આજે પણ વિસનગર–વડનગર(પ્રાચીન આનર્તપુર)–ખેડા એ પ્રદેશમાં 'દોઢિયા તાલ'ની વિશિષ્ટ નૃત્યભંગી સાચવતી, સંગીતકુશલ, નટકલાનિપુણ 'નાયક' જાતિ વસે છે.

મહાભારત–વનપર્વમાં[૨૦] કૃષ્ણ કહે છે કે સાલ્વના હુમલાનો સાવધાનીથી સામનો કરવા માટે વૃષ્ણિઅન્ધક વગેરે સુરાપાન કરવાનું છોડી દઈ હોશિયાર થઈને રહ્યા અને નટનર્તકગાયક આનર્તોને નગર બહાર મોકલી દીધા. એ ઉપરથી યાદવોથી ભિન્ન એવા મૂળ દેશવાસીઓ આનર્તો તે નટો નર્તકો કે ગાયકો તરીકે જાણીતા હોવાનું સંભવે છે. આદિપર્વમાં[૨૧] પણ તીર્થયાત્રા કરતાં અર્જુન પ્રભાસ આવે છે ને કૃષ્ણ એને સામે જઈ લઈ આવે છે ત્યારે દ્વારકા પહોંચતાં પહેલાં બને જણ રાત રૈવતક પર્વત પર આસાયેશમાં ગાળે છે. ત્યાં વાસુદેવની સાથે અર્જુને નટનર્તકોને જોયા એવું વર્ણન છે. હરિવંશમાં[૨૨] વજ્રનાભવધ વૃત્તાન્તમાં વજ્રપુરના વજ્રનાભના યજ્ઞમાં ભદ્ર નામનો એક નટ સારા નાટચથી મહર્ષિઓને પ્રસન્ન કરી ઇચ્છા પ્રમાણે ફરવાનું વરદાન મેળવી લે છે અને પછી વજ્રનાભની પુત્રી પ્રભાવતીને પરણી લાવવા દ્વારકાથી પ્રદ્યુમ્ન આદિ યાદવો, નટવીર ભદ્રને મળેલા વરદાનનો અને ભદ્રના દ્વારકાનિવાસનો લાભ લઈ, નટવેશે વજ્રપુરમા પ્રવેશે છે એ પરથી પણ તે પ્રદેશમાં નટનર્તકોનો પ્રચાર સારો સમજાય છે.

બૃહત્સંહિતા (૧૬.૧૫–૧૬)માં સિંધુ અને સરસ્વતીના પ્રદેશ અને સૌરાષ્ટ્રના પ્રદેશમાં નટનર્તકોનું પ્રાધાન્ય વર્ણવાયું છે એ હકીકત ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે જો કે આગળ શ્લોક ૩૦–૩૩મા ફરી સૌરાષ્ટ્ર, અર્બુદ, વગેરે જોડે જ્યાં સ્પષ્ટ નામોલ્લેખ સાથે આનર્તનું વર્ણન છે ત્યાં ઉપરની વસ્તુ કહેવાઈ નથી, પણ બ. ૧૪.૧૭ ઉપરથી દેખાશે કે ગ્રંથકાર સિંધુ, સૌવીર, સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત વગેરેને નૈઋર્ત્ય દિશાના દેશોમા એક સાથે જ ગણાવે છે, ઉપરાન્ત તેના સમયમાં દેશવિભાગોની સંખ્યા વધેલી છે ને ૬૬ થયેલી છે;

૨૦ મભ ૧૫.૧૨–૩

૨૧ મઆ ૨૧૦.૧૦

૨૨ હવ. ૧.૧,૨

દા. ત. સૌરાષ્ટ્ર અને રૈવતકના નોખાનોખા ઉલ્લેખ છે. તાત્પર્ય કે તેની પહેલાંના સમયના અસ્પષ્ટ સીમાવાળા અને કંઈક વિસ્તૃત એવા સમગ્ર આનર્તને અ. ૧૬.૧૯નું નટનર્તકવાળું ઉપરનું વર્ણન લાગુ પડી શકે. વિજ્યિાનગરમ્ સંસ્કૃત સિરિઝની મહામહોપાધ્યાય સુધાકર દ્વિવેદીએ સંપાદિત આવૃત્તિમાં પ્રથમ ભાગ પૃ૦ ૨૯૦ ઉપર ભટ્ટોત્પલની વિવૃત્તિમાં પરાશરમાંથી અવતરણ છે તેમાં રૈવતક પછી 'નર્તક' છે તે ०रैवतकानर्त्तक०ને બદલે છાપભૂલથી ०रैवतकनर्त्तक० ન છપાયું હોય તો, આપણને નર્તક એવું સ્પષ્ટ 'નૃત્' સાથે સંબંધ ધરાવતું નામ મળે છે.

મહાભારત–સભાપર્વ–માં[૨૩] મરુ આદિ સાથે ચોક્કસ દેશવિશેષના નામ તરીકે નટનર્તકાઃ મળે છે. તે પંક્તિઓ બહુ પ્રાચીન જણાતી નથી કેમકે તેમાં ગુર્જરનો પણ ઉલ્લેખ છે. નટનર્તકનો દેશનામ તરીકે ઉલ્લેખ જૂનો છે કે પાછળનો છે તે કરતાં તેવો ઉલ્લેખ મળે છે એ વાતનું જ મહત્ત્વ વિશેષ છે. વધુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે નટનર્તકાઃનું મહાભારતની સંશોધિત આવૃત્તિ[૨૪] નટનાયકાઃ પાઠાન્તર નોંધે છે. એ વીગતને આનર્ત(નર્તક)ના નાયકજાતિ સાથેના ઉપર નિર્દેશેલ સંબંધ ઉપર પ્રકાશ પાડનારી લેખી શકાય.

આ નર્તક તે જ નટ્ટઉ–નાટ–લાટ તો નહિ ?

ડૉ. ધ્રુવના વ્યાખ્યાન[૨૫]માંનું "વળી હું ભૂલતો ન હોઉં તો એક સ્થળે નૃત્ય–આનન્દ–સમૃદ્ધિનો દેશ તે 'આનર્ત' એમ પુરાણ નામનિર્વચન સૂચવે છે" એ કથન, પોતે અનૃત ઉપરથી 'આનર્ત' ઘટાવ્યું છતાં નૃત્ સાથે પણ આનર્તને સંબંધ હોય એવો સંભવ એમની જાણ બહાર નથી એમ બતાવે છે.

નૃત્ ઉપરથી ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ 'આનર્ત'[૨૬] કેવી રીતે થાય એ જોવાનું રહે છે. આનૃત્યન્તિ અત્ર એ રીતે આદ્યૂર્વક 'નૃત્' ધાતુને હલશ્ચ એ સૂત્રથી ઘઞ્ પ્રત્યય લાગતાં અનુબંધલોપગુણે આનર્ત

---

૨૩ મસ ૪૮.૨૦ પાદટીપ ૪૭૫ * માંથી
मल्काः काशिका दर्दा भौमेया नटनर्तका. ।
कर्णाटाः कांस्यकुद्राश्च पद्मजाला. सुतीवराः ।
बर्बरा यवनाश्चैव गुर्जराभीरकास्तथा ।

૨૪ મસ ૪૮.૨૦ પછીની પાદટીપ પૃ૦ ૨૪૦.

૨૫ દિગ્દર્શન પૃ૦ ૪૦.

એવુ પદ સિદ્ધ થઈ શકે છે ઉપરાંત મેદિનીકોષ પણ આનર્ત શબ્દ દેશવિશેષ તેમજ નૃત્યશાલા–નૃત્યસ્થાન માટે આપે છે:

આનર્તો દેશમેદેऽપિ નૃત્યસ્થાને જને રણે ।

ઉપરાંત આનર્તો નૃત્યશાલાયામ્ જલે જનપદાન્તરે ।

મોનિયેર વિલિયમ્સ આ–નૃત્ નીચેજ આનર્ત શબ્દ આપે છે એ હકીકત પણ ઓછા ટેકારૂપ ન કહેવાય.

આમ, ભાષાદૃષ્ટિએ આનર્તને નૃત્ભાથી સિદ્ધ કરવાની શકયતા, મેદિનીકોષનો તે માટે આધાર, બૃહત્સંહિતાનુ તે વિસ્તારમા નટ-નર્તકના પ્રાધાન્ય અંગેનું સ્પષ્ટ કથન, મહાભારતાદિમા આનર્તના ઉલ્લેખ સાથે 'નટનર્તકગાયકા'ના વારવાર ઉલ્લેખ, આજે પણ આનર્તપુર (વડનગર) આસપાસ નટકલામા સહજ નૈપુણ્ય ધરાવતા રૂપધરો નાયકોની જ્ઞાતિનુ અસ્તિત્વ,–આ બધું એકસાથે વિચારતા આનર્તને નૃત્ભાથી ઘટાવવાની શકયતા બલવત્તર બને છે

મોટા ભાગના પુરાણોમાં આનર્તનો ઉલ્લેખ નથી એમ શ્રી ચ સ. અલ્તેકર[૨૬] કહે છે અને તે માટે કારણ આપે છે કે, 'એ નામનું સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર ન હતું. એક બાજુ તેનો સૌરાષ્ટ્રમા સમાસ થઈ જતો અને બીજી બાજુથી અવન્તિમાં આનર્ત સૌરાષ્ટ્ર કે માળવાની નીચે જ રહેતુ. આથી કુદરતી રીતે પુરાણોમા આનર્તનો ઉલ્લેખ વારંવાર મળતો નથી' ઉપર ભિન્નભિન્ન પુરાણોમાના ઉલ્લેખો નોંધ્યા છે જ. તે ઉપરાંત છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો પણ સંખ્યાબંધ મળી શકે એમ છે એટલે પુરાણોમા આનર્તના ઉલ્લેખોના અભાવ કે અલ્પ સંખ્યતાની માન્યતા ઠીક નથી તેના કારણોનુ યાથાર્થ્ય તપાસવાની પછી ભાગ્યેજ જરૂર હોય આનર્તમાંથી 'લાટ' નામ થયુ એવો શ્રી અલ્તેકરનો તર્ક નોંધપાત્ર છે, જો કે ઉપર સૂચવ્યું તેમ, નર્તકમાંથી લાટની સંભાવના વિશેષ છે જુઓ લાટ

જુઓ અનર્ત આનર્તપુર, આનર્નપુરી, આનાર્ત, આનર્તમંડલ

આનર્તપુર

હાલનું વડનગર જૂનુ ચમત્કારપુર, નગર આનર્તાધિપતિ પોતાની કન્યા રત્નવતીને આપીને પરણી જવા દશાર્ણાધિપતિને નોતરે છે[૧] તે આવે

---

૨૬ એટા પૃ૦ ૬.

આનર્તપુર

૧ સ્કંના ૧૯૬.

છે તે દરમ્યાન ત્યાંના એક બ્રાહ્મણના પ્રાયશ્ચિત્તાર્થે રત્નવતીને દોષ અડે એવું બને છે, એ ઘટનામાં પુરનું નામ 'ચમત્કારપુર' આપવામાં આવ્યું છે.[૨] તે નગરમાં આવીને વાત જાણી વિરક્તિ પામી દશાર્ણાધિપતિ સ્વસ્થાને જવા પાછો ફરે છે.[૩] ચમત્કારપુર હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં આવેલું છે, જ્યાં આનર્તેશ્વર[૪] છે. આનંદેશ્વર[૫] ઉપરથી આનંદપુર નામ નગરને મળ્યું, તેમ આ આનર્તેશ્વર ઉપરથી આનર્તપુર નામ શક્ય છે. આ વર્ણનો ઉપરથી ચમત્કારપુર એ જ આનર્તપુર ઠરે છે. ચમત્કારપુર તે જ નાગરોનું 'નગર.' આ નાગરોના ગામમાં રાજ્યાભિષેક પૂર્વે દરેક આનર્તાધિપતિ ભક્તિપૂર્વક જતો.[૬] એ પુરની માહિતી માટે જુઓ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર.

બૉમ્બે ગેઝેટિયર[૭] કહે છે કે—

'દંતકથા પ્રમાણે ચારે યુગોમાં વડનગરના જુદાં જુદા ચાર નામ હતાં: સત્યયુગમાં ચમત્કારપુર, ત્રેતામાં આનર્તપુર, દ્વાપરમાં આનંદપુર અને કલિયુગમાં વૃદ્ધનગર અથવા વડનગર. આમાં પ્રથમ નામ તો કલ્પિત છે. એવા વિચિત્ર નામે આ નગર ઓળખાયું હોય એવું લાગતું નથી.' પણ પુરાણમાં ચમત્કારપુર નામ વારંવાર પ્રયુક્ત થયું છે. જુઓ આનન્દપુર, चमत्कारपुर, नगर, हाटकेश्वरक्षेत्र.

आनर्तपुरी

કુશસ્થલી, પ્રાચીન દ્વારકા.[૧] જુઓ કુશસ્થલી.

---

૨ સ્કંના ૧૯૭.૧૧૯ ईदृशा ब्राह्मणा सर्वे चमत्कारपुरोद्भवाः ॥

૩ સ્કંના ૧૯૮.૧–૩

૪ સ્કંના ૬૫.૨

૫ જુઓ આનન્દપુર ૧.

૬ સ્કંના ૨૧૧.૪

आनर्त्ताधिपतिर्योऽत्र कश्चिद्राज्येऽभिषिच्यते ।
स पूर्वं गच्छति ग्रामं नागराणां प्रभक्तितः ॥

૭ બૉગે ૧ પૃ૦ ૬.

आनर्तपुरी

૧ ભાપ્ર ૧૪.૨૫ कच्चिदानर्तपुर्यां नः ... ।

ઇલિયટ[૧૫] તાપીથી દેવગઢ સુધીનો પશ્ચિમ કાંઠો આભીર હોવાનું કહે છે. રૉફનો[૧૬] મત એવો છે કે સુરત આસપાસનો પ્રદેશ તે આભી૨

તારાતન્ત્ર[૧૭] પ્રમાણે તાપી દક્ષિણથી ડાકણ સુધીનો પ્રદેશ તે આભી૨ લાસેન આભી૨ તે માઈસલનું Ophir એમ કહે છે,[૧૮] પણ તે બરોબ૨ નથી શૂર્પારકને પણ ઑફિ૨ ગણવામા આવ્યુ છે ઑફિર અરબસ્તાનના કોઈ સ્થાન માટે વપરાયાનું હવે મનાય છે[૧૯]

આભી૨ શબ્દ દેશનામ તરીકે રહ્યો નથી, પણ 'આહી૨' જાતિમા ટકી ૨હ્યો છે

જુઓ અભીર.

આવન્ત

[૧]અવન્તી દેશ જુઓ અવન્તિ [૩]

વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર (૨૫૨૩) આવન્તિક આપે છે

આવન્ત્ય

[૧]અવન્તી દેશ જુઓ અવન્તિ [૩]

આવન્ત્યમંડલ

ઉજ્જૈન આસપાસનો પ્રદેશ[૧] આવન્ત્યવિષય પણ મળે છે[૨] જુઓ અવન્તિ [૩]

---

૧૫ સપ્લીમેન્ટલ ગ્લોસરી ૧ પૃ૦ ૨–૩.

૧૬ ચેગિ પૃ૦ ૩૯, ૧૭૫

૧૭ વૉર્ડનું 'હિસ્ટરી, લિટરેચ૨ એન્ડ રિલિજ્યન ઑફ ધી હિન્દુઝ' ૧ પૃ૦ ૫૫૯.

૧૮ જ્યૉડિ 'આભી૨'.

૧૯ ચેરિ પૃ૦ ૧૭૫

આવન્ત

૧ જુઓ અવન્તિ ૭

આવન્ત્ય

૧ જુઓ અપરાન્ત ૪, અવન્તિ ૬

આવન્ત્યમડલ

૧ રુદ્રદામા ૨૭૫૨

૨ „ ૨૮૩૭

उज्जन्त

ઉજ્જયન્તનું પાઠાન્તર.[1] જુઓ ઉજ્જયન્ત

उज्जयन्त

સૌરાષ્ટ્રનો ગિરનાર પર્વત. મહાભારત–વનપર્વમા[1] સૌરાષ્ટ્રનાં તીર્થોમા તેની ગણના થઈ છે. વાયુ, બ્રહ્માંડ અને વામન પુષ્પગિરિ અને રૈવત સાથે ઉજ્જયંત[2] પર્વતનુ નામ પણ ગણાવે છે. ઉપરાત વાયુ 'ઉર્જંત'[3] નામ પણ આપે છે સ્કન્દવસ્ત્રાપથક્ષેત્રમાં ઉજ્જયન્ત ઉપગત 'ઉદ્યન્ત'[4] પણ આપે છે. માર્કંડેય પુષ્પ-રૈવતક સાથે ઉજ્જયંત નહિ પણ 'દુર્જયન્ત'[5] અને બ્રહ્મ 'વૈજયન્ત'[6] આપે છે વરાહ એવાજ સંદર્ભમા 'જયન્ત'[7] આપે છ. મહાભારત આદિપર્વમા સુભદ્રાહરણ પ્રસંગે અર્જુન રૈવતક છોડી, 'ઉજ્જયિની' શિખર વટાવી, આનર્તનાં વાવ સરોવર વ૰ પાસે પસાર થઈ, અમ્બુદ (અર્બુદ) થઈ

उज्जन्त

१ જુઓ उज्जयन्त ३.

उज्जयन्त

१ भव ८६.—
उज्जयन्तश्च शिखरी क्षिप्रं सिद्धिकरो महान् ॥ १८
तत्र देवर्षिवर्येण नारदेनानुकीर्तित ।
पुराण श्रूयते श्लोकस्त निबोध युधिष्ठिर ॥ १९
\ पुण्ये गिरौ सुराष्ट्रेषु मृगपक्षिनिषेवित ।
\ उज्जयन्ते स्म तप्ताङ्गो नाकपृष्ठे महीयत ॥ २०

२ वापू ४५.९२, ब्रपूअ १६ ७२
पुष्पगिर्युज्जयन्तौ च शैलो रैवतकस्तथा ।
वा १३.१८ उज्जयन्त पुष्पगिरिर्बुदो रैवतस्तथा ।

३ वापू ७७.५२
उज्जन्त पर्वत पुण्यो यस्मिन्योगेश्वरालय ।

४ જુઓ રૈવત २५,२१,२२,२३

५ भा ५४.१४
पुष्पो गिर्दुर्जयन्तो रैवतोऽर्बुद एव च ।

६ ब्र २५.२७ पुष्पगिरिर्वैजयन्तो रैवतोऽर्बुद एव च ।

७ व ८५ ३

ઇન્દ્રપ્રસ્થ ગયાનું વર્ણન છે. પણ કુમ્ભકોણમ્ આવૃત્તિનો[૮] આ પાઠ ભાણ્ડારકર ઈન્સ્ટીટ્યૂટની આવૃત્તિએ[૯] રદ કર્યો છે. પરિશિષ્ટમાં (૧) મુનશી સરકારના સંગ્રહ, (૨) મહાભારતની દાક્ષિણાત્ય આવૃત્તિ અને (૩) તાંજોર આવૃત્તિ પ્રમાણે 'મુન્નવત' પાઠ આપ્યો છે.

નોંધ ૧: મુન્નવંતનો ઋગ્વેદ (૧૦:૩૪ ૫)મા ઉલ્લેખ છે પણ તે તો ઉત્તર દિશાનો પર્વત છે સર૦ વનપર્વની પંચનદ પાસે ગિરિમુંજ[૧૦] દ્વારકાથી અમુક પહોંચતા પહેલા વચ્ચે 'મુન્નવત' કરતા ઊર્જયન્ત-'ઉજ્જયિની' શિખર આવે એ વધારે બંધબેસતુ છે

નોંધ ૨: વનપર્વમા[૧૧] 'ઉચન્ત' પર્વત આપ્યો છે તે સદર્ભ ઉપરથી, વારાણસી ગોમતીગંગાસંગમ-પછી આવતો હોઈ, ઉત્તર કે મધ્ય દેશમા લાગે છે

ગિરનારના રુદ્રદામનના[૧૨] અને સ્કન્દગુપ્તના[૧૩] શિલાલેખો ગિરનાર માટે ઊર્જયત પ્રયોજે છે. કનિંગહામ સૂચવે છે કે ઉર્જયત, ઉર્જયત અને જયન્ત ગિરિ એ બધાને ઉજ્જયન્તના જ રૂપો ગણવાં જોઇએ યુવાનશ્વાંગનું ઉજ્જન્ત પણ ઉજ્જયન્તનું પાલીરૂપ છે.[૧૪]

યુવાન શ્વાંગ[૧૫] વલભી તાબાના સુરઠ-Su-la-ch'a-પ્રાંતની રાજધાની વલભીથી ૫૦૦ લી-૮૩ માઇલ પશ્ચિમે Yuh-shan-to અથવા Yhu-shen-to પર્વતની તળેટીએ આવ્યાનું કહે છે. વૉટર્સ ચીની શબ્દમાથી ઉજ્જિન્ત રૂપ ધારવે છે તે, નીચે આપેલા વિવિધતીર્થકલ્પના એવા પ્રાકૃત રૂપ સાથે સરખાવતા, કનિંગહામે સૂચવેના ઉજ્જન્ત કરતા વધારે પ્રમાદ કરવા જેવુ છે ઉપર વાયુ

---

૮ અધ્યા (કુંભ૦) ૧૪૫—અતીત્ય તં રૈવતકં . . . । ૧૭
પુરોદ્યાનમતિક્રમ્ય વિશાલં ચ ગિરિવ્રજમ્ ॥ ૧૮
સાનુમુજ્જયિનીં ચૈવ .. । ૨૯

૯ અધ્યા પૃ૦ ૬૬૫ (કરો ૧૧૫, પંક્તિ ૩૨) સાનુ મુજાવત ચૈવ...।

૧૦ મત્સ્ય ૮૦ ૧૦૨

૧૧ મત્સ્ય ૮૨ ૮૧.. ઉદ્યન્ત પર્વત ગીતનાદિતમ્ ।

૧૨ ગુઐ ૧ લેખ ૬મા પંક્તિ ૫

૧૩ ,, ૧ લેખ ૧૫મા શ્લોક ૧૬

૧૪ એન્શ્યો પૃ૦ ૩૭૨.

૧૫ વૉ ૨ પૃ૦ ૨૪૬

ઉજ્જન્ત આપે છે એ કહ્યું જ છે, પણ પાલી–પ્રાકૃત રૂપ વોટર્સની સૂચનાને વધુ અનુકૂળ છે.

ઉજ્જયન્તને ઔરંગાબાદ પાસેના અજંતા (અજયન્તિ) સાથે સંબંધ નથી એમ પાર્જિટર કહે છે[૧૬]

'ઉજ્જયન્ત' અને 'રૈવત' તે જૂદા જૂદા પર્વતો કે એકજ પર્વત-હાલના ગિરનાર–ના બંને પર્યાયો છે?—એ પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે.

ગિરનાર માટે પુરાણો ઉજ્જયન્ત, ઉજ્જન્ત, ઉદયન્ત, ઉજ્જયિની, દુર્જયન્ત, વૈજયન્ત–એવાં નામો આપે છે તે શિલાલેખોના ઊર્જયત્ને મળતાં છે. પુરાણોએ પર્વતનું નામ જિ–જય્માંથી કે ઉત્ + ઇ–અય્માંથી સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યા છે, તો શિલાલેખમા 'ઊર્જ્–મળ'માંથી નામ ઘટાવ્યું છે. બધા જ કોઇ મૂળ વપરાશના શબ્દને ઘટાવવાના પ્રયત્નો હોવાનો સંભવ છે, ખાસ કરીને પુરાણોનાં પાઠાન્તરોની વિવિધતા જોતાં. એકમાથી બીજું સંસ્કૃતીકરણ કે બીજામાંથી પહેલું પાકૃતીકરણ છે એમ કહેવાનો બહુ અર્થ નથી. અહીં એક સૂચન ઉમેરવા જેવું છે. ઋગ્વેદ (૨:૧૩.૮)મા ઊર્જયન્તી શબ્દ ગઢ કે કિલ્લા માટે ઉપયુક્ત થયો છે એમ લડવીગનું માનવું છે[૧૭] (–કીથ અને મેકડોનલ્ડ તે આખી ઋચા દુર્બોધ ગણે છે) તેમા જો કાઈ તથ્ય દેખાય તો આર્યેતરોના કોઇ ગિરિદુર્ગના નામને ઊર્જ્માથી ઘટાવવાનો પ્રયત્ન ઋક્કાલ જેટલો જૂનો ઠરે. વંશબ્રાહ્મણ એક ગુરુનુ નામ ઊર્જયત્ આપે છે, તે પણ અર્બુદગિરિ અને અર્બુદપ્રાવસ્તુત્ ઋષિની યાદ આપે છે.

પુરાણો ઉજ્જયન્ત ઉપગત રૈવત આપે છે અને રૈવતને સમુદ્રતટે આવેલી દ્વારકાના દ્વારભૂષણ[૧૮] તરીકે ઓળખાવ્યો છે એ જોતા રૈવત ગિરનાર સિવાયનો સમુદ્રતટ પાસેનો કોઇ પર્વત ઠરે. આની વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે જૂઓ દ્વારકા, રૈવત, વજ્રાપથક્ષેત્ર.

રુદ્રદામનના લેખમા માત્ર ઊર્જયત્ આપ્યો છે, પણ સ્કન્દગુપ્તના

---

૧૬ માર્કે પૃ૦ ૨૮૮.

૧૭ વેઇ ૧ પૃ૦ ૧૦૫.

૧૮ જુઓ દ્વારકા ૨૫.

લેખમા ઉર્જયત અને રૈવતક બંનેના[૧૯] ઉલ્લેખ છે, એટલે કે બંનેની એકતા ગ્રથપાઇ છે

દસમી સદી સુધીમા પર્વતને ગિરનાર નામ મળી ગયુ લાગે છે રાજશેખર પશ્ચિમના પર્વતોમાં ગિરિનગર આપે છે.[૨૦]

જૈન લેખકો ઉર્જયન્ત અને રૈવત બંને નામ ગિરનાર માટે આપે છે વિવિધતીર્થકલ્પ પ્રચલિત ગિરનાર[૨૧] નામ આપે છે અને તેના રૈવતક, ઉર્જયન્ત[૨૨]—પ્રાકૃત રેવય[૨૩], ઉજ્જિત–[૨૪] એવાં નામ છે એમ કહે છે. કીર્તિકૌમુદી[૨૫] પણ રૈવતનુ બીજુ નામ ઉર્જયન્ત છે એમ કહે છે. પણ પુરાણકારોનુ વલણ મુખ્યત્વે એ પ્રકારનુ રહ્યું છે કે રૂઢિના બળ આગળ નમતું આપી વસ્ત્રાપથક્ષેત્રમાં તેમને રૈવત સ્વીકારવો પડયો ત્યારે પણ તેમણે ખુદ ગિરનારને નહિ પણ જોને પડખે દામોદરકુંડ છે તે પશ્ચિમના ગિરિને રૈવત નામ આપ્યુ,[૨૬] અર્થાત્ ઉર્જયન્ત અને રૈવતની એકતા સ્વીકારવા કરતા જૂદો જ તોડ કાઢયો. (દામાકુંડ પાસેના વિષ્ણુ મંદિર પાછળનો કુંડ આજે પણ 'રેવતી કુંડ' કહેવાય છે) ટૂકામા, પુરાણો રૈવત તો સમુદ્રતટે એ વાત ભૂલી શક્તા નથી, અને ગિરનાર–ઉર્જયન્ત–ને રૈવત નામ આપતા ખચકાય છે

આ સદર્ભમા શિલાલેખોના અવલોકનમાથી એક વાત તરી આવે

---

૧૯ ગુએ ૧ લેખ ૧૫ શ્લોક ૧૬

इमाश्च या रैवतकाद्विनिर्गता पलाशिनीय सिकतावलासिना।
महोदधेरर्जयता प्रियम्पुना ॥

૨૦ કામી પૃ૦ ૯૪

૨૧ વિતીક ૫ —

૨૨ વિતીક ૩ ૧

नामभि श्रीरैवतकोज्जयन्ताद्यै प्रथामितम् ।
श्रीनेमिपावित स्तौमि गिरिनार गिरीश्वरम् ॥

૨૩ વિતીક ૨.૧

૨૪ , ૪૧

૨૫ કીર્તિકૌમુદી ૯ ૩૭ ૮ રૈવતકं जगाम ॥ तमुज्जयन्तापरसज्ञमद्रिम...।

૨૬ જુઓ રૈવત ૨૩,૨૪,૨૫

છે એ ખાસ નોંધ માગી લે છે. તળ ગિરનારના તેર શિલાલેખોમાંથી રુદ્રદામનનો લેખ જ ઊર્જયત્ ઉપરાંત 'રૈવતક' નામ પ્રયોજે છે. રુદ્રદામનનો લેખ ઊર્જયત્ આપે છે. બાકીના અગિયારમાંથી એક વિ. સં. ૧૨૧૫નો,[૨૭] એક વિ.સં. ૧૨૫૬નો,[૨૮] છ વિ. સં. ૧૨૮૮ ના[૨૯] અને ત્રણ[૩૦] અનુક્રમે વિ. સ. ૧૩૩૩, ૧૩૩૫, ૧૩૩૯ ના —બધા જ માત્ર ઉજ્જયન્ત નામ આપે છે. ગુજરાતના શિલાલેખોમાં ગિરનારના રુદ્રદામના લેખ ઉપરાંત વિ સં. ૧૨૮૭નો[૩૧] આબુનો 'રૈવતક,' વિ. સ. ૧૩૨૦નો[૩૨] કાટેલા (પોરબંદર)નો 'રૈવતાચલ' અને વંથળીનો[૩૩] વિ. સં. ૧૩૪૬નો 'રેવંતા' આપે છે, તે ત્રણે ગિરનાર સિવાયના સ્થળોએ થયેલા ઉલ્લેખો છે. ગિરનારના શિલાલેખો છેક તેરમી–ચૌદમી સદીમાં રૈવત નહિ પણ ઉજ્જયન્ત નામ પ્રયોજે છે એ ઘટના સૂચક લેખાય. તે શિલાલેખો ઊર્જયત્ વાપરવા કરતાં ઉજ્જયન્ત રૂપ તરફ પક્ષપાત દાખવે છે એ હકીકત પણ ગિરનારના પ્રાચીન નામના એ રૂપ સાથેના સંબંધ ઉપર પ્રકાશ પાડનારી ગણાય.

જુઓ ઉજ્જન્ત, ઉજ્જયિની [૨], ઉદયન્ત, જયન્ત, દુર્જયન્ત, દ્વારકા, વૈજયન્ત, રૈવત, રૈવતક, વસ્ત્રાપથક્ષેત્ર.

ઉજ્જયિની

[૧] અવન્તિકાનગરી સાતમા કલ્પમાં આ નામે ઓળખાઈ.[૧] ઉજ્જયિન્યભિધાનકથન અધ્યાય[૨]માં આ નામ કેમ પડ્યું તેની કથા છે:

૨૭ ગુએ ૨ લેખ ૧૪૯.
૨૮ ,, ૩ લેખ ૧૫૭ ઈ.
૨૯ ,, ૩ લેખ ૨૦૭ થી ૨૧૨.
૩૦ ,, ૩ લેખ ૨૫૧ અ–બ–ક.
૩૧ ,, ૨ લેખ ૧૬૮.
૩૨ ,, ૩ લેખ ૨૧૬ અ.
૩૩ ,, ૩ લેખ ૨૨૨ અ.

ઉજ્જયિની

૧ જુઓ અવન્તિકા ૧.
૨ સકાઅ ૪૩.

ત્રિપુર નામનો દૈત્ય બ્રહ્માને પ્રસન્ન કરી દેવ દાનવ ગંધર્વ પિશાચ નાગ રાક્ષસ—એ સૌથી પોતે અવધ્ય રહે એવું વરદાન મેળવે છે અને પછી દેવોને રંજાડવા માંડે છે. તેઓ બ્રહ્મા પાસે ગયા, જે તેમને અવંતીપુરી વિશે પાર્વતીસહવર્તમાન શિવ વિરાજતા હતા ત્યાં લઈ જાય છે અને સ્તુતિ કરે છે. શિવ તેમને એ ક્ષેત્રમાં રહી ઉપાસના કરવા આદેશે છે. તેઓ મહિષવાહિની ચામુંડાને બલિથી સંતૃપ્ત કરે છે. દેવી શિવને મહાપાશુપત શસ્ત્ર આપે છે. દેવોનું નેતૃત્વ લઈ શિવ ત્રિપુર તરફ ધસે છે. એકજ શરથી તેનો ઘાત કરે છે. દાનવને જિત્યો માટે તે નગરી ઉજ્જયિની કહેવાઈ.[૩] આરંભમાં કહ્યું છે કે ઉજ્જયિની નામ સાતમા કલ્પમાં પડ્યું, પણ એક પછી એક નામ કેમ પડ્યાં તેના જુદા જુદા અધ્યાયો આવે છે તેમાં ઉજ્જયિની અંગેનો અધ્યાય મોડો આવે છે એટલો ક્રમભેદ છે.

નોંધ ૧ : આ નગરી તે કોઈ પણ એક મોટા વિજય ઉપરથી સ્થપાયેલી—અથવા વધારે સંભવિત એ છે કે નામ પામેલી—નગરી લાગે છે.

ટોલેમીનું Ozênê તે જ ઉજ્જૈન.

જુઓ અવન્તિ [૧], અવન્તિકા, અવન્તિની, અવન્તી [૧], કુમુદ્વતી, કુશસ્થલી, ચૂડામણી, પદ્માવતી, પ્રતિકલ્પા, વિશાલા.

[૨] ગિરનાર પર્વત. 'ઉજ્જયન્ત'નું પાઠાન્તર.[૪] જુઓ ઉજ્જયન્ત.

ઉત્તરનર્મદ

નર્મદાની ઉત્તરનો—ઉપરનો પ્રદેશ, અપરાન્ત વિભાગમાંનો એક[૧] જુઓ આન્તરનર્મદ.

ઉદયન્ત

ગિરનાર પર્વત. ઉજ્જયન્તનું પાઠાન્તર.[૧] જુઓ ઉજ્જયન્ત.

---

૩ રૈવતાખ્ય ૪૩. ઉજ્જિતો દાનવો યસ્માત્ ત્રૈલોક્યે સ્થાપિતં યશઃ ।
તસ્માત્ સર્વૈઃ સુરશ્રેષ્ઠૈઋષિભિ સનકાદિભિ ॥ ૫૩
કૃતં નામ ભવત્યા વા ઉજ્જયિની પાપનાશિની ॥ ૫૪

૪ જુઓ ઉજ્જયન્ત ૮.

૫ ટો ૩૮.

નર્મદ

૧ જુઓ અપરાન્ત ૪.

ન્ત

૧ જુઓ રૈવત ૨૫.

ઉમાપુર

[૧] [૧]ગેઝા ઉમાદેવીનુ સ્થાન, હાટકેશ્વર ક્ષેત્ર (વડનગર) પાસે છે વા૰ થાપા૰ દૃષ્ટિએ ધ્યા માથી 'ઝા' મળે છે (સ ધ્યા–સ ઝા–સાઝ, વ ન્ધ્યા–વ ઝા ઉપાધ્યાય–ઓઝા, વ૰) તે જોતા ઉમાધ્યાત કે એને મળતા શબ્દમાથી ઊઝા નામ મળ્યુ હોવાનો સ ભવ છે

ઋક્ષ

પર્વત, સાત કુલ પર્વતોમાનો એક[૧] સાતપૂડો

વિષ્ણુ પ્રમાણે ઋક્ષ તે ગોડવન પર્વત[૨] પાર્જીટર કહે છે કે વિન્ધ્ય અને ઋક્ષમાથી નીકળતી નદીઓ જોતા ઋક્ષ તે સાતપૂડા પર્વત અને વગડની વચ્ચે અને છોટા નાગપુરની દક્ષિણે લગભગ પશ્ચિમ *અગાળમા પહોચતી ગિરિમાળા છે*[૩] ડૉ ઘી સી લે[૪] કહે છે કે આજનો વિન્ધ્ય તે નર્મદાના ઉત્ત૰ તીરે તીરે છે અને તે જ પ્રાચીન ઋક્ષવત્ છે તે મત ટોલેમીને અનુસરી બાધેલો લાગે છે અને બરોબર નથી

જુઓ ઋક્ષવત્

ઋક્ષવત્

પર્વત[૧] તે જ ઋક્ષ–સાતપૂડો

ટોલેમીનો Ouxenton[૨] તે ઋક્ષવત ડૉ ઘી સી લે૰ કહે છે કે

ઉમાપુર

૧ આ નામ પુરાણોમાથી નહિ પણ વેસ્ટકેશ્વર જેસના સ્કન્દના નાગરખ ૩ પૃ૰ ૨ની પાદટીપમા નોધાયલુ હોઈ અહી આપ્યુ છે

ઋક્ષ

૧ જુઓ વિન્ધ્ય ૧

૨ વિષ્ણુનુ વિષ્ણુ પુરાણ. અ શ ૨ અધ્યાય ૩ ઉપર નોંધ માર્ક પૃ૰ ૨૮૬ પાદટીપ

૩ માર્ક પૃ૰ ૨૮૬ પાદટીપ

૪ માઇ પૃ૰ ૧૯

ઋક્ષવાન્

૧ જુઓ અવન્તિ ૨૪

૨ ટો પૃ૰ ૭૬, ૭૮, ૮૦.

એથી ટોલેમીને દાલના વિન્ધ્યનો નર્મદાની ઉત્તરનો ભાગ જ ઉદ્દિષ્ટ છે અને Ouindon-વિન્ધ્યથી તેને વિન્ધ્યનો નર્મદા તાપીનાં મૂળ જેમાં છે તે ભાગ અભિપ્રેત છે. રાય ચૌધરી[૪] કહે છે કે ટોલેમીનાં સૂચનો તત્ત્વતઃ સાચાં છે. ડૉ૦ લો કહે છે કે આજનો વિન્ધ્ય તે નર્મદાના ઉત્તર તીરે તીરે છે અને તે જ પ્રાચીન ઋક્ષવત્ છે.[૫] પણ પ્રાચીન ઋક્ષ કે ઋક્ષવત્ તે સાતપુડા ગિરિમાળા એ પાર્જિટરનો મત વધુ શ્રદ્ધેય છે.[૬] ડૉ૦ લો ટોલેમીને અનુસરી આ મત ઊપર આવ્યા લાગે છે. ઉપરાંત સાતપૂડા–નર્મદાની દક્ષિણનો પર્વત–તે તો અર્વાચીન ભૂગોલવિદોએ ઉત્તરભારતની દક્ષિણ હદ તરીકે ગણાવ્યો છે અને તે રીતે એ તો પ્રાચીન 'પારિયાત્ર' ઠરે એમ એ કહે છે.[૭] એટલે સાતપૂડા અને ઋક્ષની એકતા તેમને વસતી નથી. પારિયાત્રનું વિવેચન કરતાં તેઓ તેને બૌધાયન પ્રમાણે આર્યાવર્તની દક્ષિણ સીમા ગણાવી, ભોપાલની પશ્ચિમનો વિન્ધ્ય અને અરવલ્લી મળીને પારિયાત્ર થાય એવો પાર્જિટરનો અભિપ્રાય ટાંકે છે અને તે સ્વીકાર્ય હોય એમ લાગે જ એમનું વિવેચન અટકે છે;[૮] તો પછી ફરી સાતપૂડા તે પારિયાત્ર અને તેથી ઋક્ષ તે સાતપૂડા નહિ એવા ગુંચવાડામાં પડવાનું એમને શું કારણ છે તે સમજાતું નથી.

તે તે પર્વતમાંથી નીકળતી નદીઓ જોતાં, ગુજરાતના પૂર્વ અને ઈશાનને વીંટળાઈને પડેલો વિન્ધ્યનો ભાગ અને અરવલ્લી એ મળીને પ્રાચીન પારિયાત્ર અને દ૦ ગુજરાત અને વરાડ–છોટા નાગપુરમાં પસાર થતી ગિરિમાળા તે પ્રાચીન ઋક્ષ કે ઋક્ષવત્ અને આ પારિયાત્ર અને ઋક્ષ તે બંને પ્રાચીન વિન્ધ્યની બે પાંખો. ડૉ૦ લોને આ અભિપ્રાય માન્ય છે.[૯]

---

૩ માઈ પૃ૦ ૧૭.
૪ ,, ; સ્ટડીઝ ઈન ઈન્ડિયન એન્ટિક્વીટીઝ પૃ૦ ૧૨૪-૮.
૫ માઇ પૃ૦ ૧૯.
૬ જુઓ ઋક્ષ ૩.
૭ માઇ પૃ૦ ૧૯.
૮ ,, ,,
૯ રીઇ પૃ૦ ૪૧.

कच्छ

[૧] દરિયાકાંઠાનો પ્રદેશ. આ સામાન્ય અર્થમાં ઘણાખરા પૌરાણિક ઉલ્લેખો તો સમજવા જોઈએ,—જેવું 'અપરાન્ત' અને 'અનૂપ' વિશે છે. જેમકે કચ્છ, મહકચ્છ, ગોપાલકચ્છ.

[૨] હાલનો કચ્છ પ્રદેશ. મહાભારત[૧] કચ્છ આપે છે. બ્રહ્માંડ[૨] અપરાન્તના દેશોમાં કચ્છને ગણાવે છે અને સાથે તેજ શ્લોકમાં કચ્છિપા· પણ આપે છે. પદ્મ[૩] काच्छाः આપે છે. મત્સ્ય[૪] काच्छीक, તો વાયુ[૫] कच्छीया· આપે છે. માર્કંડેય[૬] काश्मीराः આપે છે, પણ તે બ્રહ્માંડના कच्छिपाःની પેઠે ભિન્ન પાઠ જ છે. (જુઓ અપરાન્ત નોંધ ૨) સ્કન્દ[૭] કચ્છમંડલ નામ આપે છે અને તેનાં ૧૪૪૦ ગામ છે એમ નોંધે છે, જે સત્યની સમીપ હોવાનો સંભવ છે. બાકી તે જ ખંડમાં બીજા દેશોનાં ગામ લાખે ને કરોડે ગણાવ્યાં છે. સંભવ છે કે સ્કન્દના તે અંશનો લેખક કચ્છાદિ પશ્ચિમ ભારતીય દેશવિભાગોથી પરિચિત હોય.

નોંધ ૧ : ૧૪૪૦ ગામ સાથે સરખાવો બીજા એવા સંખ્યાંકો દા. ત. ઈડર રાજ્યને 'ચૌદસો ચુંવાળ' (૧૪૮૪) કહે છે, તેમાં એટલાં ગામ છે એ ગણતરીએ,—જો કે હાલ તો તેમાં ચારસોએક ગામ ઘટ્યા છે.

ભવિષ્યપુરાણ સિંધ, કચ્છ અને ભુજ એ દેશોનો એક રાજવંશ સાથે સંબંધ નોંધે છે. સિન્ધુ નદીતટે રાજ્ય કરનાર સિંધુવર્મા જેના પરથી તે પ્રદેશ સિંધુદેશ કહેવાયો, તેના પુત્ર સિંધુદ્વીપનો પુત્ર શ્રીપતિ કચ્છદેશમાંથી રાણી પામતાં કચ્છ જઈ પુલિન્દ યવનને જીતી દેશ વસાવે છે, જે સિંધુના તીર ઉપર શ્રીપતિદેશ નામે ઓળખાયો. તેના પુત્ર ભુજવર્માએ શબર-ભિલ્લોને હરાવી રાષ્ટ્ર નિર્મ્યો તે ભુજદેશ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો.

कच्छ

૧ મભી ૧૦.૫૫ कच्छा गोपालकच्छाश्च ... ।

૨ જુઓ અપરાન્ત ૩.

૩ પદ્મ ૬.૫૧ काच्छा गोपालकच्छाश्च ... ॥

૪ જુઓ અપરાન્ત ૨.

૫ ,, ૫.

૬ ,, ૪.

૭ સ્કમાકૌ ૩૯.૧૪૫

चतुर्दशशतं द्वे च विंशतिः कच्छमंडलम् ।

... આ વર્ણન ઉપરથી કચ્છની સીમા સિંધુ નદીના કિનારા સુધી ગણવી જોઇએ અને કયારેક તેનું નામ શ્રીપતિ–દેશ હતું એમ માનવાનું પ્રાપ્ત થાય.

[૩] યુવાન શુવાંગના આધારે શ્રી. દે હાલનું ખેડા તે 'કચ્છ' નામે ઓળખાતું એમ કહે છે, પણ તે બરોબર નથી.[૯] જુઓ ખેટક.
[૪] માર્કંડેયમાં[૧૦] કાંચી–તામ્રપર્ણી સાથે ગણાવેલ કચ્છ તે હાલનું કોચીન છે એમ પાર્જિટર કહે છે તે યોગ્ય જ છે.[૧૧] ગોપાલકચ્છનો અયોધ્યા અને હિમાલયના ઉલ્લેખોની વચ્ચે સભાપર્વમાં પૂર્વ દિગ્વિજયમાં ઉલ્લેખ થયો છે.[૧૨] તે જો ગંગા જેવી નદીના કોઈ તટપ્રદેશનો ન હોય તો પૂર્વ સમુદ્ર ઉપરના કોઈ પ્રદેશનો હોઈ શકે. કચ્છ કે ૦કચ્છ સામાન્ય [૧] અર્થમાં પુરાણોમાં વપરાય છે તે આવાં દૃષ્ટાન્તોથી સ્પષ્ટ થાય છે.

આભીર અને અરબસ્તાનના કિનારા પરના ઓફિર ઉપરથી પ્રાચીન સમયમાં હિંદ, ઈરાનનો અખાત, આફ્રિકા વગેરે સંબંધ હતો

---

૮ ભપ્રચ ૩.—

... સિંધુવર્મા સુતોઽભવત્ ॥ ૨૫
સિંધુકૂલે કૃતં રાજ્યં ... ।
સિંધુદેશસ્તતો નામ્ના પ્રસિદ્ધોઽભૂદ્મહીતલે ॥ ૨૬
સિંધુદ્વીપસ્તસ્ય સુતઃ ... ॥ ૨૭
શ્રીપતિસ્તસ્ય તનયો ગૌતમાન્વયસંભવામ્ ।
કાચ્છપીં મહિષીં પ્રાપ્ય કચ્છદેશમુપાયયૌ ॥ ૨૮
પુલિન્દાન્યવનાન્ જિત્વા તત્ર દેશમકારયત્ ।
દેશો વૈ શ્રીપતિનામ્ના સિંધુકૂલે બભૂવ હ ॥ ૨૯
પિતુસ્તુલ્યં કૃતં રાજ્ય ભુજવર્મા તતોઽભવત્ ।
જિત્વા સ શબરાન્ મિલ્લાંસ્તત્ર રાષ્ટ્રમકારયત્ ॥ ૩૦
ભુજદેશસ્તતો જાતઃ પ્રસિદ્ધોઽભૂદ્મહીતલે । ૩૧

૯ જુઓ ખેટક ૩.

૧૦ મા ૫૪.૩૪

૧૧ માર્ક પૃ૦ ૩૭૧ પાદટીપ.

૧૨ મસ ૨૭.૩

એમ સૂચવતાં સ્કોફ[૧૩] બીજા ઉદાહરણ તરીકે કચ્છ, બુઝિસ્તાન= કેસાર્ઇટ અને 'કુશ' એ બધા નોખાનોખા પથરાયેલા પ્રદેશના પરસ્પર સામ્યનું સૂચન કરે છે તે રસપ્રદ છે, હકીકતે ટકી શકે ભાગ્યે જ.

જુઓ કચ્છપ, કચ્છમંડલ, કચ્છિપ, કચ્છીય, કાચ્છ, કાચ્છીક, કાશ્મીર, શ્રીપતિદેશ.

कच्छप

[૧]કચ્છ દેશ. સર૦ कच्छिप.[૨] જુઓ કચ્છ.

कच्छमंडल

[૧]કચ્છદેશ. જુઓ કચ્છ.

कच्छिप

[૧]કચ્છ દેશ. સર૦ कच्छप. જુઓ કચ્છ.

कच्छीय

[૧]કચ્છ દેશ. રાજશેખર कच्छीय આપે છે.[૨] જુઓ કચ્છ.

---

૧૩ પેરિ પૃ૦ ૧૭૫.

कच्छप

૧ બ્રહત્ ૨૭.૨ अथ कच्छपदेशीय...।
„ „ .૧૭ स वै „ ॥
સર૦બ્રહત્ય ૩.૨૮ काच्छपीं महिषीं प्राप्य कच्छदेशमुपाययौ

૨ જુઓ અપરાન્ત ૩.

कच्छमंडल

૧ જુઓ કચ્છ ૭.

कच्छिप

૧ જુઓ કચ્છ ૨.

कच्छीय

૧ જુઓ કચ્છ ૫.
૨ કામી પૃ૦ ૯૪.

कपडवाणक

કપડવંજ ગામ.[1] જુઓ કર્પટ.

कपड्वणज

કપડવંજ ગામ.[1] જુઓ કર્પટ.

करणाटक

કર્ણાટકનું પાઠાન્તર.[1] જુઓ કર્ણાટ.

कर्णाट

કર્ણાટક પ્રદેશ, તે નામની જાતિ ઉપરથી.[1] સ્કન્દમાં એક કથા છે:[2]— પ્રાચીન સત્યમંદિર—હાલના મોઢેરા આગળ માતંગી રૂપિણી શ્રીમાતાએ લોઢાને હેરાન કરનાર કર્ણાટ દૈત્યને માર્યો તે દૈત્ય યક્ષ્મરૂપે—ક્ષયરૂપે—સત્યમંદિરને છોડીને દક્ષિણ દિશામાં ઉત્તમ એવા સમુદ્રને કિનારે ગયો. ત્યાં વિશાળ દેહ ધારણ કરીને પોતાના નામથી તે ઉત્તમ દેશની સ્થાપના કરી. જ્યાં સર્વ વસ્તુઓ અને ધનધાન્ય બહોળા પ્રમાણમાં હતાં, તેવા કર્ણાટદેશમાં પ્રસરીને એ લાંબો વખત રહ્યો.

कपडवाणक

२६अध्या ३९.२७

कपड्वणज

१ २६अध्या ३९.१२३

करणाटक

१ भप्रद्वि १८

कर्णाट

१ मस ४८.२० (पछी ४७५*मा पंक्ति ३), भम २७.५ पादटीप

२ २६अध्या १८.—

... सत्यमंदिरमुत्सृजन् ।
गतोऽसौ यामदिग्भाग उदधेस्तीर उत्तमे ॥ ७५
विपुल देहमासाद्य कर्णाट म नराधिप ।
स्वनाम्ना चैव त देश स्थापयामास चोत्तमम ॥ ७६
यस्मिंश्च सर्ववस्तूनि धनधान्यानि भूरिश ।
कर्णाटदेशो स राजन् परिवार्य चिरं स्थित ॥ ७७

સ્કન્દમાં કર્ણાટનાં સવાલાખ ગામ ગણાવ્યાં છે.[૩] માર્કંડેય[૪] અને પદ્મ[૫] ઉલ્લેખ કરે છે.

તાંત્રતન્ત્ર પ્રમાણે કર્ણાટ તે મહારાષ્ટ્ર. કર્ણાટ તે વિજ્યાનગરમ્ એમ ઇમ્પીરીયલ ગેઝેટીયર ઑફ ઇન્ડિયા (વૉ૦ ૪) કહે છે. મૈસુર રાજ્યને પણ કર્ણાટક કહેતા.[૬]

કર્ણાટક ગુજરાતમા ગણાવી શકાય નહિ અને તેથી તેની અહીં ચર્ચા કરવાને અવકાશ ન રહે, પણ ઉપરની કથા–જે કુમારપાલના સમયથી પહેલાંની નથી–એવું સૂચન પૂરું પાડે છે કે ઉત્તર ગુજરાતને કર્ણાટકના હલ્લાનો સામનો કરવો પડેલો અથવા તો મોઢેરાથી સુખે કે દુઃખે એકાદ વસાહત દક્ષિણમાં ગયેલી.

કર્ણાટક જોડે ગુજરાતને સંબંધ તો રહ્યા જ કરતો. પ્રસિદ્ધ સોલંકી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતા મયણલ્લા કર્ણાટકની જ હતી.

જુઓ કરણાટક, કર્ણાટક, કાર્ણાટ

कर्णाटक

કર્ણાટક, દાક્ષિણાત્ય–દક્ષિણાપથના–પ્રદેશોમાંનો એક.[૧] બહુવચનનો ઉપયોગ જાતિવાચક શબ્દ ઉપરથી દેશનામ થયું સૂચવે છે. જુઓ કર્ણાટ.

कर्पट

માલવ પાસેનો પ્રદેશ. મહાભારત સભાપર્વમાં પશ્ચિમ દિગ્વિજયમાં આ નામ માલવ, વ૦ સાથે આપેલું છે.[૧]

---

૩ સ્કમાકુ ૩૯ —
તોમરાશ્ચાપિ કર્ણાટો યુગલશ્ચ ત્રયસ્ત્વિમે ॥ ૧૫૨
સપાદલક્ષ ગ્રામાણાં પ્રત્યેકં પરીકીર્તિત. । ૧૫૩

૪ જુઓ મહારાષ્ટ્ર ૨.

૫ ૫૭ ૧૬૩.૫૧ કર્ણાટિ વૃદ્ધિમાગતા ।

૬ જરો ૧૯૧૨ પૃ૦ ૪૮૨.

कर्णाटक

૧ મબી (કુંભ૦) ૬.૫૬ કર્ણાટકા મહિષકા. ... ।
૫૨૧ ૬.૫૪ કર્ણાટકા માહિષકા ...

कर्पट

૧ મમ ૨૬.૬ શિબીંશ્ચિગર્તાનમ્બષ્ઠાન્માલવાન્પઞ્ચ કર્પટાન્ ॥

માલવની સાથે તેનું નામ છે અને દેશો પશ્ચિમ દિશાના મરુ, પુષ્કર વચ્ચેના છે એ ઉપરથી કર્પટ તે ગુજરાતની ઉત્તરે કે ઈશાને સંભવી શકે. પછી તે નામ હાલના કપડવંજ આસપાસના પ્રદેશ માટે વપરાવા માંડયું હોય. સ્કન્દમાં 'કપડવાણક'–'કપડ્વણજ' એવાં નામો સાથે કર્પટ[2] નોંધાયેલું છે.

મધ્યકાલમાં કર્પટવાણિજ્ય ધ. સ. ૮૬૭ના દાનપત્રમાં ૮૪ ગામના પરગણા તરીકે ઓળખાવાયું છે.[3] તે નામવાળાં તામ્રપત્રો કપડવંજમાંથી જ મળી આવ્યાં છે. હાલના કપડવંજમાં આઠેક સૈકા જેટલાં જૂનાં ઘર ઊભાં છે અને નજીકમાં વધુ પુરાણા નગરના અવશેષ પડેલા છે. કપડવંજ ગુજરાતના પ્રાચીન-મધ્યકાલીન વેપારી ધોરી રસ્તાપર આવેલું છે.[4] સંભવ છે કે મહાભારતકાલીન કર્પટોની આ તરફ વસાહત હોય.

જુઓ કપડવાણક અને કપડ્વણજ.

કાચ્છ

૧૬૨૭દેશ. જુઓ કચ્છ.

કાચ્છીક

૧૬૨૭દેશ. જુઓ કચ્છ.

કાશ્મીર

૬૨૭ સૂત્રવતા કોઈ ૩૫ (કાચ્છીયા., કાચ્છીકાઃ જેવા)નો ભ્રષ્ટ પાઠ[1]. જુઓ અપરાન્ત નોંધ ૨. જુઓ કચ્છ.

---

૨ સ્કન્દાધ ૩૫.૩૬

૩ એઇ ૧ પૃ૦ ૫૫.

૪ એટા પૃ૦ ૧૭.

કાચ્છ

૧ જુઓ કચ્છ ૩.

કાચ્છીક

૧ જુઓ કચ્છ ૪.

કાશ્મીર

૧ જુઓ અપરાન્ત ૪.

कान्यकुब्ज

[૧] કનોજ શહેર[૧] ત્યા આમ રાજા રાજ્ય કરતો.[૨]

[૨] પ્રદેશ ૨૫૬ તેમા ૩૬ લાખ ગામ હોવાનુ કહે છે[૩]

કનોજ આસપાસનો દેશ કાન્યકુબ્જ કહેવાયાનો જણ્યામા આ એક જ ઉલ્લેખ છે

कार्णाट

કર્ણાટનું પાઠાન્તર[૧] જુઓ કર્ણાટ

कावेरी

નદી, પારિયાત્રમાથી નીકળતી નદીઓમાની એક[૧] નર્મદાને મળે છે,[૨]

કાવેરી નર્મદા સગમ[૩]

कुकुर

[૧] દક્ષિણનો દેશ[૧]

[૨] ઉત્તર–વાયવ્ય તરફનો દેશ ભીષ્મપર્વ (કુભ૦)[૨] ઉત્તરમા પણ ગણાવે છે

સભાપર્વમા સળગ ત્રણ શ્લોકોમા પહેલામા (પાઠાન્તર સ્વીકારતા) કુકુરા, બીજામા કૌકુરા કોકુરા અને ત્રીજામા કુક્કુરા નો ઉલ્લેખ છે તે બધા જ ઉત્તર-વાયવ્યના દેશોમા ગણાવવામા આવ્યા છે[૩]

कान्यकुब्ज

૧ ભવ ૧૧૮ ૧૭ गगाया कन्यकुब्जे वै । ભવ ૮૫ ૧૨ પાદટીપ, ૧૧૫ ૯ પાદટીપ

૨ રઘુવંશ ૬ ૧૨

૩ રઘુમાર્કો ૬૯,૧૨૯ पञ्चविंशतमान तु कान्यकुब्ज प्रकीर्तितम् ॥

कार्णाट

૧ મસ ૪૮.૨૦ પછી ૪૭૫*મા પંક્તિ ૩ના કર્ણાટનું પાદટીપમા નોધાયેલુ પાઠાન્તર.

कावेरी

૧ જુઓ પારિયાત્ર ૨, ૬૩ ૪૦ ૪૦

૨ જુઓ નર્મદા ૨૬

૩ ,, ,, ભ૧૮૯

कुकुर

૧ ભભી ૧૦ ૫૯ કુકુરાનદમારિષા ॥ (કુભ૦ ૯ ૬૦)

૨ ભભી (કુભ૦) ૯ ૪૨ જઠરા કુકુરાશ્ચૈવ...॥

દશાર્હ અન્ધક, વગેરે યાદવ જાતિઓમાંની એક જાતિનું નામ[૪] કુકુર છે તે કોઈ પ્રદેશ માટે પણ વપરાતું હશે.

રુદ્રદામનના શિલાલેખમાં કુકુર પ્રદેશ ગણાવ્યો છે.[૫] ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી આ દેશ કયો તે કહી શક્યા નથી.[૬] ડૉ. રા. ભાંડારકર કુકુર તે યુવાન શ્વાંગનું Kiu-che-lo એમ કહે છે, પણ આ તો ગુજરાતનું ચીનીરૂપ છે એમ ડૉ. બ્યૂલર કહે છે.[૭] શિલાલેખમાં સિંધુ, સૌવીર, કુકુર, એ ક્રમ જોતા ગુજરાતની ઉત્તરે આ દેશ હોવો સંભવે છે. મહાભારતના ઉલ્લેખોનો એ સંભાવનાને પૂરો ટેકો મળી શકે એમ છે બોમ્બે ગેઝેટિયર કહે છે કે કદાચ તે પૂર્વ રાજપુતાનાનો ભાગ હોય[૮]

કુમુદ્વતી

ઉજ્જયિનીનું એક નામ. પહેલા પદ્માવતી નામ હતું, પણ નદીઓમાં, સરોવરો, વાવકૂવા વગેરેમાં પ્રફુલ્લ કુમુદો જામેલાં હોવાથી તેનું નામ કુમુદ્વતી[૧] પડ્યું એવું કુમુદ્વતીપ્રભાવકથન અધ્યાય[૨]માં જોમશ કહે છે. જુઓ ઉજ્જયિની.

---

૩ મસ ૪૮.—

પારદાઃ વાહ્લિકૈઃ સહ ॥ ૧૨

કાશ્મીરા કુન્દમાનાશ્ચ [કુકુરાશ્ચૈવ] પૌરકા હસકાયના ।

શિબિત્રિગર્તયૌધેયા રાજન્યા મદ્રકેકયા ॥ ૧૩

અમ્બષ્ઠા કૌકુરાસ્તાર્ક્ષ્યા વસ્ત્રપા પહ્લવૈ સહ ।

વસાતય સમૌલેયા સહ ક્ષુદ્રકમાલવૈ ॥ ૧૪

શૌણ્ડિકા કુક્કુરાશ્ચૈવ શકાશ્ચૈવ વિશાંપતે । ૧૬

ભવ ૪૮.૧૪મા કોકુરા પાઠ પણ છે, મસ પૃ૦ ૪૭૨.

૪ ભવ ૧૦૮ ૩૧ દશાર્હયોધા કુકુરાન્ધકાશ્ચ ।

૫ જુઓ આનર્ત ૧૬.

૬ ઇએ ૭ પૃ૦ ૨૫૬.

૭ ,, ,, ૨૬૩.

૮ બોગે ,, ૩૬ પાદટીપ ૭.

કુમુદ્વતી

૧ ૨૬મા અ ૪૬.૩૦

યસ્માત્સર્વેષુ કાલેષુ પ્રફુલ્લા ચ કુમુદ્વતી ।

તસ્માત્પદ્માવતી હ્યેષા જાતા કુમુદ્વતી પુરી ॥

૨ ૨૬મા અ ૪૫.

કુશસ્થલી

[૧] પ્રાચીન દ્વારકા.

મહાભારત પશ્ચિમ દિશામાં સમુદ્રતટે રૈવત પર્વત પાસે કુશસ્થલી હતા ત્યાં દ્વારકા વસ્યાનું કહે છે.[૧] હરિવંશ કુશસ્થલીને સ્થાને દ્વારકા વસી[૨] તે રૈવતની હતી,[૩] પાસે રૈવત પુરદ્વારભૂષણ[૪] રૂપ હતો અને બધી બાજુએ સમુદ્ર હતો[૫] એમ કહે છે. વિષ્ણુપુરાણ નોંધે છે કે રૈવતની કુશસ્થલીને ઠેકાણે દ્વારકા વસી અને હાલ ત્યાં બલરામ છે;[૬] બ્રહ્મલોકમાંથી ફકુદ્મી રૈવત પાછો ફરે તે પહેલા પુણ્યજન રાક્ષસોએ કુશસ્થલીનો નાશ કર્યો[૭] હોઈ તે આવીને જુએ છે તો કુશસ્થલી બદલાઈ ગઈ છે;[૮] રૈવતનો પિતા રૈવત (આનર્તનો પુત્ર) આનર્ત દેશ ભોગવતો અને કુશ-

---

કુશસ્થલી

૧ જુઓ દ્વારકા ૮, ૯.

૨ જુઓ દ્વારકા ૨૨.

૩ હરિ ૫૫.૭

देव यास्यामि नगरीं रैवतस्य कुशस्थलीम् ।
रैवतं च गिरिं रम्य नन्दनप्रतिम वनम् ॥

૪ જુઓ દ્વારકા ૨૫.

૫ હરિ ૫૫.–

वासार्थमीक्षितु भूमि तव देव कुशस्थलीम् ॥ १०१
सर्वतोदधिमध्यस्थाममेद्या त्रिदशैरपि ॥ १०३

૬ વિષ્ણ ૧.૬૧

कुशस्थली या तव भूप रम्या
पुरी पुराऽभूदमरावतीव ।
सा द्वारका सम्प्रति तत्र चास्ते
स केशवांशो बलदेवनामा ॥

૭ વિષ્ણ ૨.૧

यावत्स ब्रह्मलोकात्तु फकुद्मी रैवतो नाभ्येति तावत पुण्यजनरक्षांसि
राक्षसास्तामस्य पुरीं कुशस्थलीं निजघ्नुः ।

૮ વિષ્ણ ૧-૬૪ कुशस्थलीं तां च पुरीमुपेत्य दृष्ट्वान्यरूपाम्... ।
ઉપરાંત હરિ ૧૧.૪, ભા ૫.૨૭

સ્થલીમાં વસતો.[૯] સ્કન્દ કુશસ્થલી પશ્ચિમ સમુદ્ર તીરે છે અને કુશે તે સ્થાપેલી અને ત્યાં ગોમતી વહે છે એમ કહે છે.[૧૦] મત્સ્ય પણ કુશસ્થલીને આનર્તની નગરી અને તે જ દ્વારવતી એમ કહે છે. [૧૧] વાયુપુરાણ કહે છે કે આનાર્તનો પુત્ર રૈવત ને એનો દેશ આનાર્ત તથા નગરી કુશસ્થલી,[૧૩] અને રૈવત બ્રહ્મલોકમાંથી પોતાની પુત્રી લેવા પાછા આવે છે ત્યારે જુએ છે તો નગરીમાં યાદવો આવી ગયા છે અને એનું નામ દ્વારવતી થયું છે[૧૪] ભાગવત પ્રમાણે આનર્તના પુત્ર રેવતે સમુદ્રમાં કુશસ્થલીનું નિર્માણ કર્યું.[૧૫]

[૨] ઉજ્જયિની.

કુશસ્થલી તે જ વિશાલા કે ઉજ્જયિની.[૧૬]

ઉજ્જયિનીનું દ્વિતીય કલ્પમાં આ નામ હતું.[૧૭] સ્કન્દના કુશસ્થલી નામહેતુકથાવર્ણન અધ્યાયમાં[૧૮] પરસ્પર વિરુદ્ધમાં યુદ્ધો ફાટી નીકળતાં બ્રહ્મા વિષ્ણુનું ધ્યાનસ્તવન કરે છે અને વિષ્ણુ કુશઘાસથી બિછાવેલી ઊંચી ભૂમિ ઉપર બેસે છે તે પ્રસંગે અને જાણે તે સ્થળનું કુશસ્થલી

---

૯ વિષ્ણ ૧.૬૪–૫

आनर्तस्यापि रेवतनामा पुत्रो जज्ञे योऽसावानर्तविषय बुभुजे पुरीं च कुशस्थलीमध्युवास ।

૧૦ સ્કપ્રકા ૨.—

पश्चिमस्य समुद्रस्य तीरमाश्रित्य तिष्ठति ।
कुशस्थलीति या भूव कुशेन स्थापिता पुरी ॥ ३
वहते गोमती यत्र सागरेण समतत ।
द्वारावतीति सा विप्रा आनर्तेषु प्रकीर्तिता ॥ ४

૧૧ મ ૧૨.૨૭ आनर्तो नाम देशोऽभूनगरी च कुशस्थली ।

૧૨ મ ૬૯.૬ पुरीं द्वारवतीं नाम साम्रत्य या कुशस्थली ।

૧૩ વાપુ ૮૬.૨૪ आनार्तो विषयो यस्य पुरी चापि कुशस्थली ·

૧૪ વાપુ ૮૬ ૨૭

आजगाम युवा चैव स्वा पुरीं यादवैर्वृताम् ।
कृतां द्वारवतीं नाम बहुद्वारां मनोरमाम् ॥

૧૫ જુઓ આનર્ત ૬.

૧૬ જુઓ અવન્તિકા ૧.

૧૭ જુઓ અવતિકા ૧.

૧૮ સ્કઆવ્ય ૪૧.

નામ પાડે છે એવું વર્ણન છે.૧૯

અવંતીદેશની કુશસ્થલી તે દ્વારકાથી ભિન્ન છે એનો પુરાવો સ્કન્દમાં જ છે; કૃષ્ણના બોલાવ્યા નારદ દ્વારકા જઈ ઇન્દ્રના શબ્દો કૃષ્ણને કહે છે કે હે કૃષ્ણ તમે કુશસ્થલી આવો.૨૦ તેમાં જ બ્રહ્મા વડે કુશ–દર્ભ–થી છવાયેલી માટે કુશસ્થલી એવી વ્યુત્પત્તિ આપી છે.૨૧

[૩] તે જ કુશાવતી ?

પદ્મપુરાણમાં કુશ કુશાવતીમાં ગાદીએ બેઠાનું કહ્યું છે૨૨ અને રામાયણમાં રામે વિન્ધ્યપર્વતના પાદપ્રદેશમાં કુશની રાજધાની કુશાવતીમાં કર્યાનું વર્ણન છે.૨૩

પાર્જીટર કુશે સ્થાપેલી કુશસ્થલી દ્વારકાથી ભિન્ન એવી વિન્ધ્યના પૂર્વ ભાગમાં દક્ષિણ કોસલમાં આવેલી માને છે.૨૪ શ્રી. દે એને વડોદરા રાજ્યમાં આવેલ ડભોઈ–પ્રાચીન દર્ભાવતી માને છે,૨૫ પણ તે માટે 'કુશ=દર્ભ' સિવાય કોઈ કારણ નથી. રઘુવંશ (૧૫.૯૭)માં

---

૧૯ ૨૬અધ્યાય ૪૧.—

ततः स्थलीमुच्चतरामवाप्य पितामह. केशवमाह चादरात् ॥ २७
निषीद देवेश कुशस्थल यदा तदाश्रितो माधवमासरूपवान् ॥ २८
कुशस्थलीं सस्थित एव देव इत्य विधात्रा पुरुषोत्तमः स्तुतः ।
स्थलीं कुशैरास्तरितामुपाविशत्कुशस्थलीं देवमुनीन्द्रसेविताम् ॥ २९
समततो योजनसत्त्रयावृतां ततो विधाता पुरुषोत्तमस्तथा ।
कुशस्थलीति प्रथित जगत्त्रये प्रचक्रतुर्नाम च तावुभावपि ॥ ३०

૨૦ ૨૬અધ્યાય ૩૦.—

नारदो द्वारकायां तु कृष्णस्याह्वानकारणात् ।
देवराजस्य तद्वाक्य सरहस्य च केशवम् ॥ ३७
श्रावयामास विप्रेन्द्र एहि कृष्ण कुशस्थलीम् ॥ ३८

૨૧ ૨૬અધ્યાય ૪૨.૩૨ स्तीर्णा कुशैर्यतो धात्रा कुशस्थली तत स्मृता ।

૨૨ ૫ઉ ૨૪૪.૫૬ कुशवत्या कुश त च शरवत्यां लवं तथा ।

૨૩ ૨ાઉ ૧૦૮.૪

कुशस्य नगरी रम्या विन्ध्यपर्वतरोधसि ।
कुशावतीति नाम्ना सा कृता रामेण धीमता ॥

૨૪ એઇ પૃ૦ ૨૭૬.

૨૫ ત્યોડિ ' કુશસ્થલી. '

પદ્મ પ્રમાણે લવકુશની રાજધાનીઓનું વર્ણન છે, પણ સ્થળનિર્ણય માટે વિશેષ માહિતી નથી. શ્રી. દે લાહોરથી નૈઋર્ત્યમાં બત્રીસ માઈલ ઉપર આવેલા પંજાબના કાશુરને માટે પણ કુશાવતી નામ વપરાયાની નોંધ કરે છે.[૨૬] બુદ્ધ ભગવાનનું મૃત્યુ થયું તે જગા પણ કુશાવતી કહેવાય છે[૨૭]

ઉપર પાછળથી જ્યાં દ્વારકા સ્થપાયું ત્યાં કુશે કુશસ્થલી સ્થાપી હતી એવું જે વર્ણન છે તે રામાયણે કુશાવતીના કરેલા વર્ણનથી જુદું પડે છે, એટલું જ નહિ કુશાવતીઓ પણ એક કરતાં વધુ દેખાય છે,—જેમ કુશસ્થલી, ઉપર જોયું તેમ બે છે. ઉજ્જયિની કુશસ્થલી કહેવાતી, તેમ તેની પાસે કુશાવતી હોવાનું નોંધાયું છે. પદ્મ મૃચ્છકટિક(૧૦.૫૧)માં ઉજ્જયિનીના રાજા પાલકને માર્યા પછી આભીરવંશના રાજા આર્યક ચારુદત્તને કુશાવતી આખ્યાનું કહ્યું છે. કુશસ્થલ પણ હેમકોશમાં કનોજ માટે મળે છે.

આ બધા ઉપરથી એવું સમજાય છે કે આપણા દેશમાં રામપુર સીતાપુર વગેરે સરખાં નામનાં અનેક સ્થળો છે તેમ કુશસ્થલી કે કુશાવતીનું પણ છે.

કુશ યજ્ઞ માટે મહત્ત્વનું પવિત્ર ઘાસ હોઈ તેના ઉપરથી પણ ધાર્મિક સંબંધને લીધે જ્યાં કુશ :સુલભ છે તેવા પવિત્ર સ્થળ માટે કુશાદિ સ્થળનામોનો પ્રચાર સંભવિત છે.

દ્વારકાને ઠેકાણે કુશસ્થલી (પછી તે રામપુત્ર કુશે સ્થાપી હો વા ન હો) હતી અને ઉજ્જયિની કુશસ્થલી કહેવાતું તે નિર્વિવાદ સમજાય છે.

જુઓ દ્વારકા અવન્તિકા

કુશાવતી

નદી, દ્વારકાક્ષેત્રમા પાંચ નદીઓનુ મળી પંચનદ તીર્થ બને છે તેમાંની એક.[૧]

---

૨૬ જ્યોર્ડિ 'કુશસ્થલી'.

૨૭ મહાપરિનિબ્બાનસુત્ત એપ્રિ. ૧૧ પૃ૦ ૧૦૦ અને જાતક કથાઓમા ' કુશજાતક '.

કુશાવતી

૧ જુઓ પંચનદ ૧.

કૂષ્માડેશ્વર

તીર્થ છે, ત્યા કોલ્લાદેવી છે. પ્રાચીન કોલ્લાપુરનુ તો આ બીજુ નામ નહિ હોય ? જુઓ કોલ્લા

કૃતસ્મર

પર્વત, પ્રભાસક્ષેત્રમા સાગરને છેડે, બ્રહ્માંડના માનદંડ જેવો મહા-શૈલ [૧] હાથમા વડવાનલ ધારણ કરીને આવતી સરસ્વતીને તે રોકીને ઊભો. પર્વતને માથે સરસ્વતીને એક પુરુષ દેખાયો તે બોલ્યો, 'હે સુવ્રતે અહી માર્ગ નથી, બીજે ક્યાક જા દેવના આદેશથી આવેલીને મને તારે રોકવી જોઈએ નહિ એમ સરસ્વતીએ કહેતા તે બોલ્યો 'હુ કૃતસ્મર પર્વત છુ, મને તે ન ઓળખ્યો ? તને સ્પર્શવાથી દોષ નથી, કેમકે તુ કુમારી છે તને હું વરુ છુ તુ મારી ભાર્યા થા ' સરસ્વતી બોલી ' મારા પિતા બેઠા છે, તેથી હુ સ્વયંવરા છુ નહિ તારી ભાર્યા થઈશ હમણા માર્ગ દે ' ત્યારે ગિરિ બોલ્યો, ' બોલે તને પરણીશ ભદ્રે, તારુ કોણ રક્ષણ કરનાર છે ?' દેવી બોલી ' હા, તુ જ મારું શરણ છે. હે મહાબલ, તારે મને પરણવી જ હોય તો મને નાહ્યા વિનાનીને પરણીતા નહિ ' ત્યારે પર્વતે અભિમાનથી બધી સગવડોવાળા પોતાના વૈભવ વર્ણવ્યા. સરસ્વતી બોલી, ' મને એકલીને રડતીને તારે પરણવી હોય તો હુ સ્નાન કરુ એટલી વાર મારા હાથમાના આ વાડવને ઝાલ જેવો કૃતસ્મર એ ઝાલવા ગયો, તેવો જ ભસ્મત્વને પામ્યો ત્યારથી તેના પાષાણો મૃદુતા પામ્યા અને ઘરો તથા દેવકુલો (દેવળો) બાધ-વાના કામમા શિલ્પીઓ તે વાપરે છે [૨]

માર્કંડેયમા [૩] રૈવત, અર્જુદ ઋષ્ય—શૃંગ આદિ સાથે કૃતસ્મર ગણા-

કૂષ્માડેશ્વર

૧ ૨૬પ્રભ ૩૫ —
કૂષ્માડેશ્વરસત્ર તુ તીર્થ ત્રૈલોક્યવિશ્રુતમ્ ॥ ૮૬
કોલ્લાદેવી સ્થિતા તત્ર સર્વપાપભયાપહા ॥ ૮૭

કૃતસ્મર

૧ ૨૬પ્રભ ૩૩ ૬૪ ૭
૨ ૨૯પ્રભ ૩૩.૬૮-૬૦
૩ મા ૫૪.૧૪

વેલ છે, તેનું ચોક્કસ સ્થાન આપેલું નથી પણ તે દક્ષિણાપથનો લાગે છે. ગાન્ધારનો કારભાર :ગિરિ તે હશે ?–એમ પાર્જીટર પ્રશ્ન કરે છે. ૨૬-૬ પ્રભાસક્ષેત્રમાં કૃતસ્મર આપે છે પણ પ્રભાસક્ષેત્રમાં આજે કોઈ એવો ગિરિ કે નાનો ડુંગર પણ નથી. પણ શિલ્પીઓએ તેના તમામ પથરા કામમાં લીધાથી નામુદ્દ થયાની સંભાવના તેને અંગેની કથામાંથી ઊડી શકે એમ છે. ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદના 'ક્રતો સ્મર કૃતં સ્મર ક્રતો સ્મર કૃતં સ્મર ॥ ૧૭' સાથે આ પર્વતના નામનો સંબંધ હશે ? સર૦ મહાભારતમાં જાતિસ્મર તીર્થનામ મળે છે તે.[૫]

कोकण

કોંકણ દેશ.[૧] વામન એક પર્વતનું નામ કોકણક[૨] આપે છે. જુઓ કોંકણ.

कोङ्कण

કોંકણ દેશ, દાક્ષિણાત્ય–દક્ષિણાપથના–પ્રદેશોમાંનો એક.[૧]

બ્રહ્માંડના કોઙ્કણા ને ઠેકાણે વાયુ[૨] નૈર્ણિકા. આપે છે. પદ્મનું[૩] કોકણાઃ પણ આ જ હશે. ભાકે[૪] ઉપ દક્ષિણમાં ગણાવવા ઉપરાંત ઉત્તરમાં[૪] પણ કોકણા. ગણાવે છે. ત્યાં પાર્જીટરની આવૃત્તિમાં कोर्कंकणाः પાઠ છે, જેને બદલે તે कोकनदाः કે कोकरकाः પાઠો સૂચવે છે.[૫] ઉત્તરમાં कांकणाः નો સંભવ ઓછો.

---

૪ ભાકે પૃ૦ ૨૮૮.

૫ મવ ૮૨.૧૧૦

कोकण

૧ પદ્મ ૬.૫૫ कोकणा मणिवालकाः ।

૨ વા ૧૩.૧૬ ..कोकणक: शतशोऽन्येपि पर्वताः ।

कोङ्कण

૧ મબી ૧૦.૫૮ कोङ्कणा मालवाणकाः ॥ બ્રપૂઅ ૧૬.૫૬ कोंकणा. कलिङ्गान्ध्राः... । મબી (કુંભ૦) ૬.૬૮; મા ૫૫.૨૧

૨ વાપૂ ૪૬.૧૨૭

૩ कोकण ૧.

૪ મા ૫૫.૩૫

૫ ભાકે પૃ૦ ૪૭૨.

આજે 'કોંકણ' પ્રદેશ નામ તરીકે વપરાય છે ગુજરાતની દક્ષિણ સરહદ કોંકણને અડે છે અને સુરતના નાગરો અમદાવાદના તેમના નાગરબંધુઓમાં કોંકણી વિશેષણ પામ્યા છે[૬] વિશેષણ તો માત્ર પ્રાદેશિક સીમાને માગે છે પણ પ્રાચીન દેશનામો મુખ્યત જાતિ નામો ઉપરથી છે આજે પણ કોંકણ–'કુકણા'–[૭] જાતિની આદિ વાસી પ્રજા મળઈ કુલાબામાં–સુરત, થાણા પશ્ચિમખાનદેશ, નાશિક, વાસદા, વ૦ મા થઈ–નાખેદ ઉપર મધ્યાની વસે છે પુરાણમાં લઘુકોંકણ મળે છે તે તો આ નહિ હોય?

જુઓ કાકણ, કાંકણ, લઘુકોંકણ

कोरिलापुर

નર્મદાતીરે છે ત્યાં નર્મદાતટના દોઢ કોટિ ગુપ્ત તીર્થ છે[૧]

कोल्ला

દેવી છે જે કુષ્માંડેશ્વર તીર્થમાં છે[૧]

એ સ્થળ તે પ્રાચીન કોલ્લાપુર હોવાનો સંભવ વિચારવા પાત્ર છે મહાભારત શૂર્પારકની દક્ષિણે कोल्लगिरि[૨] આપે છે તે તો દક્ષિણના કોલ્હાપુરના અન્વયમાં વિચારવાનો છે રાજશેખર[૩] નાસિક્ય, કૌંકણ, કોલ્લગિરિ એવા ક્રમમાં દક્ષિણાપથના દેશો ગણાવે છે શ્રી ચીમનલાલ દલાલ[૪] કોલ્લગિરિ તે દુર્ગ (કોનગિરિકોડગુ) એમ કહે છે

---

૬ ભોગે ૧ પૃ૦ ૫

૭ ગુમપ્રે ૭ પૃ૦ ૧૬૪–૧૭૨ 'સાતપુરીગા કુકણા'–લેખક શ્રી હાકોભાઈ ભાણાભાઈ નાયક

कोरिलापुर

૧ રેવાયાં રેવોત્તરે પાર્શ્વે કોટા ચ તાપાના સ્થિતા વૈ કોરિલાપુર॥

कोल्ला

૧ જુઓ કૂષ્માંડેશ્વર ૧

૨ મસ ૨૮૪૫

૩ કામી પૃ૦ ૮૩

૪ , પૃ૦ ૨૮૭

સ્કન્દમાં કાશી પ્રયાગ સાથે કોલાગિરિ ગણાવેલ છે તે ઉત્તરમાં હોવા સંભવ છે.[૫]

કૌઙ્કણ

કોંકણ દેશ. સ્કન્દ તેમાં નેવું (૧) સુન્દર ગામ હોવાનું કહે છે.[૧] રાજશેખર 'કૌંકણ' આપે છે.[૨] જુઓ કોંકણ.

ક્ષિપ્રા

[૧] સિપ્રા નદી, પારિયાત્રમાંથી નીકળતી નદીઓમાંની એક.[૧] જુઓ શિપ્રા.
[૨] સિપ્રા સિવાયની બીજી કોઈ દક્ષિણની નદી, વિન્ધ્યપાદમાંથી નીકળતી નદીઓમાંની એક.[૨]

ખેટક

ખેડા, વેત્રવતી (વાત્રક) કાંઠેનું નગર.[૧]
યુવાનશ્વાંગ[૨] ખેટક માટે K'i-ch'a (અથવા-ch'á) આપે છે તે ઉપરથી શ્રી. દે જે એમ તર્ક કરે છે કે ખેટકનું પ્રાચીન નામ 'કચ્છ' હશે તે બરોબર નથી.[૩] યુવાન શ્વાંગ ઉપરથી સ્ટેનિસ્લાસ જુલિયેન અને વિવિયેન દ સેઈન્ટ-માર્ટિન Khach-કચ્છની કોઈ જગ્યાનું નામ

---

૫ સ્કઆઅ ૧.૩૩ કોલાગિરિસ્તથા કાશી પ્રયાગમમરેશ્વરમ્ ॥

કૌઙ્કણ

૧ સ્કમાકૌ ૩૯.૧૪૩
પટિત્રિંશત્સહસ્રાણિ ગ્રામાણિ કૌંકણે વિદુઃ।
ચતુર્દશશતં દ્વે ચ વિંશતી લઘુકૌંકણમ્ ॥
૨ કામી પૃ૦ ૯૩.

ક્ષિપ્રા

૧ જુઓ પારિયાત્ર ૫,૬.
૨ જુઓ વિન્ધ્ય ૩.

ખેટક

૧ પઉ ૧૩૩.૧૬ ખેટકં નગરં દિવ્યં સ્વર્ગરૂપં તુ વાનધે ॥
૨ વૉ ૨ પૃ૦ ૨૪૫.
૩ જ્યોડિ 'કચ્છ'.

ઉપજાવે છે[૪] પણ યુવાનશુવાગ તો જગાઓના એકમેકથી અંતર પણ આપે છે અને Ki-cha તે ખેડા સાથે જ બંધબેસતું આવે છે. આ ઉપરથી શ્રી ટ્રેએ ખેડાનું નામ કચ્છ હશે એવું અનુમાન કર્યું લાગે છે પણ તે ઠીક નથી કનીંગહામ બરોબર સ્પષ્ટ કરે છે કે ઉપરના ફ્રેંચ વિદ્વાનોએ જ અન્યત્ર યોગ્ય રીતે ચીની ઉચ્ચાર 'ચા' ને ઠેકાણે અહીંનો 'ટા' મૂક્યો છે તે રીતે આનું પણ 'ખે-ટા' જ રૂપ મળે[૫] એટલે યુવાન શુવાંગે આપેના નામને ખોટી રીતે વાંચીને તેનો 'કચ્છ' ઉચ્ચાર કરી ખેડાનું નામ કચ્છ હશે એમ અનુમાન કરવું યોગ્ય નથી ઉપરાંત કનીંગહામનો મત આપ્યો છે તે ઉપરાંત વલભીના દાનપત્રોમાં[૬] પણ ખેટક અને ખેટકાહાર અનેકવાર આવે છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે લગભગ યુવાનશુવાંગના જ સમયનું ધરસેન ચોથાનું (વ સ ૩૩૦) દાનપત્ર સ્પષ્ટ ખેટક નામ આપે છે[૭]

ખેટક ફરતા પ્રદેશનો વિસ્તાર યુવાન શુવાંગે ૩૦૦૦ લી–૬૦૦ માઈલ આપ્યો છે[૮] કનીંગહામ ખેટકમંડલને પશ્ચિમમાં સાબરમતીને અને ઈશાનમાં મહીને સ્પર્શતો અને દક્ષિણમાં વડોદરાને અડતો પ્રદેશ લેખે છે[૯] વલભી સમયથી બહુ દૂર નહિ એવા દશકુમારચરિતમાં ખેટકપુરથી એ જણ વલભી જાય છે એવો ઉલ્લેખ છે[૧૦]

ખેડાના સંબંધમાં ઉલ્લેખાયેલા દાનપત્રોના બીજા ગામો–અશિલાપલ્લિકા (અસનાલી), વટસોમાલિકા (વટવાંટી) વિશ્વપલ્લી (વાસોના) કર્પટવાણિજ્ય (કપડવંજ) તે આજના ખેડાની આસપાસમાં જ છે એટલે વલભી અને યુવાન શુવાંગનું ખેટક તે કાઠિયાવાડનું કોઈ ખેડા હશે એવા તર્કને પણ સ્થાન રહેતું નથી

ખેડા નામ ઠેરઠેર મળે છે સંસ્કૃતમાં ખેટક અને અખેટક શબ્દો શિકાર અને દાનના અર્થમાં મળે છે પછી વ્યુત્પત્તિ

---

૪ એનયોં ૧ પૃ૦ ૫૪
૫ ,, ,,
૬ ગુએ ૧ લેખ ૭૩,૮૫
૭ ,, ,, ૭૩
૮ વોં ૨ પૃ૦ ૨૪૫
૯ એનયોં ૧ પૃ૦ ૫૬૫
૧૦ ઉચ્છ્વાસ ૬ નિર્ગમવતીની કથા

માટેની જંગલની ચોકી(outpost)ને અને એ રીતે વસેલ ગામને ખેટક નામ મળ્યું હોય. મોનિયેર વિલિયમ્સ[૧૧] 'ખેટક'ના ખેતી કરનારાઓની વસ્તીવાળું ગામ એવો અર્થ પણ આપે છે. મરાઠીમાં તો ગામડા માટે ખેડેગાવ શબ્દ જ છે. ગુજરાતીમાં પણ 'ઉજ્જડ ખેડાં ફરી વસે' જેવામાં ખેડાં=ગામડાં છે. આ શબ્દ માટે દ્રવિડ ભાષાઓમાં તપાસ કરવી જોઈએ. વામનમાં खेटका: ઉત્તરમાં આપેલ છે. તેવી કોઈ જાતિએ ખેટક નામ આપ્યું હશે? ખેટક પાસેનું 'કપડવંજ' કર્પટોની છાપ ધરાવે છે એમ કહ્યું જ છે, એના અનુસંધાનમાં ખેટકો સંબંધી ખેડા એ સંભાવના વિચારવી જોઈએ. ખેડા ઉપરાંત ગુજરાતમાં ખેડબ્રહ્મા-બ્રહ્માની ખેડ પણ છે.

गयत्राड

મહાદૈત્ય ગયને જ્યા દેવીએ નપુસક કર્યો તે સ્થળ ત્યાં ગયાત્રાડ દેવીનું સ્થળ પણ છે.[૧]

આ ગામ તેજ હાલનું ગતરાડ હોવાનો સંભવ છે.

નોંધ : મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમા એક તરતો દોહરો છે જેમા ગતરાડ નો ઉલ્લેખ છે

શામળભટનો દીકરો બારો ને બતરાડ,
ધામણવાડે ભોકટયા જઈ પહોચ્યો ગતરાડ.

गुर्जर

गुर्जरदेश,[૧] ગુજરાત.

---

૧૧ એટા પૃ૦ ૧૯–૨૦

૧૨ વા ૧૩ ૩૮ पञ्चाश्च सखेटका ।

૧૩ જુઓ બ્રહ્મખેટક

गयत्राड

૧ રેવામાહો ૬૬ –

गयो नाम महादैत्यो भवता विप्रकृत्तदा ॥ ११६
प्रस्थाने लोहवद्रावी करिष्ये त नपुसकम् ।
गयत्राडेति मा तत्र पूजयिष्यति मानवाः ॥ ११७
ग्राम चापि गयत्राड तत्र ख्यात भविष्यति ।
गयत्राडे गयत्राडा येऽर्चयिष्यति मानवाः ॥ ११८

બાણભટ્ટ શ્રીહર્ષના પિતા પ્રભાકરવર્ધનને ગુર્જરપ્રજાગરઃ કહે છે તેમાં ગુર્જરનો ઉલ્લેખ મળે છે.[૨] યુવાનશ્વાંગ ku-che-lo (ગુર્જર) આપે છે.[૩] અલ્બરુની જુર્જ(ગુર્જ) આપે છે.[૪] પણ આ બધા ઉલ્લેખો રાજપુતાનામાંના ગુર્જર-ભિન્નમાલ જેની રાજધાની હતી તે દેશ-ના છે. સભાપર્વનો ઉલ્લેખ ઉત્તર-વાયવ્ય પંજાબ તરફ ગુર્જર સૂચવે છે.

ગુર્જરાત્ર

ગુર્જરાત ઉપરથી સંસ્કૃતીકરણ ૭૦; હજાર ગામ જેમા છે એ રીતે તે પ્રદેશ જાણીતો છે એમ સ્કન્દ કહે છે.[૧]

ગુર્જર લોકોનું ગામ્ય આબુ પાસે ભિન્નમાલ(રાજધાની)ની ફરતું હતું. યુવાન શ્વાંગ Ku-che-lo (ગુર્જર)નો વિસ્તાર ૪૦૦ માઇલનો આપે છે અને Pi-lo-mo-lo (ભિન્નમાલ) તેની રાજધાની આપે છે.[૨] જૂના ઉત્કીર્ણ લેખો ગુર્જર કે ગૂર્જરનો ઉલ્લેખ કરે છે તે આ રાજપુતાનાના ગુર્જર દેશ અંગેના છે.[૩]

એ જ પ્રદેશ માટે પછીથી ગુર્જરત્રા[૪], ગૂર્જરાત,[૫] ઉલ્લેખો મળે છે.

ગુર્જર

૧ મસ ૪૮ ૨૦ (પછી ૪૭૫*) બર્બરા યવનાશ્વૈવ ગુર્જરાભીરકાસ્તથા।
ભપ્રત્રિ ૩૧.૭૧ ગુર્જરે નૃપતિશ્વાસીત્ ।
ભપ્રચ ૨૩.૧૧૧ ગુર્જરે દેશદાહને ।
પઉ ૧૯૩.૫૨ ગુર્જરે જીર્ણતાં ગતા ॥

૨ હર્ષચરિત-૪ થો ઉચ્છ્વાસ.

૩ જુઓ બુકુર ૪.

૪ સખાઉ સંપાદિત અલબરૂની (પ્રકા૧૯૧૮)ની અરબી આવૃત્તિ પૃ૦ ૬૯ (-સદ્ગત નરસિંહરાવ દિવેટિયાથી ઉલ્લિખિત ગુસે ૨ પૃ૦ ૧૯૬) ગાફ-પેશ-ઝે-રે-અલિફ-તે (ગુર્જરાત) આપે છે.

ગુર્જરાત્ર

૧ સ્કમાકૌ ૩૬.૧૪૧ ગ્રામમપ્તતિસાહસ્રો ગુર્જરાત્રઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

૨ વો ૨ પૃ૦૨૪૯.

૩ જુઓ એટા પૃ૦ ૬ પાદટીપ ૩૫,૩૬.

૪ એઇ ૫ પૃ૦ ૨૧૦, ૨૧૧.

૫ કાસ્ર ૫.૧-૩૦ ઉપરની જયમંગલા ટીકા.

તે બધા જ, તે પ્રદેશ માટે 'ગુજ્જર' નામ રૂઢ થયેલુ તેના સસ્કૃતી રૂપો છે પ્રાકૃત ગુજ્જરત્તા નામ પણ મળે છે [૬]

પછીથી, 'ગુજરાત' નામ રાજપુતાનાના ઉપર કહેલા પ્રદેશ માટે નહિ પણ આજે આપણે જે પ્રદેશ માટે વાપરીએ છીએ તેને માટે વપરાવા માંડયુ પ્રસ્તુત પૌરાણિક ઉલ્લેખ બહુ જૂનો નથી, કેમકે તેની સાથે મેગાડ (અને નહિ કે સરસ્વતીકણ મેદપાટ)નો ઉલ્લેખ છે, તેમ છતા આ ગુર્જરાત્રની સીમા આજના ગુજરાતની ઉદ્દિષ્ટ લાગતી નથી, કેમકે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, લાટ વ૦ ના તેમની ગ્રામસખ્યા સાથે જુદા ઉલ્લેખો છે ગર્ગસહિતાનુ[૭] ગુર્જરાટ તે પણ ગુજરાતનુ સંસ્કૃતીકરણ છે, જો કે તેની સીમા પણ જૂના કે આજના ગુજરાતની તે કહેવુ મુશ્કેલ છે

આમ ગુજરાતના જે અનેક સસ્કૃત કે પ્રાકૃતનો આભાસ આપતા નામો મળે છે–ગુર્જરત્રા ગુજ્જરત્તા, ગુર્જરાત, ગુર્જરાટ, ગુર્જરાત્ર તેમા રાજપુરાણનુ ગુર્જરત્ર આભાસ ઉપજાવવા માટેનું એક સારુ સસ્કૃતીકરણ છે પણ તે કે ઉપરનામોથી બીજુ એક ગુજરાત'નું સાચુ પુરોગામી રૂપ હોવા વિશે પૂરી શકા છે ડૉ૦ દે ભાડારકર ગુર્જરત્રા' માથી ગુજ્જરાત રૂપ વ્યુત્પન્ન કરે છે પણ શ્રી ન સિહરાવ દિવેટિયા તેના કરતાં તેના પ્રાકૃતરૂપ ગુજ્જરત્તાને 'ગુજરાત'થી નિકટતર રૂપ માને છે શ્રી દિવેટિયા (સ્ત્રીલિગી બહુવચન વ૦ માટે) અ બીભાષામા આત પ્રત્યય છે (જાહિર–જાહિરાત, ઠાકોર–ઠકરાત, વ૦) તે ઉપરથી ગુર્જરનુ બહુવચન 'ગુજરાત થવાની શકયતા હોઈ એવુ 'ગુજરાત' નામ ગુજરો લઈ આવેલા જે પાછળથી પાછે પગને પ્રાકૃત ગુજ્જરત્તા અને તેમાથી સસ્કૃત ગુર્જરત્રા રૂપમા પરિવર્તન પામ્યુ એવા અભિપ્રાય ઉપર અને આવ્યા છે [૮] તેને શ્રી કેશવરામ કા શાસ્ત્રી અનુમોદન આપે છે અને બીજાની વસ્તી અથવા વતન–માટે 'બીજાત' વપરાય છે –વગેરેનુ દૃષ્ટાત આપી ગુર્જર શબ્દ ઉપર આરબી સ્ત્રીલિગી બહુવચન

૬ ગુને ૨ પૃ૦ ૧૮૬
૭ ગસસ ૭૧૨
૮ જબો ૨૧ પૃ૦ ૪૨૬
૮ ગુને ૨ પૃ૦ ૧૯૮–૨૦૧

પ્રત્યયના સરકારથી ગુજ્જર' શબ્દ સિદ્ધ થયો હશે એ સંભાવનાને બળવત્તર બનાવે છે.[૧૦]

ડૉ૦ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી[૧૧] ગુર્જર-રાત્રમાંથી ગુજરાત સાધે છે પણ વાગ્વ્યાપાર દૃષ્ટિએ એમાંથી ગુજરાત વ્યુત્પન્ન થવું દુર્ઘટ છે. ગુર્જર-રાષ્ટ્રમાથી ગુજ્જર ત એમ પણ સૂચવાયુ છે.[૧૧] એવા જોડકા તરીકે ગુર્જર-લાટ પણ લક્ષમા લેવા જેવુ છે.

ગુર્જરી

[૧]તે નામની માતાનુ સ્થળ, હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં. જુઓ ગુર્જરાત્ર.

ગોમતી

[૧] નદી, દ્વારકા પાસે.[૧] ગોમતીને પૂર્વગંગા કહી છે દ્વારકા-ગોમતીનું માહાત્મ્ય[૩]. જ્યાથી સુદર્શનચક્ર જલ ભેદી નીકળ્યું તે ચક્રતીર્થથી ગોમતી નદી વહે છે.[૪] વિષ્ણુના મંદિર પાસે થઈ વહે છે.[૫] પશ્ચિમ સમુદ્રને તીરે ગમપુત્રે કુશે સ્થાપેલી પુરી કુશાવતી પાસે માગધને પડખે વહે છે.[૬] દ્વારકા આગળ શ્રીહરિના પગ પખાળીને સમુદ્રમાં પ્રવેશે છે.[૭] મરીચિ પ્રજાપતિએ આવાહન કરીને એને બોલાવી હતી; કુશાવતી, લક્ષ્મણા,

---

૧૦ 'આરામ' તા ૨૫-૧૨-૧૯૪૩, પૃ૦ ૨-૪.

૧૧ બોગે ૧ પૃ૦ ૮૫.

૧૨ ભાભા ૯ (૨) પૃ૦ ૧ પાદટીપ-મુનિશ્રી જિનવિજયજીના મત તરીકે સૂચિત.

ગુર્જરી

૧ સ્કંદ ૨૫૪.૪૨

ગોમતી

૧ સ્કંદપ્રહ્લા ૨.૩-૪

૨ સ્કંદપ્રહ્લા ૫. ૪૯ પૂર્વગંગેતિ યા શ્રુતા ॥

૩ સ્કંદપ્રહ્લા ૬ : ૭

૪ સ્કંદપ્રહ્લા ૫.૪૭

૫ સ્કંદમાધ ૩૧ ૧૫ ગોમતીજલકલ્લોલર્મજ્જયત્ કૃષ્ણમનિશં ।

૬ જુઓ કુશસ્થલી ૧૦.

૭ સ્કંદપ્રહ્લા ૫૪૭ પ્રક્ષાલ્ય સા હરે પાદૌ પ્રવિષ્ટા વરુણાલયમ્ ।

ચંદ્રભાગા, જંબવતી અને ગોમતી મળીને પંચનદ તીર્થ થાય છે.[૮] [૨] આબુ ઉપર ગોમુખી.[૯]

[૩] માર્કંડેય,[૧૦] સ્કંદ,[૧૧] પદ્મ,[૧૨] વ૰ હિમાલયમાંથી નીકળતી ગોમતી આપે છે તે કદાચ કાશી પાસે ડાબેથી ગંગાને મળતી[૧૩] ગૂમતી હોય. [૪] ઋગ્વેદ (૧૦ : ૭૫.૬)ની ગો-મતી તે કદાચ હાલની સિન્ધુની પશ્ચિમની એક શાખા ગોમલ હોય.[૧૪]

गौर्जर

[૧]गुजरात. જુઓ गुर्जरात्र.

चन्द्रभागा

[૧] નદી, સાબરમતીને અમદાવાદની પશ્ચિમે દૂધેશ્વર (અને હાલના હરિજન આશ્રમ) પાસે મળનારી નદી.[૧] તેનું માહાત્મ્ય, તેને તટે ચન્દ્રેશ્વર દેવને કારણે.[૨]

[૨] દ્વારકા પાસેની નદી.[૩]

ઉપરાંત [૩] હિમાલયમાંથી નીકળેલી નદીઓમાંની એકનું નામ પણ ચંદ્રભાગા છે.[૪]

---

૮ જુઓ પંચનદ ૧.

૯ જુઓ અર્બુદક્ષેત્ર ૮.

૧૦ મા ૫૪.૧૭

૧૧ પ્રભાસ ૧૬.૨૬

૧૨ પદ્મ ૬ ૧૪

૧૩ મત્ય ૮૨.૭૦

૧૪ મુર સંસ્કૃત ટેક્સ્ટસ ૨ પૃ૰ ૩૫૭.

गौर्जर

૧ ભપ્રતિ ૨.૧૨ गौर्जरं च महाराष्ट्रम्...॥

चन्द्रभागा

૧ પઉ ૧૫૫.૩

૨ ,, ૧૫૬.૪

૩ જુઓ પંચનદ ૧.

૪ પ્રભાસ ૧૬.૨૫; રૂપ ૪૭.૨૮

चमत्कारपुर

હાલનું વડનગર. તેનું સત્યયુગનું નામ.

વંથળીના વિ. સં. ૧૩૪૬ના શિલાલેખમાના श्रीमच्चमत्कारपुरद्विज· —શબ્દો ઉપરથી તે સમયમા ચમત્કારપુર નામના સ્થળનો પુરાવો મળે છે. આનર્તપુર—આનંદપુર—વડનગર તે ચૌદમીસદી સુધી ચમત્કાર-પુર નામે ઓળખાતું હશે[1] કે સૌરાષ્ટ્રના જ કોઈક સ્થળનું આ સંસ્કૃતીકૃત નામ હશે[1] એ સમયે ચમત્કારપુર નામ મળે છે એ હકીકત પણ પૂરતી રસપ્રદ છે.

જુઓ આનર્તપુર, હાટકેશ્વરક્ષેત્ર.

चमत्कारपुरक्षेत्र

તેજ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર, વડનગરની આસપાસનું. પહેલા તે હાટકેશ્વરક્ષેત્ર નામે ઓળખાતુ, તે ચોમેર ક્રમશ પાચ કોશ છે[1] ચમત્કાર રાજાએ થાકણો માટે કર્યું તેથી તેનું આ નામ પડયુ.[2]

જુઓ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર.

चम्पकनगर

ચાપાનેર.[1] ત્યાનો વિદારુણ નામે દુષ્ટ રાજા કુષ્ઠરોગી હતો તે વેત્રવતી (વાત્રક) નદી કાઠે અચાનક આવી ચડતા સ્નાનથી રોગમુક્ત થાય છે.

વાત્રક નજીકનુ આ નગર ચાપાનેર સંભવે છે.

चूडामणी

ઉજ્જયિનીનુ પાચમા કલ્પમા આ નામ હતું.[1]

चमत्कारपुर

१ જુઓ હાટકેશ્વર ૧૫,૯૮

चमत्कारपुरक्षेत्र

१ જુઓ હાટકેશ્વર ૧.

२ સ્કંદ ૧૬.૬

चम्पकनगर

१ પદ્મ ૧૩૩ ૫ चम्पके नगरे चैव . . ।

चूडामणी

१ જુઓ અવન્તિકા ૧.

જયન્ત

ઉજ્જયન્તનું પાઠાન્તર.[૧] બીજાં પુરાણો જ્યાં પુષ્પગિર્યુર્જયન્તો[૨] આપે છે ત્યાં વરાહ કૃષ્ણગિરિજયન્ત આપે છે એ સ્પષ્ટ છે.

કનિંગહામ 'જયન્ત'નો ઉલ્લેખ કરે છે.[૩]

જુઓ ઉજ્જયન્ત.

તલસ્વામી

તુલસીસ્થામ[૧] (?). જુઓ પ્રમાસક્ષેત્ર.

તાપી

નદી, વિન્ધ્યમાંથી નીકળતી નદીઓમાંની એક.[૧] છાયાએ તાપી અને શનૈશ્ચર એ બેઉકાને જન્મ આપ્યો હતો.[૨]

મહાદેવગિરિની પશ્ચિમે મુલ્તાઈના માલપ્રદેશમાં તાપીનું મૂળ છે. મધ્યપ્રાંત અને વાયવ્ય વરાડની તે કુદરતી સીમારેખા બની રહે છે. બુરહાનપુરમાં પસાર થઇ મુંબઇ ઈલાકામાં આવી સુરત આગળ સમુદ્રને મળે છે.[૩]

શતપથબ્રાહ્મણની 'સદાનીરા'ની કોઇ ગંડક સાથે તો કોઈ તાપી સાથે એકતા માને છે.[૪]

સ્કન્દપુરાણાન્તર્ગત તાપી માહાત્મ્ય છે. પણ તે મારા જોવામાં આવ્યું નથી. તેનો ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ કામરેજનિવાસી વૈદ્ય સદાશિવ-

---

જયન્ત

૧ વ ૮૫૩ ... કૃષ્ણગિરિજયન્તૈરાવત...ઇત્યેતે ક્ષુદ્રપર્વતાઃ ।
૨ જુઓ ઉજ્જયન્ત ૨.
૩ ,, ૧૪.

તલસ્વામી

૧ સ્કપ્રભ ૩૩૦.૨-૩

તાપી

૧ મ ૧૧૪.૨૭, કૂપૂ ૪૭.૩૪, વાપૂ ૪૬.૧૦૩, બ્રપૂઅ ૧૬.૩૨, મા ૫૪.૨૪
૨ સ્કઆચ્ય ૫૬.૫૦.
૩ રીઇ પૃ૦ ૪૨.
૪ ,, પૃ૦ ૨૪.

ણુવા વા ગર્ગે એ સ. ૧૯૮૦મા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેમાં પ્રત્યેક અધ્યાયના આરંભ તેમજ અંતમા થોડા થોડા શ્લોક ઉધ્ધૃત કર્યા છે તાપીનુ માહાત્મ્ય અને તાપીતટના તીર્થોની સૂચિ શ્રી ગર્ગકૃત 'તાપી પુરાણ' યાને 'શ્રી તાપી માહાત્મ્ય'ને આધારે અહી સક્ષેપમાં આપ્યાછે.

ઉત્પત્તિ : આષાઢ સુદ ૭ ને રવીવારે તાપી નદી ઉત્પન્ન થઈ, ને દિવસ જન્મસપ્તમી કહેવાય છે[૫]

માહાત્મ્ય 'ત્રણ તાપને ટાળે માટે, તાપી નામ એ સત્યરે,' તેના ૧૮ નામ લેખાય છે.[૬] ગંગાદિ નદીઓ ન હતી તે પહેલાની તે નદી નીકળી છે[૭] ગંગા ગયાદિ તીર્થોમા સ્નાનદાનથી જે ફળ છે તે મૂર્યદેહા-તાપીનો પ્રભાત સાભળવા માત્રથી છે.[૯] કહેવાય છે કે 'ગંગાપાને, ગોદાસ્નાને, રેવાદર્શને, તાપીસ્મરણે'

તીર્થો ક્ષેત્ર[૯] ઉચ્ચશ્રવેશ્વર, ઉષ્ણકેશ્વર, ગોદાનદીસંગમ.[૧૦] સનંદનેશ્વર, મૃકંડેશ્વર[૧૧] ઉચ્ચૈશ્વર.[૧૨] રથાલેશ્વર[૧૩] પ્રકાશતીર્થ.[૧૪] ગૌતમેશ્વર અક્ષરમાલા.[૧૫] કરકેશ્વર[૧૬] ખંજનેશ્વર.[૧૭] નિર્ધુતપ્રાચી.[૧૮] ભીમેશ્વર.[૧૯] શિવતીર્થ, ચંડિકા[૨૦] કશ્યપી સંગમ, પાપધૌત.[૨૧] અક્ષરેશ્વર.[૨૨] સામાર્ક[૨૩] પ્રેતશિલા[૨૪] ગંગેશ્વર.[૨૫] અર્જુનેશ્વર[૨૬] વાસવેશ્વર, ચક્રેશ્વર[૨૭] ધારેશ્વર.[૨૮] અગ્નિકેશ્વર.[૨૯] મદિરેશ્વર.[૩૦] આમર્દકેશ્વર[૩૧] કપિ

---

૫ તા ૧૪
૬ ,, ૨.
૭ ,, ૩.૫
૮ ,, ૧.૬૨
૯ ,, ૩.
૧૦ ,, ૫.
૧૧ ,, ૬.
૧૨ ,, ૭.
૧૩ ,, ૮.
૧૪ ,, ૯.
૧૫ ,, ૧૦
૧૬ ,, ૧૧.
૧૭ ,, ૧૨.
૧૮ ,, ૧૩.
૧૯ તા ૧૫
૨૦ ,, ૧૬
૨૧ ,, ૧૭.૧૯
૨૨ ,, ૧૮.
૨૩ ,, ૨૦
૨૪ ,, ૨૧.
૨૫ ,, ૨૨.
૨૬ ,, ૨૩.
૨૭ ,, ૨૪.
૨૮ ,, ૨૫
૨૯ ,, ૨૬.
૩૦ ,, ૨૭.
૩૧ ,, ૨૮.

લેશ્વર, પાતાલશિવ [૩૨] બધિરેશ્વર.[૩૩] વ્યાઘ્રેશ્વર, પ્રત્યેશ્વર ભીમેશ્વર.[૩૪] ગમેશ્વર, મુકનેશ્વર, રાગકુંડ, મુકતતીર્થ.[૩૫] અચેશ્વર, ભૂતકોટીશ્વર, વીર હામંગમ [૩૬] પિપ્પલપ્રસ્થ [૩૭] બહુધાન્યક્ષેત્ર, ગૌતમેશ્વર, ગૌતમી [૩૮] ઉલ્કેશ્વર.[૩૯] ગવિનેશ્વર, નારદેશ્વર, નારદીગંગા [૪૦] રત્નેશ્વર રત્નાવલી સંગમ [૪૧] વરુણેશ્વર [૪૨] ભીમેશ્વર.[૪૩] શખતીર્થ.[૪૪] કશ્યપેશ્વર.[૪૫] મોક્ષેશ્વર [૪૬] ભૈરવી [૪૭] ભૈરવક્ષેત્ર, નિર્ધુતપાપેશ્વર [૪૮] ઋણમોચનતીર્થ [૪૯] કપાલેશ્વર [૫૦] કામાપુરી એ ચંદ્રેશ્વર—' આ તીર્થો કામરેજ ગામે બબઇઓ ઓગારો છે ત્યા છે'[૫૧] અમૃતેશ્વર—' કોટ પાસે ધોમીધાટપર પાણીમા કૂવો છે સા છે'[૫૨] કૂલતીર્થ.[૫૩] ગૌરીતીર્થ.[૫૪] ચંદ્રપ્રભાસ [૫૫] કોટીશ્વર [૫૬] એકવીનદેવી.[૫૭] ભવભોચન [૫૮] હરિહરક્ષેત્ર, રાજશિવા [૫૯] ભોયરો—અક્ષયવટ [૬૦] અમરીશેશ્વર [૬૧] અશ્વિનીતીર્થ.[૬૨] કાન્તારેશ્વર, ભરતેશ્વર [૬૩] ગુપ્તેશ્વર.[૬૪] વારીતાપીક્ષેત્ર (વરીઆવ), વિશ્વેશ્વર, સુવર્ણેશ્વર, લોલેશ્વર, નારદેશ્વર, તપતેશ્વર [૬૫] કુરુક્ષેત્ર (જહાગીરપરા), કુરુવેશ્વર.[૬૬] સેના

---

૩૨ તા ૨૯
૩૩ , ૩૦
૩૪ ,, ૩૧.
૩૫ ,, ૩૨.
૩૬ ,, ૩૩
૩૭ ,, ૩૪
૩૮ ,, ૩૫.
૩૯ ,, ૩૬
૪૦ ,, ૩૭.
૪૧ , ૪૦
૪૨ ,, ૪૧
૪૩ ,, ૪૨.
૪૪ ,, ૪૩
૪૫ , ૪૪.
૪૬ ,, ૪૫
૪૭ ,, ૪૬.
૪૮ ,, ૫૦
૪૯ ,, ૫૧.
૫૦ તા ૫૨
૫૧ , ૫૩.
૫૨ ,, ૫૩
૫૩ , ૫૪
૫૪ ,, ૫૫.
૫૫ ,, ૫૬.
૫૬ ,, ૫૭
૫૭ ,, ૫૮
૫૮ ,, ૫૯.
૫૯ ,, ૬૦
૬૦ ,, ૬૧
૬૧ ,, ૬૨
૬૨ , ૬૩
૬૩ ,, ૬૪.
૬૪ ,, ૬૫
૬૫ ,, ૬૬
૬૬ ,, ૬૭.

સંગમ, રામેશ્વર ગમકુંડ : 'આ તીર્થ ઓલપાડમાં છે.'[૬૭] ઉરપનનક્ષેત્ર (ઓલપાડ), વન્દ્રિતીર્થ.[૬૮] સિધ્ધેશ્વર.[૬૯] અટગ્યેશ્વર.[૭૦] ગમેશ્વર (રામધેના)[૭૧] સોમેશ્વર[૭૨] તેનેશ્વર[૭૩] નાગેશ્વર, જરત્કારેશ્વર, મોરાકૂપ, તાપીસાગરસંગમ.[૭૪]

ટોલેમી Nanagouna આપે છે તે નાનાગુણા–'વિવિધ ગુણવાળી' –તાપી હોવી જોઇએ એમ મેકક્રિન્ડલ કહે છે[૭૫] ફ્રેમ્પ્ટન સૂચવે છે કે ટોલેમીએ નાના ઘાટને ભૂલથી નદી તરીકે ગણી લીધો ન હોય.[૭૬]

દુર્જયન્ત

ઉજ્જયન્તનો ભ્રષ્ટ પાઠ[૧] જુઓ ઉજ્જયન્ત.

દ્વારકા

સૌરાષ્ટ્રમાં એક નગરી, પ્રાચીન આનર્તની રાજધાની.

મહાભારત આદિપર્વમાં અર્જુનને કૃષ્ણ પ્રભાસ આગળ મળીને ત્યાથી નીકળી રાતવાસો રૈવતક રહી દ્વારકા લઇ આવ્યાનું વર્ણન છે.[૧]

મહાભારતની કુંભકોણમ્ આવૃત્તિ પ્રમાણે દ્વારકા વિશે નીચેની વધુ વીગતો પણ મળે છે રૈવતક અને દ્વારકા વચ્ચે ઉપવન હોવાનો ઉલ્લેખ છે. રૈવતક ઉપરના ઉત્સવમા ભાગ લઈ યાદવો દ્વારકા ભણી પાછા વળતા હતા ત્યા વચ્ચે અર્જુન મતિ વેષે બેઠેલો એમને મળે છે.[૨]

---

૬૭ તા ૬૮.
૬૮ ,, ૬૯.
૬૯ ,, ૭૦.
૭૦ ,, ૭૧.
૭૧ ,, ૭૨.
૭૨ તા ૭૩.
૭૩ ,, ૭૪.
૭૪ ,, ૭૫.
૭૫ ટો પૃ૦ ૪૮.
૭૬ ,,

દુર્જયન્ત

૧ જુઓ ઉજ્જયન્ત ૫

દ્વારકા

૧ મહા ૨૧૦.—
તૌ વિદ્રુત્ય યથાકામં પ્રભાસે કૃષ્ણપાણ્ડવૌ ।
મહીધર રૈવતક વાસાયૈવાભિજગ્મતુઃ ॥ ૮
રથેન કાંચનાગેન દ્વારકામભિજગ્મિવાન્ ॥ ૧૫

૨ મહા (કુંભ૦) ૨૪૦ —
દ્વારકાયા ઉપવને તસ્થૌ વૈ કાર્યસાધન ॥ ૨
નિર્યાતે ઉત્સવે તસ્મિન્ગિરૌ રૈવતકે તદા ।
કૃષ્ણયોપ્યગમન્સર્વે પુરી દ્વારવતીમનુ ॥ ૩

દ્વારકા પાસે જ સમુદ્રમાં દ્વીપ હોવાનું સમજાય છે. સુભદ્રાના મંગલ માટે મંદારદેવનો મહોત્સવ 'અંતર્દ્વીપ'માં કરવાનો નગરમાં પડો વગાડવામાં આવ્યો હતો.[૩] પુરવાસીઓ સમુદ્રમાં નાવથી ગયાનું વર્ણન છે.[૪] સુભદ્રાનું હરણ કરી અર્જુન દ્વારકામાંથી નીકળ્યો તે રૈવતકદ્વાર જોતો જોતો નીકળ્યો એમ કહ્યું છે.[૫] બીજા પાઠ પ્રમાણે સુભદ્રા રૈવતગિરિની પૂજા કરવા ગયેલી ત્યારે એ પ્રદક્ષિણા કરીને દ્વારકા તરફ જતી હતી એ વખતે અર્જુન એનું હરણ કરી ગયો.[૬] અને અર્જુન રૈવતક છોડ્યા પછી ઉજ્જયિની શિખર વટાવી, આનર્તરાષ્ટ્રનાં વાવકૂવા તળાવ વટાવી અબ્બુદ પર્વત પડખે થઈ, સાલ્વ, નિષધ, વગેરે દેશ પાર કરી હસ્તિનાપુર જાય છે[૭] એમ કહ્યું છે. મહાભારત–સભાપર્વમાં કૃષ્ણને દ્વારકા શા માટે વસવાટ કરવો પડ્યો તેનું અને દ્વારકાનું વર્ણન છે. મગધના રાજા અને કંસના સસરા જરાસંધે યાદવો ઉપર અનેક આક્રમણો કર્યાથી ત્રાસીને કૃષ્ણે યાદવોને સુરક્ષિત સ્થાને રાખવાના ઇરાદાથી મથુરા છોડીને દ્વારકા રહેવાનું નક્કી કર્યું.[૮] યાદવોએ પશ્ચિમ દિશામાં

---

૩ મબ્બા (કુંભ૦) ૨૪૧.૭૧
ઇતશ્ચતુર્થેત્વહનિ ઔતર્દ્વીપ તુ ગમ્યતામ્ ॥

૪ મબ્બા (કુંભ૦) ૨૪૧.૭૬
સમુદ્રં પ્રયયુર્નૌભિઃ સર્વે પુરનિવાસિનઃ ।

૫ મબ્બા (કુંભ૦) ૨૪૩.૩૮
પ્રેક્ષન્રૈવતકદ્વાર નિર્યયૌ ભરતર્ષભ ॥

૬ મબ્બા (કુંભ૦) ૨૪૪. પાઠટીપ
સુભદ્રાત્વથ શૈલેન્દ્રમભ્યર્ચ્યૈવ હિ રૈવતમ્ ।
દૈવતાનિ ચ સર્વાણિ બ્રાહ્મણાન્ સ્વસ્તિવાચ્ય ચ ॥ ૬
પ્રદક્ષિણ ગિરેઃ કૃત્વા પ્રયયૌ દ્વારકાં પ્રતિ ।
તામભિદ્રુત્ય કૌન્તેયઃ પ્રસહ્યારોપયદ્રથમ્ ॥ ૭

૭ મબ્બા (કુંભ૦) ૨૪૫.—
પુરોદ્યાનમતિક્રમ્ય વિશાલ ચ ગિરિવ્રજમ્ ॥ ૨૮
સાનુમુજ્જયિનીં ચૈવ વનાન્યુપવનાનિ ચ ॥ ૨૯

૮ મસ ૧૩.૬૫
વયં ચૈવ મહારાજ જરાસન્ધભયાત્તદા ।
મથુરાં સપરિત્યજ્ય ગતા દ્વારવતીં પુરીમ્ ॥

રૈવતપર્વતથી શોભતી એવી રમ્ય કુશસ્થલી પુરીમાં જઈ વાસ કર્યો અને એના દુર્ગનું સમારકામ કર્યું. દુર્ગનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે દેવો પણ તેને પામી-મેળવી-જીતી શકે નહિ અને સ્ત્રીઓ પણ એ પુરીમાં રહી યુદ્ધ કરી શકે, વૃષ્ણિમહારથીઓની તો પછી વાત જ શી? ત્યાં રહેવાથી કશેથી ભય રહેશે નહિ એમ યાદવોને લાગ્યું. તેઓ મોટા ગિરિને અને માધવીતીર્થને જોઈ (અને મગધરાજથી છૂટયા એમ સમજતાં) બહુ જ આનંદમાં આવી ગયા.[૯]

'અમે પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ગયેલા છીએ એમ જાણીને એ દુષ્ટે (શિશુપાલે) ભાણેજ હોવા છતાં, ભોજરાજ રૈવતક ગિરિ ઉપર ક્રીડા કરતો હતો ત્યારે હે રાજાઓ, દ્વારકાને બાળી,' એમ કૃષ્ણ કહે છે.[૧૦]

શિશુપાલવધ પછી, કૃષ્ણ હજી તો ઇન્દ્રપ્રસ્થ હતા ને શિશુપાલનુ વેર લેવા ભાર્તિકાવત સૌભનો રાજા સાલ્વ સૂની પડેલી દ્વારકા ઉપર ચડાઇ કરી ગયો અને તેને બાગબગીચા સમેત છિન્નભિન્ન કરી નાખી.[૧૧]

---

૯ મસ ૧૩.—
ઇતિ સચિન્ત્ય સર્વે સ્મ પ્રતીચીં દિશમાશ્રિતા ।
કુશસ્થલીં પુરીં રમ્યા રૈવતેનોપશોભિતામ્ ॥ ૪૯
પુનર્નિવેશનં તસ્યાં કૃતવન્તો વય નૃપ ।
તથૈવ દુર્ગસસ્કારં દેવૈરપિ દુરાસદમ્ ॥ ૫૦
સ્ત્રિયોઽપિ યસ્યા યુદ્ધેયુ કિમુ વૃષ્ણિમહારથાઃ ।
તસ્યા વયમમિત્રઘ્ન નિવસામોઽકુતોભયા. ॥ ૫૧
આલોક્ય ગિરિમુખ્ય ત માધવીતીર્થમેવ ચ ।
માધવાઃ કુરુશાર્દૂલ પરાં મુદમવાપ્નુવન્ ॥ ૫૨
કુંભકોણમ્ આવૃત્તિ છેલ્લા શ્લોકમા માગધ તીર્ણમેવ ચ । આપે છે. શ્રી. દુ કે. શાસ્ત્રીજી પાસે એ પાઠ છે.

૧૦ મસ ૪૨.—
અદહદ્દ્વારકામેવ સ્વસીય સત્રરાધિપા ॥ ૭
ક્રીડતો ભોજરાજસ્ય એષ રૈવતકે ગિરૌ । ૮

૧૧ મય ૧૫ —
શ્રુત્વા તં નિહત સાલ્વસ્તીવ્રરોષસમન્વિત' ।
ઉપાયાદ્દ્વારકા શૂન્યામિહસ્થે મયિ ભારત ॥ ૬
પૂરોદ્યાનાનિ સર્વાણિ ભેદયામાસ દુર્મતિ. ॥ ૭

પછીથી સાત્વત સામે દ્વારકાનું રક્ષણ કરવા માટે જે પગલાં લેવામાં આવ્યાં તેનું વર્ણન છે.[૧૨] તે ઉપરથી દ્વારકાના સ્થળનું લશ્કરી દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ સમજાય છે નદીના પૂરો તોડી પાડવામા આવ્યા. નાવની બનાવટ કરવામાં આવી ખાઈ ઓને બીજાથી વ્યાપ્ત કરવામાં આવી આજુબાજુ ક્રોશક્રોશ જમીન વિષમ કરી દેવામાં આવી; જે કે દ્વારકાનો દુર્ગ કુદરતી રીતે જ કપરો હતો અને કુદરતી રીતે જ સુરક્ષિત હતો.

દક્ષિણદિશાનાં સુરાષ્ટ્રનાં તીર્થો ગણાવતા પ્રભાસ, પિંડારક, ઉજ્જયન્ત પછી દ્વારવતી પણ ગણાવવામાં આવી છે,[૧૩]

શલ્યપર્વમાં બલરામ દુર્યોધન–ભીમના ગદાયુદ્ધ પછી દ્વારકા ગયા એમ કહ્યું છે.[૧૪]

સૌપ્તિકપર્વ અશ્વત્થામા દ્વારકા જઈને રહ્યા એમ કહી તરત જ બીજા શ્લોકમાં કેટલાક વખત પછી અશ્વત્થામા દ્વારવતીની પશ્ચિમે સમુદ્રને છેડે રહેતા હતા એવો ઉલ્લેખ કરે છે.[૧૫]

મૌસલપર્વમાં દ્વારકાના ઉલ્લેખો આવે છે. પ્રભાસમા યાદવોનો નાશ થયા પછી કૃષ્ણ એકવાર દ્વારકા જઈ આવે છે.[૧૬] અર્જુન હસ્તિનાપુરથી આવીને વિધવા સ્ત્રી જેવી દ્વારકાને જુએ છે.[૧૭] અર્જુનને વસુદેવ

---

૧૨ ભવ ૧૬ —
સકમા ભેદિતા સર્વે નાવશ્ચ પ્રતિષેધિતાઃ ।
પરિખાશ્ચાપિ કૌરવ્ય કીલૈઃ સુનિચિતા. કૃતાઃ ॥ ૧૫
સમન્તાત્ક્રોશમાત્ર ચ કારિતા વિષમા ચ ભૂ ॥ ૧૬
પ્રકૃત્યા વિષમ દુર્ગ પ્રકૃત્યા ચ સુરક્ષિતમ ॥ ૧૭

૧૩ ભવ ૮૦.૮૨
ભવ ૮૬.૨૧ પુણ્યા દ્વારવતી તત્ર યત્રાસૌ મધુસૂદન. ।

૧૪ મશ ૬૧.૩૮
શ્વેતાભ્રશિખરાકારઃ પ્રયયૌ દ્વારકાં પ્રતિ ॥

૧૫ અસૌ ૧૧.—
અવસદ્દ્વારકામેત્ય વૃષ્ણિભિઃ પરમાર્ચિત ॥ ૧૧
સ કદાચિત્સમુદ્રાન્તે વસન્દ્વારવતીમનુ ॥ ૧૨

૧૬ મઔ ૫૭ ततः पुरीं द्वारवतीं प्रविश्य ।

૧૭ મઔ ૬.૪
ददर्श द्वारका वीरो मृतनाथामिव स्त्रियम् ॥

કહે છે કે અર્જુન આવી પહોંચશે એટલે સમુદ્ર કોટકિલ્લાવાળી આ નગરીને ડુબાડી દેશે.[૧૮] અર્જુન અવશેષ રહેલાંઓને કહે છેઃ ચાલો, હવે સમુદ્ર નગરીને ડુબાડશે.[૧૯] માણસો બહાર નીકળ્યાં ત્યાં સમુદ્રે રત્ન-ભરેલી દ્વારકાને ડુબાડી. અર્જુન જેટલી જેટલી જમીન છોડતો ગયો તેટલી તેટલી સાગર ડુબાડતો ગયો. દ્વારકાવાસીઓ આ અદ્‌ભુત જોઈને 'અહો દૈવ!' બોલતા ઝટઝટ ચાલવા માંડ્યા.[૨૦]

હરિવંશમાં મળતી દ્વારકાની હકીકત બહુ જુની નથી. માત્ર જરા-સંધના જોર[૨૧] નહિ, પણ કાલયવનના[૨૨] ભયથી પણ યાદવોને દ્વારકા વસાવવી પડી. તે સિન્ધુરાજના દેશમાં રાજાની વિહારભૂમિ તરીકે હતી, રૈવતકપર્વત તેનાથી દૂર નહિ એ રીતે હતો.[૨૩] વિશાળ સાગરકિનારાવાળી અને બધી બાજુથી પાણી હોય એ રીતે વચ્ચે આવેલી, દેવો પણ ન

---

૧૮ મભૌ ૭.૨૨

इमां च नगरीं सद्यः प्रतियाते धनंजये ।
प्राकाराट्टालकोपेतां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥

૧૯ મભૌ ૮.૧૧

इदं तु नगरं सर्वं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥

૨૦ મભૌ ૮.—

नियति तु जने तस्मिन्सागरो मकरालयः ।
द्वारकां रत्नसंपूर्णां जलेनाप्लावयत्तदा ॥ ४२
यद्यद्धि पदमव्याग्रो भूमेस्तस्य व्यमुंचत ।
तत्तत्संप्लावयामास सलिलेन स सागरः ॥ ४३
तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जनाः ।
तूर्णात्तूर्णतरं जग्मुरहो दैवमिति ब्रुवन् ॥ ४४

૨૧ હરિ ૫૬.૩૫

जरासन्धभयाच्चैव पुरीं द्वारवतीं ययौ ॥

૨૨ હરિ ૩૫.—

गमेता मंत्रयामासुर्यवनस्य भयात्तदा ॥ २०
पुरस्यलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सव. ॥ २२

૨૩ હરિ ૫૬.—

विषयं सिन्धुराजस्य शोभितं पुरत्नशतैः ॥ १६

જતી શકે એવી, હતી.[૨૪] પુરદ્વારના ભૂપણ તરીકે ગિરિશ્રેષ્ઠ રૈવત પર્વત હતો[૨૫] દ્વારકા એક વારિ દુર્ગ હોવાનું કહ્યું છે.[૨૬] જમીન ડૂબી પડે તો સમુદ્ર આવશે એમ કૃષ્ણને ગરુડ કહે છે.[૨૭] કૃષ્ણ સમુદ્ર પાસે બાર યોજન ભૂમિ 'મારામાં તને માન્યતા હોય તો તારી જતને સંકોચાવ' એમ કહી માગે છે.[૨૮] મહાર્ણવે જમીન આપતાં કરીને દ્વારકા બની તે એક રૈવત જ નહિ પણ પાંચ પર્વતથી શોભતી.[૨૯] પિંડારક આગળ ની જળલીલાના વર્ણનમાં કેટલાક રૈવતક જઈને પાછા આવે છે એમ કહ્યું છે. એટલે પિંડારક બહુ દૂર નહિ હોય એમ લાગે છે.[૩૦] ઉપર ચોમેર પાણી છે એમ કહ્યું છે, પણ પૌરુષ રાતોરાત દ્વારકા પર ચઢે

तत्र रैवतको नाम पर्वतो नातिदूरतः ॥ २७
विहारभूमिस्तत्रैव तस्य राज्ञः सुनिर्मिता ।
नाम्ना द्वारवती नाम स्वायताष्टापदोपमा ॥ २९
केशवेन मतिस्तत्र पुर्यर्थे विनिवेशिता ॥ ३०

२४ હવિ ૫૫.૧૦૩
सागरानूपविपुलां प्रागुदक्प्लववशीतलाम् ।
सर्वतोदधिमध्यस्थाममेद्यां त्रिदशैरपि ॥

२५ હવિ ૫૫.૧૧૦
रैवतं च गिरिश्रेष्ठं कुरु देव सुरालयम् ।
नन्दनप्रतिमं दिव्यं पुरद्वारस्य भूषणम् ॥

२६ હવિ ૫૭.૫
द्वारकां च समासाद्य वारिदुर्गां जनार्दनः ॥

२७ હવિ ૫૫.૧૩
यदि स्यात्संवृतां भूमिं प्रदास्यति मदोदधिः ।

२८ હવિ ૫૮.૩૬
समुद्र दश च द्वे च योजनानि जलाशये ।
प्रतिसंहियतामात्मा यद्यस्ति मयि मान्यता ॥

२९ હવિ ૬૩.૨૨
महार्णवपरिक्षिप्ता पंचपर्वतशोभिता ।

૩૦ હવિ ૮૮.૫૨
केचिद्रैवतकं गत्वा पुनरायान्ति भारत ।

આવે છે ત્યારે યુદ્ધવર્ણનમાં હાથીઓ હાથી સાથે લડવાનું કહ્યું છે.[૩૧] રાતની રાતમાં હાથીઓ શી રીતે ઉતાર્યા હશે એ સમજાય એવું નથી, ખાસ કરીને જ્યારે કૈલાસ જતાં પૂર્વે કૃષ્ણે દ્વારકામાંથી જતાં આવતાં માણસોને મુદ્રા વગર જવા આવવા ન દેવાનો પાકો બંદોબસ્ત (આજની જેમ) કર્યો હતો.[૩૨] કદાચ યુદ્ધવર્ણનમાં ચતુરંગ સૈન્ય લાવવું જોઇએ એથી માત્ર કવિવર્ણન જ હોય. બલરામ એકલવ્યને હરાવી ભગાડે છે ત્યારે એ ક્રોષ્ટુ બીજા દ્વીપમાં પાંચ યોજન દૂર ગયાનું કહ્યું છે.[૩૩] ત્યાં મીઠું બહુ પાકતું. બ્રહ્મદત્ત રાજાના યજ્ઞમાં કૃષ્ણને હંસડિમ્ભક બહુ બહુ મીઠું લઇને આવવા ફરમાવે છે.[૩૪]

હરિવંશમાં ફરીથી દ્વારવતીનિર્માણનું વર્ણન છે. કૃષ્ણ વજ્રનાભનો વધ કરીને પાછા દ્વારકા આવે છે ત્યારે ઇન્દ્ર વિશ્વકર્માને બોલાવી દ્વારકાને અમરાવતી જેવી બનાવવા કહે છે, કેમકે કૃષ્ણ દેવોના કામમાં હમેશ ઉદ્યત રહે છે. વિશ્વકર્માએ તે મુજબ કર્યું.[૩૫] પૂર્વદિશાએ રૈવતક પર્વત, દક્ષિણમાં પંચવર્ણ, પશ્ચિમમાં ક્ષપ અને ઉત્તરમાં વેણુમાન્ પર્વત હતા અને પાંચજન્ય આદિ ચાર વન હતાં.[૩૬] પચાસ મોટાં મુખ-

---

૩૧ હભ ૬૪.૧૦
હયા હયૈઃ સમાયુક્તા ગજાશ્ચ ગજયૂથપૈઃ ।

૩૨ હભ ૭૪.—
મુદ્રયા સહ ગચ્છન્તુ રાજ્ઞો યે ગન્તુમીપ્સવ. ।' ૨૪
ન ચામુદ્રઃ પ્રવેષ્ટવ્યો દ્વારપાલસ્ય પશ્યતઃ । ૨૫

૩૩ હભ ૧૦૨.—
સાગરં ચ પ્રવિશ્યાશુ ગત્વા યોજનપંચકમ્ ॥ ૫
કંચિદ્દ્વીપાન્તરં રાજન્ પ્રવિશ્ય ન્યવસત્તદા ॥ ૬

૩૪ હભ ૧૧૫.૨૮
લવણાનિ બહૂન્યાશુ પ્રગૃહ્ય ત્વરિતં ભવાન્ ।

૩૫ હવિ ૬૮.—
પ્રિયમિચ્છસિ ચેત્કર્તું મમ શિલ્પવતાં વર ॥ ૪
પુરય્વ વિબુધશ્રેષ્ઠ યથા મમ પુરી તથા ॥ ૫

૩૬ હવિ ૬૮.—
યમૌ રૈવતકઃ શૈલો રમ્યસાનુગુહાજિરઃ ।
પૂર્વસ્યાં દિશિ લક્ષ્મીવાન્મણિકાંચનતોરણઃ ॥ ૧૪

વાળી મહાનદી (મોટી નદી ? કે એ નામની નદી ?) દ્વારવતીમા થઈને વહી ૩૭ આઠ યોજન દ્વારકાનો વિસ્તાર હતો બાર યોજન પહોળાઈ હતી અને ઉપનગરોમાં એથી બમણી જગા રોકાયેલી હતી ૩૮ સ્ત્રીઓ પણ ત્યા રહી લઢી શકે તો વૃષ્ણિ યોદ્ધાઓની તો વાત જ શી ?૩૯

વિષ્ણુપુરાણ૪૦ મા હરિવંશને લગભગ મળતી હકીકત છે કૃષ્ણે વિચાર કર્યો કે કાલયવન સાથે લડાઈમા યાદવોનું નસકર ખવાસ થયુ તો પછીથી જરાસંધ સામે ટકી રહેવાશે નહિ અને જરાસંધ સાથે લડ્યા તો પછી યવનને હાથે હાર ખાવી પડે માટે આ બે ને બાજુની મુશ્કેલીમાથી યાદવોને છોડવવા દુશ્મનો ફાવી ન શકે એવો કિલ્લો કરવો જ્યા સ્ત્રીઓ પણ લડી શકે, યાદવવીરોનું તો પછી કહેવુ જ શુ ?—એમ વિચાર કરી

दक्षिणस्या लताविष्ट पचवर्णा विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाश पश्चिमाया तथा क्षय ॥ १५
उत्तरा दिशमत्यर्थं विभूषयति वेणुमान् ॥ १६
चित्रक पचवर्ण च पाचजन्य वन महत् ।
सर्वर्तुकवन चैव भाति रैवतक प्रति ॥ १७

૩૭ હવિ ૯૮ ૨૩
महानदी द्वारवतीं पचाशद्भिर्महामुखै ।
प्रविष्टा पुण्यसलिला भावयन्ती समन्तत ॥

૩૮ હવિ ૯૮ ૨૭
अष्टयोजनविस्तीर्णामचला द्वादशायताम् ।
द्विगुणोपनिवेशा च ददर्श द्वारकां पुरीम् ॥

૩૯ હવિ ૯૮ ૨૯

૪૦ વિપ ૨૩ —
कृष्णोपि चिंतयामास क्षपितं यादव बलम् ।
यवनन रण गम्य मागधस्य भविष्यति ॥ ९
मागधस्य बल क्षीण स काल्यवनो बली ।
हंतैतदेवमायातं यदूनां व्यसन द्विधा ॥ १०
तस्मादुर्ग करिष्यामि यदूनामरिदुर्जयम ।
स्त्रियोऽपि यत्र युद्धयु किं पुनर्वृष्णिपुगवा ॥ ११
इति सचिंत्य गोविंदो याजनानां महोदधिम् ।
ययाचे द्वादश पुरीं द्वारकां तत्र निर्ममे ॥ १३

કૃષ્ણે સમુદ્ર પાસે બાર યોજન જમીનની માગણી કરી ને તેની ઉપર દ્વારકાનું નિર્માણ કર્યું

વિષ્ણુપુરાણમા રૈવત આવીને જુએ છે તો પોતાની નગરી કુશસ્થલી બદલાઈ ગઈ છે ને તે હવે દ્વારકા બની છે અને મનદેવ ત્યા રહે છે ૪૧ અને રૈવતની ગેરહાજરીમાં પુણ્યજન રાક્ષસોએ કુશસ્થલીનો નાશ કર્યો હતો એમ કહ્યુ છે ૪૨ વિષ્ણુપુરાણ(અંશ ૫ ૩૮ ૯-૧૧)૪૩ મા દ્વારકાના સાગરનિમજ્જનની કથા આપી છે શૂન્ય દ્વારકાને મહોદધિએ ડુબાડવા માંડી પણ એક કૃષ્ણના ગૃહને સાગર ડુબાડતો નથી. અત્યારે પણ મહાસાગર એ સ્થાન–જ્યાં કૃષ્ણ રહેતા હતા તે ઓળંગવા સમર્થ થયો નથી ત્યાં કૃષ્ણ હમેશ હાજર રહે છે વિષ્ણુની શ્રીવાળુ સર્વ પાપનો નાશ કરનાર મહાપુણ્યવંતું તે સ્થાન જોવાથી માણસ પાપથી મુક્ત થાય છે (આવુ જ વર્ણન ભાગવતમા પણ છે આગળ જુઓ પ૪)

વાયુપુરાણ૪૪ પણ વિષ્ણુ જેવુ વર્ણન કરે છે આનાર્તનો પુત્ર રૈવ જેનો દેશ આનાર્ત અને પુરી કુશસ્થલી હતી તે બ્રહ્મસભામાંથી પાછો પોતાની નગરીમા આવે છે ને જુએ છે તો તે યાદવોથી વીંટળાયેલી છે, તેને બહુ દ્વાર છે અને તેનુ નામ દ્વારમતી પડયુ છે

મત્સ્ય પણ આનર્ત દેશમા કુશસ્થલીનગરી૪૫ છે તેજ દ્વારવતી એમ કહે છે ૪૬

---

૪૧ જુઓ કુશસ્થલી ૬

૪૨ જુઓ કુશસ્થલી ૭

૪૩ વિષ્ણુ ૩૮ —

प्लावयामास ता शून्या द्वारकां च महोदधि ।
वासुदेवगृह त्वेक न प्लावयति सागर ॥ ९
नातिक्रान्तुमल ब्रह्मस्तदद्यापि महोदधि ।
नित्य सन्निहितस्तात भगवान्केशवो यत ॥ १०
तदतीव महापुण्य सर्वपातकनाशनम् ।
विष्णुश्रियान्वित स्थान दृष्ट्वा पापाद्विमुच्यते ॥ ११

૪૪ જુઓ કુશસ્થલી ૧૪

૪૫ જુઓ કુશસ્થલી ૧૧

૪૬ જુઓ કુશસ્થલી ૧૨

સ્કન્દના પ્રભાસખંડમાં ઉપર જેવી જ હકીકત આપી છે. પણ કુશસ્થલીની સ્થાપના કરનાર તરીકે રામના પુત્ર કુશનું નામ આપ્યું છે. આનર્ત, રૈવત કે રૈવતનો ઉલ્લેખ નથી. સાગરની પડખે પડખે ગોમતી નદી વહે છે એમ કહ્યું છે.[૪૭] સમુદ્રે દ્વારકા માટે બાર યોજન જમીન આપી હતી;[૪૮] ગોમતી, લક્ષ્મણા, ચંદ્રભાગા, કુશાવતી અને જાંબવતી એ નદીઓનું પડખે પંચનદ તીર્થ છે તેનું વર્ણન કર્યું છે.[૪૯] વૈષ્ણવખંડના માર્ગશીર્ષ માહાત્મ્ય[૫૦] માં દ્વારકાની માટીની પવિત્રતા ગાઈ છે. બ્રાહ્મખંડના ધર્મારણ્યખંડના ૨૬ મા અધ્યાયમાં દ્વારકામાં દેહ-સંત્યાગનું ફળ આપેલું છે. તેમાં જ, અન્યત્ર, આદિદ્વારકા કેવી હતી એમ રામ વસિષ્ઠને પૂછે છે.[૫૧]

ભાગવતમાં હરિવંશ અને વિષ્ણુપુરાણને મળતી જ બે બાજુના ભયની વાત કરી છે, જેને પરિણામે કૃષ્ણને બાર યોજનનો દુર્ગ રચવો પડ્યો. સમુદ્રની અંદર આ દુર્ગ રચવામાં આવ્યો હતો એવું વર્ણન છે.[૫૨] સમુદ્રની અંદર રૈવતે પૂર્વે કુશસ્થલીનું નિર્માણ કર્યાનું વર્ણન છે.[૫૩] દ્વારકાના સાગર-નિમજ્જનની વાત કરતાં વિષ્ણુ પુરાણની પેઠે મહાસાગરે એક કૃષ્ણનું નિવાસ-ગૃહ કુબાડવું છોડી દીધાનું કહ્યું છે અને ત્યાં હમેશ ભગવાન કૃષ્ણ હાજર રહે છે એમ કહ્યું છે.[૫૪]

ગર્ગસંહિતામાં દ્વારકાનિર્માણની જૂદી જ કથા આપી છે. શર્યાતિ રાજાએ પોતાના ત્રણ પુત્રોમાં ભૂમિ વહેંચી ત્યારે તેમાંના એક પુત્ર આનર્તે

---

૪૭ જુઓ કુશસ્થલી ૧૦.

૪૮ સ્કપ્રહ્મ ૨.૨૫

समुद्रेण प्रदत्ता मे भूमिर्द्वादशयोजना ।

૪૯ જુઓ પંચનદ ૧.

૫૦ સ્કવૈ ૨.૯

यो धार्ग्येद्वारवतीसमुद्भवा मृत्स्नां पवित्रां कलिकल्मषापहाम् ।

૫૧ સ્કવૈ ૩૨.૪૮

૫૨ ભાદ ૭૨.૩૧, ૭૪.૩૭, ૭૭.૪; ભાએ ૩૦.૧૦; ભાદ ૫૦.—

तावद्य विधास्यामो दुर्ग द्विपददुर्गमम् ।
संमंत्र्य भगवान् दुर्गं द्वादशयोजनम् ।
निःसमुद्रे नगरं कृत्स्नाद्भुतमचीकरत् ॥ ५०

કહ્યું કે ભૂમિ તો કૃષ્ણ-પરમાત્માની છે. પિતાએ ક્રોધપૂર્વક 'તે તારો ભગવાન તને નવીન ભૂમિ નહિ આપશે કે!' એમ કહી તેને કાઢી મૂક્યો. આનર્તે સમુદ્રતીરે તપ કર્યું. કૃષ્ણે પ્રસન્ન થઈ વર માગવાનું કહેતા તેણે ભૂમિ માગી અને કૃષ્ણે સુદર્શન ચક્રના આધારે વૈકુંઠમાંથી શત-યોજન જેવડો ભૂખંડ ઉપાડી લઈ સમુદ્ર ઉપર ગોઠવી દીધો. ત્યાં આનર્તે રાજ્ય કર્યું અને દેશ આનર્ત કહેવાયો.[૫૫]

સ્કન્દના બ્રાહ્મખંડના ધર્મારણ્યમાં સરસ્વતીમાહાત્મ્ય ગાતાં સરસ્વતી તીરે દ્વારાવતી તીર્થ આપ્યું છે.[૫૬] પણ આ તીર્થ દ્વારકાથી જુદું સમજવાનું છે.

નોંધ ૧: દ્વારપાલ[૫૭] નામ મહાભારતમાં હિંદના વાયવ્ય ભાગના કોઈ સ્થળ માટે આવે છે વનપર્વમાં તીર્થવર્ણન કરતા સરસ્વતી નદી ઉપર યજ્ઞેન્દ્રના તીર્થ તરીકે દ્વારપાલ ગણાવ્યું છે ઉપર સ્કન્દમાં સરસ્વતીતીરે દ્વારાવતી છે એમ નોંધ્યું જ છે પણ દ્વારપાલ સરસ્વતીના મૂળ પાસેનું તીર્થ લાગે છે.

રૂહાઇસ ડેવિડ્સ બૌદ્ધકાળમાં કાંબોજની રાજધાની તરીકે દ્વારકા[૫૮] આપે છે શ્રી દે બીન બે સ્થળો માટે પણ દ્વારામતી[૫૯] નામ વપરાતું એમ

---

૫૩ જુઓ આનર્ત ૬

૫૪ ભાગ્યે ૩૧.—

द्वारका हरिणा त्यक्ता समुद्रोऽप्लावयत्क्षणात् ।
वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालयम् ॥ २३
नित्य सनिहितस्तत्र भगवान्मधुसूदन ।
स्मृत्याऽशेषाशुभहर सर्वमगलमगलम् ॥ २४

૫૫ ગસંદ્વા ૯ ૬–૩૧

૫૬ સ્કન્દ્યાધ ૨૫.૧૧ तत्र द्वारावतीतीर्थं ।

૫૭ મવ ૮૧.—

ततो मचक्रुक राजन्द्वारपाल महाबलम् । ७
ततो गच्छेत धर्मज्ञ द्वारपाल तरन्तुकम् ॥ १३
ततो गच्छेत राजेन्द्र द्वारपालमरन्तुकम् ।
तस्य तीर्थे सरस्वत्या यज्ञेन्द्रस्य महात्मन ॥ ४२

જુઓ 'દ્વા' અધ ૧ પૃ૦ ૨૦૭

૫૮ બુધ્ધ પૃ૦ ૨૮.

૫૯ જ્યોડિ પૃ૦ ૫૮

નોંધે છે. મૈસુરનું હાલનું હળેબીડ (દ્વારસમુદ્ર)[૬૦] દ્વારાવતી કહેવાતું સીઆમ[૬૧] માટે પણ એ નામ વપરાતું. સીઆમની પ્રાચીન રાજધાની અયુધ્ય અથવા અયુધ્ય તેજ દ્વારાવતી એવો મત પણ છે[૬૨]

પ્રાચીન દ્વારકા પુરી કયાં હતી તેનો ઉપરના બધા ઉલ્લેખો ઉપરથી નિર્ણય થઈ શકે ?

જુદાજુદા અભિપ્રાયો નીચેનાં સ્થળોના પક્ષમા છે —

(૧) અત્યારની દ્વારકા

(૨) ગિરનારની તળેટીમાં.

(૩) મૂળદ્વારકા.

(૪) પોરબંદર–ભીમાણી વચ્ચેના દરિયા-કાંઠા પરનું સ્થળ

(૫) પોરબંદરનુ માધુપુર.

ચર્ચાની સરળતા માટે (૨) પહેલા લઈશું

શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી[૬૩] એવો અભિપ્રાય આપે છે કે 'પ્રાચીન દ્વારકા ગિરનારની તળેટીમા જુનાગઢની આસપાસ હોવું જોઇએ'

શ્રી. શાસ્ત્રીજીના નિર્ણય પાછળ મુખ્ય દલીલો બે છે

૧ સભાપર્વમા 'શ્રીકૃષ્ણના ગોઢામા મૂકેલા દ્વારકાના વર્ણનમાં દ્વારકા સમુદ્ર વચ્ચે અથવા સમુદ્ર પાસે હોવાનુ બિલકુલ સૂચન નથી.'

૨અ 'અને રૈવતક પર્વત પાસે હોવાનુ સ્પષ્ટ સૂચન છે. રૈવતનો પશોભિતામ્–એટલે તે રૈવતક પર્વતની તળેટીમા હોવું જોઇએ "વળી જેમા રહીને સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે" અને "દેવો પણ ન લઈ શકે" દેવૈરપિ દુરાસદમ્ એવો દુર્ગ તો પર્વત ઉપરનો કિલ્લો જ ગણાય અને આખા આનર્તમા રૈવતક પર્વત–ગિરનાર સિવાય એવુ બીજુ સ્થાન કયાં છે ?'

૨આ આની સાથે ટીકામા તેઓશ્રી આદિપર્વમાના સુભદ્રાહરણના વર્ણનનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે "રૈવતકના દ્વારને જોતો પાર્થ નીકળ્યો' એ શબ્દો તથા રૈવતક ગિરિ ઉપર પુર(દ્વારકા શહેર)નો જે રક્ષક રહેતો હતો, તેણે બહાર આવીને 'દ્વારકાના દ્વારમાથી અર્જુનને નીક-

---

૬૦ મૈસુર અને કુર્ગ (રાઇસકૃત) ૨ પૃ૦ ૧૭,૧૮

૬૧ ફાયરે : જ્યોગ્રાફિ 'દ્વારાવતી'

૬૨ ડો૦ ટામકુસુ : ઇત્સીંગની ભૂમિકા પૃ૦ ૧૧

૬૩ પ્રાચીન દ્વારકાપુરી–'ઐતિહાસિક સંશોધન' પૃ૦ ૩૭૭-૮૬.

ળનો જોગો ' એ શબ્દો તો દ્વારકાનુ સ્થાન નિશ્ચિત કરી નાખે છે. દ્વારકા શહેર રૈવતક પર્વતની તળેટીમા હોય અને રૈવતક પર્વત ઉપર મજબૂત કિલ્લો હોય તો જ દ્વારકાનો રક્ષક(ગોસા) રવતક ઉપર રહી શકે વળી ' ગિરિમુખ્ય–ગિરનારને જોઇને મગધના રાજાને તરી ગયા ' એ શબ્દોની સાર્થકતા પણ તળેટીમા શહેર અને ગિરનાર ઉપર કિલ્લો હોય તો જ ગણાય "

સભાપર્વના વર્ણનમા સમુદ્રનો ઉલ્લેખ નથી એ વાત સાચી છે. પણ આદિપર્વના સુભદ્રાહરણવર્ણનમા ઉત્સવનું વર્ણન છે, તેમા ' અન્ત-દ્વીપ 'નો ઉલ્લેખ છે, જે દલીલ રજા પ્રમાણે જો ' દ્વારકા શહેર રૈવતક પર્વતની તળેટીમા ' માનીએ તો તેની સાથે સાથે સમુદ્ર પાસે રૈવત તેમજ દ્વારકા છે એમ પણ સ્વીકારવા ફરજ પાડે. બીજુ હરિવંશ અને પુરાણો-મા દ્વારકા સમુદ્રતટે છે એવા સ્પષ્ટ વર્ણનો છે તે બાજુએ રાખીએ, પણ મહાભારતમા જ વનપર્વ, સૌપ્તિકપર્વ અને મૌસલપર્વમા દ્વારકા સમુદ્રતટે હોવાના પુરાવા મળે છે વનપર્વમા દ્વારકાના રક્ષણની તૈયારી-ઓનુ વર્ણન છે તેમા ' નાવની મનાઈ કરવામા આવી ' એમ કહ્યુ છે તે જૂનાગઢના સ્થળને અનુકૂળ નથી અને કોઈ સમુદ્રતટનું સ્થળ જ સૂચવે છે. સૌપ્તિકપર્વમા અશ્વત્થામા દ્વારકા પડ્યાડે સમુદ્રમા રહ્યાનું કહ્યુ છે. મૌસલપર્વમા દ્વારકાના સમુદ્રનિમજ્જનનુ હૂબહૂ વર્ણન છે, આને અંગે શ્રી શાસ્ત્રીજી કહે છે ' ગિરનારની તળેટીનુ શહેર તો એ વખતે ગિરિનગર કહેવાતું હતુ, ત્યારે દ્વારકા ગયુ ક્યા ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા દ્વારકા સમુદ્રમા ડૂબી ગયાની વાત આવી જુઓ મહાભારત મૌસલપર્વ ' મૌસલપર્વના આ વર્ણનને પ્રાચીન ન ગણવાનુ શ્રી શાસ્ત્રીજીનુ વલણ જણાય છે પણ મહાભારતના મૌસલ, સૌપ્તિક જેવા નાના પર્વો બહુ ફેરફાર પામ્યા વગરના, મહાભારત અઢાર પર્વમા બહુ થયુ ત્યારના, હોવાનો પૂરો સંભવ છે કાંઇ નહિ તો, એક સભાપર્વના વર્ણનમા સમુદ્રનો ઉલ્લેખ નથી એટલા જ ઉપરથી દ્વારકાને સમુદ્રથી દૂર કહેવી એમા નિર્દેશના અભાવ ઉપરથી અનુમાન કરવાનો દોષ આવે

દલીલ રજા રૈવત અને દ્વારકાનુ સાન્નિધ્ય સ્થાપે છે, જે નિર્વિવાદ વસ્તુ છે. પણ તેમા અને રજમા રૈવત તે ગિરનાર એવુ સમીકરણ સ્વીકારાયુ છે તે ચિંત્ય છે. રૈવત=ગિરનાર એમ સ્વીકારવામા રૈવતના દુર્ગની દુર્જેયતા ઉપર ભાર મૂકવામા આવ્યો છે રજમા ઉતારેલા વર્ણ-

નને જરી વીગતે તપાસીશુ તો જણાશે કે રૈવતેનોપશોભિતામ્-રૈવતથી જેની શોભા છે એવી કુશસ્થલીપુરીને કહી છે. એટલે કે રૈવત વિશેષ તો શોભારૂપ છે. પછી કહે છેઃ ત્યા અમે મુકામ કર્યો અને દુર્ગસંસ્કાર કર્યો, જે(દુર્ગસંસ્કાર)ને દેવો પણ પહોંચી ન શકે. જે(યસ્યામ્ પુરી)માં સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે–પછી વૃષ્ણિમહારથિઓનું તો કહેવું જ શુ ?– તે(તસ્યામ્ પુરી)માં અમે અકુતોભય બનીને રહીએ છીએ. તે ગિરિ-મુખ્યને જોઇ અને મગધના રાજાને તરી ગયા એમ જોઇ યાદવો પરમ આનંદ પામ્યા.

આ વર્ણનમાથી એમ સમજાય છે કે રૈવત મુખ્યત્વે તો શોભારૂપ છે ગમે તેમ પણ, લશ્કરી મહત્ત્વ તે પર્વત કરતાં નગરીના દુર્ગનુ છે. અને શ્રી. શાસ્ત્રીજી કહે છે કે " 'વળી જેમા રહીને સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે' અને 'દેવો પણ ન લઇ શકે'–દેવૈરપિ દુરાસદમ્[૬૪] એવો દુર્ગ તો પર્વત ઉપરનો કિલ્લો જ ગણાય, "–એ અભિપ્રાય તપાસ માગી લે છે કેમકે 'દેવો જેને ન પામી શકે' તે દુર્ગસંસ્કારનુ વિશેષણ છે અને 'જેમા રહીને સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે' એ વિશેષણ નગરીનું (यस्याम् ... तस्याम् એ સ્ત્રીલિંગી સર્વનામોને કારણે) એટલે લશ્કરી મહત્ત્વ ખુદ નગરીનું જ છે અને તે એના યાદવોએ આવીને સમારેલ કિલ્લાને લીધે એથી 'એવો દુર્ગ તો પર્વત ઉપરનો કિલ્લો જ ગણાય અને આખા આનર્તમા રૈવતક પર્વત-ગિરનાર સિવાય એવુ બીજુ સ્થાન કયા છે ?'–એમ વિચારવાને અવકાશ રહેતો નથી...સભાપર્વના વર્ણનના અંતભાગને શ્રી શાસ્ત્રીજી 'ગિરિમુખ્ય ગિરનારને જોઇને મગધના રાજાને તરી ગયા—એ શબ્દોની સાર્થકતા પણ તળેટીમા શહેર અને ગિરનાર ઉપર કિલ્લો હોય તો જ ગણાય' એમ ઘટાવે છે. પણ ગિરિમુખ્ય અને મગધના રાજાને તરી જેવુ એ બે વચ્ચે સંબંધ નથી. યાદવો બહુ આનંદ મા આવી ગયા એવુ શ્રીકૃષ્ણનુ કહેવું છે. તેમ થવાના બે કારણ તે ગણાવે છે એક તો મગધના રાજાને તરી ગયા તે (નગરીના સમારેલા દુર્ગમા રહેવાથી 'અકુતોભય' થયા તે) જોઇને અને બીજુ ગિરિમુખ્ય (જે નગરીની શોભારૂપ હતો, અને જે ઉત્સવસ્થાન–વિહારસ્થળ પણ

૬૪ આવો દુર્ગ પર્વતદુર્ગ જ હોવો જોઇએ એમ કાંઇ નથી, જળ-દુર્ગ પણ હોઇ શકે. હરિવંશ જે દ્વારકાને सर्वतोदधिमध्यस्था કહે છે તે પણ તેને अमेयां त्रिदशैरपि–દેવોથી પણ અભેદ્ય કહે છે.

થઇ શકે એવો હતો તે જોઇને. સભાપર્વની સંશોધિત આવૃત્તિ માગધં તીર્ણમેવ ચને બદલે માધવીતીર્થમેવ ચ પાઠ સ્વીકારે છે, તે લક્ષ્યે તો પર્વતને અપાયેલુ મહત્ત્વ વળી વધુ ઘટી જાય ... રંગામા શ્રી. શાસ્ત્રીજી 'રૈવતક પર્વત ઉપર મજબૂત કિલ્લો હોય તો જ દ્વારકાનો રક્ષક (ગોપ્તા) રૈવતક ઉપર ગણી શકે'—એમ અનુમાન કરે છે તેને માટે કારણ છે. પણ તેમાથી રૈવતનું મોટું લશ્કરી મહત્ત્વ સિદ્ધ થઇ શકે એમ નથી. રૈવત ઉપરથી દ્વારકા ઉપર નજર રખાય એટલો એ પાસે તો હતો જ ઊંચી જગા હોઇ, તેની ઉપર ચોકી હશે પણ તેથી ત્યા મજબૂત કિલ્લો હોવાનુ પૂરતું સૂચન મળતું નથી વિપૃથુશ્રવા રસ્તા ઉપર ધસી આવે છે ત્યારે અર્જુનને દ્વારકામાથી નીકળતો જુએ છે (સોઽભિપત્ય તદાધ્વાન દદર્શ). યુદ્ધ પણ એણે કિલ્લા ઉપરથી કર્યું નથી, કેમકે પરાજયને અંતે તે રથ ઉપરથી ઊતરી અર્જુનને મળે છે એવુ વર્ણન છે. અર્જુન આગળ તે કૃષ્ણ વગેરે 'અન્તર્દ્વીપ'મા ગયાનો ઉલ્લેખ કરે છે તે ઉપરથી, રૈવતનું એક વખત ધારો કે લશ્કરી મહત્ત્વ ઘણું હોય તો પણ, રૈવત તે ગિરનાર તો કરી શકે જ નહિ,—સમુદ્રની તદ્દન પાસે હોઇને વળી ઇન્દ્રપ્રસ્થને રસ્તે અર્જુન રૈવત પછી ઉજ્જયિની (ગિરનાર) શિખરને વટાવે છે એમ ગિરનારનો ત્યાં જ જુદો ઉલ્લેખ પણ છે પણ વસ્તુતઃ રૈવતનુ લશ્કરી મહત્ત્વ ઝાઝું છે નહિ તેનુ વનપર્વમાં કૃષ્ણની ગેરહાજરીમા દ્વારકાના સંરક્ષણ માટેની તૈયારીઓનું વર્ણન છે તેમા રૈવતનો ઉલ્લેખ સુધ્ધા નથી એ ઉપરથી સૂચન મળે છે ત્યા 'પ્રકૃતિથી જે દુર્ગ વિષમ હતો અને પ્રકૃતિથી સુરક્ષિત હતો' એમ કહ્યું છે તે પણ નગરીના દુર્ગ (કિલ્લા)ને ઉદ્દેશીને છે રૈવતને આદિપર્વ શોભારૂપ ગણે છે અને જે સભાપર્વના વર્ણન ઉપર ભાર મૂકવામા આવે છે, તેમા પણ રૈવતકનો ક્રીડાસ્થાન તરીકે ઉલ્લેખ છે આદિપર્વમા તેનુ ઉત્સવસ્થાન તરીકે વર્ણન છે અને હરિવંશ તેને સિંધુરાજની વિહારભૂમિ તરીકે ઓળખાવે છે એ બધુ જોતા પૌરાણિક શૈલીએ અત્યુક્તિથી જે 'ગિરિમુખ્ય' (દ્વારકાને ચારે બાજુથી સમુદ્ર વચ્ચે સર્વતોદધિમધ્યસ્થા—વર્ણવનાર હરિવંશ પણ રૈવતને 'ગિરિશ્રેષ્ઠ' કહે છે. જુઓ ઉપર ૨૫ અને કુશસ્થલી ૫) તરીકે વર્ણવાયો છે તે રૈવત પર્વત સમુદ્રતટ પાસેની દ્વારકાનગરીથી બહુ દૂર નહિ એવો એક દેવધામ તરીકે અને ઉત્સવસ્થાન તેમજ વિહારભૂમિ તરીકે વપરાતો પર્વત છે નગરીની નજીક હોઇ રૈવત ઉપર ચોકી બેઠેલું

રહેતી, પણ તેનું મોટું લશ્કરી મહત્ત્વ નથી. લશ્કરી મહત્ત્વ તો નગરીનું જ છે.

જુનાગઢ તે પ્રાચીન દ્વારકા એના પક્ષની મુખ્ય બે દલીલોમાંની એક મહાભારતમાં દ્વારકા સમુદ્રતટે હોવાનો ઉલ્લેખ નથી—તેના સંબંધમાં પુરાણોની એક સતત રટાયા કરતી એ વાત સ્મરણમાં રાખવાની છે કે દ્વારકા પ્રાચીન કુશસ્થલી(જે સમુદ્રતટ ઉપર હતી તે)ના અવશેષો સમીપ રચવામાં આવેલી નગરી હોઈ સમુદ્રતટે જ સંભવે છે. બીજી દલીલ દ્વારકાની લશ્કરી દૃષ્ટિએ સલામતી ગિરિ ઉપર અવલંબતી એવા ખ્યાલના પાયા ઉપર રચાયેલી છે. આપણે જોયું કે દ્વારકાનગરીના પોતાના દુર્ગનું જ મહત્ત્વ તો છે. ગિરિ દ્વારકાપુરીના બારણામાં જ હોઈ તેની ઉપર ચોકી અવશ્ય બેસતી પણ ગિરિના લશ્કરી મહત્ત્વ ઉપર દ્વારકાનો મદાર દેખાતો નથી. નગરની પડખે હોઈ તેનો લશ્કરી દૃષ્ટિએ પણ લાભ લેવામાં આવે જ અને એનો લાભ નાનકડા કુંગર પાસેથી પણ જરૂર લઈ શકાય. દ્વારકાને બારણે ગિરિ હતો અને તેનો લશ્કરી દૃષ્ટિએ લાભ પણ લેવાતો, એટલા વર્ણન ઉપરથી તે ગિરિ તે મોટો પર્વત અને તેથી ગિરનાર જ હોવો જોઈએ એમ માની દ્વારકાને ગિરનારની તળેટીએ ગણવી તેમાં ગિરિ ઉપર વધુ પડતો ભાર મૂકાય છે. દ્વારકા સમુદ્રતટે હતી એ વાતની (જોને હમણાં જ જોઈશું તેમ પેરિપ્લસ ટોલેમી વગેરેનાં પ્રાચીન વર્ણનોનો ટેકો છે) તો એ વિચારણામાં ઉપેક્ષા થાય છે જ. દ્વારકાદ્વારના ગિરિને મામુલી કુંગર માનવાથી તેને અંગે થયેલા ઉલ્લેખોને કશો જ બાધ આવતો નથી. પણ પાંચમા સૈકા (સ્કન્દગુપ્તના શિલાલેખ)માં અને પછી ગિરનાર માટે પણ રૈવત નામ મળે છે એ ઉપરથી દ્વારકાને ગિરનારની તળેટીએ ગણવાના તર્કની પ્રેરણા ઉદ્ભવે છે. ઉજ્જયન્તની ચર્ચામા આપણે જોયું કે ગિરનારનું જૂનું નામ ઉજ્જયન્ત જ સંભવે છે. દ્વારકાના પ્રલયમાં રૈવતનો પણ સમુદ્રમાં પ્રલય થયો હોય અને એ નામ પછીથી સૌરાષ્ટ્રના એકમાત્ર મોટા પર્વત ઉજ્જયન્તને મળ્યું હોય. તેમ છતાં ઉજ્જયન્તની ચર્ચામા જોયું છે તેમ ગિરનારની પડખાના ઉપગિરિને (અને નહિ કે ખુદ ગિરનારને) રૈવત નામ આપવાનું પૌરાણિકોનું વલણ રહ્યું છે. રૈવતને કારણે દ્વારકાને સમુદ્રતટથી ખસેડવી ઠીક નથી.

આ રીતે જોતાં, પ્રાચીન દ્વારકા તે ગિરનારની તળેટીમાં જુનાગઢ કે તેની આસપાસ ઠરતું નથી.

(૧) ગિરનારની તળેટીએ નહિ પણ સમુદ્રતટે પ્રાચીન દ્વારકા હતી એમ આપણે જોયું હવે એ જોવાનું રહે છે કે અત્યારની દ્વારકા એ જ પ્રાચીન દ્વારકા હોઈ શકે ખરી

૧૩ અત્યારની દ્વારકા પ્રાચીન હોવા સામે એક વાંધો એ લેવામાં આવે છે કે તે પ્રાચીન હોવાના કોઈ પુરાવા અવશેષો, દાનપત્રોના ઉલ્લેખો, આદિ મળતા નથી શક ૧૨૨ (ઇ સ ૨૦૦)ના મુનમાસરના પાળિયામાંના કે વિ સ ૭૬૪ના ધીન્કી(ધેનિમા)ના તામ્રપત્રમાં, તે બને સ્થળો દ્વારકા નજીકના હોવા છતાં, દ્વારકાનો ઉલ્લેખ નથી[૬૫] દ્વારકાના સૌથી જૂના ઉકીર્ણ ઉલ્લેખ તે ગુપ્ત સંવત્ ૨૩૦ (ઇ સ ૫૪૯) અને ગુ સ ૧૫૫ (ઇ સ ૫૭૪)ના મળે છે[૬૬]

પણ માત્ર ઉલ્લેખોના અભાવ ઉપરથી કોઈ નિર્ણય બાંધી ન શકાય, પ્રાગૈતિહાસિક અવશેષોની અનુપલબ્ધિ ઉપર પણ નિર્ણય ટકવી ન શકાય ઉપરની ઉત્કીર્ણ સામગ્રી તપાસતાં ડૉ હીરાનંદ શાસ્ત્રી દ્વારમાં જોવા આવ્યા છે તે ઓખામંડળ તાલુકામાં કેટલેક સ્થળે શોધ કરવી જોઈએ –અને આશાસ્પદ સ્થળો પસંદ કરવામાં આવ્યા પણ છે—એમ કહે છે[૬૭] અત્યારે તો, તે કહે છે તેમ, જંગલમાં પડેલા પથ્થરના ચકચકતા બાંડણી-દસ્તા (જેનો કેટલાકો નગ્નભેદ સાથે સંબંધ સૂચવે છે) મળે છે એ બહુ[૬૮]

ડૉ પુસાળકર આજની દ્વારકા પ્રાચીન દ્વારકા હોવાનો અભિપ્રાય ધરાવે છે[૬૯] અને ડૉ જયસ્વાલને[૭૦] અનુસરી સૂચવે છે કે વનપર્વમાં[૭૧] પિંડારકનું વર્ણન છે તે જોતાં, ત્યાં ખોદકામ કરાવ્યું હોય તો મુદ્રાઓ મિક્કાઓ આદિ પ્રાચીન દ્વારકા અંગે નિશ્ચયાત્મક પુરાવા મળી આવવા સંભવ છે વનપર્વના શ્લોકોમાં 'મુનિ ની વાત છે એટલે આ બધે

---

૬૫ આગળ પૃ૦ ૪૨
૬૬ ,, ,,
૬૭ ,, ,,
૬૮ ,, પૃ૦ ૨૦
૬૯ બી સી લૉ વૉલ્યુમ પૃ૦ ૨૨૪
૭૦ ,, ,, ૭મી ઓરિયન્ટલ કૉન્ફરન્સનો અહેવાલ પૃ૦ ૬૩.

વિદ્વાનોની અટકળને પૂરતો અવકાશ છે પણ કદાચ વનપર્વના શ્લોકોનો આશય માત્ર એટલો જ તો નહિ હોય કે પિંડારકમાં સ્નાન કરનારને (જેમ બીજા તીર્થોમા સ્નાન કરનારને બીજા ફળો મળે છે તેમ) સુવર્ણ પ્રાપ્તિ થાય, એટલે કે ભવિષ્યમાં એવી પ્રાપ્તિ થાય અને પછીના શ્લોકમા 'પદ્મ લક્ષણ લક્ષિત' મુદ્રાઓ આજે પણ ત્યા દેખાય છે એમ કહ્યું છે તે હજી આજે પણ બેટને કિનારે કમળાકારના શંખજીપના મળે છે તેને અનુલક્ષીને તો કદાચ નહિ કહ્યું હોય? તેમ છતા ગો હીરાનંદ શાસ્ત્રી અને ડો પુસલકરનું દ્વારકા નજીક ઓદકામ કરવું સૂચન જરૂર કીમતી છે અને કદાચ ફળદાયી નીવડે

૧૭મા આજની દ્વારકા પ્રાચીન હોવા સામે બીજો વધો તે ઉપર નાને મળતો જ છે એ છે હાલના મંદિર આગે હાલ જે દ્વારકાધીશનું મંદિર છે તે મધ્યકાલ સમય—૧૬મા સૈકાથી જૂનું નથી એમ ત્યા મળેલી શિલાલેખ સામગ્રી ઉપરથી સમજાય છે અન્ય મંદિરો પણ જૂનાં નથી[૭૧]

પણ મંદિર જૂનું ન હોય એટલા ઉપરથી તે સ્થળ પ્રાચીન ન હોય એવા નિર્ણય ઉપર આવવુ એ ઠીક નથી મંદિરો વારવાર બાંધવાના પ્રસંગો આવે છે સોમનાથના મંદિરના વારવાર થયેલા બાંધકામને ઇતિહાસ જોવાથી પણ એ સમજાશે હાલનું દ્વારકાધીશનું મંદિર સોળમા સૈકાનુ છે તે ઉપરથી ત્યા તે પહેલા મંદિર નહિ હોય એમ પણ શી રીતે કહી શકાય? દા ત અ મરનીઝ[૭૨] જોતા ત્યા ૧૧મા સૈકામા મંદિર હતું એમ તો નિ સંશયપણે સમજાય છે

દ્વારકામા જો પ્રખ્યાત મંદિર હતું તો તે મહમુદ ગઝની અલ્બેરૂની જેવા મૂર્તિભંજકોના સપાટામા કેમ ન આવ્યુ એવો પ્રશ્ન પૂછવામા

---

૭૧ મત્ય ૮૦—

પિણ્डारक नर स्नात्वा लभेद्बहु सुवर्णकम् ॥ ८२
तस्मिंस्तीर्थे महाभाग पद्मलक्षणलक्षिता ।
अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ते तदद्भुतमरिंदम ॥ ८३
निश्चलाङ्गानि पद्मानि दृश्यन्त कुशोदन ॥ ८४

૭૨ આઅ પૃ૦ ૩૨

૭૩ અઇ ૨ પૃ૦ ૧૦૧ Baroi (ઉગાત જૂઓ ૧ પૃ૦ ૨૦૮)

આવે છે.૭૪ પણ એનો જવાબ એ પ્રશ્નમાં જ છે કે મંદિર હોય પણ સામાન્ય હોય, સોમનાથ જેવી એની જાહોજલાલી ન હોય; એથી જ વિજયાકાંક્ષી આક્રમણકારનું તે લક્ષ્ય ન બને એ સ્વાભાવિક છે. તેથી એ ઘટનાને નકારાત્મક પુરાવારૂપે વપરવી મુશ્કેલ બને છે. ખાસ કરીને જ્યારે ગઝનીની સોમનાથની લૂંટ પણ ઐતિહાસિક હોવા વિશે, તેના જ ખાનગી મંત્રી સમા અલ-ઉત્બીની તારિખ-ઇ-યમિનિમાં તેનો ઉલ્લેખ જ નથી એ ઉપરથી, શંકા સેવવામાં આવે છે.૭૫ બીજું, દ્વારકાનું મહત્ત્વ હિંદમાં મધ્યકાલમાં ભક્તિમાર્ગ સોળે કળાએ ખીલ્યો ત્યાર પછી જ બરોબર તો વધે એ સમજી શકાય એવું છે. તે પહેલાં વૈષ્ણવી ભક્તિ તો હતી, પરંતુ આવા ઉગ્ર રૂપે નહિ. દ્વારકામાં મંદિર પણ હશે, પરંતુ તે પ્રમાણમાં ઓછું જાણીતું.

૨. આજની દ્વારકા પ્રાચીન હોવા સામે બીજી એક મુખ્ય દલીલ એ છે કે પ્રાચીન દ્વારકા તો મહાભારત અને સૌ પુરાણો કહે છે તેમ સમુદ્રમાં ડૂબી ગયેલી.૭૬ શ્રી. અલ્તેકર જૂદાં જૂદાં સ્થળોના પ્રાચીન દ્વારકા હોવાના દાવા ઉપરથી પણ કહે છે કે જો મૂળ સ્થાન નાશ પામ્યું ન હોય તો એમ થાય નહિ.૭૭

કાઠિયાવાડના કિનારા પર આવા ભૂસ્તરવિષયક ફેરફારો અસંભવિત નથી. જોનારા કહે છે કે કાઠિયાવાડને કિનારે કોઈ કોઈ ઠેકાણે સીધા ને સીધા આવતા, પથ્થરમાં અંકાએલા, ગાડાચીલા દરિયામાં ચાલ્યા જાય છે. શ્રી. અલ્તેકર વલભીથી દરિયો સાત માઈલ હટ્યાનો અને 'દીવ' ટાપુ આઠમી સદીમાં 'દ્વીપ'–જમીનને જોડાયેલો–હતો એનો ઉલ્લેખ કરે છે.૭૮ સંભવિત છે કે કૃષ્ણના મૃત્યુ પછીના સમયમાં દરિયાકિનારાના કોઇ પરિવર્તનોને પરિણામે યાદવોના નાશથી જે ખંડેરરૂપ તો બની જ હતી તે દ્વારકાને સમુદ્રે ધીરે ધીરે ડુબાડી દીધી હોય. અર્જુન જેમ જેમ એક એક ડગલું હટતો ગયો તેમ તેમ સમુદ્ર દ્વારકાને ડુબાડતો ગયો અને દ્વારકાનાં લોક ઉતાવળાં ઉતાવળાં 'હા દૈવ!' કરતાં કરતાં અર્જુન

---

૭૪ ઑટા પૃ૦ ૨૫.

૭૫ કાવ્યાનુશાસનઃ શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખનો પ્રવેશક પૃ૦ ૧૩૭.

૭૬ ઑટા પૃ૦ ૨૫.

૭૭ ,,

૭૮ ,,

પાળી પાળી ચાલવા લાગ્યા, એ કવિનું અત્યુક્તિભર્યું વર્ણન જ હોય, પણ તેની પાછળ એ હકીકત હોવાનો સંભવ પૂરો છે કે કૃષ્ણના મૃત્યુ પછીના વરસોમા દ્વારકાને સમુદ્રે ફુગાવેની એ વાત કવિના જાણવામા હોય પણ તો રૈવતનું શું ? પાર્જીટર૭૯ રૈવતને કુશસ્થળી તરીકે સ્વીકારી બરડાને રૈવત તરીકે સ્વીકારવા ખુશી છે પણ અનેક મતાંતર દૂરનો બરડો આજની દ્વારકાને ઠેકાણે પ્રાચીન દ્વારકા હોય તો તેનું 'પુર દ્વારકાવન' ભાગ્યે જ થઇ શકે જો પ્રાચીન દ્વારકાની સમીપમા જ આજની દ્વારકાને વસેની માનવી હોય તો રૈવત પર્વત પણ દ્વારકાની સાથે સાગરનિમજ્જનનો ભોગ બન્યો હોવાનું માનવું પડે કૃષ્ણનો આવાસ બન્યાની વાત આની સામે જાય, પણ તે વીગત વૈષ્ણવી ભક્તિનું જોર વધ્યા પછીની હોવાની સંભાવના શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ રજૂ કરી છે તે સંતોષકારક છે તેઓશ્રી કહે છે તેમ મહાભારત–મૌસલપર્વમાં દ્વારકાના સાગરનિમજ્જનનું વર્ણન છે તેમાં કૃષ્ણનો આવાસ ન ડૂબ્યાની વાત નથી, પણ પછીથી વિષ્ણુ અને ભાગવત પુરાણો એટલી વીગત વર્ણનમા ઉમેરે છે તે વૈષ્ણવભક્તિનો પ્રભાવ વધવાને પરિણામે હશે૮૦ સામાન્ય બુદ્ધિથી સમજી શકાય એવું છે કે આખા નગરનો પાણીમા વિલય થાય ત્યા એક જ મકાન ટકી રહે એ સંભવિત નથી પણ રૈવત જેવો એક ગિરિ પણ જળપ્રલયનો ભોગ થયો હોય એમ માની શકાય ખરું ? સોમનાથ પાસેના પુરાણોક્ત કૃતસ્મર૮૧ ગિરિના વિલયની કથા આપણી સામે છે તે બાજુએ રાખીએ, પણ સ્વળ ભૂસ્તરવિષયક પરિવર્તનોની પ્રક્રિયાઓથી કુશસ્થળી પણ વિલય પામે એ અશક્ય કે અસંભવિત નથી દ્વારકાના સાગરનિમજ્જનની યાદ આપે એવો પ્રસંગ હમણા જ બન્યો હતો

સિંધના દરિયાકિનારા ઉપર ભૂકંપની પ્રક્રિયાથી કાઠના કેટલાક ગામડા પર દરિયાના પાણી ધસી આવતા તે ધોવાઇ ગયાં હતા ધરતીકંપના પરિણામે સમુદ્રમા એક ટાપુએ હમણા ડોકું કાઢયાનું પણ નોંધાયું છે યાદવસ્થલી દ્વારકા અને તેના દ્વારના ભૂષણરૂપ રૈવત !

---

૭૯ માર્કં૦ પૃ૦ ૨૮૯

૮૦ ઐતિહાસિક સંશોધન પૃ૦ ૩૮૪-૫

૮૧ જુઓ કૃતસ્મર

ભૂકંપની પ્રક્રિયાના ભોગ બન્યા હોય એ માનવા આડે કોઇ મોટી મુશ્કેલી નથી

કાઠિયાવાડને કાંઠે અને હિંદી મહાસાગરમા (દા ત માનદીપ, લખ દીવમા) થતા જળપ્રલયોને અનપરની સ્વાભાવિક લેખે છે, એને એવા ફેરફાર આશ્ચર્યકારક લાગતા નથી[૮૨]

પ્રાચીન દ્વારકા સમુદ્રતટે હતી અને તેનુ સમુદ્રમા નિમજ્જન થયેલુ એ માનવાની પુરાણો આપણને, એક રીતે કહીએ તો, ફરજ પાડે છે કોઇ અરેખર બનેલા બનાવની નોધરૂપે દ્વારકાના સાગરનિમજ્જનની કથા એક દુ સ્વપ્નની સ્મૃતિ પેઠે પુરાણપ્રણેતાઓને એકેક હજાર વરસથી વળગી રહી છે

પણ પ્રાચીન દ્વારકાની નજીકમા હાલની દ્વારકા સ્થપાઇ હોય દ્વારકાના બારા સૈકાના ઉત્કીર્ણ લેખ તો મળે છે જ, અને અગિયારમા સૈકામા મદિર હોવાનો પુરાવો પણ મળે છે દ્વારકાનુ એક 'ધામ' તરીકે મહત્ત્વ મધ્યકાલમા વધ્યુ, પણ તેથી ૧૧મા સૈકા પહેલા ત્યા મદિર નહિ હોય અથવા ૬ઠ્ઠા સૈકા પહેલા દ્વારકા પોતે અસ્તિત્વમા નહિ હોય એમ કહી ન શકાય સાગરનિમજ્જન પછી પ્રાચીન દ્વારકાની નજીકમા દ્વારકા ફરી વસી હોય અને કૃષ્ણ પુજાવા માડતા ત્યા મદિર પણ ઊભુ થયુ હોય ભક્તિભાવના એક અત્યુક્તિભર્યા સામાન્ય આવિષ્કાર રૂપે સાગર નિમજ્જન વખતે કૃષ્ણનુ મદિર એક બચી ગયેલુ એ કથાઅશ પૌરાણિક વર્ણનોમા પછીથી ઉમેરાયો હોય

આજની દ્વારકા પ્રાચીન દ્વારકાની નજદીકમા સ્થપાઇ હોવાના પક્ષમા નીચેની વસ્તુઓ વિચારવા જેવી છે.–

આ હરિવશ દ્વારકાને સિન્ધુરાજની વિહારભૂમિ તરીકે ગણાવે છે એટલે દ્વારકા કાઠિયાવાડમા જેમ અને તેમ પશ્ચિમ તરફ હોવાનો વધુ સભવ છે અર્જુન કૃષ્ણના મૃત્યુ પછી સિન્ધુસૌવીરને માર્ગે યાદવ સ્ત્રીઓને હસ્તિનાપુર લઈ જાય છે એમા પણ એવુ જ સૂચન છે

આ હરિવશમા હસડિમ્ભક કૃષ્ણને બહુ બહુ મીઠુ લઈને આવવા ફરમાવે છે એ વીગત નોધપાત્ર છે દરિયાકિનારા પર મીઠુ પાકવાની નવાઇ ન હોય પણ હાલની દ્વારકામાથી આફ્રિકા સુધી મીઠુ નિકાસ

---

૮૨ અધ ૨ પૃ૦ ૧૦૫–૦૬

થતું. અત્યારે કહેવત પણ છે કે 'જુવાર, કુંવાર ને બીજું, રણછોડજીએ દીધું.'

ઇ. મહાભારતમાં દ્વારકા પાસે 'અન્તર્દ્વીપ' કહ્યો છે તે બેટનો 'બેટ' ગણી શકાય; ડૉ૦ હીરાનંદ શાસ્ત્રી બેટની દ્વારકા પ્રાચીન હોવા વિશે શંકાની દૃષ્ટિ રાખવા છતાં "'બેટ'નો ટાપુ પ્રાચીન શંખોદ્ધાર છે એ નક્કી છે" એમ કહે છે.[૮૩]

ઈ. પેરિપ્લસ, ટોલેમી આદિના ઉલ્લેખો પણ અત્યારની દ્વારકાને પ્રાચીન ઠેરવનારા છે. પેરિપ્લસ Baraca નો બંદર આપે છે અને તેમાં સાત ટાપુઓ છે અને પાણી લંગરોને ઉખાડી નાખે એટલું જોર કરે છે એમ કહે છે.[૮૪] મેકક્રિન્ડલ કહે છે કે ટોલેમીનો Kanthi —કન્થનો બંદર તે જ પેરિપ્લસનો Baraca.[૮૫] ટોલેમીમાં Barake એ ટાપુનું નામ છે.[૮૬] એરિઅન Barake આપે છે, અને ચૂપ સૂચવે છે કે તે 'દ્વારકા' જ છે.[૮૭]

પેરિપ્લસનો ઇ. સ.ના ૧લા સૈકાનો, ટોલેમી અને એરિઅનનો ઇ. સ. ના બીજા સૈકાનો, દ્વારકાનો ઉલ્લેખ દ્વારકા સમુદ્રતટે હતી અને અત્યારની દ્વારકા છે તેટલામાં જ હતી એવા નિશ્ચયને બલવત્તર બનાવે છે.

(૩) મૂળ દ્વારકા—પ્રભાસથી પૂર્વમાં ૧૯ માઇલ સુત્રાપાડા થઈ અથવા કોડીનારથી (નૈઋર્ત્યમાં ૩ માઈલ) ત્યાં જઈ શકાય છે. હાલ પણ ત્યાં રણછોડજીનું ભગ્નમ દિર છે. 'ત્યાં મોટા ખડક ઉપર હજી એક પુરાણું વિષ્ણુમંદિર છે, જે ભાગવતના 'ભગવદાલય' બેટના વર્ણનની યાદ આપે છે.'—એમ કહી ડૉ૦ હીરાનંદ શાસ્ત્રી અહીં પ્રાચીન દ્વારકા હોય એ અસંભવિત નથી એમ કહે છે.[૮૮]

આ સ્થળને પ્રાચીન દ્વારકા તરીકે સ્વીકારી શકાય એમ નથી. અર્જુન દક્ષિણમાંથી પ્રભાસ આવે છે અને ત્યાંથી કૃષ્ણ એને દ્વારકા લઈ જાય

૮૩ આએ પૃ૦ ૩૨.
૮૪ પેરિ કંડિકા ૪૦, પૃ૦ ૩૮.
૮૫ ટો પૃ૦ ૩૬, ૧૮૭.
૮૬ ટો પૃ૦ ૮૬.
૮૭ એંટા પૃ૦ ૨૫, ટો પૃ૦ ૧૮૮.
૮૮ આએ પૃ૦ ૨૦, ૩૨.

છે 'મૂળ દ્વારકા' તો પ્રભાસ પહોચતા પહોચતા પહેલા જ અર્જુને પસાર કર્યું હોય અર્થાત્ દ્વારકા સોમનાથની પૂર્વમા નહિ પણ પશ્ચિમમા છે.

૧૩મા સૈકાનુ પ્રભાવકચરિત્ર યાત્રાક્રમમા ગિરનાર, દ્વારકા ને પછી સોમનાથ આપે છે, એ પણ 'મૂળ દ્વારકા'ની વિરુદ્ધ જાય છે[૮૯]

પ્રભાસથી વાયવ્યમા ૩૬ માઈલ માધુપુર તે પણ મૂળ દ્વારકા ગણાય છે એમ બર્જેસ કહે છે.[૯૦] અલબત્ત આ માધુપુર તે ગિરમધુપુર, પોરબંદરનું નહિ

(૪) પોરબંદર અને મિયાણી વચ્ચેનો દરિયાકાઠો,[૯૧] જ્યા કોયલો કુગર છે, તેની આસપાસનુ સ્થળ ટોલેમીનુ Barake તે દ્વારકા, અને તે પોરબંદર અને મિયાણી વચ્ચે શ્રીનગર પાસે, એમ લાસેન કહે છે[૯૨]

(૫) પોરબંદરનું માધુપુર[૯૩], જ્યા ચૈત્ર સુદ ૧૨–૧૩ને દિવસે મોટો મેળો ભરાય છે ને તે દિવસે અદ્યાપિ પર્યંત કૃષ્ણરુકિમણીવિવાહ ઉજવાય છે તે સ્થળ

ડો૦ હીરાનંદ શાસ્ત્રી પોરબંદરના કોઇ સ્થળની પ્રાચીન દ્વારકા માટેની ઉમેદવારીને યોગ્ય લેખતા નથી[૯૪]

ઉપરની બધી ચર્ચા ઉપરથી, ઓછામા ઓછુ, પ્રાચીન દ્વારકા સમુદ્ર-તટે હતી એ એક વાત તો સશયાતીત તરી આવે છે

જેઓ દ્વારકા સમુદ્રતટ ઉપર હોવાનુ માનતા નથી અને આજની દ્વારકા કરતા કાઠિયાવાડને સમુદ્રકિનારે અન્ય કોઈ સ્થળોએ પ્રાચીન દ્વારકા કલ્પે છે તેઓની દલીલો સામાન્ય રીતે દ્વારકા અગેના સમગ્ર પુરાવાઓ કરતા તેમાના થોડાક અનુકૂળ પુરાવાઓ ઉપર જ બધાયેલી માલૂમ પડશે

---

૮૯ શ્રી જૈન આત્માનદ ગ્રંથમાળા ન ૬૩ પૃ૦ ૧૬૮
૯૦ તારીખ–ધ–સોરઠ પ્રસ્તાવના પૃ૦ ૭
૯૧ ટો પૃ૦ ૧૮૮, ઍટા પૃ૦ ૨૫
૯૨ ટો પૃ૦ ૧૮૮.
૯૩ ,,
૯૪ આગે પૃ૦ ૩૭.

દ્વારકાનાં દ્વારવતી, દ્વારમતી એવાં નામો પણ મળે છે, પણ તે દ્વારકા નામ નગરીને બહુ દ્વારો હતાં[૯૫] તે ઉપરથી પડેલું એવી પૌરાણિક વ્યુત્પત્તિથી દોરવાઈને પ્રચારમાં મુકાયેલાં લાગે છે. પેરિપ્લસનું Baraca અને ટોલેમીનું Barake તે પણ 'દ્વારકા' જ મૂળ નામ હોવાનું સૂચવે છે. વ્યુત્પત્તિથી દ્વારકા દ્વારવાળી નગરી ઠરે છે, પણ કઈ નગરીને દ્વારો હોતાં નથી ? વિદ્વાનોના વિચાર માટે એક તર્ક રજૂ કરું છું કે દ્વારકા એટલે ભારતવર્ષનું એક દ્વાર, સમુદ્ર પારના દેશો સાથેના સંબંધનું સ્થળ એમ અર્થ લઈ શકાય ? આજે 'બારું' શબ્દ વાપરીએ છીએ એ 'દ્વાર'માંથી જ આવેલો છે. બનવાજોગ છે કે દ્વારકા ભારતવર્ષનું પશ્ચિમનું મુખ્ય બારું હોય.

ડો૰ હીરાનંદ શાસ્ત્રી પણ દ્વારકા તે બલુચિસ્તાન તરફથી આવતી સંસ્કૃતિનાં મોજાંને[૯૬]–નવી વસાહતોને[૯૭] દાખલ થવાનું દ્વાર હોવાનું કહે છે. (બલુચિસ્તાન તરફની સંસ્કૃતિને માટે અન્ય દ્વારો પણ સંભવી શકે અને બારું પ્રવેશ કરતાં ગમન માટેના અર્થમાં વધારે રૂઢ છે, જેમકે સૂરત–મક્કાનું બારું, મક્કા જવા માટેનું દ્વાર.)

આજે પણ બેટના એક ભાગને બારું (બાલાપુરનું બારું) કહે છે અને તેમાં મેંદરડા વહાણો આશ્રય લઈ શકે એવી તેની રચના છે. એ ઉપરથી 'બેટ તો ભાનું પેટ'એવી કહેવત પણ છે.

જુઓ ઉજ્જયન્ત, કુશસ્થલી, દ્વારકાક્ષેત્ર, દ્વારમતી, દ્વારવતી, દ્વાર્વતી, દ્વારાવતી, રૈવત.

દ્વારકા–ક્ષેત્ર

પાંચ કોશનું તે તીર્થ છે.[૧]

તીર્થો: વિષ્ણુપદી નદી, દુર્વાસાના શાપથી રુક્મિણી મૂર્છા પામી

---

૯૫ જુઓ કુશસ્થલી ૧૪.

૯૬ આગે પૃ૰ ૧૯.

૯૭ ,, પૃ૰ ૪૧–૨.

દ્વારકા

૧ સ્કંદ૦ ૪.૫૭

पंचक्रोशप्रमाण हि तीर्थं तीर्थवरोत्तमम् ।
द्वारकानाम विख्यात कलिदोषविवर्जितम् ॥

ત્યારે તેનો ખેદ દૂર કરવા સમુદે ભાગીરથીને બોલાવી તે વિષ્ણુપદી કહેવાઈ.[૨] રુકિમણીવન, વિષ્ણુપદીસાગરસંગમે.[૩] દુર્વાસાએ એ વન જોઈ શાપ આપ્યો કે તેનાં ઝાડ અભોજ્યફલ (જેનાં ફળ ખાઈ ન શકાય એવાં) થજો, અને વિષ્ણુપદીનું પાણી પણ અપેય થજો.[૪] ગોમતી-સાગરસંગમે કૃષ્ણે પ્રસન્ન થયેલા દુર્વાસાને વસવા કહ્યું (દુર્વાસામહેશાન, દ્વારકાના પરિરક્ષક).[૫] દુર્વાસાએ સામે કૃષ્ણને પણ ત્યાં જ વસવા કહ્યું, તેનું વરદાનતીર્થ.[૬] ત્યાં કૃષ્ણની ત્રૈવિક્રમી મૂર્તિ, પ્રભાસમાં કૃષ્ણે કલેવર છોડ્યું ત્યારે સર્વ કલા સાથે તેજ આ મૂર્તિમાં મૂક્યું.[૭] ઉપરક્ષેત્ર જ્યાં પાપો ઊગતાં નથી.[૮] ચક્રતીર્થ,[૯] હાડ (કૂલ) નાખવા માટે. ત્યાં ચક્ર જેવા પથ્થરો છે.[૧૦] તે ગોમતીસાગરસંગમ ઉપર છે.[૧૧] દૈત્યવધ પછી કૃષ્ણે ત્યાં ચક્રનું પક્ષાલન કર્યું હતું તેથી ચક્રતીર્થ.[૧૨] શંખોદ્ધાર.[૧૩] પિંડારક-તીર્થ.[૧૪] ગોમતી, ત્યાં પિંડદાનમહિમા.[૧૫] રુકિમણીહૃદ,[૧૬] ગોમતીમાં. ગોમતીઃ બ્રહ્માએ ગંગાને વસિષ્ઠને દીકરીની જેમ અનુગામિની બની ધરાતલ ઉપર જવા કહ્યું. સ્વર્ગથી આવી તેથી ગોમતી.[૧૭] ગોમતી, કમલા ને ચંદ્રભાગા એ ત્રણ નદીઓ મળીને સાગરમાં જાય છે.[૧૮]

---

૨ સ્કંપ્રદ્વા ૩.૧૫-૪૬
૩ ,, ૩.૪૮
૪ ,, ૩.૫૦-૪
૫ ,, ૪.૧૦૮
૬ ,, ૪.૧-૮
૭ સ્કંપ્રદ્વા ૪.૧૧-૨
૮ ,, ૪.૫૪
૯ ,, ૪.૭૧-૬
૧૦ ,, ૪.૭૧
૧૧ ,, ૭.

૧૨ સ્કંપ્રદ્વા ૮.—

યત્ર દૈત્યવધં કૃત્વા વિષ્ણુના પ્રભવિષ્ણુના ॥ ૫૩
ચક્રં પ્રક્ષાલિતં પૂર્વં કૃષ્ણેન સ્વયમેવ હિ ।
તેનૈવ ચક્રતીર્થં હિ ... ॥ ૫૪

૧૩ સ્કંપ્રદ્વા ૪.૮૯
૧૪ ,, ૪.૮૯
૧૫ સ્કંપ્રદ્વા ૪.૯૫
૧૬ ,, ૪.૧૦૧
૧૭ ,, ૫.૨૧-૩૨

ગોઃ સ્વર્ગાદાગતા યસ્માદિદં સ્થાનં મતી મતા ।
તસ્માદ્ધિ ગોમતી નામ ... ॥

૧૮ ,, ૮.૩૪

સમકુંડ,[૧૯] લક્ષ્મીહ્રદ તરીકે ઓળખાયા [૨૦] ભૃગુતીર્થ [૨૧] કુકક્ષાસતીર્થ, નૃગતીર્થ.[૨૨] વિષ્ણુપદતીર્થ [૨૩] ગોપ્રચારતીર્થ [૨૪] મયસર તીર્થ.[૨૫] ગોપી સર–ગોપિકાસર.[૨૬] બ્રહ્મકુંડ [૨૭] તેને તીરે મૃગસ્થાન [૨૮] બ્રહ્મતીર્થ [૨૯] ચન્દ્રસર (ચંદ્રતળાવ) [૩૦] સાવિત્રી મૂર્તિ [૩૧] બ્રહ્મસર [૩૨] ઇન્દ્રપદ સર [૩૩] ઇન્દ્રેશ્વર.[૩૪] વૃદ્ધિવિગ [૩૫] મહાદેવસર [૩૬] ગૌરીસર [૩૭] વરુણપદ [૩૮] યક્ષાધિપસાર [૩૯] પંચનદતીર્થ ગોમતી, લક્ષ્મણા, ચંદ્રભાગા, કુશાવતી અને જંબવતી [૪૦] સિદ્ધેશ્વર, નીલકંઠનું અર્ચન ન થયું હોય ત્યાં સુધી હરિ અર્ચન સ્વીકારતા નથી માટે સ્થાપનામા આવેલુ [૪૧] ઋષિઓએ કરેલો કૂપ–ઋષિતીર્થ [૪૨] ગદાતીર્થ.[૪૩] નાગતીર્થ–સરોવર.[૪૪] ચિત્રાતીર્થ–સરોવર [૪૫] મહિષતીર્થ.[૪૬] મુક્તિદ્વાર તીર્થ [૪૭] ભૃગ્વર્ચિતા અગ્નિક [૪૮] કાલિન્દીસર [૪૯] સામતીર્થ.[૫૦] શાકરતીર્થ.[૫૧] નાગસર [૫૨] લક્ષ્મી નદી [૫૩] કણુસર.[૫૪] કુશતીર્થ.[૫૫] ધ્રુમ્નતીર્થ.[૫૬] જલપતીર્થ.[૫૭] જલેશ્વર [૫૮] આ

---

૧૯ રૂકપ્રદ્મા ૯ ૧
૨૦ ,, ૯ ૫
૨૧ ,, ૯ ૬
૨૨ ,, ૧૦ ૧
૨૩ ,, ૧૧
૨૪ ,, ૧૨ ૧
૨૫ ,, ૧૩
૨૬ ,, ૧૪ ૬
૨૭ ,, ૧૪ ૬ ૭
૨૮ ,, ૧૪ ૮
૩૦ ,, ,,
૩૧ ,, ૧૪ ૧૪
૩૨ ,, ૧૪ ૨૧
૩૩ ,, ,,
૩૪ ,, ૧૪ ૨૩
૩૫ ,, ૧૪ ૨૪
૩૬ ,, ૧૪ ૩૨
૩૭ ,, ૧૪ ૩૬
૩૮ ,, ૧૪ ૩૯
૩૯ રૂકપ્રદ્મા ૧૪ ૪૨
૪૦ ,, ૧૪ ૪૬-૪૮
૪૧ ,, ૧૫ ૫ ૧૫
૪૨ ,, ૧૫ ૧૨
૪૩ ,, ૧૬ ૧
૪૪ ,, ૧૬ ૪
૪૫ ,, ૧૬ ૬
૪૬ ,, ૧૬ ૧૨
૪૭ ,, ૧૬ ૧૩
૪૮ ,, ૧૬ ૧૬
૪૯ ,, ૧૬ ૧૮
૫૦ ,, ૧૬ ૧૯
૫૧ ,, ૧૬ ૨૧
૫૨ ,, ૧૬ ૨૨
૫૩ ,, ૧૬ ૨૩
૫૪ ,, ૧૬ ૨૪
૫૫ ,, ૧૬ ૨૬
૫૬ ,, ૧૬ ૨૭
૫૭ ,, ૧૬ ૨૯
૫૮ ,, ૧૬ ૩૦

સ્વામિતીર્થ.[૫૯] જરત્કારુતીર્થ.[૬૦] ખંજનકતીર્થ.[૬૧] આનકદુંદુભિતીર્થ, શૂરતીર્થ, ગદતીર્થ.[૬૨] ગાવદ્ગણતીર્થ, અક્રૂરતીર્થ, બલદેવતીર્થ, ઉગ્રસેનતીર્થ.[૬૩] અર્જુનતીર્થ, સુભદ્રાતીર્થ, દેવકીતીર્થ, રોહિણીતીર્થ.[૬૪] ઉદ્ધવતીર્થ, સાત્યકિતીર્થ, સત્યભામાતીર્થ, ભદ્રાતીર્થ.[૬૫] જામદગ્ન્યતીર્થ, રામતીર્થ, ભાસતીર્થ, શુકતીર્થ.[૬૬] કર્દમતીર્થ. કપિલતીર્થ, સોમતીર્થ.[૬૭] –આ બધું તીર્થવૃન્દ. ભગવાનનો પરિચારકવર્ગ.[૬૮] રુક્મિણ્યાદિગણનાથ.[૬૯] કુશરાક્ષસ ઉપર સ્થાપિત શિવલિંગ.[૭૦]

દ્વારમતી

૧ તે જ દ્વારકા. જુઓ દ્વારકા.

દ્વારવતી

[૧] ૧ તે જ દ્વારકા.

[૨] સરસ્વતીના તટ ઉપરનું એક તીર્થ[૨], સ્કન્દના બ્રાહ્મખંડમાં દ્વારાવતી પાઠ પણ મળે છે.[૩]

દ્વારાવતી

સરસ્વતીના તટ ઉપરનુ એક તીર્થ[૧] તેને 'દ્વારવતી' પણ કહે છે. જુઓ દ્વારવતી [૨]. જુઓ દ્વારકા નોધ ૧.

---

૫૯ સ્કપ્રદ્વા ૧૬.૩૨
૬૦ ,, ૧૬.૩૩
૬૧ ,, ૧૬.૩૪
૬૨ ,, ૧૬.૩૭
૬૩ ,, ૧૬.૩૮
૬૪ ,, ૧૬.૩૯
૬૫ સ્કપ્રદ્વા ૧૬.૪૦
૬૬ ,, ૧૬.૪૧
૬૭ ,, ૧૬ ૪૨
૬૮ ,, ૧૭.
૬૯ ,, ૧૭.૧
૭૦ ,, ૨૦.

દ્વારમતી

૧ જુઓ દ્વારકા ૪૪.

દ્વારવતી

૧ જુઓ દ્વારકા ૨,૧૩,૧૬,૨૧,૨૨,૨૩, ૪૦ ઉપરાંત મ ૧૩.૩૮, વિપ ૨૪ ૭, ભવ ૮૦ ૮૨

૨ સ્કપ્રપ્ર ૩૫ ૭૫

૩ જુઓ દ્વારકા ૫૬.

દ્વારાવતી

૧ જુઓ દ્વારકા ૫૬ અને ૫૯ થી ૬૨.

દ્વારવતી

૧તે જ દ્વારકા.

ધર્મારણ્ય–ક્ષેત્ર

મે ઢેગની આસપાસનું ક્ષેત્ર

તે સત્યયુગમાં ધર્મારણ્ય, ત્રેતામા સત્યમદિર, દ્વાપરમા વદભવન અને કલિયુગમા મોહેર કહેવાયુ સૂર્યથી ધર્મરાજ જન્મ્યા, તેમણે પૂર્વે નિર્મેલું તેથી ધર્મારણ્ય કહેવાયું ૨ ત્યા ૨૪ ગોત્રના બ્રાહ્મણોને વસાવ્યા ૩ કૃષ્ણ યક્ષ અને રક્ષ પિશાચોની બ્રાહ્મણોને પીડા થતાં શ્રીમાતા આદિ ગોત્રમાતાઓ-યોગિનીઓની સ્થાપના થઈ ૪ સો વર્ષ પછી દેવો આવીને જુએ છે તો ધર્મારણ્ય ઉજ્જડ થઈ ગયેલું ૫ અગ્નિએ કામધેનુને બોલાવી એક એક વિપ્રને બબ્બો અનુચર આપ્યા, જે ૩૬૦૦૦ વણિકો થયા ૬ તેમના ગન્ધર્વનગરની કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરાવ્યા ૭ ત્રેતાના આરભમા લોહ જિ વાક્ષ રાક્ષસનો ત્રાસ હતો તેણે નગર બાળ્યુ શ્રીમાતાએ યુદ્ધ કર્યું વાસુદેવે આવીને સુદર્શન ચક્રથી રાક્ષસ હણ્યો બ્રાહ્મણોએ શ્રીકાન્ત (શ્રીમાતાના પતિ-વાસુદેવ)ને કહ્યુ કે સત્યલોકથી આવીને બ્રાહ્મણહિતાર્થે આ નગર સ્થાપ્યુ છે તો જે સત્યયુગમા ધર્મારણ્ય તરીકે ખ્યાત હતુ તે ત્રેતામા સત્યમદિર તરીકે પ્રસિદ્ધ થશે ૮ ત્યારથી તે સત્યપુરી કહે

દ્વારવતી

૧ ભાગ્રિ ૩ ૧૨ કામાન્ સિષેવ દ્વારવત્યામ્ ॥
ભાગ્રે ૩૦ ૧ એત ઘોરા મહોત્પાતા દ્વારવત્યા યમકૃતવ ।

ધર્મારણ્યક્ષેત્ર

૧ સ્કધ્યા ૪૦ ૬૭
ધર્મારણ્ય કૃતયુગ ત્રેતાયા સત્યમદિરમ્ ।
દ્વાપરે વદભવન કલૌ મોહેરક સ્મૃતમ્ ॥
૨ સ્કધ્યા ૮ ૪૪
સૂર્યાદ્વિ ધર્મરાજ જજ્ઞે તનદ નિર્મિત પુરા ।
ધર્મેણ નિર્મિત દૃષ્ટ્વા ધર્મારણ્યમનુત્તમમ્ ।
ધર્મારણ્યમિદ પ્રોક્ત મયા સ્કન્દ પુણ્યદમ્ ॥

૩ ૨ ધ્યા ૬ ૧૮–૬૬
૪ , ૬ ૧૦૨–૫
૫ , ૬ ૧૧૪ ૭
૬ સ્કધ્યા ૧૦ ૨–૫
૭ , ૧૦ ૪૪–૬
૮ , ૧૧

વાઈ.[૯] પૂર્વે ધર્મેશ્વર, દક્ષિણ દિશાએ ગણપતિ, પશ્ચિમે સૂર્ય અને ઉત્તરે બ્રહ્માની સ્થાપના થઈ.[૧૦] શંભુની પશ્ચિમે રવિક્ષેત્ર.[૧૧] ધર્મારણ્યમાં અકુલ વૃક્ષ તળે બેસી તપ કરતી સંજ્ઞા સૂર્યને જોઈ વાયુ બની, સૂર્ય અશ્વ બન્યો, બંનેનો સંયોગ થયો અને ભૂતલ ઉપર અશ્વિન યુગલનો જન્મ થયો.[૧૨] અકુલની પાસે તેથી ત્યાં સ્થપાયેલા સૂર્યનું 'અકુલાર્ક' નામ પડ્યું.[૧૩] અશ્વની ખરી અફળાતાં કુંડ થયો તે રવિકુંડ. અને તે ભાગ અકુલવન.[૧૪] ધર્મારણ્યમાં વિષ્ણુએ પોતાનું અશ્વાનન અને બ્રહ્મએ શાર્દૂલમુખ જોવા તપ કર્યું. તીર્થમહિમાથી કૃષ્ણને પડેલાંનું મુખ મળ્યું. બ્રહ્માનું પાંચમું શાર્દૂલમુખ શિવે છેદ્યું. વિષ્ણુએ ત્યાં 'મુક્તેશ્વર'–'મોક્ષેશ્વર' સ્થાપી મોક્ષતીર્થ કર્યું[૧૫] દેવખાત-દેવસર.[૧૬] ચોમેર દેવમાતાઓની સ્થાપના.[૧૭] કર્ણાટ–કર્ણાટક નામનો દૈત્ય છૂપો આવીને દંપતીઓને વિઘ્નરૂપ થતો હતો તેથી લોક નાસવા લાગ્યું. માતંગીરૂપ ધારણ કરી શ્રીમાતાએ તેને હણ્યો. લોક પાછું આવીને વસ્યુ ને વર્ષે વર્ષે શ્રીમાતાનું પૂજન કરવા લાગ્યું.[૧૮] ઇન્દ્રસર અને ઇન્દ્રેશ્વર.[૧૯] જયંતેશ્વર.[૨૦] શિવતીર્થ.[૨૧] ધરા-ક્ષેત્ર.[૨૨] કુલદેવતાઓ અને અવટંકા (અટકો).[૨૩] દેવતાઓનું સ્થાપન.[૨૪] હજાર વર્ષ પછી લોહાસુરે ત્રાસ વર્તાવ્યો ને સૌ લોક નાઠા અને પાસેના નિર્જન એવા મુક્તારણ્યમાં નિવાસ કર્યો.[૨૫] વજિરૂ–ગામ.[૨૬] શંભુ-ગ્રામ.[૨૭] મંડલ.[૨૮] અડાલજ.[૨૯] બ્રહ્મારણ્યમાં માર્કંડેય સરસ્વતી લાવ્યા; તેને તટે દ્વારાવતી તીર્થ.[૩૦] ગોવત્સતીર્થ.[૩૧] તેની નૈર્ઋત્યે લોહયષ્ટિ–રુદ્રનું

---

૯ સ્કન્દાધ ૧૨.૧ સ્થાપિતં તત્તદાદ્યૈવ સત્યાભિજ્ઞા હિ સા પુરા ।

૧૦ ,, ૧૨.૨

૧૧ ,, ૧૩.૧

૧૨ ,, ૧૩.૪૮–૫૦

૧૩ ,, ૧૩.૮૦–૫

૧૪ ,, ૧૬.૫૦–૬૬

૧૫ ,, ૧૫.૪૩–૬૦

૧૬ ,, ૧૫.૫૭–૮૧

૧૭ ,, ૧૬.

૧૮ ,, ૧૮.૧–૬

૧૯ ,, ૧૯.૧

૨૦ ,, ૧૯.૩૩

૨૧ ,, ૨૦.૧

૨૨ સ્કન્દાધ ૨૦.૩૮

૨૩ ,, ૨૧.

૨૪ ,, ૨૨.

૨૫ ,, ૨૩.૨૭–૩૮

૨૬ ,, ૨૩.૩૬

૨૭ ,, ૨૩.૪૧

૨૮ ,, ૨૩.૪૩

૨૯ ,, ૨૩.૪૬
જુઓ અટાલજ

૩૦ ,, ૨૫.૧૦–૧

૩૧ ,, ૨૭.

રયભૃગુતિ તે દુર્લભતીર્થ[૩૨] ધર્મેશ્વ.[૩૩]–યમતીર્થ.[૩૪] ગવણ્યધ પછી બ્રહ્મરાક્ષસસત્યમાથી છૂટવા વસિષ્ઠને ઉત્તમ તીર્થ માટે પૂછતા તે રામને ધર્મારણ્ય બતાવે છે[૩૫] ગમ ગાડનિમ્પુર[૩૬] આવે છે ધર્મારણ્યમા પગે ચાલીને મધુવાસનક ગામે[૩૭] આવે છે સુવર્ણાને જમણે કાઠે હરિક્ષેત્ર અને ડાબે કાઠે ધર્મસ્થાન[૩૮] તેના વાયવ્ય ભાગમા સુવર્ણાને બને કાઠે ગમે રામેશ્વર અને કામેશ્વર સ્થાપ્યા[૩૯] ગતે ગમે મર્ડ નારીનુ કરુણ રુદન સાભળ્યુ[૪૦] તે ધર્મારણ્યક્ષેત્રની અધિષ્ઠાત્રી શ્રીમાતા હતી અને લોડાસુરે વિપ્રો અને વહ્નિદેવને ભગાડવાથી, તે રાક્ષસને દેવોએ માર્યો છતા, ગાર વગમથી કોઈ પાછુ આવતુ ન હતું તેથી રડતી હતી[૪૧] રામ બધાને પાછા બોલાવે છે અને દેવીએ સત્ય કર્યુ તેથી તે ગામે–સત્ય મદિર નામે નગર વસાવે છે[૪૨]–જીર્ણોદ્ધાર કરે છે,[૪૩] ધર્મારણ્યમા હરિક્ષેત્રમા ધર્મકૂપ[૪૪] પાસે દેવોનુ–નિમર્તિ વહ્નુ આવાહન કર્યુ તેમની ગિરિજેવા રથડિન ઉપર ગૃહશાલાઓ ને બ્રહ્મશાલાઓ રચી ગચરચીના સાથે બ્રાહ્મણોને આપી[૪૫] ત્રણનિધોને ૪૦૦૪ ગામો આપ્યા[૪૬] હનુમાનને રક્ષાર્થે સ્થાપ્યા[૪૭] ગમ ફરી ધર્મારણ્યની યાત્રા કરે છે તે મોહેરકપુર[૪૮] આવે છે યજ્ઞને અંતે સીતા પોતાના નામથી પુર સ્થાપવા કહેતા સીતાપુર[૪૯] સ્થાપે છે રામે મોહેરક આગળના ૧૨ ગામ વિદ્વાન બ્રાહ્મણને આપ્યા[૫૦] ત્યાથી રામ બીજા તીર્થે–કાશ્યપી નદીને તટે ધર્મારણ્યમા ગયા[૫૧] સીતાપુર સમેત સત્યમદિર સુધીના ૫૫ ગામ પોતે

---

૩૨ સ્કન્દપુ ૧૮

૩૩ ,, ૨૯ ૪૮

૩૪ ,, ૨૯ ૭૫

૩૫ ,, ૩૧

૩૬ ,, ૩૧ ૫૮

૩૭ ,, ૩૧ ૭૦

૩૮ ,, ૩૧ ૭૨–૩

૩૮ ,, ૩૧ ૭૬

૪૦ ,, ૩૧ ૭૮ ૮૫

૪૧ ,, ૩૨ ૨૦ ૨

જુઓ લોહાણા, લોહાટી.

૪૨ સ્કન્દપુ ૩૨ ૪૫–૫૬

૪૩ ,, ૩૩ ૧–૧૬

૪૪ ,, ૩૩ ૧૬

૪૫ ,, ૩૩ ૧૪–૨૬

૪૬ ,, ૩૩ ૨૭

૪૭ ,, ૩૩ ૫૩

૪૮ ,, ૩૫ ૧૦

૪૯ ,, ૩૫ ૨૩–૫

૫૦ ,, ૩૫ ૨૭

૫૧ ,, ૩૫ ૨૮–૯

નિર્માને ગમે બ્રાહ્મણોને આપ્યા.[૫૨] તે ૫૫ ગામના નામ.[૫૩] ૧ સીતાપુર;

૫૨ ૨૬શ્લોક ૩૫.—

सीतापुर श्रीक्षेत्र च मुगली मुद्गली तथा ॥ ३७
ज्येष्टला श्रेयस्थान च दतालो वटपत्रका ।
राज पुर कृष्णघाट देह लोह वनस्थनम् ॥ ३८
कोहेच चदनक्षेत्र थल च हस्तिनापुरम् ।
कर्पट कनजह्नवी वनोडपनफावली ॥ ३९
मोहोध शमोहोरली गोविदण थलत्यजम् ।
चारणसिद्ध सोदगीत्रा भाज्यज वटमालिका ॥ ४०
गोधर मारणज चैव मात्रमध्य च मातरम् ।
वलवती गधवती ईआम्ली च राज्यनम् ॥ ४१
रुपावली वहुधन छनौट वशज तथा ।
जायासरण पोतिमी च चित्रलेग तथैव च ॥ ४२
दुग्धावली हसावली च वैहोल चैलज तथा ।
नालावली आसावली सुहाली कामत परम् ॥ ४३

२६શ્લોક ૩૯ —

सीतापुर च श्रीक्षेत्र मगोडी च तथा स्मृता ।
ज्येठलोजस्तथा चैव शेरथा च तत परम् ॥ २५
छेदे तालो वनोडी च गोव्यदली तथैव च ।
कचोपली चैव कोहेच चदनस्तथा ॥ २६
थलग्रामश्च सोह च हाथज कपडवाणकम् ।
भजन्होरी च वनोडी च फीणा वगोल हणस्तथा ॥ २७
थलजा चारण सिद्धा भालजाश्च तत परम ।
महोवी आईया मलीआ गोधरी आमत परम ॥ २८
गाठमुहाली तथा चैव माणजा सानदीयास्तथा ।
आनन्दीया पाटडीअ टीकोलीया तत परम् ॥ २९
गभी धणीआ मात्रा च नातमोरास्तथैव च ।
वलोजा रात्यजाश्चैव रुपोला वोधणी च वै ॥ ३०
छनोटा जलुएवा च वासतडीआमत परम् ।
जायासणा गोतीया च चरणीया दुधीयास्तथा ॥ ३१
हालोला वेहोल च असाला नालाडास्तथा ।
वेहोलो सोहासीया च सहालीयास्तथैव च ॥ ३२

૫૩ ૨૬શ્લોક ૩૯ ૩૯

૨ શીલેન, ૩ મુદ્ગલી–મગોડી–મુદ્ગલ[૫૩]–મગોડોઆ,[૫૪] ૪ મુશલી–મોહોવી શીહોરિયા,[૫૬] ૫ જયેષ્ઠના–જયેષ્ઠેશ્વર–જયેષ્ઠેશ્વર,[૫૭] ૬ અયરથાન–શે ય, ૭ દતાલી–દેતાલી–દતાની,[૫૮] ૮ વટપત્ર–વનોડી–વટરથાન[૫૯] નડોદરા,[૬૦] ૯ ગોભ્ય દવી–ગોદળી,[૬૧] ૧૦ કૃષ્ણત્રાટ–કટા–કુટનાડી,[૬૨] ૧૧ ચનગ્યન–ચોપની–ચોખલી[૬૩]–વેખના,[૬૪] ૧૨ દહલોડ (દેહોતોડી)[૬૫]–દેહલોદ–દેદલોડીઆ,[૬૬] ૧૩ કોહેય, ૧૪ ચદન ક્ષેત્ર–ચદન–ચાચોદખ[૬૭]–ચાદણુગેડ,[૬૮] ૧૫ ચન–ચનગ્રામ ૧૬ મોઉત્રી[૬૯] ૧૭ હસ્તિનાપુર–હાચજ–હાથીજણ,[૭૦] ૧૮ કર્પટ–કપડવાણુક–કપડવણજ,[૭૧] ૧૯ જહ્નવી–જન્હોરી, ૨૦ વનોડ–વનોડી, ૨૧ કનકાવતી–રીચાંન–ટોણા[૭૨]–કણવાચન,[૭૩] ૨૨ ગોવિદણ[૭૪]–ગોલ દણ,[૭૫] ૨૩ ચલત્યજ,[૭૬]–ચલજ, ૨૪ ચારણસિદ્ધ–ચારણ સિદ્ધા–નારણસિદ્ધા[૭૭]–વારણ સિદ્ધા,[૭૮] ૨૫ ભાનુચજ–ભાચજ,[૭૯] ૨૬ મોહોધ–મહોવી[૮૦]–મોહોવી[૮૧] ૨૭ આર્ષ્યામવીઆ–ઈયાત્રીઆ[૮૨]–તિયાશ્રી,[૮૩] ૨૮ ગોધર–ગોધરી[૮૪] ૨૯ વટમાનિકા–વાકસુદાની–વાટસ્ત્રડાલ,[૮૫] ૩૦ મારણુજ–માણજ[૮૬] ૩૧ સાનદીયા–સાણદા[૮૭] ૩૨ આનન્દી,[૮૮] ૩૩ પાટીઅ–પાટડી,[૮૯]

---

૫૪ સ્કન્દાધ ૩૧ ૬૦
૫૫ ,, ૩૧ ૩૧
૫૬ , ૩૧ ૬૪
૫૭ ,, ૩૧ ૬૭
૫૮ , ૩૧ ૭૬
૫૯ , ૩૧ ૪૧
૬૦ , ૩૧ ૭૧
૬૧ ,, ૩૧ ૮૧
૬૨ , ૩૧ ૯૦
૬૩ , ૩૧ ૪૪
૬૪ , ૩૧ ૧૨
૬૫ ,, ૩૧ ૪૩ ૫
૬૬ , ૩૧ ૧૮
૬૭ ૩૧ ૪૫
૬૮ ,, ૩૧ ૧૦૮
૬૯ ૩૧ ૧૧૫
૭૦ ,, ૬૧ ૧૨૦
૭૧ , ૩૧ ૧૨૩
૭૨ સ્કન્દાધ ૩૧ ૪૫
૭૩ ,, ૩૧ ૧૩૭
૭૪ ,, ૩૧ ૧૨૨
૭૫ , ૩૧ ૪૫
૭૬ ,, ૩૧ ૪૬ ૧૪૫
૭૭ , ૩૧ ૪૬
૭૮ , ૩૧ ૧૪૫
૭૯ ,, ૩૧ ૪૭ ૧૫૫
૮૦ ,, ૩૧ ૧૫૧
૮૧ ,, ૩૧ ૪૭
૮૨ ,, ૩૧ ૪૭
૮૩ , ૩૧ ૧૬૪
૮૪ ,, ૩૧ ૪૭,૧૭૦
૮૫ ,, ૩૧ ૧૭૬
૮૬ , ૩૧ ૧૮૪
૮૭ ,, ૩૧ ૧૯૦
૮૮ , ૩૧ ૪૮,૧૯૪
૮૯ , ૩૧ ૪૮,૧૯૧

૩૪ ટીકોલી,[૯૦] ૩૫ ગભીરણી–ગભીધાણી,[૯૧] ૩૬ માતર–માત્રા,[૯૨] ૩૭ માનમધ્ય–નાતમોરા,[૯૩] ૩૮ બલવતી–વલોજ–બલોના,[૯૪] ૩૯ રાજ્યજ–રાત્યજ–રાજ્યજ,[૯૫] ૪૦ રૂપાવલી–રૂપોવા[૯૬] (?રૂપાલ), ૪૧ બહુધન–બોધણી, ૪૨ છત્રીટ–છત્રોટા,[૯૮] ૪૩ અલુ–બન,[૯૯] ૪૪ વશજ વાસતડી–વાસડી[૧૦૦]–વાસ તડી,[૧૦૧] ૪૫ જયાસરણ–જપાસણા–જસ્વા[૧૦૨]–જખાસણ,[૧૦૩] ૪૬ પેતિકી–ગોતીયા[૧૦૪]–ગીતા,[૧૦૫] ૪૭ ચિત્રવેખ–ચરણીયા[૧૦૬]–વરલીયા, ૪૮ દુગ્ધાનની–દુધીયા,[૧૦૭] ૪૯ હસાવની–હાલોલા–હોસો-ના[૧૦૮]–હાસોલાસ,[૧૦૯] ૫૦ વૈહોલ–વૈહોલા–વૈલોલા[૧૧૦]–વૈહાલા,[૧૧૧] ૫૧ આમાવલી–અસાલા,[૧૧૨] ૫૨ નાલાવની–નાલાડા–નાલોલા,[૧૧૩] ૫૩ દેહોવો–દેલોલા[૧૧૪]–દેહોલ,[૧૧૫] ૫૪ સૌદાસીયા–સોહાસીયા,[૧૧૬] ૫૫ સુહાલી–સહાલીયા[૧૧૭]–સુહાવીઆ[૧૧૮]–શીત વાડિયા[૧૧૯]

ચાતુર્વિદ્યોએ પાછા આવીને ગામ વસાવ્યા તે

શીવા, મંડોરા, એવડી, ગુદ્રાણા,[૧૨૦] કલ્યાણીયા, દેગામા, નાયકપુરા, ડલીઆ,[૧૨૧] કડોવ્યા, કોહાટોયા, હરડીયા, ભદુકીયા,[૧૨૨] સપ્રાણાવા, કદરામા, વાસરોવા, શરંડાવા,[૧૨૩] લોવાસણા, વારોવા, નાગનપુરા[૧૨૪]

---

૯૦ રકબાધ ૨૯ ૨૦૨
૯૧ ,, ૩૯ ૨૦૫
૯૨ ,, ૩૯ ૨૦૮
૯૩ ,, ૩૯ ૨૧૧
૯૪ ,, ૩૯ ૨૧૪
૯૫ ,, ૩૯ ૨૧૭
૯૬ ,, ૩૯ ૨૨૦
૯૭ ,, ૩૯ ૨૨૬
૯૮ ,, ૩૯ ૨૩૦
૯૯ ,, ૩૯ ૨૩૩
૧૦૦ ,, ૩૯.૪૨
૧૦૧ ,, ૩૯ ૨૩૭
૧૦૨ ,, ૩૯ ૪૯
૧૦૩ ,, ૩૯ ૨૪૦
૧૦૪ ,, ૩૯ ૨૪૪
૧૦૫ ,, ૩૯ ૪૯
૧૦૬ ,, ૩૯ ૫૦
૧૦૭ રકબાધ ૩૯ ૫૦ ૫૫૨
૧૦૮ ,, ૩૯ ૫૦
૧૦૯ ,, ૩૯ ૨૫૭
૧૧૦ ,, ૩૯ ૬૬
૧૧૧ ,, ૩૯ ૨૬૧
૧૧૨ ,, ૩૯ ૫૧ ૨૬૪
૧૧૩ ,, ૩૯ ૧૨,૨૬૬
૧૧૪ ,, ૩૯ ૨૭૦
૧૧૫ ,, ૩૯ ૨૬૯
૧૧૬ ,, ૩૯ ૫૨ ૨૭૧
૧૧૭ ,, ૩૯ ૨૭૩
૧૧૮ ,, ૩૯ ૫૩
૧૧૯ ,, ૩૯ ૫૪
૧૨૦ ,, ૩૯ ૨૭૮
૧૨૧ ,, ૩૯ ૨૭૬
૧૨૨ ,, ૩૯ ૨૮૦
૧૨૩ ,, ૩૯ ૨૮૧
૧૨૪ ,, ૩૯ ૨૮૨

નગર

વડનગર, પ્રાચીન આનર્તપુર, ચમત્કારપુર

નાગરખંડમાં આનર્તાધિપતિ ચમત્કાર રાજાએ નગર બનાવ્યું (૧૧૬૪) એવો ઉલ્લેખ છે ત્યાં તે શબ્દ સામાન્ય-પુરના-અર્થમાં લઈ શકાય એમ છે[૧] અને ત્યાં તે નગરનું નામ પણ ચમત્કારપુર આપવામાં આવ્યું છે પણ આગળ ૧૧૪૭૮મા તેજ સ્થળે 'નગર નામનું સ્થાન' બધાયાનો અસંદિગ્ધ ઉલ્લેખ છે, જે ચમત્કારપુર પોતે પાછળથી નગર' નામે ઓળખાયાનું સૂચવે છે ન (નહિ) ગર (વિષ) એવો મંત્ર બોલવાથી સર્પો ભાગી જશે એમ ભગવાને કહીને 'નગર' નામ આપ્યું[૨] નાગરોના સંબંધમાં નાગરખંડમાં 'નગર' સ્થાનનો નિર્દેશ આવ્યા કરે છે[૩]

જુઓ આનર્તપુર

નર્મદા

નદી બધા જ જૂના ગ્રંથોમાં તેનો ઉલ્લેખ થયો છે રેવા નામથી પણ જાણીતી છે.

નર્મદા ઋક્ષ પર્વતના મૈકલ ભાગમાંથી નીકળે છે (જેમાંથી શોણ પણ નીકળે છે) અને તેથી મૈકલસુતા પણ કહેવાય છે, જ્યારે રેવા વિન્ધ્યપર્વતના અમરકંટકમાંથી નીકળે છે, અને માડવા નજીક મળે છે

નગર

૧ જુઓ દ્વારકાક્ષેત્ર ૧૪ ૧૫

૨ સ્કંદ ૧૧૪ —

ગર વિષમિતિ પ્રોક્ત ન તત્રાસ્તિ ચ સાંપ્રતમ ॥ ૭૬
અદ્યપ્રભૃતિ તસ્યાત્ર નગરાખ્ય ધરાતલે ।
ભવિષ્યતિ સુવિખ્યાત તવ કીર્તિવિવર્ધનમ્ ॥ ૭૮

વળી જુઓ સ્કંદ ૧૯૯ —

સર્પાણામ્ ગરનાશનાત્ ॥ ૧૦૭
નગરત્વ તતો જાત ચમત્કારપુરસ્ય તુ ॥ ૧૦૮

૩ દા ત સ્કંદ ૧૭૬ ૩ તસ્યૈનમ્ નગરસ્થાન ।

અને પછીથી નદી મને નામે ઓળખાય છે[૧] (જુઓ રેવા)

પેરિપ્લસમા Nammadus ના મુખ ઉપર મારિગાઝા(ભરૂચ) છે એમ કહ્યું છે.[૨] ટોલેમી Namados(-des) નામ આપે છે[૩]

સ્કંદના આવન્ત્યખંડમાનો રેવાખંડ નર્મદા અને તેના કિનારાપરના તીર્થોનું સવિસ્તર વર્ણન આપે છે —

ઉદ્ભવ–[૪] પૂર્વે શિવ ઉમાની સાથે ઋક્ષશૈલ ઉપર તપ તપતા હતા તાપને લઈને શરીરમાથી સ્વેદ ઉદ્ભવ્યો અને તે ગિરિને જળ બગોળ કરવા લાગ્યો તેમાથી નદી બની તેણે સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરીને સત્યયુગમા રુદ્રનું આરાધન કર્યું શિવે પ્રસન્ન થઈને વર માગવા કહ્યું તેણે પોતાને અક્ષયા અને પુણ્યા બનાવવાનુ માગ્યુ, અર્થાત્ મહાપ્રલયમા સૌ સ્થાવરજંગમનો નાશ થાય ત્યારે પણ પોતે અક્ષય રહે અને ઉત્તરમા જેવી ગંગા છે તેવી અહી પોતે દક્ષિણગંગા બનીને મહાપાતકનાશિની થવાને એમ જે વરદાન માગી નર્મદા રુદ્રસમુદ્ભુતા, અયોનિજા ગણાય છે અક્ષયા અને અ–મૃતા પણ ગણાય છે

નર્મદાનાં પદર નામ—આ ગંગા તે પદર સ્રોતથી દશે દિશાને જળબમોળ કરતી વહે છે એમ કહી પદર નામ આપ્યા છે[૫] શોણ, મહાનદ, નર્મદા સુરસા, મંદાકિની, દશાર્ણા, ચિત્રકૂટા, તમસા, વિદશા, કરભા, યમુના, ત્રિનોત્પના, વિપાશા, રંજના અને વાલુવાહિની

આ બધી જ રુદ્રસંભવા–શિવમાથી ઉત્પન્ન થયેલી, ઋક્ષપર્વતના પાદમાથી પ્રસવેલી છે

ઉપરાંત, ત્રિકૂટા(કદાચ ચિત્રકૂટાનું રૂપાન્તર) વૈષ્ણવી, મદંતી કૃપા, રેવા, વિપાપા, વિમના, વાયુવાહિની એ નામો પણ છે[૬]

નર્મદા નામ શા માટે?–[૭] પૂર્વકલ્પમા શિવ ઉમા સાથે ક્રીડા કરતા હતા ત્યારે શંભુના ઉરસ્થલ ઉપર ઉમાકુચવિમર્દનને કારણે સ્વેદમાંથી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ (રુદ્રસ્વેદમાથી એનો આ બીજો ઉદ્ભવ) તેનોકુચને પોતાના રૂપ વડે ઉન્મત્ત કરતી તે પરિભ્રમણ કરવા માંડી મોહિત થયેલા દૈત્યો તેનો પીઠો પકડવા લાગ્યા તન અને તેજ જોનામા વધુ હશે

નર્મદા	૪	ગાઉ	૪
૧ રીં પૃ૦ ૪૨.	૫	'	૪૪૨૮
૨ પેરિ કડિકા ૪૨, પૃ૦ ૩૮	૬	"	૫૬
૩ ટો પૃ૦ ૩૮, ૧૦૨	૭	"	૫

તે તેને પાછળ એમ શિવે કહ્યું દેવાસુરો જ્યાની સમીપ દોડ્યા તેમની નજર આગળ તે અંતર્ધાન થઈ ગઈ ફરી તેમણે તેને દૂર જોઈ નહિ ચાર, દસ કે સો યોજન દૂર જ્યાં જ્યાં તે નજરે પડી ત્યાં તેઓ દોડી પહોંચતા શત યોજન, સહસ્ર યોજન, શતસહસ્ર યોજન દૂર તે દેખાતી આગળ પાછળ, દિશાઓમા વિદિશાઓમા, એમરૂપે અનેકરૂપે દેવદાનવો તેને જોતા પણ તે જ્યાને પામી શકયુ નહિ ઉમાની સાથે શિવ ફરી ફરી મોટેથી હસી જ્યા ગણો તાલમા નૃત્ય કરી રહ્યા ત્યા તો અક્ષ રમાત્ તે કન્યા શંકરની સમીપ દેખાઈ વિસ્મય પામેના દેવો જો કે પાછા વળ્યા વિનાપ્રાણિએ આ ઉપ થી તેમને નર્મ(વિનોદ) આપ્યો તેથી તેનુ નામ નર્મ–દા પાડ્યુ (૧) રવરૂપમા હોના એવા શિવ ભૂમિ ઉપર હારય પામ્યા તેથી તે નર્મદા ગણાઈ (૨) સાતે કલ્પોના ક્ષયપ્રસંગે તે મરી નહિ (ન મૃતા) તેથી પણ તે નર્મદા કહેવાઈ શિવે આ કન્યા સમુદ્રને દીધી

રેવા શા માટે ? ખ. ૨૨ કરતી વહે છે માટે [૮]

જોવી નહી–અ ૫ ૧૧ મા નર્મદાને પુરાણનો વૈષ્ણવી શા માટે કહે છે એના પ્રશ્નથી તે વૈષ્ણવી ગણાતી હોવાનુ સૂચવાય છે પણ આગળ કહ્યું છે કે એક જ નદી ગંગા રેવા અને સરસ્વતી નામે ઓળખાય છે તેમા ગંગા વૈષ્ણવી રેવા શિવા અને સરસ્વતી તે ઘોરી મૂર્તિ છે

અમરકંટ–અમરોના(દેવોના) કંઠ(શરીર) ઉપર હસતે મોઢે નર્મદા નાચી તે પરથી–અમરોના કંઠથી વીંટાયેલ તે પર્વત અમરકંટક કહેવાયો [૧૦] ત્યા મરણથી અનિવૃત્તિકા ગતિ ત્યાથી પડીને મરે તેની આગળ પાતાળ મા ત્રણ હજાર કન્યાઓ હાજર રહે અગ્નિપ્રવેશ કરે તે સ્વર્ગ પામે તેને તીરે સમય થયે વૃક્ષો પડે તે નર્મદાનીરના સ્પર્શથી પરમગતિને

---

૮ ઇકત્યારે ૬ ૨૭ ૮

૯ " ૬ ૪૫ ૮

૧૦ ' ૧૫ --

अमराणा कंठ तुगे नृत्यति हसितानना ।
अमरा दनता प्रोक्ता शरीर कटमुच्यते ॥ ११
तै कंठैरावृतो यस्मात् पर्वतोऽय नृपोत्तम ॥ १६

પામે છે[૧૧] પર્વતની પ્રદક્ષિણા કરે તેને પૌણ્ડરીકયજ્ઞનું ફળ મળે.[૧૨] તે પર્વત પરના તીર્થો[૧૪] —જ્વલેશ્વર(ધરો), દારુવન, ચરુકાસંગમ, ચરુકેશ્વર, દારુકેશ્વર, વ્યતીપાતેશ્વર, પાતાલેશ્વર અને એમ અમરેશ્વરની પાસે વરુણેશ્વર આદિ ૧૦૮ લિંગો. નર્મદાને ઉત્તર કિનારે છે. માધાતૃપુર પામે સિદ્ધેશ્વર ને યમેશ્વર, ઓમ્કારના પૂર્વભાગમાં કેદાર, જ્વલેશ્વર, સપ્તમ ઋષિ, રુદ્રાષ્ટક, સાવિત્ર સોમતીર્થ, એ સ્થાનો નર્મદાને દક્ષિણ કિનારે છે,

કપિલા—નર્મદાની દક્ષિણે[૧૫] પૂર્વે દાક્ષાયણી શૂલપાણિ સાથે નર્મદા નીરમાં ક્રીડા કરી રહ્યા પછી તેનું મેઘધનુષ્યરંગી સ્નાનવસ્ત્ર અનુચરીઓએ નીચોવ્યું દેવીના અંગરાગના સંયોગથી વસ્ત્રમાંથી કપિલ પાણી ટપક્યું તે પરથી તે નદી રંગે ને નામે કપિલા કરી[૧૫] તે વિશલ્યા પણ કહેવાય છે દૈત્યો સામે દેવો લડ્યા ને જીત્યા પણ તેમાં નર્મદાનો પુત્ર જે બહુ ઘવાયો હતો તે માતાને મળવા ગયો માતાએ તેને લઈને કપિલાહ્રદમાં પ્રવેશ કર્યો, જેથી તેના શલ્ય નીકળી ગયા —તે વિશલ્ય બન્યો, એ પરથી વિશલ્યા નામ થયું[૧૬] ત્રિશંકરણી પણ કહે છે.[૧૭] વિશલ્યાસંગમમાહાત્મ્ય.[૧૮]

કરનર્મદા (કરમર્દા)[૧૯]સંગમ—વિષ્ણુએ ચક્ર ઉપાડતા પડેલા હાથ ઘસતા સ્વેદમાંથી ઉપજેલી નદીનો રેવાથી સંગમ[૨૦] નીલગંગાનો સંગમ[૨૧] અપ્સરેશ્વરતીર્થ.[૨૨] જ્વાલેશ્વર—જ્વાળા નદી શિવે ત્રિપુરદહન પછી શિવને શરણે આવેલા બાણ પર પ્રસન્ન થઈ બાણપુરને હારવા માટે નિર્મી (જે રેવાને મળી) ત્યાં[૨૩] શક્રેશ્વર કુશાવર્ત, જ્વલકુંડ, હંસતીર્થ, અંબરીષતીર્થ, મહાકાલેશ્વર, માતૃકેશ્વર, એ તીર્થો રેવાને દક્ષિણ તટે છે[૨૪] ભૈરવ ને ચપલેશ્વર ઉત્તર તટે છે[૨૫]

કાવેરી—કાવેરીનર્મદાસંગમ[૨૬] ચક્રપાણીશ્વરતીર્થ, કુબેરેશ્વરતીર્થ,

---

૧૧ રેકાર્ડ ૨૧૪૫૫૧ પતનઅંગે મ ૧૮૬૨૫૬
૧૨ મ ૧૮૮૯૩
૧૩ રેકાર્ડ ૨૧૨૧૮
૧૪ ,, ૨૧૨૧૫૫
૧૫ , ૨૧૭૧૭૮
૧૬ ,, ૨૭૦
૧૭ કુઉ ૨૭૮, મ ૧૮૬૪૩૪
૧૮ રેકાર્ડ ૨૩
૧૯ રેકાર્ડ ૨૨૯૨૭
૨૦ ,, ૨૪
૨૧ , ૨૫
૨૨ , ૨૨૯૨૪
૨૩ ' ૨૮.
૨૪ ,, ૨૮૧૩૭૪૦
૨૫ ,, ૨૮.૧૪

વારાહીસંગમ, ચંડેશ્વર, ઐરડેશ્વર, પિતૃતીર્થ, ઔંકારતીર્થ, ઝાકદ્રુતીર્થ, જંબુકેશ્વરતીર્થ, સાગ્નવતતીર્થ, કપિલેશ્વરતીર્થ, દૈત્યમૂદનતીર્થ, ચક્રતીર્થ, વામનતીર્થ, અશોકવનિકાતીર્થ, મતંગાશ્રમ, અગ્નીશ્વરતીર્થ, મતંગેશ્વરતીર્થ, મૃગવન, અંગારગર્ત, સંગમ, અંગારેશ્વર, ગોવન, કુબ્જાસંગમ, કુબ્જેશ્વરતીર્થ, સિદ્ધામ્રકતીર્થ, પૂર્ણદ્વીપતીર્થ, દિવ્ય ગર્જાસંગમ, દ્વીપેશ્વરતીર્થ, યજ્ઞેશ્વરતીર્થ, માંડવ્યાશ્રમતીર્થ, વિશોકાસંગમ, વાગીશ્વરતીર્થ, વાયુસંગમ, સહસ્રાવર્તકતીર્થ, સૌગંધિકતીર્થ, સરસ્વતીસંગમ, ઈશાનતીર્થ, દેવતાત્રયતીર્થ, શૂલખાતતીર્થ, ખટ્વાંગતીર્થ, શાંકરતીર્થ, સૌમ્યતીર્થ, સપ્તસારસ્વતતીર્થ, કપાલમોચન તીર્થ, આગ્નેયતીર્થ, અદિતીશતીર્થ, વાગ્રહતીર્થ, દેવપત્તનતીર્થ, દીર્ઘિકેશતીર્થ, વિષ્ણુતીર્થ, યોગ્યતીર્થ, વરુણેશતીર્થ, મારુતતીર્થ, યોગેશતીર્થ રોહિણીતીર્થ.[૨૭] દારુતીર્થ.[૨૮] બ્રહ્મવર્તતીર્થ.[૨૯] પદ્મેશ્વરતીર્થ [૩૦] અગ્નિતીર્થ.[૩૧] રવિતીર્થ.[૩૨] મેઘનાદતીર્થ.[૩૩] દેવતીર્થ.[૩૪] નર્મદેશ્વરતીર્થ.[૩૫] કપિલાતીર્થ.[૩૬] કરંજેશ્વરતીર્થ.[૩૭] કુણ્ડેશ્વરતીર્થ.[૩૮] વિષ્મલેશ્વરતીર્થ.[૩૯] વિમલેશ્વરતીર્થ.[૪૦] શૂલભેત્તીર્થ:[૪૧] ભૃગુશૈલ પર, અંધકને નમાવ્યા બાદ તેની વિનવણીથી શિવે શૂલથી પૃથ્વીને રસાતલ સુધી વીંધી દેવોએ સરસ્વતીનું આવાહન કરી તેને ત્યાં વહાવી. પુષ્કરિણીસંગમ અને આદિત્યેશ્વરતીર્થ.[૪૨] શક્રતીર્થ.[૪૩] કરોડીશ્વરતીર્થ.[૪૪] (કરોડીશ્વર) [૪૫] કુમારેશ્વરતીર્થ.[૪૬] અગસ્ત્યેશ્વરતીર્થ.[૪૭] આનંદેશ્વરતીર્થ.[૪૮]

---

૨૬ રૂકઆરે ૨૯
૨૭ " ૧૩૦ ૨૭૪૩
૨૮ " ૩૦ ૩૬
૨૯ " ૩૧
૩૦ " ૩૨.
૩૧ " ૩૩ ૧૨૭
૩૨ " ૩૪.
૩૩ " ૩૫
૩૪ " ૩૭ ૧૨-૧૮
૩૪ ,, ૩૭.
૩૫ ,, ૩૮.
૩૬ ,, ૩૯
૩૭ રૂકઆરે ૪૦.
૩૮ ,, ૪૧.
૩૯ ,, ૪૨.
૪૦ ,, ૪૩
૪૧ ,, ૪૪ થી ૫૮.
૪૨ ,, ૫૯,૬૦.
૪૩ ,, ૬૧.૧૩૮
૪૪ ,, ૬૨
૪૫ ,, ૧૩૦.૫૨
૪૬ ,, ૬૩
૪૭ ,, ૬૪.
૪૮ ,, ૬૫.

માતૃતીર્થ.૪૯ લુકેશ્વરતીર્થ.૫૦ ધનદતીર્થ ૫૧ મંગલેશ્વરતીર્થ ૫૨ મોક્ષનદીસંગમ, મોક્ષતીર્થ, ઊલૂકતીર્થ, સંગમેશ્વર, ભીમકુલ્યાસંગમ, માર્કંડેશ્વરતીર્થ, ઇંદ્રેશ્વરતીર્થ, વ્યાસેશ્વરતીર્થ, વૈદ્યનાથતીર્થ, કેદારતીર્થ, મુંડેશતીર્થ, ચૌરતીર્થ, અનુદુહીસંગમ, ભીમાર્જુનતીર્થ, ધર્મેશ્વરતીર્થ, જટેશતીર્થ, મણિનદીસંગમ, તિલકેશ્વરતીર્થ, ચંદ્રેશતીર્થ, અશ્વતીસંગમ.૫૩ રવિતીર્થ ૫૪ કામેશ્વરતીર્થ.૫૫ મણિનાગેશ્વરતીર્થ.૫૬ ગોપારેશ્વરતીર્થ.૫૭ ગૌતમેશ્વરતીર્થ.૫૮ શંખચૂડતીર્થ.૫૯ પાગેશ્વરતીર્થ.૬૦ (પાગશરીતીર્થ.)૬૧ ભીમેશ્વરતીર્થ.૬૨ નારદેશ્વરતીર્થ ૬૩ દધિસ્કંદતીર્થ, મધુસ્કંદતીર્થ.૬૪ નંદિકેશ્વરતીર્થ.૬૫ વરુણેશ્વરતીર્થ ૬૬ વહ્નિતીર્થ, કૌબેરતીર્થ.૬૭ હનુમતેશ્વરતીર્થ ૬૮ કપિતીર્થ, રામેશ્વર તીર્થ, લક્ષ્મણેશ્વરતીર્થ, કુબ્જેશ્વરતીર્થ.૬૯ સોમનાથતીર્થ.૭૦ પિંગલેશ્વરતીર્થ.૭૧ ઋણત્રયમોચનતીર્થ.૭૨ કપિલેશ્વરતીર્થ.૭૩ પૂતિકેશ્વરતીર્થ ૭૪ જલશાયિતીર્થ.૭૫ મેધેશ્વરતીર્થ, મત્સ્યકેશતીર્થ, અપ્સરાહ્રદતીર્થ, નારાયણતીર્થ, ચંડિકાતીર્થ, ગંગેશ્વરતીર્થ, નગ્નનારાયણતીર્થ, નલેશ્વરતીર્થ ૭૬ ચંડાદિત્યતીર્થ ૭૭ યમહાસ્યતીર્થ ૭૮ કપર્દિકોડીતીર્થ.૭૯ નંદિતીર્થ.૮૦ નારાયણતીર્થ ૮૧ કોટી

---

૪૯ સરખાવો ૬૬
૫૦ ,, ૬૭
૫૧ ,, ૬૮
૫૨ ,, ૬૯.
૫૩ ,, ૨૩૦ ૫૦ ૫૮
૫૪ ,, ૭૦
૫૫ ,, ૭૧
૫૬ ,, ૭૨
૫૭ ,, ૭૩.
૫૮ ,, ૭૪
૫૯ ,, ૭૫
૬૦ ,, ૭૬.
૬૧ ,, ૨૩ ૫૧
૬૨ ,, ૭૭
૬૩ ,, ૭૮.
૬૪ ,, ૭૯.
૬૫ ,, ૮૦.
૬૬ સરખાવો ૮૧
૬૭ ,, ૮૨ ૧૩૩
૬૮ ,, ૮૩.
૬૯ ,, ૮૪
૭૦ ,, ૮૫
૭૧ ,, ૮૬
૭૨ ,, ૮૭
૭૩ ,, ૮૮
૭૪ ,, ૮૯.
૭૫ ,, ૯૦
૭૬ ,, ૨૩૦ ૫૯–૬૩
૭૭ ,, ૯૧
૭૮ ,, ૯૨.
૭૯ ,, ૯૩.૧૧૧
૮૦ ,, ૯૪.
૮૧ ,, ૯૫.

શ્વર તીર્થ.૮૩ વ્યાસતીર્થ.૮૩ પ્રભાસેશ્વર.૮૪ (પ્રભાતીર્થ).૮૫ વાસુકીશ (અથવા નાગેશ્વર) તીર્થ.૮૬ માર્કંડેશ્વરતીર્થ.૮૭ સંકર્ષણતીર્થ.૮૮ મન્મથેશ્વરતીર્થ.૮૯ એરંડીસંગમતીર્થ.૯૦ સુવર્ણશિલા૯૧ (–સ્વર્ણશલાકા) તીર્થ.૯૨ કરંજસંગમ.૯૩ કામદતીર્થ.૯૪ ભરૂડારીતીર્થ.૯૫ રોહિણી-સોમનાથતીર્થ.૯૬ ચક્રતીર્થ.૯૭ ધૌતપાપતીર્થ.૯૮ સ્કંદતીર્થ.૯૯ આમિરસ (–અમિરસ) તીર્થ.૧૦૦ કોટિતીર્થ.૧૦૧ કનકેશતીર્થ, ચનસૂયકતીર્થ, અંબિકેશ્વરતીર્થ, ભારતેશતીર્થ, નાગેશતીર્થ, મુકુટેશતીર્થ, સૌભાગ્યસુંદરીતીર્થ, ઉત્તરેશ્વરતીર્થ, ભોગેશ્વરતીર્થ, કેદારતીર્થ, નિષ્કલંકતીર્થ, કોટવીસંગમ.૧૦૨ અયોનિસંભવતીર્થ.૧૦૩ અંગારકતીર્થ.૧૦૪ પાંડુતીર્થ.૧૦૫ નિલોચનતીર્થ.૧૦૬ ઇન્દ્રતીર્થ.૧૦૭ કંબુકેશ્વરતીર્થ.૧૦૮ ચંદ્રદાસ(સોમનાથ)તીર્થ.૧૦૯ કોહનતીર્થ.૧૧૦ કર્મદેશ્વરતીર્થ.૧૧૧ નર્મદેશ્વરતીર્થ૧૧૨ રવિતીર્થ.૧૧૩ અગ્નિતીર્થ.૧૧૪ ભૃકુટેશ્વરતીર્થ.૧૧૫ ધ્વજતીર્થ.૧૧૬ દેવતીર્થ.૧૧૭ નાગેશ્વરતીર્થ.૧૧૮ આદિત્યારાહતીર્થ.૧૧૯

---

૮૨ સ્કંઆરે ૯૬.
૮૩ ,, ૯૭.
૮૪ ,, ૯૮.
૮૫ ,, ૨૩૦.૬૪
૮૬ ,, ૯૯.
૮૭ ,, ૧૦૦.
૮૮ ,, ૧૦૧.
૮૯ ,, ૧૦૨.
૯૦ ,, ૧૦૩.
૯૧ ,, ૧૦૪.
૯૨ ,, ૨૩૦.૬૬
૯૩ ,, ૨૩૦ ૬૪
૯૪ ,, ૧૦૬
૯૫ ,, ૧૦૭.
૯૬ ,, ૧૦૮.
૯૭ ,, ૧૦૯.
૯૮ ,, ૧૧૦ ,૧૮૪.
૯૯ ,, ૧૧૧.
૧૦૦ ,, ૧૧૨.
૧૦૧ ,, ૧૧૩.
૧૦૨ સ્કંઆરે ૨૩૦.૬૫
૧૦૩ ,, ૧૧૪.૧૨૬
૧૦૪ ,, ૧૧૫.
૧૦૫ ,, ૧૧૬.
૧૦૬ ,, ૧૧૭.
૧૦૭ ,, ૧૧૮.
પરંતુ ૧૮.૭૩ વમ્બોવિકેશ્વર આપે છે.
૧૦૮ ,, ૧૨૦.
૧૦૯ ,, ૧૨૧.;૧૯૦.
૧૧૦ ,, ૧૨૨.
૧૧૧ ,, ૧૨૩.
૧૧૨ ,, ૧૨૪.
૧૧૩ ,, ૧૨૫.
૧૧૪ ,, ૧૨૬.
૧૧૫ ,, ૧૨૮.
૧૧૬ ,, ૧૨૯.
૧૧૭ ,, ૧૩૦.
૧૧૮ ,, ૧૩૧.
૧૧૯ ,, ૧૩૨.

કૌમેર(કૌબિર્ય) તીર્થ, વરુણતીર્થ, યમતીર્થ, વાયુતીર્થ.૧૨૦ રામેશ્વર-તીર્થ.૧૨૧ સિદ્ધેશ્વરતીર્થ ૧૨૨ અહલ્યાતીર્થ ૧૨૩ દર્ભેશ્વરતીર્થ.૧૨૪ શક્રતીર્થ ૧૨૫ સ્કાદતીર્થ, પ્રાહ્મતીર્થ, કપાલેશ્વરતીર્થ, કપિલેશતીર્થ, પ્રભાસનીર્થ, વાલુકેશતીર્થ, ગૌતમેશ્વરતીર્થ, કુશવનેશ્વરતીર્થ, કપર્દીશ-તીર્થ, સાગરેશતીર્થ, ધૌરાદિત્યતીર્થ, ભુગ્વીશ્વરતીર્થ, દશાશ્વમેધિકતીર્થ, આશાપૂરાતીર્થ.૧૨૬ મોમતીર્થ.૧૨૭ નન્દાહ્રદ ૧૨૮ તાપેશ્વરતીર્થ.૧૨૯ રુકિમણીતીર્થ.૧૩૦ યોજનેશ્વરતીર્થ.૧૩૧ દ્વાદશીતીર્થ.૧૩૨ શિવતીર્થ.૧૩૩ અસ્માહ્રકતીર્થ.૧૩૪ સિદ્ધેશ્વરતીર્થ ૧૩૫ મંગલેશ્વરતીર્થ.૧૩૬ લિંગેશ્વર તીર્થ.૧૩૭ કુસુમેશ્વરતીર્થ ૧૩૮ શ્વેતવાગહ્રતીર્થ ૧૩૯ ભાર્ગલેશ્વર-તીર્થ ૧૪૦ આદિત્યેશ્વરતીર્થ ૧૪૧ કલકલેશ્વરતીર્થ.૧૪૨ શુમ્ભતીર્થ.૧૪૩ હુંકારસ્વામિતીર્થ.૧૪૪ સંગમેશ્વરતીર્થ.૧૪૫ અનરકેશ્વરતીર્થ.૧૪૬ મોક્ષ-તીર્થ.૧૪૭ સર્પતીર્થ.૧૪૮ ગોપેશ્વરતીર્થ.૧૪૯ નાગતીર્થ.૧૫૦ સાવીરે-શ્વરતીર્થ.૧૫૧ સિદ્ધેશ્વરતીર્થ.૧૫૨ માર્કંડેશ્વરતીર્થ.૧૫૩ અકૂરેશ્વર-તીર્થ.૧૫૪ વૈષ્ણવતીર્થ, ચક્રતીર્થ, ગમકેશવતીર્થ, જયવારાહતીર્થ, અગારેશ્વર-તીર્થ, પગારેશ્વરતીર્થ, કુડલેશ્વરતીર્થ, ન્યકુવારાહતીર્થ, અક્રોધતીર્થ,

---

૧૨૦ સ્કઆરે ૧૩૩.
૧૨૧ „ ૧૩૪
૧૨૨ „ ૧૩૫ ૧૨૦.
૧૨૩ „ ૧૩૬
૧૨૪ „ ૧ ૭.
૧૨૫ „ ૧૩૮.
૧૨૬ „ ૧૩૦ ૭૦-૬
૧૨૭ „ ૧૩૯
૧૨૮ „ ૧૪૦
૧૨૯ „ ૧૪૧
૧૩૦ „ ૧૪૨
૧૩૧ „ ૧૪૩
૧૩૨ „ ૧૪૪
૧૩૩ „ ૧૪૫.
૧૩૪ „ ૧૪૬.
૧૩૫ „ ૧૪૭.
૧૩૬ „ ૧૪૮.
૧૩૭ સ્કઆરે ૧૪૯
૧૩૮ „ ૧૫૦
૧૩૯ „ ૧૫૧.
૧૪૦ „ ૧૫૨
૧૪૧ „ ૧૫૩
૧૪૨ „ ૧૫૪.
૧૪૩ „ ૧૫૫, ૧૫૬.
૧૪૪ „ ૧૫૭
૧૪૫ „ ૧૫૮
૧૪૬ „ ૧૫૯
૧૪૭ „ ૧૬૦.
૧૪૮ „ ૧૬૧
૧૪૯ „ ૧૬૨.
૧૫૦ „ ૧૬૩
૧૫૧ „ ૧૬૪.
૧૫૨ „ ૧૬૫, ૧૬૬.
૧૫૩ „ ૧૬૭.

મધુમતીસંગમ, નદીત્રિતયસંગમ, અનેકેશ્વરતીર્થ, શતેંશતીર્થ, કાવેરી-સંગમ, ઉદંબરીસંગમ, સાંબાદિત્યેશ્વરતીર્થ, ત્રૈવિક્રમતીર્થ, વિશ્વરૂપતીર્થ, નારાયણતીર્થ, મૃક્ષશ્રીપતિતીર્થ, ચૌક્ષશ્રીપતિતીર્થ, સિદ્ધેશ્વરીતીર્થ, રૌપ્ય-વાયનતીર્થ, વૃષઘાતતીર્થ, ધૂતેશ્વરીસંગમ, કનકેશ્વરીતીર્થ, કંઠેશતીર્થ, અટ્ટહાસતીર્થ, ભૂર્ભુવેશ્વરતીર્થ, વાલખિલ્યેશ્વરતીર્થ, મચ્છકેશ્વરતીર્થ.[૧૫૫] માંડવ્યતીર્થ.[૧૫૬] શુદ્ધેશ્વરતીર્થ.[૧૫૭] ગોપેશ્વરતીર્થ.[૧૫૮] કપિલેશ્વર-તીર્થ.[૧૫૯] પિંગલેશ્વરતીર્થ.[૧૬૦] ભૂતીશ્વરતીર્થ.[૧૬૧] ગંગાવાહકતીર્થ.[૧૬૨] ગૌતમેશ્વરતીર્થ.[૧૬૩] દશાશ્વમેધતીર્થ.[૧૬૪] ભૃગુકચ્છતીર્થ.[૧૬૫] કેદારે-શ્વરતીર્થ.[૧૬૬] ધૌતપાપેશ્વરતીર્થ.[૧૬૭] ઋણમોચનતીર્થ.[૧૬૮] કનખલેશ્વર-તીર્થ.[૧૬૯] કાલાગ્નિરુદ્રતીર્થ.[૧૭૦] શાલ્વગ્રામતીર્થ.[૧૭૧] ઉદીર્ણવારાહ-તીર્થ.[૧૭૨] ચંદ્રહાસતીર્થ.[૧૭૩] દ્વાદશાદિત્યતીર્થ.[૧૭૪] શ્રીપતિતીર્થ.[૧૭૫] મૂલસ્થાનતીર્થ.[૧૭૬] ગણેશ્વરતીર્થ.[૧૭૭] આશ્વિનતીર્થ.[૧૭૮] સાવિત્રી-તીર્થ.[૧૭૯] દેવતીર્થ.[૧૮૦] શિખિતીર્થ.[૧૮૧] કોટિતીર્થ.[૧૮૨] ભૃગુતીર્થ (પૈતામહતીર્થ).[૧૮૩] કુકુરીતીર્થ.[૧૮૪] દશકન્યાતીર્થ.[૧૮૫] સ્વર્ણબિંદુ-તીર્થ.[૧૮૬] ઋણમોચનતીર્થ.[૧૮૭] પુષ્કલીતીર્થ, ભારભૂતિ (ભારેશ્વર)

---

૧૫૪ સરખાવો ૧૬૮.
૧૫૫ " ૨૩૦.૭૪-૬૬
૧૫૬ " ૧૬૯ થી ૧૭૨.
૧૫૭ " ૧૭૩.
૧૫૮ " ૧૭૪.
૧૫૯ " ૧૭૫
૧૬૦ " ૧૭૬.
૧૬૧ " ૧૭૭.
૧૬૨ " ૧૭૮
૧૬૩ " ૧૭૯
૧૬૪ " ૧૮૦.
૧૬૫ " ૧૮૧ ૧૮૭.
૧૬૬ " ૧૮૩.
૧૬૭ " ૧૮૪.
૧૬૮ " ૧૮૫.
૧૬૯ " ૧૮૬.
૧૭૦ " ૧૮૭.
૧૭૧ સરખાવો ૧૮૮.
૧૭૨ " ૧૮૯.
૧૭૩ " ૧૯૦.
૧૭૪ " ૧૯૧.
૧૭૫ " ૧૯૨. થી ૧૯
૧૭૬ " ૧૯૭.
૧૭૭ " ૧૯૮.
૧૭૮ " ૧૯૯.
૧૭૯ " ૨૦૦.
૧૮૦ " ૨૦૧.
૧૮૧ " ૨૦૨.
૧૮૨ " ૨૦૩.
૧૮૩ " ૨૦૪.
૧૮૪ " ૨૦૫.
૧૮૫ " ૨૦૬.
૧૮૬ " ૨૦૭.
૧૮૭ " ૨૦૮.
૧૮૮ " ૨૦૯.

પુંખતીર્થ.[૧૮૯] મુંડિનીર્થ.[૧૯૦] એકશાલડિંડિમેશ્વરતીર્થ.[૧૯૧] આમલેશ્વરતીર્થ.[૧૯૨] શ્રીકપાલનીર્થ (બલાકેશ્વર).[૧૯૩] શૃંગિતીર્થ.[૧૯૪] અષાઢીતીર્થ.[૧૯૫] એરંડીતીર્થ.[૧૯૬] જામદગ્ન્યતીર્થ.[૧૯૭] કોટીશ્વરતીર્થ.[૧૯૮] લોટણેશ્વરતીર્થ.[૧૯૯] હંસેશ્વર.[૨૦૦] તિલાદેશ્વરતીર્થ.[૨૦૧] વાસવેશ્વરતીર્થ.[૨૦૨] કોટીશ્વરતીર્થ.[૨૦૩] અલિકેશ્વરતીર્થ[૨૦૪] વિમલેશ્વરતીર્થ.[૨૦૫] માંડવ્યેશ્વરતીર્થ, અક્રૂરેશ્વરતીર્થ, દેવખાતતીર્થ, સિદ્ધરુદ્રતીર્થ, કુરરીતીર્થ.[૨૦૬] ઢૌંઢેશતીર્થ, મુન્યાલયતીર્થ, ગણિતાદેવનાતીર્થ, કંથેશ્વરતીર્થ, ઓંકારેશ્વરતીર્થ, રેવાસાગરસંગમ, વૃષખાતકુંડ.[૨૦૭]

રેવા નદીના પાંત્રીસ સંગમ થાય છે. અગિયાર દક્ષિણકાંઠે અને ચોવીસ ઉત્તર કિનારે. પાંત્રીસમો તે શ્રેષ્ઠ, રેવાસાગરસંગમ.[૨૦૮] રેવાતીરે સંગમો મુદ્દાં ૪૦૦ તીર્થ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં ૩૩૩ શિવતીર્થ છે.[૨૦૯] (પછી તેમાં પણ પેટાવર્ગો પાડીને ગણાવ્યા છે. જેમાં ૨૧૪નાં રત્નકોશુચ્છ પડી શકે છે, જ્યારે ૧૧૯ છૂટક તીર્થો છે.)[૨૧૦] ૨૮ વૈષ્ણવતીર્થ છે.[૨૧૧] અનેક તીર્થે ગુપ્ત તીર્થો પણ છે. તે અવાંતરતીર્થોની ગણના પણ વિગતવાર આપી છે.[૨૧૨]

સ્કન્દના રેવાખંડમાં રજૂ થયેલાં તીર્થોમાં જેનો સમાવેશ ન થયો હોય તેવાં અન્ય પુરાણોમાં નોંધાયેલાં તીર્થો નીચે આપ્યાં છે:

કૂર્મમાં:—ભદ્રેશ્વર.[૨૧૩] આણુતીર્થ.[૨૧૪] ઇક્ષુનદીસંગમ.[૨૧૫] ચન્દ્રભાગા-

---

૧૮૯ સ્કઆરે ૨૧૦.
૧૯૦ " ૨૧૧.
૧૯૧ " ૨૧૨.
૧૯૨ " ૨૧૩.
૧૯૩ " ૨૧૪.
૧૯૪ " ૨૧૫.
૧૯૫ " ૨૧૬.
૧૯૬ " ૨૧૭.
૧૯૭ " ૨૧૮.
૧૯૮ " ૨૧૯.
૧૯૯ " ૨૨૦.
૨૦૦ " ૨૨૧.
૨૦૧ " ૨૨૨.
૨૦૨ " ૨૨૩.
૨૦૩ સ્કઆરે ૨૨૪.
૨૦૪ " ૨૨૫.
૨૦૫ " ૨૨૬.
૨૦૬ 'કુર્કુરીતીર્થ'નું પાઠાંતર ?
૨૦૭ સ્કઆરે ૨૩૦.૯૭–૧૦૫
૨૦૮ " ૨૩૧.૭–૮
૨૦૯ " ૨૩૧.૯–૧૦
૨૧૦ " ૨૩૧.૧૦
૨૧૧ " ૨૩૧.૨૮
૨૧૨ " ૨૩૧.૩૩–૫૪
૨૧૩ કૂઉ ૮૧.૪
સ્કન્દના 'પત્રેશ્વર'નું પાઠાંતર ?
૨૧૪ કૂઉ ૮૧.૯
૨૧૫ " ૮૧.૨૮

કાથી ઘન્દ્રપ્રસ્થ જતાં અર્બુદ અને સારસ્વ પછી નિષધ[૩] આવે છે એમ કહ્યું છે તે નિષાદને બદલે લાગે છે, કેમકે નિષધાઃ કે નૈષધાઃ તો ભુવનકોશવર્ણનમાં પુરાણોએ વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસીઓમાં ગણાવેલ છે.[૪]

વિન્ધ્યપાદપ્રસૂત નદીઓમાં નિષધા[૫] કે નિષધાવતી[૬] ગણાવવામાં આવે છે એથી પણ નિષધદેશ દક્ષિણાપથમાં હોવાની વાતને અનુમોદન મળે છે. ઉત્તર વાયવ્યમાં પણ હૂણ અને પારસીક સાથે નિષાદ ગણાવવામાં આવેલ છે;[૭] તેથી નિષાદ ગુજરાતની ઉત્તરે હોવાના સંભવને પુષ્ટિ મળે છે.

રુદ્રદામનના ગિરનારશિલાલેખમાં નિષાદનો સિન્ધુ, સૌવીર, કુકુર, અપરાન્ત, નિષાદ,—એ ક્રમમાં ઉલ્લેખ છે.

પઞ્ચનદ

તીર્થ, દ્વારકા પાસે ગોમતી, લક્ષ્મણા, કુશાવતી, ચંદ્રભાગા અને ગંગવતી નદીઓ મળીને થાય છે એમ સ્કન્દ નોંધે છે.[૧] દ્વારકાનાં બીજાં તીર્થો જોઈને પ્રજાપતિઓએ પાંચે નદીઓનું આવાહન કરીને બોલાવી આ તીર્થ રચાવ્યું.[૨]

પંચનદ નામ સિંધુ, સતલજ, રાવી, બિયાસ અને જેલમના પ્રદેશ-પંજાબ માટે પણ વપરાય છે.

---

૩ જુઓ વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસી ૧; અનૂપ ૨, ૪.

૪ અપૂઅ ૧૬.૩૨

૫ વા ૧૩.૨૮

૬ મત્સ ૪૭.૧૬ પાદટીપ નિષાદાન્હારહૂણાંશ્ચ અને તે પછી ૪૬૫* નિષાદાન્પારસીકાંશ્ચ ... ।

૭ જુઓ આનર્ત ૧૬.

પદ્મનદ

૧ સ્કપ્રદ્વા ૧૪.—

પચનદઃ સમાહૂતાસ્તત્રાજગ્મુઃ સુરાન્વિતા. ।
મરીચય ગોમતી ચ લક્ષ્મણા ચાત્રયે તથા ॥ ૪૭
ચન્દ્રભાગા ચાંગિરસે પુલહાય કુશાવર્તી ।
પાવનાર્થે જાંબવતી જગામ મતવે તથા ॥ ૪૮

૨ સ્કપ્રદ્વા ૧૪.—

દ્વારવત્યાં ચ તે દૃષ્ટ્વા ગોમતીં સાગરંગમામ્ ॥ ૪૫

પદ્માવતી

છઠ્ઠા કલ્પમાં ઉજ્જયિનીનું આ નામ હતું.[૧] પદ્માવતીનામકથાવર્ણન અધ્યાય[૨] નોંધે છે કે સમુદ્રમથન અંતે ચૌદ રત્નો સાથે સુરાસુરો મહાકાલવનમાં બેઠા હતા. ત્યાં રાહુ અમૃત પી જતાં વિષ્ણુએ એનો શિરચ્છેદ કર્યો (—જે કે અમૃતપાનને કારણે એનું મૃત્યુ ન થયું). પછી રત્નોની વહેંચણી થઈ. ઉજ્જયિનીમાં આવીને પદ્માના નિવાસને કારણે આપણે રત્નને પામ્યા એમ માની દેવોએ હવે પછી આનું નામ પદ્માવતી હજો એમ કહ્યું.[૩] એક પછી એક નામના અધ્યાયો આપતાં આનો અધ્યાય, છઠ્ઠા કલ્પનું નામ હોવા છતાં, ક્રમમાં પાંચમો છે.

પયોષ્ણી

નદી, વિન્ધ્યપાદમાંથી નીકળનારી નદીઓમાંની એક.[૧]

હાલની પૂર્ણા નદી જે તાપીને મળે છે તે પ્રાચીન પયોષ્ણી એમ પાર્જિટર કહે છે,[૨] કનિંગહામ જમનાને મળતી પહોજ તે પયોષ્ણી કહે છે પણ પાર્જિટર તાપીનો નીચેનો ભાગ તે જ જૂના વખતની પ્રખ્યાત પયોષ્ણી એમ કહે છે.[૩] પણ તે નોંધે છે કે બે પયોષ્ણીઓનો[૪] ઉલ્લેખ મળે છે, તેમાંની એક પહોજ હોય.

પર્ણાશા

અનાસ નદી.[૧] વર્ણાશાનું પાઠાન્તર. જુઓ વર્ણાશા.

પદ્માવતી

૧ જુઓ અવન્તિકા ૧.

૨ ૨૬આઅ ૪૪.

૩ „ ૮૮ ૩૩-૪

પયોષ્ણી

૧ મ ૧૧૪.૨૭, કૂપુ ૮૮.૩૪ વા ૧૩.૨૮, બ્ર ૨૫.૩૩

૨ ભાકૃ પૃ૦ ૨૯૯.

૩ „

૪ મબી ૧૦.૧૫, ૧૦.૧૯

પર્ણાશા

૧ પસ્વ ૬.૨૬; મબી (કુંભ૦) ૯ ૩૧ ભાગ્રંડા૦ ૧૦.૩૦, જુઓ પારિયાત્ર ૨.

પર્ણાસા

બનાસ નદી.[૧] વર્ણાશા-પર્ણાશાનું પાઠાન્તર. જુઓ વર્ણાશા.

પાટલે વાડવ

નગર,[૧] સાબરમતીકાંઠે.

પાતાલ

હાટકેશ્વરક્ષેત્ર, વડનગર જેમાં છે તે પ્રદેશ... શિવ આનર્તમાં સતી-વિરહમાં નગ્નરૂપે ફરતા હતા ને ઋષિપત્નીઓ મોહ પામી તેથી, ઋષિ-ઓએ તેમનું લિંગ તોડી પાડ્યું. જમીનથી દૂર પાતાલમાં તે પ્રવેશ્યું.[૧] પછી બ્રહ્માની વિનંતીથી શિવે લિંગને ધારણ કરતાં બ્રહ્માએ ત્યાં હાટક-નું લિંગ સ્થાપ્યું અને પાતાલમાં[૨] એ હાટકેશ્વર (હાલનું વડનગર) નામે પ્રસિદ્ધ થશે એમ કહ્યું...ત્યાં પાતાલ બ્રહ્મલોકની છે તેમાં થઈ પાતાલ-માં પ્રવેશાય એમ કહ્યું છે.[૩] આગળ જતાં 'નગર' શબ્દ પણ ન+ગ (ડોર) એમ નાગ સાથે જોડીને સિદ્ધ કર્યો છે....કાં તો હાલનું વડનગર તે પાતાલમાં લેખાતું હશે, અથવા નાગો ત્યાંથી આવ્યા (ત્યાં એમને

પર્ણાસા

૧ જુઓ પારિયાત્ર ૮

પાટલે વાડવ

૧ ૫૭ ૧૩૪.૫૮ પાટલે વાડવાખ્યે ચ નગરે તત્ર સુન્દરિ ।

પાતાલ

૧ ૨૬મો ૧૨૧

ततस्मिन्नतरे भूमौ लिंग तस्य पपात तत् ।
भित्त्वाथ धरणीपृष्ठं पातालं प्रविवेश ह ॥

૨ ૨૬મો ૧.—

दृष्ट्वा लिंग स्वयं तत्र स्थापयामास हर्षितः ॥ ६३
ख्याति यास्यति सर्वत्र पाताले हाटकेश्वरम् ॥ ६५

૩ ૨૬મો ૮.—

सप्तद्वीपवतीं पृथ्वीं मा त्यक्त्वा कुत्रचिद्व्रज ॥ ५१
यत्तत्संकीर्त्यते लोके पाताले हाटकेश्वरम् ॥ ५३
पातालगाङ्गवीतोयं यत्रैवास्ति द्विजोत्तम ॥ ५४
तत्र प्रविश्य यत्नेन पातालं वसुधाधिप ॥ ५५

૬૪ હાટકેશ્વર પ્રસિદ્ધ હોઈ) તે ' પાતાલ ' ગણાતું હોય. આને ભાગવતમાં ' વિતલ ' તરીકે ઓળખાવ્યું છે.[૪] મત્સ્યમાં[૫] સહસ્રાર્જુન દરિયામાં નહાતાં પાતાલના અસુરોને નિશ્ચેષ્ટ કરતો એવું વર્ણન છે તે ગુજરાતને લગતો પાતાલ-પ્રદેશ હોવાની વાતને અનુમોદન આપે છે.

पारिपात्र

પારિયાત્રનું પાર્શ્વાંતર.[૧] જુઓ પારિયાત્ર.

पारियात्र

પર્વત, સાત કુલપર્વતોમાનો એક.[૧] મત્સ્ય પ્રમાણે તેને આશ્રયે નીચેની નદીઓ છે.[૨] વેત્રવતી, વૃત્રઘ્ની, સિન્ધુ, પર્ણાશા, નર્મદા, કાવેરી, મહતી, પારા, શિપ્રા, અવન્તી વગેરે. કૂર્મ,[૩] વાયુ,[૪]

---

૪ જુઓ હાટકી.

૫ મ ૪૦.૩૩

पारिपात्र

૧ ભાર્ક પૃ૦ ૨૮૬, ૨૯૫ પાર્જિટર પારો આ પાઠ છે
કૂર્મની બંગબાસી ઑફિસ આવૃત્તિમા ભુવનકોશવર્ણનમાં આ પાઠ છે.
જુઓ દહિકરો ૨૧ પૃ૦૩૧૪.

पारियात्र

૧ જુઓ વિન્ધ્ય ૨; રાદિ ૪૨.૨૦

૨ મ ૧૧૪.—
वेदस्मृतिर्वेत्रवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च ।
पर्णाशा नर्मदा चैव कावेरी महती तथा ॥ २३
पारा च धन्वतीरूपा शिप्रा वेणुमत्यपि ।
शिप्रा ह्यवन्ती कुन्ती च पारियात्राश्रिता स्मृता ॥ २४

૩ કૂપૂ ૪૭.—
वेदस्मृतिर्वेदवती (रता) व्रतघ्नी त्रिदिवा तथा ॥ २९
वर्णाशा चन्दना चैव स चर्मण्वती सुरा ।
विदिशा वेत्रवत्यापि पारियात्राश्रिता स्मृता. ॥ ३०

૪ વાપૂ ૪૫ —
वेदस्मृतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च ।
वर्णाशा चन्दना चैव सतीरा महती तथा ॥ ९७

પર્ણાશા

ખનાસ નદી[૧] વર્ણાશા-પર્ણાશાનુ પાદાન્ત[૨] જુઓ વર્ણાશા

પાટલ વાડવ

નગર,[૧] સાબરમતીકાંઠે

પાતાલ

હાટકેશ્વરક્ષેત્ર, વડનગર જેમા છે તે પ્રદેશ શિવ આનર્તમા મતી વિરહમા નગ્નરૂપે ફરતા હતા ને ઋષિપત્નીઓ મોહ પામી તેથી, ઋષિ ઓએ તેમનુ લિંગ તોડી પાડયુ. જમીનથી હેઠ પાતાલમાં તે પ્રવેશ્યુ[૧] પછી બ્રહ્માની વિનતીથી શિવે લિંગને ધારણ કરતા બ્રહ્માએ ત્યા હાટકનુ લિંગ સ્થાપ્યુ અને પાતાલમાં[૨] એ હાટકેશ્વર (હાલનુ વડનગર) નામે પ્રસિદ્ધ થશે એમ કહ્યુ ..ત્યાં પાતાલ ગંગા છે તેમાં થઈ પાતાલમા પ્રવેશાય એમ કહ્યું છે[૩] આગળ જતા 'નગર' શબ્દ પણ ન+ગર (ડર) એમ નાગ સાથે જોડીને સિદ્ધ કર્યો છે ...તો હાલનુ વડનગર તે પાતાલમા લેખાતું હશે, અથવા નાગો જ્યાથી આવ્યા (સ્યા એમને

પર્ણાસા

૧ જુઓ પારિયાત્ર ૮

પાટલ વાડવ

૧ પદ્મ ૧૩૪ ૫૮ પાટલ વાડવાખ્ય ચ નગર તત્ર સુન્દરિ ।

પાતાલ

૧ સ્કન્દ ૧ ૨૧

ઇત્યસ્મિન્નતર ભૂમૌ લિંગ તસ્ય પપાત તત્ ।
ભિત્ત્વાથ ધરણીપૃષ્ઠ પાતાલ પ્રવિવેશ હ ॥

૨ સ્કન્દ ૧ —

કૃત્વા લિંગ સ્વય તત્ર સ્થાપયામાસ હર્ષિત. ॥ ૬૩
ખ્યાતિં યાસ્યતિ સર્વત્ર પાતાલ હાટકેશ્વરમ્ ॥ ૬૫

૩ સ્કન્દ ૪ —

સપ્તદ્વીપવતી પૃથ્વી મા ત્યક્ત્વા કુત્રચિદ્વ્રજ ॥ ૫૧
યત્તત્રાકીર્ત્યતે લોકે પાતાલ હાટકેશ્વરમ્ ॥ ૫૩
પાતાલજાહ્નવીનીરે યત્રૈવાસ્તિ દ્વિજોત્તમ ॥ ૫૪
તત્ર પ્રવિશ્ય યત્નેન પાતાલ વસુધાધિપ ॥ ૫૧

૪૪ હાટકે[૪]૨ પ્રસિદ્ધ હોઈ) તે ' પાતાલ ' ગણાતું હોય. આને ભાગવતમાં ' વિતલ ' તરીકે ઓળખાવ્યું છે.[૪] મત્સ્યમાં[૫] સહસ્રાર્જુન દરિયામાં નહાતાં પાતાલના અસુરોને નિશ્ચેષ્ટ કરતો એવું વર્ણન છે તે ગુજરાતને લગતો પાતાલ-પ્રદેશ હોવાની વાતને અનુમોદન આપે છે.

પારિપાત્ર

પારિયાત્રનું પાઠાંતર.[૧] જુઓ પારિયાત્ર.

પારિયાત્ર

પર્વત, સાત કુલપર્વતોમાનો એક.[૧] મત્સ્ય પ્રમાણે તેને આશ્રયે નીચેની નદીઓ છે.[૨] વેત્રવતી, વૃત્રઘ્ની, સિન્ધુ, પર્ણાશા, નર્મદા, કાવેરી, મહતી, પારા, શિપ્રા, અવન્તી વગેરે. કૂર્મ,[૩] વાયુ,[૪]

---

૪ જુઓ હાટકી.

૫ મ ૪૦.૩૩

પારિપાત્ર

૧ ભાર્ક પૃ૦ ૨૮૧, ૨૯૫ પાર્જિટર પાસે આ પાઠ છે
કર્મની બંગવાસી ઑફિસ આવૃત્તિમા ભુવનકોશવર્ણનમાં આ પાઠ છે.
જુઓ ઇન્ડિકો૦ ૨૧ પૃ૦૩૧૪.

પારિયાત્ર

૧ જુઓ વિન્ધ્ય ૨; રાકિ ૪૨.૨૦

૨ મ ૧૧૪.—
વેદસ્મૃતિર્વેત્રવતી વૃત્રઘ્ની સિન્ધુરેવ ચ ।
પર્ણાશા નર્મદા ચૈવ કાવેરી મહતી તથા ॥ ૨૩
પારા ચ ધન્વતીરૂપા વિદુષા વેણુમત્યપિ ।
શિપ્રા ચાવન્તી કુન્તી ચ પારિયાત્રાશ્રિતા સ્મૃતા ॥ ૨૪

૩ કૂપૂ ૪૭.—
વેદસ્મૃતિર્વેદવતી (રતા) વ્રતઘ્ની ત્રિદિવા તથા ॥ ૨૯
વર્ણાશા ચન્દના ચૈવ સ ચર્મણ્વતી સુરા ।
વિદિશા વેત્રવત્યાપિ પારિયાત્રાશ્રિતા સ્મૃતાઃ ॥ ૩૦

૪ વાપૂ ૪૫ —
વેદસ્મૃતિર્વેદવતી વૃત્રઘ્ની સિન્ધુરેવ ચ ।
વર્ણાશા ચન્દના ચૈવ સતીરા મહતી તથા ॥ ૯૭

બ્રહ્માંડ,[૫] માર્કંડેય,[૬] બ્રહ્મ[૭] અને વામન[૮] મત્સ્યને મળતી યાદીઓ આપે છે.

પાર્જિટર[૯] કહે છે કે તેમાંથી નીકળતી નદીઓ જોતાં જોપાલની પશ્ચિમનો હાલના વિન્ધ્યનો ભાગ તે પારિયાત્ર તે નદીઓમા વર્ણાશા–વર્ણાશા–બનાસ પણ હોઈ પારિયાત્રમાં અરવલ્લીનો પણ સમાવેશ થવો જોઈએ તો માળવાની દક્ષિણ અને પશ્ચિમે ફરતું ગિરિવર્તુલ તે પારિયાત્ર કરે, અને એમ એનાં નામ પણ સાર્થ બને: परि+या–ચોમેર જે

चर्मण्वती चैव विदिशा वेत्रवत्यपि ।
शिप्रा ह्यवन्ती च तथा पारियात्राश्रिता. स्मृताः ॥ ५८

૫ બ્રહ્મ ૧૬.—
वेदस्मृतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च ॥ २७
वर्णाशा नदगा चैव सदानीरा महानदी ।
पाशा चर्मण्वती नूपा विदिशा वेत्रवत्यपि ॥ २८
क्षिप्रा ह्यवती च तथा पारियात्राश्रया स्मृता । २९

૬ મા ૫૮ —
वेदस्मृतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरव च ।
वेणासा नन्दना चैव सदानीरा मही तथा ॥ १९
पारा चर्मण्वती नूपी विदिशा वेत्रवत्यपि ।
क्षिप्रा ह्यवन्ती च तथा पारियात्राश्रया. स्मृता ॥ २०

૭ બ્ર ૨૫ —
देवस्मृतिर्देववती वातघ्नी सिन्धुरेव च ।
वेण्या तु चन्दना चैव सदानीरा मही तथा ॥ २८
चर्मण्वती नृपी चैव विदिशा वेत्रवत्यपि ।
शिप्रा ह्यवन्ती च तथा पारियात्रानुगा स्मृता ॥ २९

૮ વા ૧૩ —
वेदस्मृतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरव च ॥ २३
पर्णाशा नन्दिनी चैव पावनी च मही तथा ।
शरा चर्मण्वती रूपी विदिशा वेणुमत्यपि ॥ २४
चित्रा ह्योघवती रम्या पारियात्रोद्भवा स्मृता ।

૯ ભાઈ પૃ૦ ૨૮૬ પાદટીપ

ફરી વળે છે તે પર્વતો, પરિ+પાત્ર–આવરી લેતા પાત્રને મળતા આમના પર્વતો ચમન અને મનામ વચ્ચેના પથર (Pathar) ગિરિમાળામા હજી તે નામ સચવાઈ રહ્યું છે[૧૦] પ્રો. વિલ્સન વિષ્ણુપુરાણ–(બીજે અંશ અ ૩ પાદટીપ)મા કહે છે 'અરે જ આ નામ આજે યે ગુજરાતની એક ગિરિમાળાને આપવામા આવે છે (જુઓ કર્નલ ટોડનો ગજરાતનો નકશો)' પણ આવુ નામ ગુજરાતમા જાણીતુ નથી હરિવંશ (૧૪૪) મધ્યદેશમા પાષાણ આપે છે

પિણ્ડારક

તીર્થ[૧], દ્વારકાની પાસે સમુદ્ર તટે

વનપર્વ અ ૮૬મા[૨] પ્રભાસ પિણ્ડારક, ઉજ્જયત, દ્વારવતી એવો ક્રમ છે, જે પિણ્ડારક અત્યારે હાલની દ્વારકા પાસે છે તેનુ જ નહિ પણ પૂર્વે પ્રભાસ તરફના કોઈ તીર્થનુ પણ નામ હોવાનુ સૂચવે, પણ તેમા જ અ ૮૦મા[૩] પહેલા પ્રભાસ, દ્વારવતી, પિણ્ડારક એવા ક્રમ માં તેનો ઉલ્લેખ કરી, પછી તેનુ સવિશેષ વર્ણન કર્યું છે દ્વારકામા અ ૮૦માનુ પિણ્ડારક તે તો દ્વારકા પાસેનુ પિણ્ડારક જ છે તેમા કહ્યુ છે કે 'પિણ્ડારકમા નાહીને માણસ બહુ સુવર્ણ મેળવે અદ્ભુત વાત છે કે તે તીર્થમા પદ્મચિહ્નવાળી મુદ્રાઓ આજે પણ મળે છે પદ્મ ત્રિશૂલ ચિહ્નવાળા દેખાય છે'[૪]

પિણ્ડારક તીર્થ હોવા ઉપરાંત જળક્રીડાનુ પણ સ્થાન હતુ જળ ક્રીડા કરતા યાદવો રૈવત જઈ પાછા આવી શકે એટલુ રૈવત (અને દ્વારકા)થી તે નજીક હતુ[૫]

---

૧૦ એજ , ઉપરાંત આસરી ૬ પૃ૦ ૧, ૧૪ પૃ૦ ૧૫૧

પિण्डारक

૧ વિપ ૫૭૬ પિण्डारक महातीर्थे दृष्ट्वा यदुकुमारके ॥
ભાગે ૧ ૧૧ હરિ ૮૮૪

૨ મન ૮૬૧૮

૩ મન ૮૦૮

૪ જુઓ દ્વારકા ૭૧

૫ હરિ ૮૮૫૭

પિંડારકની મુદ્રાઓની અદ્‌ભુત વાત ઉપરથી ડા. પુસાળકર–જે આજની દ્વારકા તે પ્રાચીન દ્વારકા હોવાના મતના છે—સૂચવે છે કે પિંડારક પાસે ખોદકામ કરાવવું જોઈએ, જેથી ત્યાં એવી મુદ્રાઓ મળે તો દ્વારકાના સ્થલનિર્ણયના પ્રશ્નનો નિશ્ચયાત્મક ઉકેલ આવે.
જુઓ દ્વારકા.

प्रतिकल्पा

ઉજ્જયિનીનું એક નામ. પ્રતિકલ્પાભિધાનકથન અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે પૃથ્વી, સાગર અને પર્વતો પ્રતિકલ્પે ફરી ફરી નાશ પામ્યા ને ઉત્પન્ન થયા, પણ આ નગરી અચલ રહી તેથી એ પ્રતિકલ્પા કહેવાઈ.[૧]

प्रभास–क्षेत्र

સૌરાષ્ટ્રના સાગરકાંઠેના પ્રાચીન તીર્થ ફરતું ક્ષેત્ર. કૂર્મરૂપી જનાર્દનનો નૈર્ઋતપાદ સૌરાષ્ટ્ર છે. નગરો પ્રમાણે ભાગ કરતાં તેના નવ ભાગ થાય છે. સાગર પાસેનો નવમો ભાગ તે પ્રભાસ.[૧] આ તીર્થ આનર્ત્તસાર, આનર્ત્ત પ્રદેશના સારરૂપ છે.[૨]

તેનાં ક્ષેત્ર, પીઠ અને ગર્ભગૃહ (દેવપત્તન) અનુક્રમે બાર યોજન, પાંચ યોજન અને બે ગાઉ છે.[૩]

ક્ષેત્રની સીમાઓ[૪] પૂર્વે તપ્તોદકસ્વામી, પશ્ચિમે માધવ, દક્ષિણે સાગર અને ઉત્તરે ભદ્રા નદી. તેના માહેશ્વર, વૈષ્ણવ અને બ્રાહ્મ એમ ત્રણ ભાગ છે, જેમાં અનુક્રમે દોઢ, એક અને એક કોટિ તીર્થો છે.[૫]

ક્ષેત્રપીઠની સીમાઓ[૬] પૂર્વે ન્યંકુમતી, પશ્ચિમે વન્હિણી, દક્ષિણે સમુદ્ર અને ઉત્તરે માહેશ્વરી.

ગર્ભગૃહની સીમાઓ[૭] પૂર્વે ગોમુખ, પશ્ચિમે આદ્યમેધિક આરો, દક્ષિણે સમુદ્ર અને ઉત્તરે કૌરવેશ્વરી.

---

૧ જુઓ દ્વારકા ૬૯.

प्रतिकल्पा

૧ સ્કંઆઅ ૪૮.૯

प्रभास–क्षेत्र

૧ સ્કંપ્રભ ૧૧.૩૭-૩૮
૨ ,, ૧૦.૩૦
૩ ,, ૪.૧૨-૧૪
૪ સ્કંપ્રભ ૪.૧૪-૧૬
૫ ,, ૪.૨૩-૨૫
૬ ,, ૪.૧૭-૧૮
૭ ,, ૪.૧૯-૨૦

સોમેશ્વરનું માહાત્મ્ય[૮] ભૈરવ(તે જ કાલાગ્નિરુદ્ર)રૂપે શિવ પ્રભાસ – ક્ષેત્રમા વસ્યા છે[૯] બીજુ નામ અગ્નીશાન.[૧૦]

પાચ સકાર—સરસ્વતી, સમુદ્ર, સોમ, સોમગૃહ અને સોમનાથ – –દુર્લભ દર્શન છે, તેનુ માહાત્મ્ય[૧૧]

પ્રભાસના રક્ષણ માટે દક્ષિણે વિનેશની અને ઉત્તરે દણ્ડપાણિની પ્રતિષ્ઠા છે[૧૨]

ગણો[૧૩] પૂર્વદ્વારે સો કોટિ ગણોથી વીંટળાયેલો એવો અટ્ટહાસ નામે ગણ પ્રભાસનુ રક્ષણ કરે છે દક્ષિણદ્વારે અઢાર કોટિગણથી વીટળાયેલો એવો ધટાકર્ણ નામે ગણ, પશ્ચિમદ્વારે વિષ્ટર, ઉત્તરદ્વારે દણ્ડપાણિ, નૈર્ઋત્યદ્વારે ચણ્ડનાદ (ચણ્ડનાથ) ને વાયવ્યદ્વારે ભૈરવાનન છે, નદી મહા કાલ અને દણ્ડપાણિ વિનાયક, આ૦ અમ૦ય આ૦ રક્ષકો છે.

લિંગના ઈશાનભાગે ઉમા છે.[૧૪]

પ્રભાસક્ષેત્રમા અસ૦ય ઋષિઓ જે તીર્થોનુ સેવન કરે છે તે—ચંદ્ર-ભાગા, દેવિકાતટ, ઉમાપતિ, શશિભૂષણ, ચદ્રભૂષણ, અગ્નિતીર્થ, રુદ્રેશ્વર, કપર્દીશ, રત્નેશ્વર, અર્ગરથલ, સિદ્ધેશ્વર, માર્કણ્ડ, સરસ્વતી, બ્રહ્મકુણ્ડ, પ્રાચીન સરસ્વતી,[૧૫] હિરણ્યા.[૧૬]

સમુદ્રમથનથાથી નીકળેલા ચન્દ્રે કાલભૈરવલિંગનુ આરાધન કરતાં શિવે – તેને વર આપ્યો ચન્દ્રે માગ્યુ કે મહાદેવનુ સોમનાથ[૧૭] નામ અનત-કાલ માટે થાય

સોમનાથનું જ્યોતિર્લિંગ[૧૮] જે સ્વયભૂ છે તે પશ્ચિમ દિશામા સમુદ્ર – ની પાસે કૃતસ્મર પર્વતની પશ્ચિમે ત્રણસો ધનુષ ઉપર આવેલુ છે સોમેશ્વરની પાસે ક્ષેત્રના ચોથમા ભાગમા બસો ધનુષના ચોમેર વેગવા વાળી મહાકાર કર્ણિકા[૧૯] છે

વડવાનુ રૂપ જેણે ધારણ કર્યુ છે એવી સજ્ઞામા સૂર્યથી રેવન્ત[૨૦] નામે પુત્ર થયો, જે જન્મતાવેત પિતાનો ઘોડો લઈને નાસ્યો અને

---

૮ સ્કપ્રપ્ર ૪૪૫ ૬૬
૯ ,, ૪૬૮ ૭૦
૧૦ ,, ૪૭૨
૧૧ ,, ૨૪૩૭
૧૨ , ૪૮૬
૧૩ ,, ૪૮૭ ૯૯
૧૪ સ્કપ્રપ્ર ૪૧૧૫
૧૫ ૫૧૩૨૩
૧૬ , ૨૩૪
૧૭ , ૭૪૭ ૧૧
૧૮ ૭૬૫ ૬૬
૧૯ ,, ૭૬૭ ૬૮

પ્રશાસમા આવ્યો, તે સાવિત્રીના નૈર્ઋત્ય ભાગમા છે રાજીવપુર હોવાથી તે ગજન ભટ્ટારક નામે લોકમા પ્રસિદ્ધ થશે

યમેશ્વર[૨૧] અર્કસ્થન[૨૨] :તેના અગ્નિકોણમા સિદ્ધેશ્વર[૨૩] પાપ નાશન[૨૪] કૃતસ્મર[૨૫] અને અર્કસ્થન વચ્ચે ત્રિવેણી ઉપર સૂર્યક્ષેત્ર[૨૬] છે, જ્યા દેવમાતાનો વર પામેલી આઠ સિદ્ધિઓ વસે છે ત્યા દેવમાતા, મહીશ, નાગસ્થાન ને નગસ્થાન છે[૨૬] શ્રીમુખ[૨૭] નામનુ પાતાલવિવર[૨૮] સુનદા આદિ માતાઓના ગણથી રક્ષાય છે, શશિભૂષણ[૨૯]

કૃતસ્મર[૨૫] પર્વતની પશ્ચિમે ૩૦૦ ધનુષ છેટે સ્વયભૂ અને સૂર્યના બિમ્બ જેવુ, કુમકુમના છડાના પ્રમાણ જેવડુ સ્પર્શલિંગ ભૂમિ મધ્યે છે[૩૦] નર્મદા નદી[૩૦] સોમેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા, ક્ષત્રશિલા ઉપર[૩૧] તેની પૂજા કૌશિકગોત્રી બ્રાહ્મણના નેતૃત્વ નીચે સોપાઈ[૩૦]

ગન્ધર્વેશ્વર,[૩૩] સોમેશ્વરની ઉત્તરે, દધિપાણિની પાસે, વરદાની પશ્ચિમે પાચ ધનુષ છેટે ત્રિભવનેશ્વર[૩૪] અગ્નિતીર્થ[૩૫] (અગ્નિકુંડ)[૩૬] સોમેશ્વરથી સો ધનુષ દક્ષિણે[૩૭] સાગરતટે. પદ્મકતીર્થ[૩૮] (પદ્મકુબ્જ)[૩૯] સોમેશ્વરથી દક્ષિણે સો ધનુષ છેટે પાણીમા પાપહરકુંડ,[૪૦] સો હાથના

---

૨૦ સ્કપ્રપ્ર ૧૧ ૨૦૬ ૨૩
૨૧ ,, ૧૨ ૭
૨૨ ,, ૧૩ ૧૦
૨૩ ,, ૧૩ ૩૦
૨૪ ,, ૧૪
૨૫ ,, ૧—

૨૫ સ્કપ્રપ્ર ૧૬ ૧૩ ૧૬
૨૬ ,, ૧૬ ૨૦
૨૭ ,, ૧૬ ૨૬ ૨૭
૨૮ ,, ૧૮

કૃતસ્મરસ્યાપરતો ધનુષતરશતત્રય ।
લિંગ મહાપ્રભાવ ચ સ્વયભૂત વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૮૧
સૂર્યબિમ્બસમપ્રખ્ય સર્પમેખલમડિતમ્ ।
કુમકુમછટામાન તદ્ ભૂમિમધ્ય વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૮૨
સ્પર્શલિંગ હિ તદ્વિદ્ધિ । ૮૩

૩૦ સ્કપ્રપ્ર ૨૩ ૭૭
૩૧ ,, ૨૩ ૧૧૧
૩૨ ,, ૨૪ ૮૪
૩૩ ,, ૨૫
૩૪ ,, ૨૭
૩૫ ૨૯ ૧

૩૬ સ્કપ્રપ્ર ૨૯ ૯૩
૩૭ ,, ૨૯ ૯૭
૩૮ ,, ૨૯ ૨૩
૩૯ ,, ૨૯ ૧૦૩
૪૦ ,, ૨૯ ૩

પ્રમાણનો; હિરણ્યા (હરિણી), વજ્રિણી, ન્યંકુ, કપિલા, સરસ્વતી[૪૧] એમ પંચસ્રોતા સરસ્વતી છે.[૪૨] કૃતસ્મર પર્વત.[૪૩] વડવાનલધારિણી.[૪૪] કપર્દી,[૪૫] કેદારેશ્વર,[૪૬] ભીમેશ્વર,[૪૭] ભૈરવેશ્વર,[૪૮] અને ચણ્ડીશ્વર,[૪૯] આ પાંચ મુદ્રાલિંગ છે.[૫૦] પ્રાચીનતીર્થ,[૫૧] સરસ્વતીના ઉત્તર કિનારે મંકણાશ્રમ.[૫૨] સોમેશ્વરની ડાબી બાજુ વિષ્ણુ 'વરાહ'રૂપે અને જમણી બાજુ બ્રહ્મા, સાવિત્રીના કોપને કારણે, 'કપર્દી' રૂપે સ્થિત છે.[૫૩] કપર્દિવિનાયક—જે સત્યયુગમાં હેરંબ નામે અને દ્વાપરમાં લંબોદર નામે ઓળખાય છે તે કલિયુગમાં 'કપર્દી'- નામથી ઓળખાય છે.[૫૪] તેનું ઉદર કપર્દ(કોડી)ના આકારનું છે તેથી તેનું એવું નામ છે.[૫૫]

રુદ્રેશ્વર (કેદારેશ્વર) લિંગ.[૫૬] સોમેશ્વરની પશ્ચિમે ૭ ધનુષ પર આદિત્યેશ્વર(રત્નેશ્વર).[૫૭] સોમેશ્વરની ઈશાને અંગારેશ્વર.[૫૮] તેથી બે ધનુષ ઉત્તરે બુધેશ્વર.[૫૯] ઉમાના પૂર્વભાગે સિદ્ધેશના અગ્નિકોણમાં બૃહસ્પતીશ્વર.[૬૦] વિમૂતીશ્વરની પશ્ચિમે શુક્રેશ્વર.[૬૧] બુધેશ્વરની પશ્ચિમે અને અન્નદેવીના અગ્નિકોણે પાંચ ધનુષ પર શનૈશ્ચરેશ્વર.[૬૨] તેની વાયવ્યે ને અન્નદેવીની ઉત્તરે ૭ ધનુષ પર મંગલાની પાસે રાહ્વીશ્વર.[૬૩] તેની ઉત્તરે અને મંગળાની દક્ષિણે ૧ ધનુષ છેટે કેતવીશ્વર.[૬૪] આમ નવગ્રહનાં લિંગો છે.

પાંચ સિદ્ધ લિંગ : સોમેશ્વરની ઈશાને વરારોહા, તેની પૂર્વે સિદ્ધેશ્વર;[૬૫] તેની પૂર્વે કપિલેશ્વર;[૬૬] ગંધર્વેશ્વર,[૬૭] દણ્ડપાણિની ઉત્તરે; તેની પૂર્વે, ઉમાની પાસે અને બૃહસ્પતિના નૈઋર્ત્ય ભાગમાં વિમલેશ્વર[૬૮];

---

૪૧ સ્કપ્રપ્ર ૩૧.૪
૪૨ ,, ૩૩.૫૪
૪૩ ,, ૩૩.
૪૪ ,, ૩૪.૩૨
૪૫ ,, ૩૪.૩૪
૪૬ ,, ૪૦.
૪૭ ,, ૪૧ ૬૩
૪૮ ,, ૪૨.
૪૯ ,, ૩૫.૧૧૭
૫૦ ,, ૩૬.૩૭-૪૦
૫૨ ,, ૩૬.૪૩
૫૩ ,, ૩૮.૪-૫
૫૪ ,, ૩૮.૬
૫૫ સ્કપ્રપ્ર ૩૮.૫૯
૫૬ ,, ૩૯.
૫૭ ,, ૪૩.
૫૮ ,, ૪૫.
૫૯ ,, ૪૬.
૬૦ ,, ૪૭.
૬૧ ,, ૪૮.
૬૨ ,, ૪૯.
૬૩ ,, ૫૦.
૬૪ ,, ૫૧.
૬૫ ,, ૫૨.
૬૬ ,, ૫૩.
૬૭ ,, ૫૪.
૬૮ ,, ૫૫.

રાદૂલિગની પાસે, જન્માની નૈર્ઋત્યે ૧૬ ધનુ૫૨ ધનેશ્વર ૧ સોમેશ્વરના વાયવ્ય ભાગમા ૬૦ ધનુ૫ ઉ૫૨ પાતાયવિવર છે જેની દ્વા માં અન્ન પાનેશ્વરી (અન્ન ી)૬૦ છે તેની ઉત્તરે અને ગરવીશ્વરની દક્ષિણે પાસે મા જ મગનાદેવી ૭૧ દૈત્યસૂદનની પૂર્વે ને યોગીશ્વરીની ઈશાને ૭ ધનુ૫ ૫૨ વિદ્યા વાક્ષી લલિતા ૭૨ લલિતાદેવીની પૂર્વે ૧૦ ધનુ૫ ૫૨ ચત્વ૨ પ્રિયા ૭૩–આ ક્ષેત્રતીર્થો છે

ભૈરવેશ્વરની પૂર્વે ૫ ધનુ૫ ૫૨ લક્ષ્મીશ્વર ૭૪ તેની ઉત્તરે ને વિશા લાક્ષીની દક્ષિણે વાડવેશ્વ૨ ૭૫ વિશાલાક્ષીની ઉત્તરે અર્યમેશ્વર ૭૬ મામે શ્વર ૭૭ દૈત્યસૂદનની પશ્ચિમે ૭ ધનુ૫ ૫૨ આ પાચ વક્ત્રનિગો ૭૮ (પાચ મુખા મહાદેવ) સોમનાથની પૂર્વે ૬૦ ધનુ૫ ઉપર ગૌરીતપોવન ૭૯ જેનું ક્ષેત્રફળ ૫૫ ધનુષ છે અને જેની મધ્યે એક પાદ ઉપ૨ ગૌરી તપમા બર્ડા છે, અને જેની ઉત્તરે કાઈક ઈશાનમા ૪ ધનુ૫ ઉપ૨ ગૌરી શ્વર છે ૮૦ તે વનની અગ્નિ દિશામા ૨૦ ધનુ૫ ૫૨ વરુણેશ્વર છે ૮૧ તેની દક્ષિણે ૩ ધનુષ ૫૨ ઉમેશ્વર ૮૨ સા જ જલવાસ ગણપતિ ૮૩ વરુ ણેશ્વરથી નૈર્ઋત્યમા અને ગૌરીતપોવનની દક્ષિણે કુમારેશ્વર ૮૪ દૈત્યસૂદનની વાયવ્યે ૩૦ ધનુ૫ ૫૨ શાકલ્યેશ્વ૨ (સાકલ્યેશ્વર) જેનું ક્ષેત્ર ૧૮ ધનુષ છે ૮૫ તેની નૈર્ઋત્યે ૬૦ ધનુ૫ ઉપર કલ્પનેશ્વર ૮૬ તેની દક્ષિણે લકુ લીશલિંગ ૮૭ ઉત્તકુમ્વર ૮૮ તેના અગ્નિકોણમા ૫ ધનુ૫ ઉપર વૈશ્વા નરેશ્વ ૮૯ લકુલીશ્વરની પૂર્વે ને દૈત્યસૂદનની પશ્ચિમે ૫ ધનુષ ઉપર ગૌતમેશ્વર ૯૦ દૈત્યસૂદનનું ક્ષેત્ર–પૂર્વમાં યમેશ્વર ને પશ્ચિમમા સોમનાથ

૬૮	રકપ્રપ્ર	૫૬	
૬૯	,	૫૮	
૭૦		૬૦	
૭૨	,	૬૧	
૭૩		૬૨	
૭૪		૬૪	
૭૫		૬૫	
૭૬	,,	૬૬	
૭૭	,	૬૭	
૭૮		૬૮ ૧	
૭૯		૬૮ ૧ ૨	

૮૦	રકપ્રપ્ર	૬૯ ૩ ૫	
૮૨	,	૭૦	
૮૩	,	૭૧	
૮૧	,	૭૨	
૮૪		૭૩	
૮૫	,	૭૪	
૮૬		૭	
૮૭	,	૭૬	
૮૮	,	૭૭	
૮૯		૭૮	
૯૦		૮૦	

સુધી ઉત્તરે ત્રિશાલાક્ષી ને દક્ષિણે સમુદ્રપર્યંત, ધનુષાકાર (જમીનના આકારનું) છે[૯૧] ચક્રતીર્થ[૯૨] તેની પૂર્વે યોગેશ્વરી[૯૩] તેની પૂર્વે આદિનાગયક્ષ[૯૪] તેની પશ્ચિમે ૩ ધનુષ ઉપર સન્નિહિતા નામે નદી તીર્થ છે[૯૫] તેની દક્ષિણે પાડવેશ્વર[૯૬] અગિયાર રુદ્ર[૯૭] તેમાં પહેલા ભૂતેશ્વર[૯૮] તેની ઉત્તરે ૧૬ ધનુષ ઉપર નીલરુદ્ર[૯૯] તેની પૂર્વે ને શુધે શ્વરની પશ્ચિમે ૭ ધનુષ ઉપર કપાલીશ્વર[૧૦૦] તેની ઉત્તરે ૩ ધનુષ ઉપર, જ્યાં ત્રાસરૂપી ખલા સ્વયં છે તે વાહનેશ્વર,–૩૦ ધનુષક્ષેત્રફળનું ચતુષ્કોણ છે,[૧૦૧] કપાલીશ્વરની ઈશાને ૧૬ ધનુષ ઉપર ત્રિભંકેશ્વર[૧૦૨] તેની વાયવ્યે ૫ ધનુષ ઉપર અઘોરેશ્વર,[૧૦૩] તેની ઉત્તરે કાર્યક વાયવ્યમાં ૩૦ ધનુષ ઉપર મહાકાયેશ્વર,[૧૦૪] તેના અગ્નિ કોણે ૧૦ ધનુષ ઉપર ભૈરવેશ્વર,[૧૦૫] તેના અગ્નિકોણે ૧૦ ધનુષ ઉપર અને સાગરની પશ્ચિમે ૪ ધનુષ ઉપર મૃત્યુજયેશ્વર,[૧૦૬] તેની ઉત્તરે ૩ ધનુષ ઉપર કામેશ્વર,[૧૦૭] તેની વાયવ્યે ૭ ધનુષ ઉપર યોગેશ્વર[૧૦૮] સોમેશ્વરની વાયવ્ય બાજુ ૬૦ ધનુષ ઉપર ચરુેશ્વર (ચન્દ્રેશ્વર), ૧૬ ધનુષના ક્ષેત્રનું[૧૦૯] તેની પૂર્વે, સોમનાથની ઉત્તરે ૫ ધનુષ ઉપર ગાંધર્વેશ્વર પાસે ઉમાની નૈઋર્ત્યે વિષ્ણુ ચક્રધર અને દંડપાણિ[૧૧૦] તેમની ઉત્તરે ને ભાનરૂપી ખલાની વાયવ્યે સામાદિત્ય સૂર્ય છે[૧૧૧] તેની ઉત્તરે ૭ ધનુષ ઉપર મહિષમર્દિની, કટકશોધિની નામે છે[૧૧૨] તેની ઉત્તરે કપાલેશ્વર[૧૧૩] તેની ઉત્તરે કોટીશ્વર[૧૧૪] સોમનાથની ઈશાને ને સામા

---

૯૧ સમપ્રપ ૮૧ ૮૯
૮૨ ,, ૮૦
૯૩ ,, ૮૩
૯૪ , ૮૪
૮૫ ,, ૮૧
૮૬ , ૮૬
૮૭ ,, ૮૭ ૮૯
૯૮ ,, ૮૭
૯૯ ,, ૮૮
૧૦૦ ,, ૮૯
૧૦૧ ,, ૯૦
૧૦૨ ,, ૯૧
૧૦૩ ,, ૯૨
૧૦૪ ,, ૯૩
૧૦૫ ,, ૯૪
૧૦૬ ,, ૯૫
૧૦૭ , ૯૬
૧૦૮ ,, ૯૭
૧૦૯ ,, ૯૮
૧૧૦ , ૯૯.
૧૧૧ ,, ૧૦૦,૧૦૧
૧૧૨ ,, ૧૦૨
૧૧૩ ,, ૧૦૩
૧૧૪ ,, ૧૦૪

દિશાની અગ્નિ બાજુએ બ્રહ્મા.[૧૧૫] રોગનાશનના ઈશાનભાગમાં ૫૦ ધનુષ ઉપર વસ્ત્રનું લિંગ–પ્રત્યૂષેશ્વર છે.[૧૧૬] તેની ઈશાને ૩ ધનુષ ઉપર અનિલેશ્વર.[૧૧૭] ગૌરી તપોવનની પશ્ચિમે ૭ ધનુષ ઉપર પ્રભાસેશ્વર.[૧૧૮] તેની ઈશાને ૬૦ ધનુષ ઉપર પુષ્કરારણ્ય, ત્યાં અષ્ટપુષ્કરકુંડ અને રામેશ્વર છે.[૧૧૯] તેની પૂર્વે ૩૦ ધનુષ ઉપર લક્ષ્મણેશ્વર,[૧૨૦] અને નૈઋર્ત્યે ૩૦ ધનુષ ઉપર જનકેશ્વર (વસિષ્ઠેશ્વર).[૧૨૧] પુષ્કરની નૈઋર્ત્યે ૨૦ ધનુષ ઉપર વામનસ્વામિવિષ્ણુ.[૧૨૨] તેની દક્ષિણે પુષ્કરેશ્વર.[૧૨૩] તેની વાયવ્યે ૩૦ ધનુષ ઉપર અને સોમનાથની નૈઋર્ત્યે કુંડેશ્વરી દેવી.[૧૨૪] તેની નૈઋર્ત્યે ૧૫ ધનુષ ઉપર શંખોદક કુંડ.[૧૨૫] કુંડેશ્વરીની ઈશાને ૨૦ ધનુષ ઉપર ભૂતનાથેશ્વર.[૧૨૬] તેની વાયવ્યે ૩૦ ધનુષ ઉપર ગોપ્યાદિત્ય.[૧૨૭] બલાતિબલદૈત્યની દેવી.[૧૨૮] તેની ઉત્તરે ૩ ધનુષ ઉપર ગોપીશ્વર.[૧૨૯] તેની વાયવ્યે ૩૦ ધનુષ ઉપર જનમદગ્નેશ્વર(રામેશ્વર).[૧૩૦] તેની નૈઋર્ત્યે ૨૦ ધનુષ ઉપર ચિત્રાંગદેશ્વર.[૧૩૧] તેની દક્ષિણનૈઋર્ત્યે ૧૬ ધનુષ ઉપર રાવણેશ્વર.[૧૩૨] તેની પશ્ચિમે ૫ ધનુષ ઉપર સૌભાગ્યદાયિની ગૌરી;[૧૩૩] અને વાયવ્યે ૩૦ ધનુષ ઉપર પૌલોમીશ્વર.[૧૩૪] બાલરૂપી બ્રહ્માની પેઠે પશ્ચિમે ૧૬ ધનુષ ઉપર શાંડિલ્યેશ્વર.[૧૩૫] તેની ઉત્તરે ને કપાલેશ્વરની અગ્નિએ ૧૫ ધનુષ ઉપર હોમેશ્વર.[૧૩૬] ભૈરવેશ્વર અને મૃત્યુંજય રુદ્રથી પશ્ચિમે, ને કામેશ્વરથી દક્ષિણ–અગ્નિએ નજીકમાં જ સાગરાદિત્ય.[૧૩૭] તેની ઈશાને ૫૦ ધનુષ ઉપર ઉગ્રસેનેશ્વર.[૧૩૮] તેની પૂર્વે, ગોપાદિત્યની અગ્નિએ અને ધ્રુવેશ્વરથી દક્ષિણે પાશુપતેશ્વર.[૧૩૯] ધ્રુવેશ્વર(નાલેશ્વર).[૧૪૦]

---

૧૧૫ સ્કન્દપ્ર ૧૦૫.
૧૧૬ ,, ૧૦૮.
૧૧૭ ,, ૧૦૯.
૧૧૮ ,, ૧૧૦.
૧૧૯ ,, ૧૧૧.
૧૨૦ ,, ૧૧૨.
૧૨૧ ,, ૧૧૩.
૧૨૨ ,, ૧૧૪.
૧૨૩ ,, ૧૧૫.
૧૨૪ ,, ૧૧૬.૧-૨
૧૨૫ ,, ૧૧૬.૩
૧૨૬ ,, ૧૧૭.
૧૨૭ સ્કન્દપ્ર ૬૧૮.
૧૨૮ ,, ૧૧૯.
૧૨૯ ,, ૧૨૦.
૧૩૦ ,, ૧૨૧.
૧૩૧ ,, ૧૨૨.
૧૩૨ ,, ૧૨૩.
૧૩૩ ,, ૧૨૪.
૧૩૪ ,, ૧૨૫.
૧૩૫ ,, ૧૨૬.
૧૩૬ ,, ૧૨૭.
૧૩૭ ,, ૧૨૮.

સોમનાથની ઈશાને સિદ્ધલક્ષ્મી.૧૪૧ ત્યાં જ મદ્રાકાલી.૧૪૨ બ્રહ્મકુંડની ઉત્તરે પુષ્કરાવર્તકા નદી.૧૪૩ ત્યાં દુઃખાન્તકારિણી શીતલા દેવી.૧૪૪ તેની પૂર્વે ૭ ધનુષ ઉપર લોમશેશ્વર.૧૪૫ ત્યાં જ કંકાલભૈરવક્ષેત્રપાલ.૧૪૬ તેની પશ્ચિમે ૫ ધનુષ ઉપર તૃણબિંદ્વીશ્વર.૧૪૭ તેની દક્ષિણે અને બ્રહ્મકુંડ નજીક ચિત્રાદિત્ય.૧૪૮ તેની મધ્યે અને બ્રહ્મકુંડ નજીક ચિત્રપથા નદી.૧૪૯ તેની ઉત્તરે નજીકમાં કપર્દિવિનાયક ચિંતામણિ.૧૫૦ તેની અગ્નિ-દક્ષિણે ૭ ધનુષ ઉપર ચિત્રેશ્વર.૧૫૧ તેની પૂર્વે કિંચિત્ અગ્નિએ ૧૦ ધનુષ ઉપર વિચિત્રેશ્વર.૧૫૨ તેની પૂર્વે કાંઈક ઈશાને તૃતીય પુષ્કરકુંડ.૧૫૩ ત્યાં ગજકુંભોદર ગણપતિ.૧૫૪ તેની ઉત્તરે યમેશ્વર.૧૫૫ તેની નૈર્ઋત્યે બ્રહ્મકુંડ.૧૫૬ તેની પાસે ઉત્તરે કુંડલકૂપ,૧૫૭ ઈશાને ચતુર્મુખ ભૈરવેશ્વર,૧૫૮ દક્ષિણે બ્રહ્મેશ્વર૧૫૯ અને દક્ષિણે તૃતીય ભૈરવ-સાવિત્રીશ્વર ભૈરવ.૧૬૦ બ્રહ્મેશ્વરની પશ્ચિમે ૩ ધનુષ ઉપર ચોથા ભૈરવ-નારદેશ્વર ભૈરવ.૧૬૧ બ્રહ્મકુંડની વાયવ્યે ૨ ધનુષ ઉપર ત્રિરાત્રેશ્વર, યમેશ્વરની નૈર્ઋત્યે ને સમુદ્રની ઉત્તરે, કૃતસ્મરની પશ્ચિમે ને અગ્નિતીર્થની પૂર્વે છે.૧૬૨ તેની વાયવ્યે ૩ ધનુષ ઉપર પાપવિમોચન-ગાયત્રીશ્વર.૧૬૩ ત્યાં રત્નેશ્વર.૧૬૪ તેની ઉત્તરે ૩ ધનુષ ઉપર ગરુડેશ્વર,૧૬૫ દક્ષિણે સત્ય-

---

૧૩૮ સકપ્રપ્ર ૧૨૯.
૧૩૯ ,, ૧૩૦.
૧૪૦ ,, ૧૩૧.
૧૪૧ ,, ૧૩૨.
૧૪૨ ,, ૧૩૩.
૧૪૩ ,, ૧૩૪.
૧૪૪ ,, ૧૩૫.
૧૪૫ ,, ૧૩૬.
૧૪૬ ,, ૧૩૭.
૧૪૭ ,, ૧૩૮.
૧૪૮ ,, ૧૩૯.
૧૪૯ ,, ૧૪૦.
૧૫૦ ,, ૧૪૧.
૧૫૧ ,, ૧૪૨.
૧૫૨ ,, ૧૪૩.
૧૫૩ સકપ્રપ્ર ૧૪૪.
૧૫૪ ,, ૧૪૫.
૧૫૫ ,, ૧૪૬.
૧૫૬ ,, ૧૪૭.
૧૫૭ ,, ૧૪૮.
૧૫૮ ,, ૧૪૯.
૧૫૯ ,, ૧૫૦.
૧૬૦ ,, ૧૫૧.
૧૬૧ ,, ૧૫૨.
૧૬૨ ,, ૧૫૩.
૧૬૩ ,, ૧૫૪.
૧૬૪ ,, ૧૫૫.
૧૬૫ ,, ૧૫૬.

ધનુષ ઉપર કૌશિકેશ્વર.[૨૨૨] માર્કંડેશ્વરની દક્ષિણે ૨૦ ધનુષ ઉપર કુમારેશ્વર.[૨૨૩] અને ઉત્તરે ૧૫ ધનુષ ઉપર ગૌતમેશ્વર.[૨૨૪] તેની પાસે પશ્ચિમે ૧૬ ધનુષ ઉપર દેવરાજેશ્વર.[૨૨૫] ત્યાં માનસેશ્વર.[૨૨૬] તેની અગ્નિએ માર્કંડેયેશ્વર પાસે નીલકંઠ.[૨૨૭] તેની દક્ષિણે વૃષભધ્વજેશ્વર.[૨૨૮] ત્યાં ઋણમોચનતીર્થ.[૨૨૯] ત્યાં રુક્મવતીશ્વર.[૨૩૦] તેની દક્ષિણે ગાત્રોત્સર્ગ તીર્થ (પ્રેતતીર્થ)[૨૩૧] તે પુરુષોત્તમક્ષેત્ર.[૨૩૨] જે ૧૦૦ ધનુષનું છે, તેમાં છે. તેની દક્ષિણે ઇન્દ્રેશ્વર.[૨૩૩] તેની ઉત્તરે અનરકેશ્વર.[૨૩૪] તેની પૂર્વે ને પાપમોચનની નૈઋર્ત્યે મેઘેશ્વર.[૨૩૫] ગાત્રોત્સર્ગથી ઉત્તરે બલભદ્રેશ્વર,[૨૩૬] માતૃસ્થાનઃ ભૈરવેશ્વર.[૨૩૭] અનરકેશ્વરની ઈશાને ત્રિપથગામિની ગંગ.[૨૩૮] તેની દક્ષિણે ગણપતિ.[૨૩૯] કંબાવતી નદી.[૨૪૦] તેની પશ્ચિમે પાંડવકૂપ.[૨૪૧] ત્યાં પાંચ લિંગ-પાંડવેશ્વર.[૨૪૨] દશાશ્વમેધતીર્થ,[૨૪૩] તેની દક્ષિણે રાજમેધ, ઉત્તરે સહસ્રમેધ તીર્થ, અને કોટિતીર્થ.[૨૪૪] દુર્વાસાદિત્ય સૂર્ય.[૨૪૫] પછી યાદવસ્થલ.[૨૪૬] ત્યાં વટેશ્વર.[૨૪૭] ત્યાંથી હિરણ્યા નદી.[૨૪૮] પાસે નાગરાદિત્ય.[૨૪૯] તેની પાસે બલભદ્ર સુભદ્રા અને કૃષ્ણ.[૨૫૦] ત્યાં બલભદ્રનું શેષનાગરૂપ કુંડેવર, જે તેમણે રૈવતગમતીર્થ પાસે પાતાલવિવરથી છોડ્યું, તે બે ગાઉ વિસ્તારના મિત્રવનમાં શેષ

---

૨૨૨ સ્કંપ્રપ્ર ૨૧૮.
૨૨૩ ,, ૨૧૫.
૨૨૪ ,, ૨૧૬.
૨૨૫ ,, ૨૧૭.
૨૨૬ ,, ૨૧૮.
૨૨૭ ,, ૨૧૯.
૨૨૮ ,, ૨૨૦.
૨૨૯ ,, ૨૨૧.
૨૩૦ ,, ૨૨૨.
૨૩૧ ,, ૨૨૩.
૨૩૨ ,, ૨૨૪ ૨૧
૨૩૩ ,, ૨૨૪.
૨૩૪ ,, ૨૨૫.
૨૩૫ ,, ૨૨૬.
૨૩૬ ,, ૨૨૭.
૨૩૭ સ્કંપ્રપ્ર ૨૨૮.
૨૩૮ ,, ૨૨૯.
૨૩૯ ,, ૨૩૦.
૨૪૦ ,, ૨૩૧.
૨૪૧ ,, ૨૩૨.
૨૪૨ ,, ૨૩૩.
૨૪૩ ,, ૨૩૪.
૨૪૪ ,, ૨૩૫.
૨૪૫ ,, ૨૩૬.
૨૪૬ ,, ૨૩૭.
૨૪૭ ,, ૨૩૦.૧૦૦
૨૪૮ ,, ૨૩૮.
૨૪૯ ,, ૨૩૯.
૨૫૦ ,, ૨૪૦.

નામથી છે.[૨૫૧] ત્યા કૃષ્ણદંતા જગ નામનો કૌશિક લય પામેનો તે ભલતીર્થ (ભાવટ)[૨૫૨] તેની પૂર્વે રક્ષાર્થે કુમારિકા દેવી.[૨૫૩] તેની દક્ષાને હિરણ્યા-તટે હીરકક્ષેત્રની રક્ષાર્થે મંત્રાવલિ ક્ષેત્રપાલ.[૨૫૪] હિરણ્યાતટે વિચિત્રેશ્વર[૨૫૫] સરસ્વતીતટે અને પર્ણાદિત્યની પશ્ચિમે ચંદ્રેશ્વર.[૨૫૬] ઋષિતીર્થની પશ્ચિમે પિંગળી(પિંગલા)–પિંગા નદી[૨૫૭] પિંગલાદિત્ય, પિંગાદેવી, શુક્રેશ્વર.[૨૫૮] તેની પશ્ચિમે ગોવક્ષ નામે સંગમેશ્વર.[૨૫૯] તેની પશ્ચિમે ગંગેશ્વર[૨૬૦] તેની પૂર્વે શંકરાદિત્ય[૨૬૧] ત્યા શંકરનાથ[૨૬૨] હિરણ્યાની ઉત્તરે શુક્રેશ્વર[૨૬૩] ત્યા ઘંટેશ્વર[૨૬૪] તેની પશ્ચિમે ઋષિતીર્થ[૨૬૫] નંદાદિત્ય (મંદાદિત્ય)[૨૬૬] તેની પૂર્વે ત્રણ યોજન ઉપર નિતકૂપ.[૨૬૭] તેની દક્ષિણે ગણપાન[૨૬૮] પ્રાચીસરસ્વતીને ઉત્તર કિનારે પર્ણાદિત્ય.[૨૬૯] તેની પશ્ચિમે સિદ્ધેશ્વર[૨૭૦] તેની દક્ષિણે ન્યકુમતી નદી[૨૭૧] ગોપદની દક્ષિણે વરાહસ્વામી[૨૭૨] ન્યકુ-મતીની ઉત્તરે છાયાલિંગ.[૨૭૩] ત્યા નદિની ગુફા[૨૭૪] ઈશાનમા કનકનંદા[૨૭૫] શરભસ્થાનની પાસે પૂર્વે, કુબીશ્વર(કુંતીશ્વર)[૨૭૬] ગંગાપથ, ગંગેશ્વર, ઉત્તાનગંગા.[૨૭૭] ચમસોદ્‌ભેદ.[૨૭૮] વિદુરાશ્રમ[૨૭૯] પ્રાચીસરસ્વતી, મંકી-શ્વર[૨૮૦] પાસે ચંદ્રાલેશ્વર[૨૮૧] પ્રાચી પાસે ત્રિપુરલિંગત્રય-વિદ્યુન્માળી,

---

૨૫૧	સ્કંપ્રપ્ર	૨૪૧.૧ ૩	૨૬૭	સ્કંપ્રપ્ર	૨૫૭.
૨૫૨	,,	૨૪૧ ૪	૨૬૮	,,	૨૫૮
૨૫૩	,,	૨૪૨	૨૬૯	,	૨૫૯.
૨૫૪	,	૨૪૩	૨૭૦	,,	૨૬૦
૨૫૫	,,	૨૪૪	૨૭૧	,,	૨૬૧
૨૫૬	,,	૨૪૫,૨૪૮	૨૭૨	,,	૨૬૨.
૨૫૭	,,	૨૪૬	૨૭૩	,	૨૬૩.
૨૫૮	,,	૨૪૭	૨૭૪	,,	૨૬૪.
૨૫૯	,,	૨૪૯	૨૭૫	,,	૨૬૫
૨૬૦	,,	૨૫૦	૨૭૬	,	૨૬૬.
૨૬૧	,,	૨૫૧	૨૭૭		૨૬૭
૨૬૨	,	૨૫૨	૨૭૮	,,	૨૬૮
૨૬૩	,,	૨૫૩	૨૭૯	,,	૨૬૯
૨૬૪	,	૨૫૪	૨૮૦	,,	૨૭૦.
૨૬૫	,,	૨૫૫	૨૮૧	,,	૨૭૧.
૨૬૬	,,	૨૫૬			

તારક ને કપોલ.[૨૮૧] શંડનીર્થ.[૨૮૨] અર્ય પ્રાચી.[૨૮૩] ઋષિતીર્થ પાસે ત્રિનેત્રેશ્વર,[૨૮૪] દેવિકા નદી અને ઉમાપતીશ્વર.[૨૮૫] દેવિકાતટે મૃધરયત્ત-વરાહ.[૨૮૬] ત્યાં મૂલસ્થાન(મૂલસ્થાન)માદિત્ય.[૨૮૭] હિરણ્યાની પૂર્વે ચ્યવનાદિત્ય.[૨૮૮] ચ્યવનેશ્વર.[૨૮૯] મુકન્યાસર.[૨૯૦] ન્યંકુમતીસાગરસંગમ, અગસ્ત્યાશ્રમ.[૨૯૧] પાસે ઉત્તરે બાલાર્ક,[૨૯૨] પાસે પૂર્વે અલપાલેશ્વરી[૨૯૩] અને પૂર્વે બે ગાઉએ બાલાદિત્ય.[૨૯૪] તેની દક્ષિણે બે ગાઉએ પાતાલગંગા, ગંગેશ્વર, વિશ્વામિત્રેશ્વર, બાલેશ્વર.[૨૯૫] કુબેરસ્થાન.[૨૯૬] ઉત્તરે ભદ્ર-કાલી.[૨૯૭] નૈઋર્તે કુબેર.[૨૯૮] તેની પૂર્વે દસ ગાઉએ પુષ્કર અને અન્ને-ગન્ધીશ્વર,[૩૦૦] ઈશાને દસ ગાઉ ઉપર ઇન્દ્રસ્થાન[૩૦૧] અને પાસે ઉત્તરે ચન્દ્રસર (=ચન્દ્રોનકતીર્થ),[૩૦૨] અને અગ્નિએ ૧૪ ગાઉ ઉપર દેવકુલ (દેલ-વાડા).[૩૦૩] તેની પશ્ચિમે ઋષિનોપા નદી.[૩૦૪] તેની પશ્ચિમે બે ગાઉ ઉપર સંગાલેશ્વર[૩૦૫] ને ગુપ્તપ્રયાગ.[૩૦૬] માધવવિષ્ણુ.[૩૦૭] પાસે પૂર્વમાં સિદ્ધે-શ્વર.[૩૦૮] તેની ઉત્તરે ૫ ધનુષ ઉપર ગંધર્વેશ્વર.[૩૦૯] ઉત્તરે ઉત્તમે(રે)-શ્વર.[૩૧૦] સંગાલેશ્વરથી ઈશાને ૭ ધનુષ ઉપર ત્રિપથગામિની ગંગા[૩૧૧] (જેમાં ત્રણ નેત્રવાળા મત્સ્યો છે).[૩૧૨] તેની પૂર્વે નારદાદિત્ય.[૩૧૩] તેની

---

૨૮૨ સ્કપ્રપ્ર ૨૭૨.
૨૮૩ ,, ૨૭૩.
૨૮૪ ,, ૨૭૪.
૨૮૫ ,, ૨૭૫.
૨૮૬ ,, ૨૭૬.
૨૮૭ ,, ૨૭૭.
૨૮૮ ,, ૨૭૮.
૨૮૯ ,, ૨૭૯.
૨૯૦ ,, ૨૮૦.
૨૯૧ ,, ૨૮૧.
૨૯૨ ,, ૨૮૨.
૨૯૩ ,, ૨૮૬.
૨૯૪ ,, ૨૮૭.
૨૯૫ ,, ૨૮૮.
૨૯૬ ,, ૨૮૯.
૨૯૭ ,, ૨૯૦.
૨૯૮ સ્કપ્રપ્ર ૨૯૧.
૨૯૯ ,, ૨૯૩.
૩૦૦ ,, ૨૯૪.
૩૦૧ ,, ૨૯૫.૧
૩૦૨ ,, ૨૯૫.૨
૩૦૩ ,, ૨૯૬.૧
૩૦૪ ,, ૨૯૬.૨
૩૦૫ ,, ૨૯૮.;૩૦૦.
૩૦૬ ,, ૨૯૮.૨
૩૦૭ ,, ૨૯૯.
૩૦૮ ,, ૩૦૧.
૩૦૯ ,, ૩૦૨.
૩૧૦ ,, ૩૦૩.
૩૧૧ ,, ૩૦૪.૧
૩૧૨ ,, ૩૦૪.૨
૩૧૩ ,, ૩૦૫.

ઉત્તરે સાખાદિત્ય.[૩૧૪] તેની પૂર્વે કાંઈક અગ્નિએ અપરનારાયણ.[૩૧૫] તેની પૂર્વે કાંઈક ઈશાને મલચંડીશ.[૩૧૬] તપ્તોદકકુંડ.[૩૧૭] ચંડીશથી ઉત્તરે કાંઈક ઈશાને ૪ ધનુષ ઉપર ચતુર્મુખગણપતિ.[૩૧૮] તેની વાયવ્યે ૨ ધનુષ ઉપર કલંબેશ્વર.[૩૧૯] ચંડીશની પૂર્વે ૨૦ ધનુષ ઉપર ગોપાલસ્વામી હરિ.[૩૨૦] તેની ઉત્તરે ૮ ધનુષ ઉપર બકુલસ્વામી સૂર્ય.[૩૨૧] તેની વાયવ્યે ૧૬ ધનુષ ઉપર ઉત્તરાર્ક.[૩૨૨] દેવકુલથી અગ્નિએ બે ગાઉ ઉપર સમુદ્રતટે ઋષિતીર્થ.[૩૨૩] તેની પશ્ચિમે અર્ધા કોશ ઉપર મરુદાર્યા દેવી.[૩૨૪] દેવકુલની પૂર્વે ૧૦ ગાઉ ઉપર શંખરસ્થાનમધ્યે ક્ષેમાદિત્ય[૩૨૫] અને ઉત્તરે (ઉન્નતસ્થાનની દક્ષિણે) કંટકશોધિણી દેવી.[૩૨૬] તેની પાસે પૂર્વે શ્વેતેશ્વર.[૩૨૭] તેની ઉત્તરે ઋષિતોયાને તટે ઉન્નતસ્થાન.[૩૨૮] (તે જ ઊના). ત્યાં રત્નકેશ્વર.[૩૨૯] તેની પૂર્વે કાંઈક અગ્નિએ લિંગદ્વય.[૩૩૦] ત્યાં ઊનામાં બાલપ્રભા.[૩૩૧] તેની દક્ષિણે દુર્ગાદિત્ય.[૩૩૨] તેની દક્ષિણે ઋષિતોયાતટે ક્ષેમેશ્વર.[૩૩૩] તેની ઉત્તરે કાંઇક વાયવ્યમાં ગણનાથ વિનાયક.[૩૩૪] ઋષિતોયાને બીજે તટે પણ ગણપતિ.[૩૩૫] તેની ઉત્તરે મહાકાલેશ્વર.[૩૩૬] તેની ઈશાને મહોદયતીર્થ અર્ધા કોશના ઘેરાવાનું.[૩૩૭] તેની વાયવ્યે સંગમેશ્વર.[૩૩૮] દેવકુલની ઉત્તરે બે ગાઉ ઉપર ઉત્તમસ્થાન, તેની ઉત્તરે ૧૨ ધનુષ ઉપર ઉન્નતવિનાયક.[૩૩૯] ઉન્નતસ્થાનની ઉત્તરે ૩ યોજન ઉપર તપ્તોદકસ્વામી, તપ્તકુંડ, તપ્તસ્વામી.[૩૪૦] તેની પૂર્વે કાલમેઘ

---

૩૧૪ સ્કપ્રપ્ર ૩૦૬.
૩૧૫ ,, ૩૦૮.
૩૧૬ ,, ૩૦૮.
૩૧૭ , ૩૦૮ ૬૪
૩૧૮ ” ૩૦૯.
૩૧૯ ” ૩૧૦.
૩૨૦ ” ૩૧૧.
૩૨૧ ” ૩૧૨.
૩૨૨ ” ૩૧૩.
૩૨૩ ” ૩૧૪.
૩૨૪ ” ૩૧૫.
૩૨૫ ” ૩૧૬.
૩૨૬ ” ૩૧૭.
૩૨૭ સ્કપ્રપ્ર ૩૧૮.
૩૨૮ ” ૩૧૯.
૩૨૯ ” ૩૧૯.૬૭
૩૩૦ ” ૩૨૦.
૩૩૧ ” ૩૨૧.
૩૩૨ ” ૩૨૨.
૩૩૩ ” ૩૨૩.
૩૩૪ ” ૩૨૪.
૩૩૫ ” ૩૨૫.
૩૩૬ ” ૩૨૬.
૩૩૭ ” ૩૨૭.
૩૩૮ ” ૩૨૮.
૩૩૯ ” ૩૨૯.
૩૪૦ ” ૩૩૦.

ક્ષેત્રપ.[૩૪૧] તેની દક્ષિણે ૫ ધનુ। ઉપર તપોદ કુંડ।—જે આજે પણ છે,[૩૪૩] અને કુંડની પૂર્વે ૨૫ ધનુષ ઉપર રુક્મિણી દેવી.[૩૪૩] પૂર્વે ભદ્રા નદી અને બલદેવે સ્થાપેલા દુર્વાસેશ્વર.[૩૪૪] ક્ષેત્રના પરિધિસ્થાને મધુમતી નદી.[૩૪૫] તેની નૈઋર્ત્યે ખંડઘટા.[૩૪૬] ત્યાં સમુદ્રતટ પાસે પિંગેશ્વર; ત્યાં સાત કુવાઓ; ભદ્રાસાગરસંગમ.[૩૪૭] તલસ્વામી તે જ તપ્તોદકસ્વામી.[૩૪૮] તેની પશ્ચિમે ન્યંકુમતીને તટે દક્ષિણ દિશામાં શંખાવર્ત, જ્યા ચિત્રાંકિતા શિલા છે.[૩૪૯] ગોપ્પદ(ગોપદ)તીર્થ,[૩૫૦] ન્યંકુમતીમાં. તેની પાસે અનન્ત નાગેન્દ્ર.[૩૫૧] ગોપ્પદની દક્ષિણે સાગરતટે ન્યંકુ પાસે નારાયણગૃહ.[૩૫૨] દેવિકાતરે જલેશ્વર.[૩૫૩] દેવિકાકાંઠે હુંકારથી આજે પણ જેમાં પાણી આવે છે તે હુંકારકૂપ.[૩૫૪] ત્યાં ચંડીશ્વર.[૩૫૫] શશિભૂષણની વાયવ્યે આશાપૂર ગણપતિ.[૩૫૬] તેની પાસે દક્ષિણ નૈઋર્ત્યે ચન્દ્રેશ્વર ને કલાકુંડ.[૩૫૭] શશિભૂષણની પૂર્વે ને કોટિતીર્થની પશ્ચિમે, જરદ્ગવેશ્વરની દક્ષિણે ને સમુદ્રની ઉત્તરે કપિલક્ષેત્ર[૩૫૮] અને કપિલેશ્વર[૩૫૯] અને નદી કપિલાધારા.[૩૬૦] ગુપ્તરૂપે. કપિલેશ્વરની ઈશાન-ઉત્તરે જરદ્ગવેશ્વર.[૩૬૧] ત્યાં અંશુમતી નદી.[૩૬૨] તેની પૂર્વે ૧૮૦ ધનુષ ઉપર હાટકેશ્વર—નલેશ્વર.[૩૬૩] તેની અગ્નિએ કર્કોટકાર્ક.[૩૬૪] નલેશ્વરની પૂર્વે ૧૦૦ ધનુષ ઉપર હાટકેશ્વર.[૩૬૫] ત્યાં ચિંતામણિની પૂર્વે ઈશાનમાં ૩૦૦ ધનુષ ઉપર અગસ્ત્યાશ્રમ.[૩૬૬] ત્યાંથી પશ્ચિમે નારદે-

---

૩૪૧	રૈવપ્રભ	૩૩૧.	૩૫૪	રૈવપ્રભ	૩૩૯.
૩૪૨	"	૩૩૨.૧	૩૫૫	"	૩૪૦.
૩૪૩	"	૩૩૨.૨	૩૫૬	"	૩૪૧.
૩૪૪	"	૩૩૩.૧	૩૫૭	"	૩૪૨.
૩૪૫	"	૩૩૩.૭	૩૫૮	"	૩૪૩.૧-૨
૩૪૬	"	૩૩૩.૭	૩૫૯	"	૩૪૩.૧
૩૪૭	"	૩૩૩ ૮-૧૧	૩૬૦	"	૩૪૩ ૪
૩૪૮	"	૩૩૪ ૬-૭	૩૬૧	"	૩૪૪.
૩૪૯	"	૩૩૫.	૩૬૨	"	૩૪૪.૩
૩૫૦	"	૩૩૬ ૧	૩૬૩	"	૩૪૫.
૩૫૧	"	૩૩૬.૧૧	૩૬૪	"	૩૪૬.
૩૫૨	"	૩૩૭.	૩૬૫	"	૩૪૬.૧
૩૫૩	"	૩૩૮.	૩૬૬	"	૩૪૬ ૨

શ્વરી ૩૬૭ ભીમેશ્વરની પાસે મનવિશ્રમણા દેવી ૩૬૮ ભલ્લતીર્થની પૂર્વે ને યોગિનીચક્રની દક્ષિણે દુર્ગટક(ધર્મટક) ગણપતિ ૩૬૯ ત્યાથી કૌમ્વેશ્વરી ૩૭૦ દુર્ગટથી દક્ષિણે ૫૦૦ ધનુષ ઉપર સુપર્ણેશ્વા ભૈરવી ૩૭૧ ત્યા સુપર્ણકુંડ છે ૩૭૨ તેની પશ્ચિમે ભલ્લતીર્થ (તં ભાલકુ) ત્યા ભલ્લથી હણાયેલા વિષ્ણુએ (કૃષ્ણે) શરીર છોડયું અધાર્ યોજનના તે મિત્ર વનમા યુગે યુગે વિષ્ણુની સન્નિધિ(મૂર્ત્તિ) છે તે વૈષ્ણવતીર્થ.૩૭૪ કર્દમાવતીર્થ ૩૭૫ તેની પશ્ચિમ ચક્રે ગુપ્તેશ્વર (ગુપ્ત સોમેશ્વર) ૩૭૬ હિરણાની પૂર્વે બહુસુવર્ણેશ્વર ૩૭૭ શુક્રસ્થાનની પાસે નાગેશ્વર ૩૭૮ તેની ઈશાને કોટિનગ તેની દક્ષિણે એક યોજને કોટીશ્વર ૩૭૯ નાગ યણ તીર્થ, તેની ઈશાને શાલિત્યવાપી ૩૮૦ ગગસ ને શૃંગારેશ્વર ૩૮૧ હિરણાતટે ઘટિકાસ્થાન ને માર્કંડેય ૩૮૨ મહૂર્તેશ્વર ૩૮૩ ત્યા અગ્નિકુંડ, કોટીશ્વર,૩૮૪ અને એક યોજન ઉપર નિતમ્બતીર્થ ૩૮૫ ગોષ્પદની ઉત્તરે ૪ ગાઉ ઉપર 'વલ્લાય 'તીર્થ, ત્યા એકાદશરુદ્રનિગ ૩૮૬ હિરણ્યાગાઠે તુંડપુર, ધર્મગૃહ ને ઇન્દ્રેશ્વર ૩૮૭ ઇન્દ્રેશ્વરની પશ્ચિમે ને અર્કભાસ્કરથી પૂર્વે સપ્તર્તેશ્વર ૩૮૮ હિરણ્યાની ઉત્તરે સિદ્ધિત્યાનો ને અનેક નિગો–૧૦૦ છે, વહ્નિતીર્થે ૧૯, ન્યકુમતીર્થે ૧૨૦૦, પિતાતે ૬૦ અને સરસ્વતીતટે અગણિત નિગો છે આમ પચમુખા નિગમાલા છે પ્રભાસમા સરસ્વતી પચસ્રોતા છે, જેના પ્રવાહોથી તેનુ ક્ષેત્ર દ્વાદશ યોજનનુ ક્ષેત્ર બનાયુ છે ૩૮૯

---

૩૬૭ સ્કપ્રપ્ર ૩૪૭
૩૬૮ " ૩૪૮
૩૬૯ " ૩૪૯
૩૭૦ " ૩૫૦
૩૭૧ " ૩૫૧ ૧
૩૭૨ " ૩૫૧ ૫
૩૭૩ " ૩૫૨ ૧
૩૭૪ " ૩૫૨ ૨
૩૭૫ " ૩૫૩
૩૭૬ " ૩૫૪
૩૭૭ " ૩૫૫
૩૭૮ " ૩૫૬
૩૭૯ સ્કપ્રપ્ર ૩૫૭
૩૮૦ " ૩૫૮
૩૮૧ " ૩૫૯
૩૮૨ " ૩૬૦
૩૮૩ " ૩૬૧ ૧
૩૮૪ " ૩૬૧ ૨
૩૮૫ " ૩૬૧ ૪
૩૮૬ " ૩૬૨
૩૮૭ " ૩૬૩
૩૮૮ " ૩૬૪
૩૮૯ " ૩૬૫

બ્રહ્મખેટક

બેડથલા.[1]

સાબરમતીમાહાત્મ્યમાં નોંધાયેલું આ સ્થળ ઓ. પી. રેલ્વેનું છેલ્લું સ્ટેશન બેડથલા સંભવે છે. ત્યાંની અદિતિવાવના શિલાલેખમાં[2] તેનાં ચારે યુગનાં ચાર નામ આપ્યાં છે; સત્યયુગમાં તેનું નામ પદ્મપુર, ત્રેતામાં અગ્નિખેટ, દ્વાપરમાં હિરણ્યપુર અને કલિયુગમાં તુલખેટ છે.

પદ્મપુરાણાન્તર્ગત 'પદ્મક્ષેત્રમાહાત્મ્ય'[3] હસ્તપ્રતો ઉપરથી વડાલીના શાસ્ત્રીશ્રી ગણપતિશંકર જયશંકરે પ્રગટ કરેલું છે તેમાં નીચેની વીગતો મળે છે:—

પદ્મ-ક્ષેત્ર એક યોજનના પ્રમાણનું છે.[4] તેને વીસ દ્વાર છે.[5] પદ્માએ કમંડલુમાથી ભૂતલ પર ધારા કરતાં શુભ અને મુક્તિદા ગંગાનો ઉદ્ભવ થયો.[6] દશ યોજનના વિસ્તારવાળા તે હિરણ્યા નામે ઓળખાઈ.[7] શિવ-પાર્વતીના વિવાહપ્રસંગે પાર્વતીનું રૂપ જોઈ પદ્મા તેજોભંગ થયા;[8] એ સ્વરૂપવિસ્મરણનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા પદ્મક્ષેત્ર આવી તે યજ્ઞ આરંભે છે, તેમાં સાવિત્રીની જરૂર પડે છે. આમંત્રિત મુનિઓને તે કહે છે કે તમે સાવિત્રીને તેડી લાવવા જે અદ્ધર-આકાશે ભ્રમણ કરો.[9] તે ઉપરથી જે એક મુનિ સાવત્રીને લેવા ગયો તેનું હે ખેટક! એમ સંબોધન કર્યું

બ્રહ્મખેટક

૧ પદ્મ ૧૩૬.૩૪ તીર્થયાત્રામિષેણ વૈ ખેટકે બ્રહ્મસંનિધૌ।

૨ પુરાતન પદ્મક્ષેત્રઃ પરિશિષ્ટ ૧ લું. શ્લોક ૬–૭

૩ પુરાતન પદ્મક્ષેત્રઃ પરિશિષ્ટ ચોથું (મૂળ સંસ્કૃત ગુજરાતી અનુવાદ સાથે).

૪ પદ્મા ૧.૨૦

૫ ,, ૧.૨૧

૬ ,, ૧.૨૪

૭ ,, ૧.૨૫

૮ ,, ૧.૧૧

૯ ,, ૨.૧

યૂયમટત યે વિપ્રાઃ... ।

છે ૧૦ ખેડટક એટલે આકાશમા ભ્રમન(પરિભમણ) કરનાર. વિપ્રોનુ નવુ સર્જન કરવા તે ખેટકમુનિને બ્રહ્માએ એક કન્યા ઉત્પન્ન કરી તેની સાથે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો ૧૦ તેમને નવ કુમાર થયા, જેમને ચોવીસ પુત્રો થયા, જેમાથી પ્રપૌત્રો આદ્રિનો હજારોનો વિસ્તાર થયો ૧૧ આ ખેટક બ્રાહ્મણોની આજીવિકા માટે વૈશ્યોની ઉત્પત્તિ થઈ, મૃગ પુરુષના અઢાર પુત્રો અને તેમાથી અઢાર હજારની સખ્યામા વિસ્તાર થયો ૧૮

નોધ ૧ ખેડમાણાજ બ્રાહ્મણોની આ રીતે ઉત્પત્તિ આપી છે અને ખેડટક આકાશમા ભ્રમન કરનાર-ના વર્ગને એ રીતે વ્યુત્પત્તિ આપી છે તે પોતાપિતા પ્રણાલિકાનુસાર છે બાકી ખેટક શબ્દ તો કોઈ દેશ્ય-સસ્કૃતેતર વાચો છે ખેટક બનિ હોવા વિશે 'ખેટક'ની ચર્ચામા નો યુજ છે

તીર્થો ક્ષીરજાદેવી, હિરણ્યાની દક્ષિણે ટેકરી ઉપર ૧૩ બ્રહ્મા ૧૪ બ્રહ્માએ પોતાની ચોસઠ મુખવાળી મૂર્તિ પ્રગટ કરી, જેની ડાબી બાજુ સાવિત્રી અને જમણી બાજુ ગાયત્રીનુ સ્થાપન થયુ સમય જતા બ્રાહ્મણો તેની ઉપાસના કરવાનું સામર્થ્ય ગુમાવતા પ્રાર્થના કરે છે અને બ્રહ્મા બત્રીસ મુખવાળી મૂર્તિ પ્રગટ કરે છે વળી કાળે કરી બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિ ક્ષીણ થતાં તેમની માગણીથી બ્રહ્માએ સોળ મુખવાળી—અને વળી સમય જતા છેવટે ચાર મુખવાળી પોતાની મૂર્તિ કરી આપી, જે હજીયે પૂજાય છે ત્રિવેણીસગમ હિરણ્યા, ભીમા અને કૌશામ્બીનો ૧૫ ફણીન્દ્ર તીર્થ,૧૬ પક્ષિરાજતીર્થ ૧૭ નાગહ્રદ ૧૮ ભૃગુનાથ ૧૯ હિરણ્યાના દક્ષિણ તીરે ભૃગુ

---

૧૦ બ્રમા ૨ ૫
તૃણમાગચ્છ ખેડટક ॥
૧૦ , ૨ ૮ ૬
૧૧ , ૨.૧૧ ૪
૧૨ ,, ૪
૧૩ ,, ૪ ૨૫
૧૪ ,, ૫
૧૫ ,, ૭ ૧૨
૧૬ ,, ૧૦ ૨૨,૧૪
૧૭ ,, ૧૦ ૨૩,૧૨ ૧૩
૧૮ ,, ૧૧ ૧૮
૧૯ , ૧૧ ૧૨,૧૬

આશ્રમ,[૧૦]–ભૃગુતીર્થ.[૨૧] અમ્બિકા[૨૨]–અંબામાતા. માનસ–માનવર[૨૩] માનસરોવર–ટૂંકામાં, ધર્મક્ષેત્રની એક હાથ જમીન પણ તીર્થ વિનાની નથી[૨૪] (આ અને અન્ય તીર્થોના પરિચય માટે જિજ્ઞાસુએ 'પુરાતન ધર્મક્ષેત્ર' પૃ૦ ૧–૨૩ જોવાં)

ખેડબ્રહ્માના ભૃગુઆશ્રમ અને બ્રહ્માજીનું મંદિર તે ઈડરરાજ્યના પાંચ તીર્થમાં ગણાય છે પ્રચલિત શ્લોક છે કે—

ઇડરે પંચ તીર્થાનિ ભૃગુબ્રહ્મા ગદાધર ।
ચતુર્થ. બલનાથશ્ચ પંચમો ભુવનેશ્વર. ॥

ભરુકચ્છ

પ્રદેશ,[૧] કાલના ભરૂચ આસપાસનો

જાતકો 'ભરુકચ્છ' નામનો પ્રયોગ કરે છે[૨] કથાસરિત્સાગર (૧.૬) 'ભરુકચ્છ' આપે છે. ભરૂચ શહેર માટે વલભિ સં. ૩૩૦ ના ધરસેન ચોથાના તામ્રપત્રો 'ભરુકચ્છ' આપે છે.[૩] જૈન ચૂર્ણિઓ પણ 'ભરુકચ્છ' આપે છે[૪]

જુઓ ભારુકચ્છ.

ભારુકચ્છ

પ્રદેશ આજના ભરૂચ આસપાસનો તેનો સમાવેશ અપરાન્ત વિભાગમા

૨૦ બ્રહ્મા ૧૫.૧૩
૨૧ ,, ૧૬.૨૭
૨૨ ,, ૧૭
૨૩ ,, ૧૭.૨૩
૨૪ ,, ૧૭.૨૪

ભેરુકચ્છ

૧ મત્સ ૨૮.૫૦; ૨૮.૪૭ પાદટીપ
૨ પ્રિય પૃ૦ ૪૧૨, દીપવંશ ૯–૨૬ (જાતક ૨ પૃ૦ ૨૪૧)
સુપ્પારક જાતક (જાતક ૪ પૃ૦ ૮૬)
૩ ગુએ ૧ લેખ ૭૨, ૭૩
૪ આવશ્યક ચૂર્ણિ ઉત્તર ભાગ પૃ૦ ૨૦૦

થતો.[૧] આ શબ્દના પાયો–ભીરુકચ્છ (માર્કંડેય)[૨] ભાનુકચ્છ (વાયુ)[૩] અને દારુકચ્છ (વામન)[૪] મળે છે. મરુકચ્છ પાઠ પણ મળે છે અને આજે પણ ભૂ અને રૂ સાચવતું ભરૂચ નામ છે એ જોતા ભાનુ૦ અને દારુ૦ એ પાઠ ભ્રષ્ટ ગણી શકાય

ભરુકચ્છ અને ભારુકચ્છમાથી ભારુકચ્છના પક્ષમા એટલુ કહી શકાય કે તેમાંથી 'ભીરુ૦' અને 'ભાનુ૦' થવા વધુ શક્ય છે અને 'દારુ૦' પણ લેખનદોષને કારણે ઉપગત પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઉલ્લેખોમા પ્રથમ શ્રુતિ દીર્ઘ જણાય છે પેરિપ્લસ[૫] Barygaza-અખાતનુ અને નર્મદાના મુખે આવેલા બંદરનુ નામ આપે છે ટોલે-મી[૬] પણ એ જ નામ આપે છે સ્ટ્રેબો[૭] Bargosa આપે છે. ગ્રીક નામ દીર્ઘશ્રુતિક હોવા સભવ છે અરબી નામો દીર્ઘશ્રુતિક છે[૮] Barauz (૪ સ. ૬૩૬), Barus (૪ સ ૮૯૨). Barus અને તે ઉપરથી Barusi (અબ મનુદી ઇ. સ. ૯૧૫–૪૪), Baruh (અબ ઇદ્રિસી ઇ સ ૧૧૦૦) અલબરૂની[૯] 'લારદેશ'–મા Bihroj આપે છે.

યુઆન શ્વાગ[૧૦] Po-lu-ka-che-p o આપે છે,જેને કનિંગહામ 'ભૃગુકચ્છ' કરતા 'ભારુકચ્છ' લેખવાનુ વધુ પસદ કરે છે. 'ભારુકચ્છ'

ભારુકચ્છ

૧ બુહ્લેર Apparent ૨

૨ ,, ૪, ઉપરાત નોધ ૪

૩ ,, ૫, ,,

૪ ,, ૮.

૫ પેરિ કડિકા ૪૦–૪૫, પૃ૦ ૩૮–૪૦

૬ ટો પૃ૦ ૩૮

૭ સ્ટ્રેબો ૩ પૃ૦ ૧૧૯ ગ્રીસમા મૃત્યુ પામેલા હિંદી તત્વજ્ઞની કબર પરના લેખમા 'Of Zarmanochegao, an Indian, Native of Bargosa who immortalised himself according to the custom of his country.' એટા પૃ૦ ૩૩

૮ બોગે ૧ પૃ૦ ૫૧૩ બીજો અક્ષર a દીર્ઘ છે

૯ અઇ ૧ પૃ૦ ૨૦૫

૧૦ વો ૨ પૃ૦ ૨૪૧.

રૂપ મિક્રાઓમા મળે છે એમ પણ તે નોધે છે, અને કહે છે 'ટોલેમી અને પેરિપ્લસના 'Barygaza'મા તે રૂપ ('ભારુકચ્છ') લગભગ અક્ષરશ સચવાયુ છે એ જોતા તે રૂપનો વધુ ચાલ કયો એમાં શંકા નથી.'[૧૧]

ભૃગુકચ્છ, ભૃગુપુર, ભૃગુતીર્થ, ભૃગુક્ષેત્ર એવા ભરૂચના પ્રાચીન નામો છે તે ભારુકચ્છ પછીના ભાર્ગવોની વસાહતને પરિણામે પ્રચારમાં આવ્યાં સભવે છે ભરુકચ્છ નામ ભૃગુકચ્છનુ પ્રાકૃત છે એમ ઘટાવી ભૃગુકચ્છ જ જનામાં જનું નામ છે એમ કહી શકાતું નથી, કારણ કે પ્રચારનુ નામ ઉપર જોયું તેમ, આદ્ય દીર્ઘશ્રુતિવાળું ભારુકચ્છ અને નહિ કે ભરુકચ્છ છે, અને 'ભૃગુકચ્છ'માથી 'ભરુકચ્છ' દુર્ઘટ બને ભૃગુકચ્છમાથી ભરુકચ્છ અને પછી, સ્વરાળા સ્વરા થી અત્યારે મરુ-મારુ રૂપો મળે છે તેમ, ભરુ-ભારુ થઈને ભારુકચ્છ રૂપ પ્રચલિત થયુ હોય એમ લેખી શકાય, પણ પુરાણો પ્રયાગના નામ તરીકે કેવળ 'ભારુકચ્છ'નો પક્ષ કરતાં જાગે છે, કેમકે ઉપર જોયું તેમ મીહ૰, ભાનુ૰, દાહ૰ એ પાઠાન્તરો 'ભૃગુકચ્છ' કે 'ભરુકચ્છ' પ્રચલિત નામ હોય તો સમજી શકે નહિ ઉપર્યુક્ત પુરાણો માત્ર પૂર્વમા રેવત 'ભાર્ગવ'[૧૨] જનપદ આપે છે, પશ્ચિમમા નર્મદાતટે એ નામ આપતા નથી માત્ર મધ્યદેશના જનપદોના વર્ણન પછી ગોદાવરીનો પ્રદેશ આખી પૃથિવીમાં મનોરમ છે અને ત્યાં મહાત્મા ભાર્ગવનું ગોવર્ધનપુર છે'[૧૩]-એવા શબ્દો કેટલાક પુરાણો ભુવનકોશ વર્ણનમા આપે છે તે પુર પરશુરામે નિર્મ્યું હતું,[૧૪] એમ કહી ભાર્ગવ ઋષિનું નામ પણ આપે છે જનપદોની નામગણનામા આવો વીગતવાર ઉલ્લેખ જરી આશ્ચર્યકારક છે, પણ તે પ્રાચીન હોય તો પણ ગોવર્ધન-

---

૧૧ એજન્યા પૃ૰ ૩૭૪.

૧૨ વાપૃ ૪૫ ૧૨૩, બ્રપ્રબ્ર ૧૬૫૮, મા ૫૪૪૩

૧૩ બ્ર ૭૫ —

सह्यस्य चोत्तर यस्तु यत्र गोदावरी नदी ।
पृथिव्यामपि कृत्स्नाया स प्रदेशो मनोरमः ॥ ४३
गोवर्धनपुर रम्य भार्गवस्य महात्मन ॥ ४४

ઉપરાત મા ૫૪ ૩૪-૫; વા ૪૫ ૧૧૨ ૧૪

૧૪ બ્રપૂબ્ર ૧૬ ૪૪

પુર નર્મદાતટે નહિ પણ કૃષ્ણની ગોદાવરીને તીરે છે એટલું જ તે કહે છે. ભાર્ગવો નર્મદાતટ પર પણ વસેલા એ તો નક્કી જ છે. ભીષ્મપર્વ[૧૫]માંનો 'ભાર્ગવ'નો ('ભાર્ગ'નો પણ)[૧૬] ઉત્તર જનપદોમાં ઉલ્લેખ છે તે માગધ, મધ્યોત્તર (મધ્યોત્તર), અને આનર્તનૈર્ઋત વચ્ચે છે તે નર્મદાતટ પ્રદેશ માટે સંભવી શકે, જો કે ભીષ્મપર્વની નામગણના દેશોના સાન્નિધ્યક્રમમાં જ હમેશ નથી ભાર્ગવોનું વર્ચસ્વ સ્થપાતાં ભારુકચ્છ ભૃગુકચ્છ નામે પણ ઓળખાતું થયું હોય એ સ્વાભાવિક છે.

પાછળથી પણ કથાસાહિત્ય (જાતક[૧૭], કથાસરિત્સાગર[૧૮], આદિ) અને તામ્રપત્રો[૧૯]નો ઝોક જોતાં ભૃગુકચ્છ કરતાં ભરુકચ્છ નામ તરફ પ્રજાનો પક્ષપાત દેખાયાં કરે છે જે પ્રાચીન નામ ભારુકચ્છ હોવાની સંભાવનાને બલવત્તર બનાવે છે. મુરુકચ્છ, તરુકચ્છ, કુરુકચ્છ-પાઠાંતરો[૨૦] પણ એ જ સૂચવે છે.

જુઓ ભરુકચ્છ, ભૃગુકચ્છ, ભૃગુતીર્થ.

મુજ

દેશ.[૧] શ્રીપતિ રાજાના પુત્ર ભુજવર્માએ શબર ભિલ્લોને હરાવીને રાષ્ટ્ર કર્યો તેથી તે ભુજદેશ કહેવાયો.

મૃગુકચ્છ

[૧] નર્મદાતીરે નગર.[૧] આજનું ભરૂચ. ભૃગુકચ્છની ઉત્પત્તિ રેવાખંડમાં

---

૧૫ મબી ૧૦.૪૯

૧૬ ,,

૧૭ જુઓ ભરુકચ્છ ૨.

૧૮ ,, ,, ૩.

૧૯ જુઓ ભરુકચ્છ ૩.

૨૦ મસ ૮૭ ૮ પાદટીપમાં.

મુજ

૧ ભાપ્ર ૨.— भुजवर्मा ततोऽभवत् ।
जित्वा स शबरान् भिल्लान् राष्ट्रमकारयत् ॥ ३१
भुजदेशस्ततो जात. प्रसिद्धोऽभून्महीतले ॥ ३२

મૃગુકચ્છ

૧ ભાપ્ર ૧૮.૨૧; મમ ૨૮ ૮૭,૮૦ ની પાદટીપ.
જુઓ નર્મદા. ૨૬માં ૧૮૨.૮૭

વર્ણવી છે. શ્રી(લક્ષ્મી)ના નામથી એ ક્ષેત્ર ઓળખાતું. લક્ષ્મીની આજ્ઞા મેળવી ભૃગુઋષિ ત્યાં પોતાના નામથી ચાતુર્વિદ્ય બ્રાહ્મણો માટે સ્થાન જમાવવા માટે કચ્છપ-કૂર્મ-ની પ્રાર્થના કરે છે. કચ્છપ કહે છે કે મારી ઉપર મારા નામથી ભૃગુતીર્થ એ સ્થાન અચલ અને સુસ્થિર રહેશે. ભૃગુઋષિએ નદનવત્સરના માઘની પંચમીએ રેવાને ઉત્તર તીરે એક કોશના પ્રમાણનું ક્ષેત્ર-ભૃગુકચ્છ નગર-વસાવ્યું ...[2] ચાતુર્વિદ્ય દ્વિજોના લાભાર્થે ગુંથાયેલી આ કથા સ્પષ્ટપણે પાછળની છે. ભૃગુકચ્છ નામ કચ્છપ ઉપરથી પડ્યું એ નામાનર્વચન પણ દોષયુક્ત છે. (જુઓ કચ્છ [1].)

[2] લાટના ભરૂચ આસપાસનો પ્રદેશ[3] જુઓ ભારુકચ્છ.

ભૃગુતીર્થ

[1]ભૃગુકચ્છ, આજનું ભરૂચ. જુઓ ભારુકચ્છ.

મરુ

મરુભૂમિ, મારવાડ,[1] આબુની ઉત્તરનો રેતાળ પ્રદેશ. નકુલ પશ્ચિમ તરફ દિગ્વિજય કરતાં જે પ્રદેશો જીતે છે તેમાંના એક તરીકે મરુભૂમિને ગણાવેલ છે.

રુદ્રદામનના ગિરનારના શિલાલેખમાં મરુનો ઉલ્લેખ છે.[2]

મહતી

[1] મહી નદી.[1]

---

2 રુદ્રઆરે ૧૮૧.૫૭ ૬૬,
૧૮૨.૧-૧૧

3 મા ૫૫.૨૧ ભૃગુકચ્છા સમીદ્ધણા ॥

ભૃગુતીર્થ

1 આ ૨૧૧ ૬૫ ભૃગુતીર્થ પ્રભાસ ચ તથા ચામરકટકમ્। રુદ્રઆરે ૧૮૨.૫૨, કુઉ ૪૨ ૧ ૫

મરુ

1 મત્સ ૨૧.૫ મરુભૂમિ ચ કાત્સ્ન્યેન... ॥ ૪૮.૨૦ પાદ્મપ પછી.

2 જુઓ આનર્ત ૧૬.

મહતી

1 જુઓ પારિયાત્ર ૨, ૪.

પાર્જીટર મહતીને મહીનું પાઠાંતર ગણે છે.[૨] જુઓ મહી.
[૨] નર્મદાનું એક નામ પણ મહતી છે.[૩]

મહારાષ્ટ્ર

દેશ, લાલનો.[૧] દક્ષિણ-દક્ષિણાપથના-દેશોમાંનો એક.[૨]
અભ અને વાયુના મહારાષ્ટ્રાઃ ને કેકાણે મત્સ્ય[૩] નવરાષ્ટ્રા. આપે છે, પણ તે બ્રહ્મ પાઠ કરતાં કોઈ સ્વતંત્ર દેશનામ જ લાગે છે, મહાભારતનું નવરાષ્ટ્રાઃ ચંબલ-નર્મદાની ઉત્તરનો પ્રદેશ જણાય છે.[૪] બ્રહ્મમાં[૫] મહારાષ્ટ્ર આપ્યું છે તે મુદ્રણદોષ જ હશે.
જુઓ માહારાષ્ટ્ર.

મહિતા

મહી નદી.[૧]
પાર્જિટર મહિતા તે મહી લાગે છે એમ કહે છે.[૨] જુઓ મહી.

મહિષિક

પ્રદેશ, દક્ષિણાપથમાંનો.[૧] જુઓ માહિષક.

---

૨ માકં૰ પૃ૦ ૨૯૫.
૩ જુઓ નર્મદા ૬.

મહારાષ્ટ્ર

૧ ૫૩ ૧૧૩.૫૨ સ્થિતા કિંચિન્મહારાષ્ટ્રે... । જુઓ ગૌર્જર ૧.
૨ બ્રપૂબ્ય ૧૬.૫૭, મહારાષ્ટ્રા મહિષિકાઃ કલિંગાશ્ચૈવ સર્વશઃ ।
વાપૂ ૪૬ ૧૨૫ મહારાષ્ટ્રા માહિષકા .. ।
મા ૫૧.૨૩ મહારાષ્ટ્રાઃ સકર્ણાટા.... ।
૩ મ ૧૧૪.૪૭
૪ મમ ૨૮.૬
૫ બ્ર ૨૫.૫૮ મહારાષ્ટ્રા માહિષકાઃ...॥

મહિતા

૧ મ બી ૧૦.૨૦
૨ માકં૰ પૃ૦૨૯૫.

મહિષિક

૧ જુઓ મહારાષ્ટ્ર ૨.

મહી

મહી નદી[1]

પાર્જિટર[2] મહતી અને મહિના તે મહી એમ કહે છે[3] શ્રી દે પણ.[3] પરતુ દે મહિતા તે મહી એમ કહી તે માળવાની ચંબલ નદીની શાખા છે એમ નોધે છે[4]

મહીની ઉત્તરે મધ્યતર દેશ ભીમપર્વ આપે છે[5] માહેય પ્રદેશ અપરાન્તવિભાગમા પુરાણો ગણાવે છે[6]

ટોલેમી[7] Mophis અને પેરિપ્લસ[8] Mais આપે ૭ તે મહીના ઉલ્લેખો મનાય છે

રામાયણ મહી સાથે બીજી એક 'કાલમહી' પણ ગણાવે છે[9]

મહીનગર

ખંભાતનું એક પ્રાચીન નામ[1] તારકપુર નામ પણ તારકાસુર ઉપરથી છે[2]

મહીસાગરસગમ–ક્ષેત્ર

મહી નદીને કાઠે, મહી સાગરને મળે છે ત્યા સાત કોશ પ્રમાણનું મહી

મહી

૧ જુઓ પારિયાત્ર ૬, ૭, ૮, મત્સ્ય ૧૧૪૯, વાયુ ૪૫ ૨૦, સ્કન્દના માહેશ્વરખંડના કૌમારિકાખંડમા મહી (અને મહીસાગરસગમ)ના વાર વાર ઉલ્લેખો થયા છે દા ત સ્કમાકૌ ૩ ૨૩ ૨૯

૨ જુઓ મહતી ૨, મહિના ૨

૩ જ્યોતિ મહતી મહિતા

૪ ,, મહતી

૫ મત્સ્ય ૧૧૪૯ 'સલોત્તર' પાઠ પણ છે

૬ જુઓ માહેય

૭ ટો પૃ૦ ૧૦૩

૮ પેરિ કડિકા ૪૯ પૃ૦ ૪૯

૯ રામા કિ ૪૦.૨૦

મહીનગર

૧ સ્કમાખે ૪૯ ૧૪૪,૪૮ ૨૧ ૪૯ ૨ ૩,૧૨ ૧૦૧૭ ૧,૭,૧૬ ૧૧૭,૧૨૬

૨ ,, ૨૧ ૨૮

સાગરસંગમક્ષેત્ર[1] છે. તેનું બીજું નામ ગુપ્તક્ષેત્ર[2] પણ છે. મહીસાગર-સંગમક્ષેત્રે સ્તંભ (ગર્વ) કર્યો તેથી તેનું સ્તમ્ભતીર્થ પણ પડ્યું.[3] મહી-સાગરસંગમમાહાત્મ્ય.[4] આ ક્ષેત્રમાંનાં તીર્થોઃ ઇન્દ્રદ્યુમ્નેશ્વર.[5] શતરુદ્રિયા-દિલિંગ.[6] કુમારનાથ.[7] રુદ્રભક્ત તારકાસુરને માર્યાના પાપની શંકાથી શોકાકુલ થયેલા કુમારસ્વામીએ વિષ્ણુના ઉપદેશથી પાતકશાંતિ અર્થે વિશ્વકર્મા પાસે ત્રણ શિવલિંગોનું નિર્માણ કરાવી પ્રતિજ્ઞેશ્વર કપાલેશ્વર (જેની પાસે કપાલેશ્વરી) અને શક્તિચ્છિદ્રેશ્વર (જ્યાં પાતાલગંગા છે)ની સ્થાપના કરી[8] બ્રહ્મદેવે આણેલા લિંગની કુમારેશ્વર નામે સ્થાપના કરી, તેનું માહાત્મ્ય.[9] દેવોની માગણીથી મહીસાગરસંગમ ઉપર જયસ્તમ્ભ રોપી તેની ઉપર વિશ્વકર્માવિનિર્મિત ત્રીજા લિંગની સ્તમ્ભેશ્વર નામે સ્થાપના કરી, તેનું માહાત્મ્ય.[10] કૃપતીર્થ.[11] મહીસાગરસંગમ ઉપર બ્રહ્મ, ઇન્દ્ર, રુદ્ર આદિ દેવોએ કોટિ કોટિ લિંગોની સ્થાપના કરી, તેમનું માહાત્મ્ય.[12] સિદ્ધામ્બિકા, સિદ્ધકૂપ, સિદ્ધેશ્વર, સિદ્ધવટ, સિદ્ધસર, સિદ્ધ-વિનાયક, સિદ્ધેય ક્ષેત્રાધિપતિ.[13] બર્બરીતીર્થ, જે કુમારિકા તરીકે ખ્યાત હોઈ કૌમારિકાખંડ નામ પડ્યું છે.[14] બર્બરેશ્વરલિંગ.[15] ભટ્ટાદિત્ય[16]

મહીસાગરસંગમ-ક્ષેત્ર

૧ સ્કમાકૌ ૬૬.૧૨૫
૨ ,, ૧૩.૧૦૨; ૫૫.૩,૧૪૫;૫૮ ૧-૨;૬૩.૧૨૮;૬૬.૧૨૫
૩ ,, ૫૮.૩૭
૪ ,, ૩. થી ૧૩.;૫૮.
૫ ,, ૧૩.૨૧૧
૬ ,, ૧૩.૧૪૪-૧૬૫
૭ ,, ૧૪. થી ૩૨.
૮ ,, ૩૩.
૯ ,, ૩૪.
૧૦ ,, ૩૫.
૧૧ ,, ૩૧.૧૨
૧૨ ,, ૩૬.
૧૩ ,, ૩૨.૩૫
૧૪ ,, ૩૭.૧-૨
પારિયાત્રની પશ્ચિમે કૌમારિકાખંડઃ સ્કમાકૌ ૩૬.૧૧૩
પારિયાત્રસ્ય ચૈવાર્ધાત્ ખણ્ડ કૌમારિકં સ્મૃતમ ॥
૧૫ ,, ૩૬,૧૮૭
૧૬ ,, ૪૩.

સૂર્યમૂર્તિ, નારદે સ્થાપેલી. કપિલેશ્વર,[૧૭] બહુદક કુંડ[૧૮] પાસે. સોમકુંડ અને સોમનાથ.[૧૯] હાટકેશ્વરલિંગમાહાત્મ્ય[૨૦] જ્યાદિત્ય-માહાત્મ્ય[૨૧] કેટિતીર્થ, અત્રીશ્વર, ભરદ્વાજેશ્વર, ગૌતમેશ્વર, અહલ્યાસર.[૨૨] નારદે સ્થાનની રક્ષા માટે ત્રિપુરુષશાસ્ત્રાની વ્યવસ્થાપના કરી.[૨૩] નારદીયસરોવર, નાગેશ્વર;[૨૪] બે દેવીઓ· અપરદ્વારકા, ઉત્તરદ્વારકા.[૨૫] નારદમૂર્તિ.[૨૬] થલસર, અલેશ્વર.[૨૭] મોક્ષેશ્વર, જ્યાદિત્ય કૂપ –ગર્ભેશ્વર.[૨૮] કેદારેશ્વર, નીલકંઠ.[૨૯] ભીમેશ્વર.[૩૦]

માન્ધાતૃપુર

નગર, કરનર્મદાસંગમ ઉપર.[૧]

માલવ

પ્રદેશ નકુલના પશ્ચિમ દિગ્વિજયમાં મરુ, શિબિ, માલવ, કર્પટ, પુષ્કર એ ક્રમમાં ઉલ્લેખાયેલો[૧] ત્રિ-ષ્યપૃતનિવાસીઓના પ્રદેશોમાનો એક.[૨] ઉપ-

---

૧૭ સંસ્કરણમાં ૪૫ ૩
૧૮ ,, ૪૬.
૧૯ ,, ૪૮.૧૯-૨૦
૨૦ ,, ૪૮.૨૦
૨૧ ,, ૪૯ થી ૫૧.
૨૨ ,, ૫૨
૨૩ ,, ૫૩ ૧-૧૩
૨૪ ,, ૫૩.૧૪ ૨૫
૨૫ ,, ૫૩ ૨૬ ૩૪
૨૬ ,, ૫૪.
૨૭ ,, ૫૬.૫ ૭
૨૮ ,, ૫૬.૧૨-૧૭
૨૯ ,, ૫૭.૩-૪
૩૦ ,, ૬૪.

માન્ધાતૃપુર

૧ સંસ્કારે ૨૪૧

માલવ

૧ મત્સ ૨૧ ૬,૪૮ ૧૪,૪૮ ૧૫ની પાદટીપ.
૨ મ ૧૧૪.૫૨ માલવાશ્વ કલ્યાશ્વ મેકલાશ્વોત્કલૈ સહ ।
વાપૂ ૪૬ ૧૩૨ ,, ,,

રાત પર્વતાશ્રયી લોકોનો એક પ્રદેશ [૩]

મત્સ્ય માલવા આપે છે ત્યા અસ્ત્ર[૪] મલદા આપે છે

સ્કન્દ માલવદેશમા ૧૧૮૦૬૨ ગામ છે એમ કહે છે [૫]

નોંધ ૧ ઉપર માલવ જાતિવાચક શબ્દ ઉપરથી દેશવાચક શબ્દ તરીકે યોજાયો હતો. અહી માલવ કેવળ દેશવાચક શબ્દ છે

માલવના પૂર્વ પશ્ચિમ ભાગો પૂર્વ અને અપર માલવ તરીકે ઉલ્લેખાય છે.[૬] તે ઉપરથી રુદ્રદામનના ગિરનાર શિલાલેખના[૭] 'પૂર્વાપરાકરાવન્તિ'માના પૂર્વાપર શબ્દને પણ ઘટાવ્યા છે (સર૦ પૂર્વાપરૌ તોયનિધી વગાહ્ય... । કુમારસભવ ૧ ૧–મા 'પૂર્વાપર'નો ૩૮ પ્રયોગ)

જુઓ વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસી

માહારાષ્ટ્ર

[૧]મહારાષ્ટ્ર દેશ જુઓ મહારાષ્ટ્ર

માહિષક

પ્રદેશ, દક્ષિણાપથમાનો [૧] મહિષવિષય (મૈસૂર–મહિષપુર–આસપાસનો) અથવા તો માહિષ્મતી નગરી આસપાસનો પ્રદેશ.

જુઓ માહિષિક

---

૩ વાપૂ ૪૫.૧૩૬

૪ બ્રપૃઅ ૧૬ ૬૩

૫ સ્કમાકૌ ૩૯ ૧૩૯ લક્ષાષ્ટાદશસાહસ્ર નાતી દ્વે ચ માલ્વ ।

૬ કાસુ ૨ ૪ ૨૩ અને ૨૬ ઉપર જયમગલા ટીકા

૭ જુઓ આનર્ત ૧૬

માહારાષ્ટ્ર

૧ જુઓ મહારાષ્ટ્ર ૨

માહિષક

૧ મભી ૧૦ ૫૭, જુઓ મહારાષ્ટ્ર ૨,૫

માહિષ્મતી

નગરી [૧] રેવાતીરે [૨] નર્મદાતટના અયુત ગુપ્તતીર્થ છે [૩] હરિવંશ [૪] પ્રમાણે માહિષ્મને અને પદ્મ [૫] પ્રમાણે મહિશે તે સ્થાપી અનૂપદેશની તે રાજધાની હતી [૬]–એવો ડૉ૦ ર૦ ભાણ્ડારકરનો મત છે [૭] માહિસ્મતિ તે અવન્તિની રાજધાની હતી એમ ગોવિંદસુત્ત કહે છે [૮] પ્રાચીન માહિષ્મતી ક્યા દેશે તે વિશે મતભેદ છે. નર્મદાતટે ૧ મહેશ્વર અને ૨ મન્ધાતા પાસે માહિષ્મતી માનવામાં આવે છે [૯] શ્રી ક૦ મા૦ મુનશી આજે ભારૂચ છે ત્યા માહિષ્મતી હતી એવો મત ધરાવે છે [૧૦]

જુઓ મૃગુકચ્છ

માહેય

પ્રદેશ, મહી નદીની આસપાસનો, આજનો મહીકાંઠો કે મહીકાઠા, તેની ગણના અપરાન્ત વિભાગમા થતી [૧] ભીષ્મપર્વ મધ્યુત્તરા આપે છે [૨]

બૃહત્સંહિતા મહીનદીના (૧૬ ૩૧) આપે છે

જુઓ અપરાન્ત

માહિષ્મતી

૧ જુઓ અનૂપ ૬ મત્સ ૨૮ ૧૧ ૧૭

૨ ભાદ ૭૬ ૨૧ રેવામનુગવત્ર માહિષ્મતા પુરી । પદ્મ ૨૨૦ ૧૭

૩ ગરુડારે ૨૩૧ ૩૧

૪ હરિ ૩૨ ૪ ૧

૫ પદ્મ ૭૫ (૧ ઔદીચ્ય પૃ૦ ૧૨૦)

૬ રઘુવંશ ૬ ૪૩

૭ જુઓ અનૂપ ૬

૮ જુઓ અવન્તિ ૨૪૨

૯ ઔદીચ્ય માહિષ્મતી, માંધાતૃ પૃ૦ ૩૧૪ (પાર્જિટર)

૧૦ ગુજ પૃ૦ ૫૬૧

માહેય

૧ જુઓ અપરાન્ત ૨,૩,૪ ૫

૨ મભી ૧૦ ૪૬

સ્કન્દ મૂલસ્થાન દેશ આપે છે, જેમાં ૨૫ હજાર ગામ છે.[૨] તે કદાચ મુલતાન આસપાસના પ્રદેશ માટે હોય. મૌલિરતાનથી કયું નગર વિવક્ષિત છે તે પ્રશ્ન છે.

રેવા

[૧] નર્મદા નદી. સ્કન્દના આવન્ત્યખંડનો ત્રીજો ખંડ–રેવાખંડમાં નર્મદા અને રેવાને એક જ માનવામાં આવી છે.

નર્મદા અને રેવાની સામાન્યતઃ એકતા જ સ્વીકારાઈ છે. ભૂગોળમાં અખૂટ રસ લેતા કવિ કાલિદાસનો જ દાખલો લો. વિન્ધ્યપાદ આગળ તે રેવાં પ્રેક્ષ્યસ્યુપલવિષમાં વિન્ધ્યપાદે વિશીર્ણામ્ (મેઘ ૧.૧૯)માં નદીને રેવા કહે છે અને માહિષ્મતીવપ્રનિતમ્બકાચીં રેવાં ... (રઘુ૦ ૬.૪૩)માં માહિષ્મતી આગળ પણ નદીને તે રેવા નામથી જ ઓળખાવે છે.

[૨] નદી, નર્મદા કરતાં જૂદી. ભાગવત[૧] અને વામનપુરાણ[૨] નર્મદા ઉપરાંત રેવા ગણાવે છે.

રેવા વિન્ધ્યમાંથી નીકળતી નદી ગણાય છે[૩] અને નર્મદાને ઋક્ષમાંથી નીકળતી લેખવામાં આવી છે[૪] ટોલેમી[૫] નર્મદા–Namados ને વિન્ધ્ય–Ouindionમાંથી નીકળતી ગણાવે છે, તે ગોળ ગોળ રીતે જ અને ચોકકસ જ્ઞાનપૂર્વક નહિ, એમ–ડૉ. લો[૬] કહે છે. પણ વિષ્ણુપુરાણ નર્મદાને વિન્ધ્યમાંથી નીકળતી પણ કહે

---

૨ સ્કમાકૌ ૩૯ ૧૬૧

રેવા

૧ ભાપૅ ૧૯.—

નિર્વિન્ધ્યા તાપી રેવા સુરસા નર્મદા ચર્મણ્વતી સિન્ધુ: . . . .

૨ વા ૧૩.૨૫,૨૯

૩ વા ૧૩ ૨૯

૪ મા ૫૪ ૨૧; ૫૫ પૃથ્વ ૧૬.૨૯; વા ૧૩.૨૫; ૧ ૮૬.૫; ૫૫ ૨૫.૩૦; ૬૫ ૪૭.૩૩

૫ ટો પૃ૦ ૩૮, ૧૦૨.

૬ ગીભ પૃ૦ ૪૧.

છે.૭ નર્મદા પારિયાત્રમાંથી નીકળતી પણ ગણાવાઈ છે.૮ નર્મદાનું એક નામ મેકલસુતા છે, જે સૂચવે છે કે એ ઋક્ષના એક અંશ સમા મેકલગિરિ-હાલના મૈકલ-માંથી નીકળે છે. 'જ્યારે રેવાનું મૂળ વિન્ધ્ય પાસેના અમરકંટક ગિરિમાં શોધી શકાય છે. ડૉ૦ બી. સી. લૉ કહે છે તેમ નર્મદા અને રેવા માંડવાની સહેજ ઉપર સંગમ રચે છે અને પછીથી બંનેમાંથી ગમે તે નામે ઓળખાતી આગળ ધપે છે.૯

જુઓ નર્મદા.

રૈવત

સૌરાષ્ટ્રમાં એક પર્વત.

શ્રીશૈલના પુત્રને ઉખાડીને આનર્તના પુત્ર રૈવતે દ્વારકા આગળ રચાપ્યો એવી ગર્ગસંહિતામાં કથા છે.૧

[1] ઉજ્જયંત (ગિરનાર)થી જૂદો, તેનાથી દૂર સમુદ્રની પાસે દ્વારકાની પૂર્વમાં એક પર્વત. આદિપર્વમાં દ્વારકાની પાસેમાં સમુદ્ર અને રૈવત-પર્વત બને હોવાનું સુભદ્રાહરણપ્રસંગના વર્ણનમાં સમજાય છે; દ્વારકા-માંથી પુરવાસીઓ 'અન્તર્દ્વીપ'માં મહોત્સવ માટે નાવથી ગયાનું અને તેવામાં જ સુભદ્રા રૈવતનું અર્ચન કરવા જાય છે ને અર્જુન તેને લઈ જાય છે એમ કહ્યું છે.૨ હરિવંશમાં પિણ્ડારક આગળની જળક્રીડાના વર્ણનમાં કેટલાક રૈવતક જઈને પાછા આવે છે એમ કહ્યું છે,૩ અર્થાત્ રૈવત સમુદ્રની નજીકમાં છે. રૈવત દ્વારકાની પૂર્વ દિશાએ છે.૪

રૈવતને દ્વારકાના 'પુરદ્વારભૂમયઃ'૫ ૩૫ અને અતિ દૂર નહિ૬ એવો

---

૭ વિદ્ધિ ૩.૧૧

૮ જુઓ પારિયાત્ર ૨.

૯ પૃ૦ રીઇ પૃ૦ ૪૨.

રૈવત

૧ ગસંદ્વા ૧૪.૬-૨૬; ૯.૨૨-૩

૨ જુઓ દ્વારકા ૩, ૪, ૬.

૩ જુઓ દ્વારકા ૩૦.

૪ જુઓ દ્વારકા ૩૬.

૫ જુઓ દ્વારકા ૨૫.

૬ જુઓ દ્વારકા ૨૩.

વર્ણવવામાં આવ્યો છે, પણ તે દ્વારકાના બારણામાં એટલે નજીકમા સમજવાનો છે. કૃષ્ણ અર્જુનને પ્રભાસથી દ્વારકા લઈ જતાં રૈવત ઉપર રાતવાસો રોકાય છે.[૭] રૈવત પર ઉત્સવ થયો ત્યારે ગિરિની ચોમેર પ્રદેશ પ્રાસાદોથી શોભાવવામાં આવ્યાનું[૮] અને પુરજનો ચાલતા અને ઉઘાંનીચા વાહનોની મદદથી ગયાનું વર્ણન છે.[૯] રૈવતથી પાછા વળતા યાદવોને અર્જુન ઉપવનમાં પડાવ કરે છે, એ દ્વારકા અને રૈવત વચ્ચે ઉપવન હોવાનું સૂચવે છે.[૧૦] હરિવંશ નગર અને પર્વત વચ્ચે પાંચજન્ય વન હોવાનું કહે છે.[૧૧] તેમ છતા રૈવત દ્વારકાથી બહુ દૂર નથી એવું સુભદ્રાહરણપ્રસંગના વર્ણનમાંથી સમજાય છે. અર્જુન સુભદ્રાનું હરણ કરી નીકળે છે તે રૈવતકનું દ્વાર જોતો જોતો નીકળે છે[૧૨] અને રૈવત ઉપર કૃષ્ણની ગેરહાજરીમાં પુરના રક્ષણ અર્થે હમેશ માટે વિપૃથુશ્રવા નામે બળદેવ જેવો યોદ્ધો રહેતો હતો તે પાંડવના જવાના સમાચાર જાણી બહાર આવ્યો અને રસ્તા ઉપર ધસી જઈને જુએ છે તો દ્વારકાના દ્વારમાંથી અર્જુન બહાર આવે છે.[૧૩]

---

૭ જુઓ દ્વારકા ૧.

૮ મત્સ્ય ૨૧૧.૩
પ્રાસાદૈ રત્નચિત્રૈશ્ચ ગિરેસ્તસ્ય સમન્તત ।
સ દેશ શોભિતો રાજન્ કલ્પવૃક્ષૈશ્ચ સર્વશ ॥

૯ મત્સ્ય ૨૧૧ ૬
પૌરાશ્ચ પાદચારણ યાનૈરુચ્ચાવચૈસ્તથા ।

૧૦ જુઓ દ્વારકા ૨

૧૧ જુઓ દ્વારકા ૩૬.

૧૨ જુઓ દ્વારકા ૫.

૧૩ મત્સ્ય (કુ ભા૦) ૨૪૪ —
ગિરૌ રૈવતકે નિત્ય બભૂવ વિપૃથુશ્રવા ॥ ૧
પ્રાગ્રામે વાસુદેવસ્ય તસ્મિન્ હલધરોપમ ।
સમભૂત તથા ગોપા પુરસ્ય પુરવર્ધનઃ ॥ ૨
પ્રાપ્ય પાંડવનિર્યાણ નિર્યયૌ વિપૃથુશ્રવા ॥ ૩
સોઽભિપત્ય તદાધ્વાન દદર્શ પુરુષર્ષભમ ।
નિ સૃત દ્વારકાદ્વારાદગ્નિમંતમિવાંતરાત્ ॥ ૪
મત્સ્ય (ભા.ઇ.સા૦) પૃ૦ ૬૬૩.

રૈવતનુ લશ્કરી મહત્ત્વ હોય એવું ઉપરની છેલ્લી વીગતથી લાગે છે. પણ કૃષ્ણની ગેરહાજરીમાં દ્વારકાનો બચાવ કરવા માટે પગલા લેવાયાનું ઝીણવટભર્યું વર્ણન અપાયું છે તેમાં રૈવતનો ઉલ્લેખ નથી.[૧૪]

રૈવત મુખ્યત્વે વિહારસ્થળ લાગે છે. અલબત્ત ધાર્મિક મહત્ત્વ પણ એનું ખરું જ. અર્જુન સુભદ્રાને ઉપાડી જાય છે તે પ્રસંગે એ રૈવતનું અને સૌ દેવોનું અર્ચન કરીને પાછી ફરતી હોય છે.[૧૫] રૈવત ઉપર મોટો ઉત્સવ યોજાયો હતો તે એનું ધર્મસ્થાન અને વિહારસ્થળ તરીકેનુ મહત્ત્વ સૂચવે છે.[૧૬] તે વિહારસ્થળ હોવાનું સ્મરણ કૃષ્ણ અર્જુનને લઈ આવતાં પહેલાં તેની શોભા કરાવી રાખે છે અને અર્જુનને નટનર્તકોનું કામ બતાવે છે તેમાં પણ મળે છે.[૧૭] શિશુપાલ દ્વારકા પર ચઢી આવે છે ત્યારે ભોજગજ રૈવત ઉપર ક્રીડા કરતો હતો.[૧૮] હરિવંશ જ્યાં દ્વારવતીનું નિર્માણ થયુ તેની પાસેના રૈવતને સિન્ધુગજની વિહારભૂમિ તરીકે ઓળખાવે છે.[૧૯]

[૨] આજનો ગિરનાર પર્વત.

પુરાણો અને મહાભારત પ્રમાણે ઉર્જયંત(ગિરનાર) તે જ રૈવત હોય એમ દેખાતું નથી. વાયુ, બ્રહ્માંડ અને માર્કંડેય રૈવત અને ઉર્જયંત એમ બે જુદાજુદા પર્વતોનાં નામ સાથેસાથે આપે છે, અને આદિપર્વમા પણ રૈવતથી ભિન્ન ઉર્જયિનીનો ઉલ્લેખ છે.[૨૦]

---

૧૪ જુઓ દ્વારકા ૧૨

૧૫ જુઓ દ્વારકા ૬, મભા ૧૨૧

૧૬ જુઓ ઉપર ૯.

૧૭ મભા ૨૧૦ —

પૂર્વમેવ તુ કૃષ્ણસ્ય વચનાન્ન મહીધરમ્ ।
પુજ્યા સમગ્રચતુરઙ્ગબલં ચ ભોજનમ્ ॥ ૯
પ્રતિગૃહ્યાર્જુન સર્વમુપભુજ્ય ચ પાણ્ડવ ।
રહૈવ રામુરમન સ્ત્રીગાનટનર્તકાન્ ॥ ૧૦

૧૮ જુઓ દ્વારકા ૧૦

૧૯ જુઓ દ્વારકા ૨૩

૨૦ ઉજ્જયન્ત ૨ ૪, ૫.

[૩] ઉજ્જયંત(ગિરનાર)થી જૂનો, પણ તેની પાસે જ, પશ્ચિમ દિશાએ – બંને વસ્ત્રાપથક્ષેત્રમાં.

સુરાષ્ટ્ર દેશમાં વસ્ત્રાપથક્ષેત્રમાં ઉજ્જયંતગિરિ છે તેમજ રૈવત છે. બંનેની વચ્ચે મોટી જલિ (ઝાળી) છે....[૨૧] ઉજ્જયંત નામે ગિરિવર છે, ત્યાં રૈવતગિરિ છે...[૨૨] વસ્ત્રાપથક્ષેત્રમાં ભવનાથ છે. દામોદરહરિ રૈવત ઉપર છે અને અંબા દેવી ગિરિ (ઉજ્જયંત) માથે છે.[૨૩] ભવનાથના પશ્ચિમભાગમાં રૈવત ગિરિ.[૨૪] સોમનાથ(ભવનાથ)ની પાસે મહાન ઉદયન્ત ગિરિ છે અને તેની પશ્ચિમે રૈવત.[૨૫]

માર્કંડેયમાં ઉજ્જયન્તના અષ્ટ પાઠ દુર્જયન્ત સાથે રૈવત જુદો ગણાવ્યો છે.[૨૬]

આજની દ્વારકા પ્રાચીન દ્વારકાની નજીક વસી હોય તો પ્રાચીન દ્વારકા સાથે રૈવતનું પણ સાગરનિમજ્જન થયું એમ માનવું રહે, કેમકે આજની દ્વારકા પાસે કોઈ નાનકડો પણ પર્વત નથી. આજની દ્વારકા પરત્વે લખાયેલા સ્કન્દના પ્રભાસખંડમાંના દ્વારકામાહાત્મ્યમાં રૈવત પર્વતનો

---

૨૧ સ્કપ્રભ ૧૬.—
સુરાષ્ટ્રદેશે વિખ્યાતં તીર્થં વસ્ત્રાપથં પ્રભુ ॥ ૭૨
ઉજ્જયંતો ગિરિસ્તત્ર તથા રૈવતકો ગિરિઃ ।
મહતી વર્તતે જાલિસ્તયોર્મધ્યે મયા શ્રુતમ્ ॥ ૭૩

૨૨ સ્કપ્રભ ૨૬.૮૩
ઉજ્જયંતો ગિરિવરો યત્ર રૈવતકો ગિરિઃ ॥

૨૩ સ્કપ્રભ ૯.૨૨૬.
વસ્ત્રાપથે દેવવરો ભવઃ સ્થિતો
દામોદરો રૈવતકે વ્યવસ્થિતઃ ॥
અંબેતિ દેવી ગિરિમૂર્ધ્નિ સંસ્થિતા ।
સ્કપ્રભ ૧૦.૧૧ ઉજ્જયંતગિરેર્મૂર્ધ્નિ ગૌરીસ્કન્દ ગણેશ્વર

૨૪ સ્કપ્રભ ૬.૧૨૮
અસ્ય પશ્ચિમે ભાગે તત્ર રૈવતકે ગિરૌ ।

૨૫ સ્કપ્રભ ૧.૬૮
સોમનાથસ્ય સાન્નિધ્ય ઉદયન્તો ગિરિર્મહાન્ ।
તસ્ય પશ્ચિમભાગે તુ રૈવતક ઇતિ સ્મૃત· ॥

૨૬ જુઓ ઉજ્જયન્ત ૪.

ઉલ્લેખ નથી માર્કંડેયપુરાણ[૨૭]ના અંગ્રેજી ભાષાંતરની પાદટીપમા પાર્જીટર કહે છે કે રૈવતને એક જ ગિરિ ગણવાની જરૂર નથી હિમવત્ ને વિન્ધ્ય પણએમ્વચનમા વપરાય છે તેથી પોતે એને બરડાની ડુંગરમાળા ગણે છે પણ બરડો દ્વારકાથી બાજનો દૂર હોઈ પૌરાણિક વર્ણનોમાના દ્વારકા–રૈવત સબંધને એ યથાર્થ ઠેરવી શકે એમ નથી

તેમ છતા પાછળથી એટલે કે મહાભારત અને જૂના પુરાણોના સમય પછી સાહિત્ય આદિના ગ્રંથોમા ઉર્જયંત અને રૈવતની એકતા જ અભિપ્રેત હોય એમ દેખાય છે દા ત, માઘના શિશુપાલવધ (સર્ગ ૪)મા રૈવતનુ વર્ણન તે ગિરનારનુ હોય એમ લાગે છે પણ સૈન્ય દ્વારકાનો સમુદ્રતટ છોડી તરતજ રૈવત પાસે આવે છે એટલે રૈવતને ગિરનાર એમ નક્કીપણે કહેવુ મુશ્કેલ છે જૈનોના સાહિત્યમા ઉર્જયન્ત (ગિરનાર) અને રૈવતની ઘણુખરુ એકતા સ્વીકારાયેલી દેખાય છે[૨૮]

તેમ છતા શિલાલેખોમા ગિરનાર માટે ઉર્જયન્ત નામ વાપરવા તરફ પક્ષપાત છે પુરાણો ગિરનાર માટે રૈવત શબ્દ વાપરતા ખચકાય છે વસ્ત્રાપથક્ષેત્રમા રૈવત મૂકે છે ત્યારે પણ ગિરનાર સિવાયના–તેની પડખે ના ગિરિને રૈવત કહે છે જુઓ ઉર્જયન્ત અંગેની ચર્ચા (પૃ ૫૦)

રૈવત શબ્દ ઘણો જૂનો છે સોમ વટવાના પથ્થર માટે રૈવત્યા (ચળકતો–તેજયુક્ત) વિશેષણ ઋગ્વેદ (૧૦ ૮ ૯૪ ૧૦)મા પ્રયોજાયુ છે રૈવત પ્રાચીન કાળથી બાઈ ગિરિનુ નામ હશે દ્વારકાની ચર્ચામા (પૃ ૧૦૦–૦૧) સૂચવ્યુ છે તેમ રૈવત પણ દ્વારકાપ્રલયનો ભોગ બન્યો હોય અને રૈવત નામ સૌરાષ્ટ્રના સૌથી મોટા ગિરિ ઉર્જયન્તો માટે પણ પ્રયોજાયુ હોય

સ્કન્દમા રૈવતનુ એક સુંદર વર્ણન છે નારદ કહે છે કે સાધુપુરુષોને મોક્ષનો જાણે પૃથ્વીએ ઊંચો કરેલો હાથ ન હોય એવા ગિરિશ્રેષ્ઠ રૈવતને જોઈને હુ આનંદમા આવી ગયો[૨૯]

જુઓ ઉર્જયન્ત દ્વારકા દ્વારકાક્ષેત્ર રૈવતક વસ્ત્રાપથક્ષેત્ર

---

૨૭ માર્ક પૃ૦ ૨૮૬

૨૮ જુઓ ઉર્જયન્ત ૨૧–૨૪

૨૯ સ્કંદ માહે ૫ —

इत्यागम रैवत गिरिम् ॥ १

आरात प्रमुदितश्चाह पदयस्त गिरिसत्तमम् ।

आउयो नरासाधून् भूमेर्भुजमिवोच्छ्रितम् ॥ २

રૈવતક

[૧] તેજ રૈવત પર્વત.[૧]

[૨] -ક્ષેત્ર વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્રનું બીજું નામ રૈવતક-ક્ષેત્ર છે.[૨] તે ક્ષેત્ર આસપાસના પ્રદેશના નામ તરીકે પણ ઉપયુક્ત થયેલ જોવા મળે છે.

[૩] સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગ માટે વરાહમિહિર રૈવતક પ્રયોજે છે. બૃહત્સંહિતામા નૈઋર્ત્ય દિશામાં જ્યાં સમુદ્ર છે ત્યાં સિન્ધુ, અને સૌરાષ્ટ્રની જોડે જોડે રૈવતક પ્રદેશને પણ ગણાવેલ છે.[૩] વળી રૈવતકને પશ્ચિમ દિશામા ગણાવ્યો છે.[૪]

[૪] શાકદ્વીપમાં રૈવતક પર્વત છે[૫]

જુઓ રૈવત.

લઘુકૌંકણ

દેશ. સ્કન્દ તેમાં ૧૪૨૦ ગામ હોવાનું નોંધે છે જુઓ કોંકણ

લાટ

તે નામનો દેશ.[૧]

લાટનો ભૌગોલિક ઉલ્લેખ તો પાછળના સમયનો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમા તેનો ઉલ્લેખ નવમા શતકના કામસૂત્રમાં[૨] મળે છે અને

રૈવતક

૧ જુઓ રૈવત ૧૪ ઉપરાંત ભાગ ૧૬.
૨ જુઓ વસ્ત્રાપથ
૩ બૃહત્સંહિતા ૧૪.૧૯
૪ ,, ૧૬ ૩૦
૫ મબી ૧૧ ૧૮. ૫૩ ૮.૧૭, ૨૫ ૪૯ ૩૪

લઘુકૌંકણ

૧ જુઓ કોંકણ ૧

લાટ

૧ અ ૩૪૦૪ લાટીયા સ્ફુટસદર્ભા . . ।
ગ ૫૫ ૧૬
૨ કામ્ય ૨ ૫ ૨૬

તેથી જૂનો ઉલ્લેખ ટૉલેમી(ઇ. સ. ૧૫૦)માં[૩] મળે છે: Larike. પાંચમા સૈકાના અજન્તાના[૪] ઉત્કીર્ણ લેખમાં લાટનો ઉલ્લેખ છે. મંદસોર(ઇ. સ. ૪૩૭–૩૮)નો લેખ 'લાટવિષય'[૫] આપે છે. પાછળના ચાલુક્ય, ગુર્જર અને રાષ્ટ્રકૂટોના ઇ. સ. ૭૦૦થી ૧૨૦૦ સુધીના લેખોમાં લાટનો ઉલ્લેખ છે.[૬] ઇ. સ. ૮૦૦–૧૨૦૦ દરમ્યાનના આરબ મુસાફરો અને ઇતિહાસકારોએ કરેલા ઉલ્લેખો પણ મળે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કામસૂત્ર પછી બાણના હર્ષચરિત[૮]માં અને ચતુર્ભાણીમાંના એક ભાણમાં લાટનો ઉલ્લેખ મળે છે.

લાટની હદ: મહી અને તાપી એ બે નદીઓ વચ્ચેનો[૯], ખાનદેશને સાથે ગણતાં થતો[૧૦] પ્રદેશ તે લાટ. રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિન્દ ચોથાના

---

૩ ટૉ પૃ૦ ૩૮, ૧૫૩.
પેરિપ્લસમાં પણ લારિકેનો ઉલ્લેખ છે એમ શ્રી. અલ્તેકર (એજ પૃ૦ ૩) અને શ્રી. રત્નમણિરાવ જોટે (ખંડ પૃ૦ ૧૭૪)નું માનવું લાગે છે, પણ સ્કૉફે આપેલ વાચનામાં એ શબ્દ મળતો નથી.

૪ આર્કિયોલૉજિકલ સર્વે ઑફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા ૪ પૃ૦ ૧૨૭.

૫ ફ્લીટ: કૉર્પસ૦ ૩ પૃ૦ ૮૦; બૉમ્બે ૧ પૃ૦ ૭.

૬ ઇએ ૧૩ પૃ૦ ૧૫૭–૫૮, ૧૬૩, ૧૮૦, ૧૮૮, ૧૯૬, ૧૯૯, ૨૦૪.

૭ એલિયટસ હિસ્ટરી ૧ પૃ૦ ૩૭૮.

૮ હર્ષચરિત ઉચ્છ્વાસ ૪.
છઠ્ઠા સૈકામાં વરાહમિહિરે લાટનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એમ બૉમ્બે (પૃ૦ ૬) કહે છે પણ ગ્રંથમાં કયા સ્થાને?–તેનો નિર્દેશ કર્યો નથી; શ્રી. હ. કૃ શાસ્ત્રીજી અધ્યાય ૧૪ આપે છે (ઍસં પૃ૦ ૨૮૧) પણ બૃસં–ના ૧૪ અને ૧૬ મા અધ્યાયો જેમાં પ્રદેશનામો સંબંધાયા છે તેમાં લાટ નો ઉલ્લેખ નથી બૃસં અપરાન્તક–ઉદીચ્ય (૧૪.૨૦), ભરુકચ્છ (૧૪.૧૧,૧૬.૬), મહીતટજા: (૧૬.૩૧) આપે છે, પણ સ્પષ્ટ લાટ શબ્દથી તે પ્રદેશનો ઉલ્લેખ નથી. વરાહમિહિરમાં લાટનો ઉલ્લેખ નથી તે શ્રી. અલ્તેકર પણ નોંધે છે (એજ પૃ૦ ૪)

૯ બૉમ્બે ૧ પૃ૦ ૭.

૧૦ ન્યોડિ : લાટ.

શક સ ૮૫૫ના દાનપત્રમાં ખેટકમડલ(ખેડા)ને લાટમાં ગણાવ્યુ છે[૧૧] કનોજના રાજા રામભદ્ર (ઇ સ ૮૨૫-૪૦)ના એક સરદાર અલ્લને ગ્વાલિયરના એક ઉત્કીર્ણ લેખમાં લાટમડલાન્તર્ગત-આન-દપુરવિનિર્ગત કહ્યો છે[૧૨] લાટ(ગટ)નુ સિદ્ધપુર (શિહોર), જેના કુમાર વિજયે લકામાં વસાહત કર્યાની વાત છે,[૧૩] તેને ડૉ સુનીતિકુમાર ચેટરજી[૧૪] પશ્ચિમ-અને નદિ કે પૂર્વ-દિશામાં લેખે છે તે બરોબર હોય તો શિહોર પણ લાટમા ગણાતું એમ કહેવાય ટલમ Sin-tu અને Lo-t'u(-cha) આપે છે તેમાથી પાછળનું તે લાટ ડૉ બ્યૂલર આ લાટ તે મધ્ય ગુજરાત એમ કહે છે[૧૫] પણ આને તો સિધનું 'લાર'જ સમજવુ જોઇએ ગુજરાતના ગજકીય એકમ લાટમા આ લારનો સમાવેશ થવો સંભવિત નથી

પરતુ ઉપરની હકીકતોમાંથી એક વાત ચોકકસપણે સમજાય છે કે લાટની હદ જુદેજુદે વખતે બદલાતી રહી છે અને બીજા શતકમાં ટોલેમી લારિક આપે છે તેમાં Barygaza અને Ozene એ મોટાં શહેર હતા એ ઉપરથી મેકક્રિન્ડલ કહે છે તેમ લારિક-લાટ તે ભૌગોલિક કરતા રાજકીય વિભાગ લાગે છે[૧૬]

લાટ શબ્દ લાટ નામ કોઈ તળપદી જાતિ ઉપરથી આવ્યુ હોય. કદાચ લટમાથી જ અને આ લટ તે ર્ નો લ્ થાય છે તે અનુસાર બનવાજોગ છે કે રટ્ટ હોય મહાન રાષ્ટ્રકૂટ રાજા અમોઘવર્ષ (ઇ સ ૮૫૧-૭૮) પોતાનો રટ્ટવશ આપે છે રટ્ટોનુ મૂળ નગર લટ્ટલુર લાટમા હોય અને તે ઉપરથી દેશ અને વશને નામ મળ્યુ હોય -એવી બે ત્રણ

---

૧૧ ઇએ ૧૪ પૃ ૧૬૮ એમ પૃ૦ ૨૮૭

૧૨ એઇ ૧ પૃ૦ ૧૫૬

૧૩ મહાવસો ૬ ૫૪૨ ૪૩
આહુ સાહપુર તિ ત । ૫૪૨
લાલરટ્ઠે પુરે તસ્મિ । ૫૪૩

૧૪ ઇન્ડોઆર્યન એન્ડ હિન્દી પૃ૦ ૬૭

૧૫ ટાકાકુસુ પૃ૦ ૮, ૨૧૭ વા ૨ પૃ૦ ૨૫૪

૧૬ ટો પૃ૦ ૩૮, ૧૫૩

ગેઝેટિયરની[૧૭] વિચારસરણી છે. વળી તે નોંધે છે કે ભરૂચ અને ધાર વચ્ચેનો પ્રદેશ આજે પણ રાઠ નામે ઓળખાય છે.[૧૮] રાષ્ટ્ર ઉપરથી 'લાટ' થયું એમ ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી અને પં. બેચરદાસજીનો અભિપ્રાય છે.[૧૯] વણિકોની લાડ નામે એક શાખા છે, પણ તે તેના લાટમાં વસવાને કારણે હોય. કુમારપાળે પોતાના રાજ્યમાંથી લાર જાતિને હાંકી કાઢી એમ ટૉડે કહ્યું છે તેને અંગે બૉમ્બે ગેઝેટિયર લાડ વણિકો કરતાં ઈરાનના અખાત ઉપરના લારના પારસીઓનો વિકલ્પ સૂચવે છે.[૨૦] મુસલમાનોમાં લારી અટક હોય છે તે ઈરાનના લાર ઉપરથી સંભવે છે. અલ મસુદી[૨૧] ભરૂચ આસપાસના પ્રદેશમાં લારી ભાષા બોલાતી એમ કહે છે તે તો એ પ્રદેશ મુસલમાનોમાં લાર નામે ઓળખાતો તે ઉપરથી જ છે.

લાટ શબ્દ જૂના સમયમાં કેવળ અપરિચિત લાગતો નથી. ઇ. પૂ. ના શ્રૌતસૂત્રો શાંખાયન અને લાટા(ટ્યા)યન છે તેમાં પાછલામાં 'લાટ' શબ્દ છે. પાંચમા શતક પૂર્વેના એક જ્યોતિષાચાર્ય–સૂર્યસિદ્ધાન્તકાર[૨૨] નું નામ લાટ હતું. સભાપર્વમાં પૂર્વદિગ્વિજયમાં ઉન્નાટ દેશ આપ્યો છે તેનું પાઠાન્તર ઉલ્લાટ[૨૩] મળે છે. કર્ણાટ તો એક દાક્ષિણાત્ય દેશનું નામ પ્રાચીનકાળથી છે જ. લાટ અને કર્ણાટ પાસે પાસે છે અને અંગ–વંગ જોડકાની પેઠે લાટ–કર્ણાટ પણ પ્રાચીન અને તળપદાં નામો સંભવી શકે. આવાં સામ્યધારી નામો ઉપરથી જ અનુમાન દોરી ન શકાય, પણ તેમાંથી સૂચન ઘણીવાર મળી રહે છે. દા ત. કાપી, તાપી, વાપી એ ત્રણ ગુજરાતમાં છે એ સૂચક છે.

લાટ કોઈ સંસ્કૃત શબ્દનું રૂપાન્તર છે એવા અભિપ્રાય રજૂ થયા

---

૧૭ બૉગે ૧ પૃ૦ ૭.

૧૮ ,, ,,

૧૯ ખંડ પૃ૦ ૧૭૭.

૨૦ બૉગે ૧ પૃ૦ ૧૯૪ પાદટીપ ૧.

૨૧ યુલનું માર્કોપોલો ૨ પૃ૦ ૩૫૩: ટો પૃ૦ ૧૫૩.

૨૨ ભારતીય જ્યોતિ શાસ્ત્ર શં. બા. દીક્ષિતકૃત પૃ૦ ૧૬૯ પાદટીપ, ૧૭૭; અપ ૨ પૃ૦ ૨૬૮.

૨૩ મસ ૨૭.૫ ની પાદટીપ.

છે. ઉપર રાષ્ટ્રકૂટ–રટ્ટ–માંથી 'લાટ' શબ્દ આવ્યા વિશેનો મત નોંધ્યો જ છે. પણ શ્રી. અલ્તેકર કહે છે કે રાષ્ટ્રકૂટોનો ગુજરાત સાથે સંબંધ વહેલામાં વહેલો છઠ્ઠા સૈકાથી શરૂ થયો, જ્યારે લાટ નામનો પ્રચાર તો પ્રથમ સૈકાથી જ છે;[૨૪] એટલે રાષ્ટ્રકૂટ–રટ્ટ–લાટ એ ક્રમ સ્વીકાર્ય કરતો નથી. અશોકના ધૌલી શિલાલેખનું લઠિક અને ગિરનાર શિલાલેખનું રિષ્ટિક (=રાષ્ટિક) તે લાટ એવો લાસેનનો મત છે.[૨૫] રાષ્ટિક તે રાષ્ટ્રિક–રાષ્ટ્રનું–ઉપરથી એમ સૂચવાયું છે.[૨૬] પેરિપ્લસમાંનું Ariaca તે ખરું જોતાં Latika (ઉચ્ચાર Larica) છે એમ લાસેનનું ધારવું છે[૨૭] રાષ્ટ્ર કે રાષ્ટ્રિક ઉપરાંત આનર્તમાંથી લાટ વ્યુત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન પણ થયો છે. શ્રી અલ્તેકર[૨૮] આનર્તમાંથી પ્રાકૃત અલાટ્ટ (=આણટ્ટ) અને તેમાંથી લાટ રૂપ મળે એવો ક્રમ રજૂ કરે છે. આનર્ત શબ્દને નટનર્તક સાથે સંબંધ હોવા વિશેની સંભાવના રજૂ કરતાં મેં નર્તક–નટ્ટ–લાટ્ટ –લાટ એ ક્રમ પણ સૂચવ્યો છે જ.[૨૯] શ્રી. રસિકભાઈ છો. પરીખ लट[૩૦] =ચોર, લુટારુ અથવા लट=દુર્જન ઉપરથી લાટ થવાની સંભાવના મને સૂચવે છે. ભિલ્લમાલ[૩૧] નામ ભિલ્લ=ભાલ=જંગલી જાતના લોક–ઉપરથી થયું છે તે દૃષ્ટાન્તના પ્રકાશમાં એમની સૂચના વિચારવા જેવી છે. મહીનાં કોતરો પ્રાચીન સમયથી જ લૂટફાટ માટે સગવડવાળાં હોય આજે તો કહેવત છે જ કે 'આવી મહી ને ફિકર થઈ.' લટ્ટો એ આ પ્રદેશની કોઈ ભિલ્લ અને મીણા જેવી મૂળ જાતિ હોય.

નોંધ ૧: રાજકાજપટુમાં लट=દોષ આપે છે, પણ लट=દુર્જન (શબ્દરત્નાવલી ને આધારે) આપે છે તે लट्ट=જાતિવિશેષ ('જેટુવા') પણ આપે છે આ સંસ્કૃત શબ્દો પણ મૂળ દેશ્ય શબ્દો કે તેમના રૂપાન્તરો હોય

---

૨૪ એટા પૃ૦ ૩.

૨૫ અશોક ટેક્સ્ટ ઍન્ડ ગ્લોસરી પૃ૦ ૧૨૩ 'લઠિક–રાષ્ટ્રીકો, કઈ જાતિ તે ચોક્કસ થઈ શકયું નથી સેનાર્ટ=સુરાષ્ટ્ર, લાસેન=લાટ; રા ભાણ્ડાર કર=મહારાષ્ટ્ર સાથે સંબંધ રાખનાર, ટુચ્ચી સૂચવે છે કે તે પંજાબના આરટ્ટો, પેરિપ્લસના Aratrioi, હતા '–વૂલ્નર

૨૬ પેરિ પૃ૦ ૧૭૫

૨૭ ,, પૃ૦ ૧૭૪–૫.

૨૮ એટા પૃ૦ ૪.

૨૯ જુઓ આનર્ત

'લાટ નામ ભારતીય નહિ પણ પરદેશીઓએ આપેલુ લાગે છે અને તેથી જ તેની વ્યુત્પત્તિની મુશ્કેલી છે, તેથી જ પ્રાચીન ઉત્કીર્ણ લેખો અને પુરાણોમા તેના ઉલ્લેખનો અભાવ છે,' એમ શ્રી અલ્તેકર કહે છે[૩૨] મહાભારત અને પુરાણોમા જે જાતિ-અને પ્રદેશ-વાચક અસંખ્ય નામો છે તેમાના ઘણા ભારતીયેતર છે છતા તે ગણાવાયા છે, તો લાટનો ખાસ વાંધો હોવો જોઈએ નહિ સિંધમા આજે બારબાકા છે અને ઈરાનમાં પણ લારિસ્તાન છે ગોરખપુર જિલ્લામા દેવરિયા તહસીલમા પણ એક લાર નામનુ ગામ છે લકામા વસાહત કરનાર વિજય લાટમાથી ગયેલો તે ડૉ રાધાકુમુદ મુકરજીના[૩૩] મત પ્રમાણે પૂર્વ ભારતનો હોય તો પૂર્વ ભારતમા પણ લાટ નામ મળે આ સંદર્ભમા ટોલેમીએ તે તરફના નગરોમા ગણાવેલુ Lariagara[૩૪] નોંધપાત્ર છે .. ટોલેમીનુ લારિક તે આજના આખા અરબીસમુદ્ર માટે વપરાતુ હોય એ સંભવિત છે નર્મદા અને સિંધુના મુખપ્રદેશો અને ઇ ઈરાન-એ આખા સમુદ્રકાંઠાને 'લાર' શબ્દ સાથે સબંધ છે એ જરૂર એક સૂચક ઘટના ગણાય

શ્રી રત્નમણિરાવ જોટે લાટ અત્યારે ખંભાતના અર્થમા વપરાય છે એ ઉપરથી એક 'અનુમાન' રજૂ કરે છે 'જે કિનારે ખંભાત શિવલિંગોની પૂજા ઘણા જોરમા ચાલુ રહી એ પ્રદેશને પરદેશીઓએ લાર અગર લાટ નામ આપ્યુ હોય એવો સંભવ દેખાય છે એ પૂજા જેમ જેમ સંકોચાતી ગઈ અને નર્મદાતટે પાશુપતાચાર્યનુ ઉદ્ભવસ્થાન હોવાથી અને ગુજરાત કાઠિયાવાડનો ખંભાતના અખાતનો એ કિનારો વિગરથાપનથી ભરપૂર હોવાથી એ ભાગનુ નામ લાટ રહી ગયુ '[૩૫] વળી તેઓશ્રી 'લાટ એટલે સ્તંભ' એ હિંદની બહારનો શબ્દ છે એમ બતાવતા ઉમેરે છે કે 'ઇજીપ્ત વગેરે જગ્યાએ સેથ અગર સેત અગર સાત (Seth, Set or Sat) કે જેનો પડેલો અક્ષર ફરી જઈને તેટ

૩૦ મોનિયેર વિલિયમ્સનો કોશ

૩૧ કા ૨ પ્રવેશક પૃ૦ ૯૮

૩૨ એજ પૃ૦ ૩

૩૩ વસંત જયંતમહોત્સવ સ્મારકગ્રંથ પૃ૦ ૧૮૭-૮૮

૩૪ ટો પૃ૦ ૨૨૫

૩૫ ખંભ પૃ૦ ૧૭૩

(Tet) થયુ એની સ્તભાકારે પૂજા થતી મિ વેસ્ટરોપ લખે છે કે હિંદુસ્તાનમાં સ્તભના અર્થમા અગેાઠ બુદ્ધ વગેરેના સ્તભને માટે 'લાટ' શબ્દ વપરાય છે તે માત્ર આ ફિનિશિયન સેમેટિક દેવ તેઝ, સેટ કે સેથનુ બીજુ રૂપ છે જાણે 'સ અગર તો 'ત' નો 'લ' કેવી રીતે થયો તે મિ વેસ્ટરોપ સમજાવતા નથી પરંતુ મિ વેસ્ટરોપનો અભિપ્રાય ભાષાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ નહિ તો બીજી રીતે પણ ખરો હોય એમ લાગે છે અને હિંદના પશ્ચિમ કિનારાનો પશ્ચિમ એશિયાના દેશો સાથેનો પ્રાચીન સબંધ, સ્તભ-પૂજા અને લિંગપૂજાની વ્યાપકતા—એ બધુ સાથે લેતાં લાટ શબ્દ મિ વેસ્ટરોપ કહે છે તેમ સ્તભાકાર 'સેથ' વગેરે શબ્દો માથી આવ્યો હોય એમ સભવે અને ગુજરાતના કિનારાનુ લાટ નામ છે એનાં જે કારણો આજ સુધી આપવામાં આવ્યા છે તે કરતાં આ વધારે બંધબેસતું લાગે છે [૩૬] તે ઉપરાંત પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં લાત નામની દેવી હતી પરનામ આવતા લાતની મૂર્તિ સોમનાથમા આવી અને મહમદના લશ્કરે તે જોઇ હતી, એવા ઉલ્લેખો ઉપરથી શ્રી રત્ન મણિરાવ કહે છે કે તો લાત સ્તભાકારે હોય તો ફારસીશબ્દ લાર અને સસ્કૃત શબ્દ લાટને એની સાથે સબંધ હશે? સ્તભાકાર લિંગ સાથે એને સરખાવે છે એ શું સૂચવે છે? આ વાતનો નિર્ણય તો સબળ આધાર વગર ન થઇ શકે? [૩૭]

શ્રી રત્નમણિરાવના અનુમાનનો પાયો લાટ=સ્તભ એવા ભાષાવિષયક અભિપ્રાય ઉપર છે આ સ્તભ તે લિંગપૂજાનુ પ્રતીક હતો, લિંગપૂજા પશ્ચિમ હિંદ અને પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમા વ્યાપક હતી અને તેને માટે પશ્ચિમ એશિયામા જે કોઇ સ્તભસૂચક શબ્દ વપરાતો હશે તે ઉપરથી પશ્ચિમ હિંદના કિનારાનો પ્રદેશ—જ્યાં પણ સ્તભપૂજા હતી તે—ને લાટ નામ મળ્યુ એવી એમની વિચારસરણી છે આવી વિચારસરણીમાથી તો બીજા અનુમાનો પણ અવશ્યપણે એ નીકળી આવે કે હિંદમાં લિંગપૂજા પણ બહારથી આવી અને લિંગવાચક પરદેશી શબ્દ પોતાના ઉદ્ભવસ્થાન ઇજીપ્ત કે અરબસ્તાન જેવા દેશોના કોઈ વિભાગને સૂચવનાર વિશેષનામ ('લાટ') ન બનતા પશ્ચિમહિંદના પ્રદેશને (અને પડોશે સિંધ અને દક્ષિણ ઇરાનના ભાગોને) જતો એ વળગ્યો આ વસ્તુઓ

૩૬ બો ગ્રં પૃ૦ ૧૭૩-૪

૩૭ , , ૧૭૪ પાદટીપ ૮૩

બાજુએ રાખીએ તો પણ, મુદ્દાની વાત છે તે તો એ કે શ્રી. રત્નમણિરાવે પોતે જ સૂચવ્યું છે તેમ ડૉ. વેરટરૉપ 'લાટ' શબ્દ કોઇ સેમિટિક શબ્દમાંથી સિદ્ધ થતો બતાવવામાં સફળ નીવડ્યા નથી. શ્રી રત્નમણિરાવે ટેકારૂપ દલીલસરણી 'લાત' શબ્દને આધારે રજૂ કરી છે તેમાં પણ એક વાત એ તરી આવે છે કે અરબી શબ્દને અંતે 'ત' છે, 'ટ' નથી. ઇતિહાસોમાં અરબો 'લાર'જ વાપરે છે. અને ગ્રીક નામ પણ 'ર્'યુક્ત 'લારિક' છે. પશ્ચિમ એશિયામાંથી 'લાર' નામ અહીં આવ્યું હોય તો 'ર્' નો 'ટ્' થવો દુર્ઘટ હોઈ તે 'લાર'માંથી આપણે ત્યાનો પ્રચારનો શબ્દ 'લાટ' ઊપજવો મુશ્કેલ છે. જ્યારે અહીં અસલ 'લાટ' નામ હોય તો તેનું પ્રાકૃત 'લાડ' (પાલી લાળ–મહાવંસો) થતાં પરદેશીઓ એને 'લાર' કહે એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. આપણા લાટ સાથે વેપાર સંબંધવાળા દ. સિંધ અને દ. ઈરાનના ભાગો લારી–લાર તરીકે ઓળખાયા હોય, અર્થાત્ આપણા 'લાટ'ના કારણે તેમને લાર નામ મળ્યું હોય...આ રીતે જોતાં, લાટ શબ્દ અન્નત્ય હોવાની સંભાવના વધુ વિચારપાત્ર ઠરે છે. અર્થાત્, આપણા દેશવાચક લાટ શબ્દને કોઇ વિદેશી મૂર્તિવાચક શબ્દ સાથે સંબંધ યોજવો દુર્ઘટ છે.

'સ્તંભ'નો શ્રી. રત્નમણિરાવને ૬૪ એવો પર્યાય 'લાટ' તે સં. યષ્ટિ–લષ્ટિમાંથી નિષ્પન્ન થયેલો હોય. 'હિંદી શબ્દકોષો લાટને સંસ્કૃત યષ્ટિ ઉપરથી ઉપજાવે છે પણ એ વ્યુત્પત્તિ ખોટી છે એમ વિદ્વાનોનો મત છે'[૩૮] એમ એ કહે છે, પણ એવા મત પાછળનાં કારણોનો એમણે નિર્દેશ કર્યો નથી. 'ગૂજરાતીમાં સ્તંભ જેવા પાતળા લાકડાને લાટ કહે છે. દા. ત. ધાણીની લાટ, ચીંચવાની લાટ. એ શબ્દ કયી ભાષાનો એ હજી સુધી નક્કી નથી થયું.'[૩૯]–એમ એ ઉમેરે છે. એમણે ઉત્તર હિંદમાં 'બુદ્ધ કી લાટ'[૪૦] કહેવાય છે એ નોંધ્યું છે, ઉપરાંત કબીરના ભજનની 'ગુરુ બિન કોણ બતાવે વાટ ? બ્રહ્મ કી પડાડી નદિયા બિચમોં અહંકાર કી લાટ !' એ પંક્તિઓમાં 'લાટ' શબ્દ લાંબા મોટા પથ્થર માટે પણ પ્રયોજાયેલો જોવા મળે છે. હિંદી તેમ જ ગુજરાતી બંને શબ્દો સ્ત્રીલિંગી છે એ ઉપરથી પણ યષ્ટિ–લાટિ–લાટય–લાટ એ ક્રમ જોઇ

---

૩૮ ખંડ ૫૦ ૧૭૩ પાદટીપ ૮૦.

૩૯ ,, ,, ૧૭૩.

૪૦ ,, ,, ,,

શકાય છે. આ ગુજરાતી શબ્દ 'લાટ' તે ખરું જોતાં 'લાટચ' છે. અને એ શબ્દ 'લાટ્ય' (મૂળ લટ્ટિ-જેમાંથી 'લાઠી' શબ્દ પણ આવ્યો છે-) ને સ્તંભ-કે લિંગ-પૂજા સાથે સંબંધ હોય તો પણ એ 'લાટ્ય' અને પ્રદેશવાચક 'લાટ' એ બંને શબ્દો તદ્દન ભિન્ન સંભવે છે. સાણનો લાટો, લાકડાની લાઠી, વગેરેમાંના લાટને અંગ્રેજી લૉટ (lot=જથ્થો) સાથે સંબંધ હશે? અં. લોર્ડ'સાહેબમાંથી આવેલા 'લાટ સાહેબ'નો પ્રાચીન લાટ સાથે સંબંધ બેાલતો નથી એટલું ઠીક છે!

ઉપરની ચર્ચાથી પ્રતીત થશે કે પ્રદેશવાચક શબ્દ 'લાટ' કોઈ દેશ્ય, તળપદો, અન્યત્ય જ્ઞાનિવાચક હોવાની સંભાવના કાઢી નાખવામાં ઉતાવળિયાપણું લેખાશે, ઊલટું એ સંભાવના વધુ તપાસ માગી લે એવી છે.

લાડ

દેશ, જેમાં ૨૧૦૦૦ ગામ હતાં.[૧] તે જ લાટ. જુઓ લાટ.

લોહાટી

ગામ, દેવીએ અંધ કરેલ લોહાસુરને જ્યાં હરિએ હણ્યો તે સ્થળે વસેલું.[૧] આ જ લોડાણુ કે લોહાણા નગર. જુઓ લોહાણ અને લોહાણા.

લોહાણ

તે જ લોહાણા.[૧] જુઓ લોહાણા અને લોહાટી.

લોહાણા

નગર, જ્યાં લોહાસુરને દેવી અંધ કરી દે છે.[૧] પછીથી તે દેવી એ નગર-

---

લાડ

૧ સ્કંભાકૌ ૩૯.૧૪૬ एकविंशतिसाहस्रो लाटदेश. प्रकीर्तित. ।

લોહાટી

૧ સ્કંભાકૌ ૬૬.—

..... हरि ॥ ११५

यत्र हता तत्र ग्राम लोहाटीति भविष्यति ॥ ११६

લોહાણ

૧ જુઓ અટ્ટાલય ૧.

લોહાણા

૧ સ્કંભાકૌ ૬૬.૨૫ अन्धो यत्र कृतो लोहो लोहाणाभिधया पुरम् ।

માં મહીસાગરની પૂર્વે, ધર્મારણ્યમાં વસી.[૨] અડાલજ અને લોહાણુ[૩] એ બંનેમાં એ દેવી–કેસેશ્વરી, દુર્ગા અથવા વત્સેશ્વરીનો વાસ ગણાવાયો છે. ધર્મારણ્યમાહાત્મ્યમાં લોહાસુરને મારનાર દેવીનું નામ શ્રીમાતા આપ્યું છે. (જુઓ ધર્મારણ્ય.) જુઓ લોહાણ અને લોહાટી.

વર્ણાશા

બનાસ નદી, પારિયાત્ર પર્વતમાંથી નીકળેલી નદીઓમાંની એક.[૧] લૂણીને મળે છે.[૨] જુઓ પર્ણાશા.

વલભી

નગર. શર્યાતિ, જેણે પોતાની દીકરી સુકન્યા ચ્યવન ભાર્ગવને પરણાવી, તે વલભીમાં હતો એમ પ્રભાસખંડ કહે છે.[૧]

વલભી, ગુજરાતનું એક પ્રાચીન પાટનગર, હાલ વળા નામે ઓળખાય છે. તાજેતરમાં વળાને પાછું 'વલભીપુર' નામ આપવામાં આવ્યું છે. વલભીવંશનાં તામ્રપત્રો માટે જુઓ ગુએ ૧ અને ૩. યુવાન શ્વાંગ[૨] Fa-la-p'i આપે છે. દશકુમારચરિત ઉપરથી વલભી બંદર સમજાય છે.[૩]

વલ્કલિની

તે જ વલ્વિની ? વેરાળ નદી.[૧] જુઓ વલ્વિની.

---

૨ રાપ્રમાહો ૬૫.૧૦૪

દુર્ગા નામ ભવિષ્યામિ મહીસાગરપૂર્વત:।
ધર્મારણ્યે વસિષ્યામિ . . . ॥

૪ જુઓ અદાલય ૧.

વર્ણાશા

૧ જુઓ પારિયાત્ર ૩, ૪, ૫.

૨ રીઈ પૃ૦ ૩૮.

વલભી

૧ રાપ્રપ્ર ૨૮૨.૧ તત. શ્રુત્વા ચ શર્યાતિર્વલભીસ્થાનસંસ્થિત:।

૨ વો ૨ પૃ૦ ૨૪૬.

૩ જુઓ સ્ફોટક ૧૦.

વલ્વલિની

૧ ૫૩ ૧૩૪.૫૬ શ્વેતા વલ્વલિની પુણ્યા તત: શ્વેતા હિરણ્મયી।

વલ્કિની

[1]વેકણી (ઈડર સંસ્થાનની) નદી સંભવે છે. વલ્કલિનીનો પાઠભેદ ! જુઓ વલ્કલિની.

વસ્ત્રાપથ-ક્ષેત્ર

[1] સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનારની આસપાસનું ક્ષેત્ર,[1] રૈવતક ક્ષેત્ર.[2] તે ક્ષેત્રનો વિસ્તાર : જતા જતાં શિવનું વસ્ત્ર ભૂમિ પર પડ્યું તેના જેવડું વસ્ત્રા-[1] પથ ક્ષેત્ર ગણાયું.[3] ઉત્તરમાં ભદ્રા નદી, પૂર્વમાં બે યોજન, દક્ષિણે બલિનું સ્થાન ને નદી પછી ઉર્જયત અને પશ્ચિમે નદીઓનો સંગમ. ક્ષેત્રનો વિસ્તાર ચાર યોજન છે.[4] ભવ (ભવનાથ) વસ્ત્રાપથે, દામોદર રૈવતકે અને અંબા ગિરિમસ્તકે છે.[5]

વલ્કિની

૧ ૫ ૬ ૧૩૬.૩

વસ્ત્રાપથ-ક્ષેત્ર

૧ ૨૬પ્રભ ૧૬.—
સુરાષ્ટ્રદેશે વિખ્યાત તીર્થં વસ્ત્રાપથ શ્રુણુ ॥ ૭૨
ઉર્જયન્તો ગિરિસ્તત્ર તથા રૈવતકો ગિરિઃ । ૭૩

૨ ૨૬પ્રભ ૧.—
એતદ્રૈવતક ક્ષેત્ર વસ્ત્રાપથમિતિ શ્રુતમ્ ॥ ૨

૩ ૨૬પ્રભ ૧૧ ૧૩-૧૪

૪ ,, ૧૧.—
ઉત્તરેણ નદી ભદ્રા પૂર્વસ્યાં યોજનદ્વયમ્ ॥ ૧૪
દક્ષિણેન બલે. સ્થાનમુદ્વયન્તો નદીમનુ ।
અવરસ્યા પર નદ્યો સંગમ વામનાત્પુરાત્ ॥ ૧૫
ક્ષેત્રસ્ય વિસ્તરો જ્ઞેયો યોજનાનાં ચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧૬

[1] ૫ ૨૬પ્રભ ૧૦.૨૨૧
વસ્ત્રાપથે ભવવરો ભવ સ્થિતો દામોદરો રૈવતકે વ્યવસ્થિતઃ ।
[1] અંબેતિ દેવી ગિરિમૂર્ધ્નિ સંસ્થિતા ।

ત્યા સુવર્ણરેખા(સોનરેખ)નદી છે, જે વામનનગરથી ઈશાન કોણે છે [૬] ત્યા સાક્ષાત્ વિષ્ણુ દામોદરહરિ છે ને મૃગીકુંડ છે [૭] . . સોમનાથના સાન્નિધ્યમાં મહાન ઉદયન્ત (ઊર્જયન્ત) ગિરિ છે, તેના પશ્ચિમભાગે રૈવતક છે ત્યા કાંચનશીખરથી વાહિની નદી વહે છે [૮] ત્યા રેવતીકુંડ છે [૯] . દામોદરમંદિર ઉપર પંચવર્ણ ધ્વજ ચડાવવો તે સ્થળથી બે ગાઉ વસ્ત્રાપથક્ષેત્ર [૧૦] ભવદેવ (ભવનાથ)[૧૧] વૈશાખની પૂર્ણિમાએ સ્વર્ણરેખા નદીના તળમાંથી ભૂમિ ભેદીને નીકળ્યા [૧૨]

વસ્ત્રાપથના તીર્થો સ્વર્ણરેખા જે દામોદર હરિ પાસે છે તે ત્યા જ બ્રહ્મકુંડ અને બ્રહ્મેશ્વર કાનમેધ ભવ [૧૩] ત્યાથી ૪ ગાઉ ઉપર કાલિકા, ત્યા જ ચન્દ્રેશ્વર અને રૈવત પર્વત ઉર્જયત અને કુભી(તી)શ્વર તેમજ ભીમેશ્વર [૧૪] તે પછી તૈલસારણિક નામે ક્ષેત્ર જે દસ ગાઉનુ છે [૧૫] ત્યા જ મૃગીકુંડ [૧૬] દુન્નાવિલ્વાદેવી, મંગલની પશ્ચિમે એક યોજન ઉપર પહેલા ત્યા સુવર્ણની ખાણ હતી ત્યા પાતાલવિવર છે [૧૭] મંગલ ની પશ્ચિમે ગંગાસ્રોત અને સુરાકેલિંગ-ગંગેશ્વર [૧૮] મંગલની પશ્ચિમે સિદ્ધેશ્વર, ત્યા જ ચક્રતીર્થ ત્યાથી મંગલની પશ્ચિમે યક્ષવન, જ્યા યક્ષે શ્વરી દેવી છે [૧૯] ભુક્તિશિખરે સીમાલિંગ ત્યા ગજેન્દ્રનું પદ (તે જ હાથી પગલુ) છે ઋષિકાઓ છે. ત્યા રૈવત ઉપર સાત કુંડ છે અણિકા (તે જ

---

૬ સ્કંદપ્રભ ૧૪૨
૭ , ૧૩૪
૮ ,, ૧૬૮ ૬૯
૯ ,, ૧૯૮
૧૦ ,, ૧૧૦૫૦૬
૧૧ ,, ૨૦
૧૨ ,, ૧૧૯૧૦
૧૩ ,, ૩૧૩
૧૪ ,, ૩૪૬
૧૫ ,, ૩૫૬
૧૬ ,, ૩૬
૧૭ , ૪
૧૮ ,, ૫
૧૯ ,, ૬૧૪

વામનનગર

નગર.[૧] વામન બલિને બાંધી નગર સ્થાપીને રૈવતક ઉપર આવી વસ્યા એવો ઉલ્લેખ છે. તે નગરથી ગિરનાર પાસેનું વામનસ્થલી–આજનું વંથલી અભિપ્રેત છે.આગળ 'વામનનગર' સ્પષ્ટ આપ્યું છે.[૨] નગરની ઈશાને સ્વર્ણ-રેખા નદી છે.[૩] નગર વસ્ત્રાપથક્ષેત્રની દક્ષિણ દિશાએ આવેલું છે.[૪]

વાર્તઘ્ની

વાત્રક નદી.[૧] જુઓ વાર્ત્રઘ્ની, વેત્રવતી.

વાર્ત્રઘ્ની

વાત્રક નદી.[૧] વૃત્રને મારવાથી ઇન્દ્રને બ્રહ્મહત્યા લાગી તે વાર્ત્રઘ્નીસાભ્રમતી સંગમતીર્થે દૂર થઈ.[૨] વાત્રક નામ ઉપરથી ઉપજાવેલું આ સંસ્કૃત રૂપ છે. બીજાં રૂપો પણ મળે છે. જુઓ વાતઘ્ની, વાર્તઘ્ની, વૃતઘ્ની, વતઘ્ની; ઉપરાંત વેત્રવતી.

વામનનગર

૧ ૨૬પ્રભ ૧૦.૧૩
વામનો નગરં સ્થાપ્ય શિવં સિદ્ધેશ્વરં પ્રતિ ।
જિત્વા દૈત્યં બલિં બદ્ધ્વા સ્વયં રૈવતકે સ્થિતઃ ॥

૨ ૨૬પ્રભ ૧૪.૧ વસ્ત્રાપથે મહાક્ષેત્રે નગરે વામને પુરા ।
'વામનપુર' માટે જુઓ વસ્ત્રાપથ–ક્ષેત્ર ૪.

૩ ૨૬પ્રભ ૧૪.૨ ઈશાનકોણે નગરાત્સ્વર્ણરેખાનદીજલે ॥

૪ ૨૬પ્રભ ૧૪.૭૮
સુરાષ્ટ્રદેશે વિખ્યાતં ક્ષેત્રં વસ્ત્રાપથં નૃપ ।
તસ્ય દક્ષિણદિગ્ભાગે બલેઃ સિદ્ધં મહાપુરમ્ ॥

વાર્તઘ્ની

૧ પઉ ૧૩૪.૫૬

વાર્ત્રઘ્ની

૧ પઉ ૧૬૮.
૨ પઉ ૧૬૮.૬૯-૭૦

વાસિક્ય

નાસિક્યનો ભ્રષ્ટ પાઠ.[૧] જુઓ નાસિક.

વિન્ધ્ય

પર્વત[૧] સાત કુલ પર્વતમાંનો એક.[૨]

તેમાંથી વહેતી નદીઓ[૩] તાપી, ક્ષિપ્રા, આદિ મુખ્ય છે.

જુઓ વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસી અને વિન્ધ્યવાસી.

વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસી

વિન્ધ્યપર્વતના પૃષ્ઠ ભાગ પર રહેતા લોકોના પ્રદેશોનો સમૂહ.[૧] તેમાં માલવ, અનૂપ, અવન્તિ, આદિનો સમાવેશ થાય છે. જુઓ વિન્ધ્યવાસી.

વિન્ધ્યવાસી

વિન્ધ્યપર્વતના પૃષ્ઠભાગ પર રહેતા લોકોના પ્રદેશોનો સમૂહ.[૧] જુઓ વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસી.

વાસિક્ય

૧ જુઓ અપરાન્ત ૨.

વિન્ધ્ય

૧ બ્રપૂબ્ર ૧૬.૩૪; મ ૧૧૪.૨૮; વા ૪૬.૧૦૩

૨ મભી ૯.૧૧

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वता. ॥

કૂપૂ ૪૭.૨૩-૨૪; પ ૮૫.૨; પદ્મ ૬.૭-૮

૩ મ ૧૧૪.—

तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या क्षिप्रा च ऋषभा नदी ।
वेणा वैतरणी चैव विश्वमाला वसुद्वती ॥ २७
तोया चैव महागौरी दुर्गमा तु शिला तथा ।
विन्ध्यपादप्रसूतास्ता सर्वाः शीतजला शुभा ॥ २८

વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસી

૧ મ ૧૧૪.૫૧-૫૪; બ્રપૂબ્ર ૧૬.૬૩-૬; વાપૂ ૪૬.૧૩૧-૪ ઉપરાંત જુઓ અનૂપ ૨, ૪.

વિન્ધ્યવાસી

૧ જુઓ વિન્ધ્યપૃષ્ઠનિવાસી ૧.

વિશાલા

ઉજ્જયિનીનું એક નામ. વિશાલાભિધાનકથન અધ્યાયમાં કથા છે કે એકવાર સર્વ ભૂતગણો સર્વ સુરાસુરો, ચોરાશી લિંગો, લોકપાલો, ઋષિઓ, આદિ સૌએ ઉમાપતિનું ધ્યાન ધર્યું ત્યારે પાર્વતીએ એમની તરફ ઉપેક્ષા ન સેવવા પતિને કહ્યું અને તેમને રક્ષણ આપવાની ઇચ્છાથી મને એક પુરી રચી આપો એવી ઇચ્છા દેખાડી, જે શિવે પૂરી કરી. બહુ વિસ્તારવાળી વિશાળ નગરી હોઈ તે વિશાલા કહેવાઈ.[૨]

વિશ્વામિત્રા

નદી.[૧]

વડોદરા પાસે વહેતી આજે વિશ્વામિત્રી નામે ઓળખાતી જ નદી તે આ એમ કહી શકાતું નથી. વનપર્વની વિશ્વામિત્રનદી પારા પશ્ચિમ દિશામાં ગણાવેલી છે.[૨] પારિયાત્રને આશ્રયે વહેતી નદીઓ વાત્રક, બનાસ, નર્મદા, મહી, શિપ્રા વગેરેની એકનું નામ પારા છે,[૩] તે તો ભોપાલમાંથી નીકળી ચંબલને મળતી પર્ણાશા છે.[૪] પણ છેવટે વિશ્વામિત્રી નામ ગુજરાતની નદી પરત્વે રિયર થયું લાગે છે.

વૃત્રઘ્ની

વાત્રક નદી. પારિયાત્રમાંથી નીકળેલી નદીઓમાંની એક.[૧]

પાર્જિટર, નદીના બીજા ઉલ્લેખો મને મળ્યા નથી અને તે કઈ નદી તે દેખીતી રીતે જ કહી શકાતું નથી. એમ કહે છે.[૨] એના

વિશાલા

૧ ૨૬આઅ ૪૭.

૨ ૨૬આઅ ૪૭.૩૯

વિશ્વામિત્રા

૧ મહી ૬.૨૬; ૫૨૪

૨ મત્ય ૮૭.૭

૩ જુઓ પારિયાત્ર ૨.

૪ માર્ક પૃ૦ ૨૯૫.

વૃત્રઘ્ની

૧ જુઓ પારિયાત્ર ૨,

ઉલ્લેખો નીચે બતાવ્યા જ છે અને તે વાત્રક લાગે છે
જુઓ વાર્ત્રઘ્ની અને વેત્રવતી.

વેત્રવતી

વાત્રક નદી.

વૃત્રે મહાગંભીર નામનો હ્રદ કરેલો તેમાથી તે નીકળી[1] અને સાભ્રમતીને મળી[2] કાંઠે બેટકનગર છે[3]

ભુવનકોશવર્ણનમાં ક્રમાક બે વેત્રવતી આવે છે.[4] એક ઉત્તરની લાગે છે અને બીજી પારિયાત્રમાથી નીકળેલી નદીઓમાની એક તરીકે મત્સ્ય, વાયુ, બ્રહ્મ આપે છે.[5]

પારિયાત્રમાથી નીકળતી વેત્રવતી અને વાર્ત્રઘ્ની એ બે નદીઓમાંથી હાલની વાત્રક કઈ[6] વાગ્વ્યાપારની દૃષ્ટિએ તો વાત્રક કે વાર્ત્રઘ્ની કે એને મળતાં બીજાં વાતઘ્ની, વાર્તઘ્ની, વૃતઘ્ની અને વ્રતઘ્નીને વધુ નજીક છે પદ્મ બનેને વૃત્ર સાથે સબધ ધરાવતી, સાભ્રમતીને મળતી વર્ણવી[7] અને હાલની વાત્રકના પ્રાચીન રૂપો છે એમ સ્થાપે છે. પણ મોટી મુશ્કેલી એ છે કે ભુવનકોશવર્ણનમા પારિયાત્રમાથી નીકળતી નદીઓમાં વેત્રવતી(વત્યા) અને વૃત્ર(-વ્રત-વાત-)ઘ્ની એમ બે જુદી જુદી નદીઓ ગણાવી છે[8]

પાર્જિટર[9] વેત્રવતી તે બોપાલ પાસેથી નીકળી યમુનાને મળતી બેટવા એમ કહે છે તે સદેજે સ્વીકાર્ય છે મેઘદૂત (૧ ૨૫) વેત્રવતી (જેને તટે વિદિશા–આજનું બીલસા) આપે છે તે જ આ બેટવા. પારિયાત્રમાથી

વેત્રવતી

૧ પદ્મ ૧૩૩.૧
૨ ,, ૧૩૩ ૧૮,૧૩, ૪
૩ ,, ૧૩૩.૧૯
૪ મત્સ્ય ૧૦ ૧૮,૧૦ ૧૮. પદ્મ ૧ . ૧૮,૬ ૧૬
૫ જુઓ પારિયાત્ર ૨,૪,૫,૬,૭.
૬ જુઓ ઉપર ૧ અને ૨, જુઓ વાર્ત્રઘ્ની ૨.
૭ જુઓ પારિયાત્ર ૨,૩,૪,૫,૬,૭.
૮ માર્ક પૃ૦ ૨૯૫

નીકળતી વેત્રવતી તે બેટવા નદી અને વ્રત(-વ્રત-યાત-)ની તે વાત્રક એમ નિર્વાહ કરવો યોગ્ય છે.

પાર્જિટર પશ્ચિમ હિંદમાં બીજી એક વેત્રવતી હોવાનું પણ કહે છે. પાછળથી વાત્રક માટે વેત્રવતી રૂપ પણ પ્રયોજાયું પદ્મના ઉલ્લેખથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.[૯]

જુઓ ગાતની, વાર્તની, વાર્ત્રની, વૃત્રની, વેત્રવત્યા, વ્રતની

વેત્રવત્યા

વેત્રવતી નદી.[૧] જુઓ વેત્રવતી.

વ્રતની

વાત્રક નદી.[૧] જુઓ વાર્ત્રની, વેત્રવતી.

શિપ્રા

[૧] ઉજ્જૈન પાસેની શિપ્રા નદી[૧]

મેઘદૂત (૧.૩૨) શિપ્રા આપે છે. રઘુવંશ (૬.૩૫) પણ આને પણ નદી શિપ્રા નામે ઓળખાય છે ગ્વાલિયર રાજ્યની આ નદી ચંબલને મળે છે.

ક્ષિપ્રા તે શિપ્રાનું પાઠાન્તર લાગે છે, કેમકે પારિયાત્રમાંથી નીકળતી નદીઓની યાદી જોતા તે બને નામો એકબીજાને બદલે વપરાયેલા લાગે છે[૨] મહાભારતમાં[૪] શીઘ્રા નામ છે તે, ક્ષિપ્રાનું સમાનાર્થ હોઈ, શિપ્રા નદી માટે હોવાનું સંભવે

---

૯ જુઓ ઉપર ૧, ૨, ૩.

વેત્રવત્યા

૧ જુઓ પારિયાત્ર ૩.

વ્રતની

૧ જુઓ પારિયાત્ર ૩.

શિપ્રા

૧ જુઓ પારિયાત્ર ૨,૪,૭

૨ રીઉ પૃ૦ ૪૦.

૩ જુઓ પારિયાત્ર ૨,૪,૫,૬,૭

૪ ભીષ્મ ૧૦.૨૮.

[૨] શિપ્રા નામ ઉજ્જૈન પાસે વહેતી નદી ઉપરાંત દક્ષિણની કોઈ નદીનું પણ છે એમ પાર્જિટર[૫] હરિવંશમાંના ઉલ્લેખ ઉપરથી કહે છે. પણ પ્રસ્તુત ઉલ્લેખ ક્ષિપ્રા[૬]નો છે અને ત્યાં એને જો કે દક્ષિણા-પથવાહિની નદીઓમાંની એક કહી છે તેમ છતાં એ નદીઓની યાદી જોતાં તે પારિયાત્રમાંથી નીકળતી નદીઓમાંની જ એક સમજાય છે. ક્ષિપ્રા પછી તરત ચર્મણ્વતી (ચંબલ,, જેને એ મળે છે તે)નું જ નામ છે. પણ વિન્ધ્યપાદમાંથી નીકળતી એક નદીનું નામ ક્ષિપ્રા છે. જુઓ ક્ષિપ્રા [૨].

શૂર્પાકાર

શૂર્પારકનું પાઠાન્તર[૧] જુઓ શૂર્પારક.

શૂર્પારક

[૧] નગર, થાણા જિલ્લામા મુંબઈથી ઉત્તરે ૩૭ અને વસાઈથી વાયવ્યે ૪ માઈલ ઉપર આવેલું સોપારા (નાલા સોપારા) પ્રાચીનકાળમાં તે મોટું તીર્થ હતું.[૨] જમદગ્નિ તેનું સેવન કર્યું હતું.[૩] શૂર્પારકક્ષેત્રના ચતુ-રંગણગિરિ ઉપર તે રહેતા હતા એમ મહાભારત કહે છે.[૪] ભાગવત તેને ગોકર્ણની ઉત્તરે મૂકે છે.[૫]

---

૫ માર્ક પૃ૦ ૨૯૯.

૬ હવિ ૧૦૧ —

दक्षिणापथवाहिन्य. सलिलैः स्नपयन्तु माम् ।
क्षिप्रा चर्मण्वती पुण्या मही शुभ्रवती तथा ॥ २१

૭ જુઓ ક્ષિપ્રા ૨.

શૂર્પાકાર

૧ જુઓ અપરાન્ત ૫ અને નોધ ૫.

શૂર્પારક

૧ મસ ૨૮.૪૩.

૨ ભાદ ૭૧.૨૦; મત્ય ૧૧૮.૮,૧૪

૩ મત્ય ૮૩.૪૦; ૮૬ ૧

૪ મશા ૪૧.૬૭

૫ ભાદ ૭૧.૨૦

બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં સુપ્પારક એક મહાન નૌકાપતિના નામ તરીકે મળે છે તે સોપારા બંદર–શૂર્પારક–નું સૂચન કરે છે.[૬] એકાદ પૂર્વજન્મમાં બુદ્ધ સુપ્પારકમા બોધિસત્ત્વરૂપે હતા એમ બૌદ્ધગ્રંથોમાં કહેવાયું છે.[૭]

પેરિપ્લસ[૮] Suppara અને ટોલેમી[૯] Soupara આપે છે.

બર્જેસે પ્રાચીન શૂર્પારક તે હાલનું સોપારા એમ નક્કી કરી આપ્યું હતું.[૧૦] ભલ્લિનાથે[૧૧] શૂર્પારક તે અપરાન્તની રાજધાની હતું એવો વિશ્વકોષનો આધાર આપ્યો છે તેનો ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી[૧૨] ઉલ્લેખ કરે છે. ડૉ. ભગવાનલાલે સોપારામાં ખોદકામ કરાવી અશોકનો શિલાલેખ શોધી કાઢ્યો હતો.[૧૩]

સોલોમને ઑફિર જહાજો મોકલેલાં તે ઉપરથી શૂર્પારક તે પ્રાચીન Ophir એવો મત અપાયો છે. ઑફિર તે જો સમગ્ર હિંદ માટે ન વપરાયું હોય તો તે શૂર્પારક માટે તો છે જ અને શૂર્પારક–સોફિર–ઑફિર એ ક્રમને હિંદ માટે Sophir એવું કૉપ્ટિક નામ છે તે પુષ્ટિ આપે છે એમ પણ કહેવાયું છે.[૧૪] પણ શૂર્પારક, અથવા તો લાસેન[૧૫] કહે છે તેમ આભીર પણ, પ્રાચીન ઑફિર નથી. અરબી કિનારાનું કોઈક રથળ ઑફિરથી સૂચિત થયું હોવાનું હવે મનાય છે.[૧૬]

[૨] શૂર્પારક–સોપારા–આસપાસનો પ્રદેશ તેની અપરાન્તમાં ગણના થતી.[૧૭]

---

૬ 'સુપ્પારક જાતક'માં : ફિક પૃ૦ ૪૪૨.
૭ ઇમ્પિરિયલ ગેઝેટિયર ૨૩ પૃ૦ ૮૭; પેરિ પૃ૦ ૧૯૭.
૮ પેરિ કંડિકા ૫૨, પૃ૦ ૪૩.
૯ ટો પૃ૦ ૩૯–૪૧.
૧૦ ઇએ ૧ પૃ૦ ૩૨૧; એન્ટીકવીટીઝ ઑફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ પૃ૦ ૧૩૧.
૧૧ જુઓ અપરાન્ત ૧૭.
૧૨ ઇએ ૭ પૃ૦ ૨૫૯.
૧૩ ગુમંત્રે ૧ અંક ૪ પૃ૦ ૧૦.
૧૪ ટો પૃ૦ ૪૧ : બેન્ટ્રીનું ઇન્ડિયેન પૃ૦ ૩૦–૩૨.
૧૫ જુઓ આભીર ૧૮.
૧૬ ,, ,, ૧૯.
૧૭ જુઓ અપરાન્ત ૭,૮.

તેનાં સુર્યારક, શર્પાકાર પાઠાન્તર માટે જુઓ અપરાન્ત નોંધ ૫.
જુઓ શૂર્પાકાર.

શ્રીપતિ

દેશ. કચ્છ દેશનું નામ, શ્રીપતિ રાજા ઉપરથી.[1]

શ્રીમાલ

ભિન્નમાલ નગર, જૂના ગુર્જરપ્રદેશની રાજધાની. 'સ્કન્દપુરાણના તૃતીય પરિચ્છેદમા બ્રાહ્મવિભાગમાં શ્રીમાલમાહાત્મ્ય'[1] સ્કન્દપુરાણની પ્રચલિત વાચનાથી અલગ પુસ્તકાકારે મળે છે તેમાંની (અને બીજી) શ્રીમાળ અંગેની માહિતી નીચે આપી છે.

તેના ચાર યુગમાં ચાર નામ હતાં. સત્યયુગમાં તેનું નામ શ્રીમાલ, ત્રેતામાં રતનમાલ, દ્વાપરમા પુષ્પમાલ અને કલિયુગમાં ભિન્નમાલ હતું.[2] પણ શ્રીમાલમાહાત્મ્ય ત્રેતામાં પુષ્પમાલ નામ આપે છે. (લક્ષ્મી કહે છે કે મેં કશ્યપના કંઠમાં પુષ્પમાલા પહેરાવી તેથી ત્રેતામાં શ્રીમાલ પુષ્પમાલ કહેવાશે.)[3] રત્નમાલ નામ કલિયુગને લીધે તેનાં સઘળાં રત્નો લુપ્ત થઇ જશે,[4] વ૦ ભવિષ્યદુપાખ્યાનની વીગતોમાં સૂચિત થયું છે (અને પ્રબંધચિન્તામણિમાં નોંધાયું છે).[5]

શ્રીપતિ

૧ જુઓ કચ્છ ૮.

શ્રીમાલ

૧ સને ૧૮૯૯ મા પ્રગટ થયેલ શ્રી. જટાશંકર લીલાધર તથા કેશવજી વિશ્વનાથ કૃત 'શ્રીમાળપુરાણ અથવા સ્કન્દપુરાણ માંહેનું શ્રીમાળ માહાત્મ્ય'મા स्कन्दपुराणे एकाशीतिसाहस्र्यां संहितायां तृतीयपरिच्छेदे ब्राह्मविभागे श्रीमालमाहात्म्ये . . .—એમ પુષ્પિકા છે.

૨ બોગે ૧ પૃ૦ ૪૬૧.

૩ શ્રીમા ૪૫ ૫૬

पुष्पमाला मया कंठे कश्यपस्य निवेशिता ।
त्रेतादौ पुष्पमालेति नाम्ना श्रीमालमस्त्विति ॥

શ્રીમા ૪૬.૧

૪ શ્રીમા ૬૬ ૭, ૧૨,૧૫

૫ પ્રબંધચિન્તામણિ (સિંઘી) પૃ૦ ૧૦૯.

શ્રીમાલ નામ પૂર્વે ભૃગુને ત્યાં લક્ષ્મી દીકરી થઈને અવતર્યાં હતાં અને તેમનું વિષ્ણુ જોડે લગ્ન કરવામાં આવ્યું હતું શ્રીમાલના ત્રિયંબક-સરમાં નહાવાથી નવવધૂને પોતે લક્ષ્મી છે એવી સ્વરૂપ-સ્મૃતિ થઈ[૬] તે પ્રસંગે દેવોએ આખી ભૂમિને માનાઓથી ઢાકી દીધી ઉત્તમ વિમાનો અને લક્ષ્મીનાં પગના વડે તે ભૂમિ પવિત્ર થઈ અને શ્રીને ઉદ્દેશીને માલાઓથી ઢકાઈ જેથી તેનું નામ શ્રીમાલ પડ્યું.[૭]

ભિન્નમાલ નામ : શ્રીમાલમાહાત્મ્યને અંતે કહ્યું છે કે વિક્રમ સંવત્સરના બારસેને ત્રણની સાલના વૈશાખ સુદિ આઠમને દિવસે દેવી ગુર્જર-ખંડમાં પાટણ નગરમાં જશે અને શ્રીના જવાથી શ્રીમાલનગર તેજ વિનાનું થશે જ્યાં શ્રી જશે ત્યાં લોક જશે અને લોક જશે એટલે શ્રીમાળ શૂન્ય થશે અને ત્યારપછી તેનું નામ ભિન્નમાલ પડશે[૮] તેનું નામ ભિલ્લમાલ પણ મળે છે બોમ્બે ગેઝેટિયર કહે છે કે, ગુર્જરો તેમની સત્તાની પરાકાષ્ઠાએ હતા ને આવું નામ પ્રચારમાં હતું એ આશ્ચર્ય-

---

૬ શ્રીમા ૬. થી ૮

૭ શ્રીમા ૬ —

પરમાત્મમય બ્રહ્મ ત્વં સ્વરૂપ મહેશ્વરિ ।
પ્રાપ્તાયા સ્વયિ દેવૌ [૯] વૈ માત્રાભિર્ભૂરિયં વૃતા ॥ ૨૫
તદ્વિમાનૈશ્ચ પરમૈસ્ત્વત્પદાબ્જૈ પવિત્રિતા ।
શ્રિયમુદ્દિશ્ય માત્રાભિરાવૃતા ભૂરિયં સુરૈ ॥ ૨૬
તત શ્રીમાલનામ્ના તુ લોકે ખ્યાતમિદં પુરમ્ । ૨૭

૮ શ્રીમા ૭૫ —

અગ્નિસાક્ષિભૂમિતઽબ્દે વત્સરે વિક્રમે તથા ।
વૈશાખે શુક્લપક્ષે ચ ષષ્ઠ્યા ચ શુભે દિને ।
ગમિષ્યતિ ચ સા દેવી પટ્ટણ ગુર્જરૈર્વરે ॥ ૨૬
શ્રિયા ગતાયા શ્રીમાલ કાન્તિહીન ભવિષ્યતિ ।
યત્ર ગમિષ્યતિ શ્રીસ્તુ લોકસ્તત્ર ગમિષ્યતિ ॥ ૨૭
લોકે ગતે તુ શ્રીમાલ શૂન્ય સર્વ ભવિષ્યતિ ।
ભિન્નમાલ ઇતિ નામ ભવિષ્યતિ તતો નૃપ ॥ ૨૮
શ્રીમા ૭૨ —
આગત્ય ગુર્જર દેશમા પત્તન નિવસિષ્યતિ । ૨૪
ભિન્નમાલેતિ તન્નામ ભવિષ્યતિ કલૌ યુગે । ૨૫

કારક છે, અને પછી ગુર્જરો ભીલોનો જેમ સારા બાણાવળી હોઈ એવું નામ મળ્યું હશે એમ અનુમાન કરે છે[૯] પણ આ વિષયમાં શ્રી. રસિકલાલ છો. પરીખે[૧૦] તારવેલો નિશ્ચય શ્રદ્ધેય છે. એમણે નગરનાં ચારે નામમાંના 'માલ' શબ્દ પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. માલના ત્રણ અર્થ થાય: ૧ બે ગામ વચ્ચેનું જંગલ, ૨ ડુંગરાળ ઊંચી જમીન (માળ) અને ૩ કિરાત, આર્યેતર, દેશ્ય જાતિ.[૧૧] આ દાખલામાં 'માલ'-ના ત્રણે અર્થ ઘટે છે એમ નોંધી તેઓશ્રી યોગ્ય રીતે જ કહે છે કે "કલિયુગનું નામ-ભિલ્લમાલ તે જ પ્રથમ ઐતિહાસિક નામ લાગે છે, જ્યારે બાકીના પ્રશસ્તાત્મક નામો છે. એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે કે ઘણા પ્રદેશો ત્યા વસતી જાતિઓના નામ ઉપરથી ઓળખાય છે. પૂર્વે આ ભૂમિવિશેષમા ભિલ્લો અને માલો તરીકે ઓળખાતી અમલ જાતિઓનો વસવાટ હોય, અને તેથી ભિલ્લમાલ તરીકે તે પ્રસિદ્ધ હોય. જેમ જેમ નગરની સમૃદ્ધિ વધી, તેમ તેમ ત્યાના ગરવા નાગરિકોએ તેનુ નામ શ્રીમાલ પાડયું હશે, જો કે...સાતમા શતકના આરંભમાં પ્રખ્યાત જ્યોતિર્વિદ્ બ્રહ્મગુપ્ત પોતાને ભિન્નમાલકાચાર્ય કહે છે. પુરાણ અને દંત-કથા મુજબની રાક્ષસો તરફની વારવારની આફતો તે બીજું કાંઇ નહિ, પણ આ નિ.સ્વ કરવામા આવેલા ભિલ્લો અને માલોના બળવાઓ જ હોય. શ્રીમાલપુરાણે વર્ણવેલા તીર્થોમા એકનુ નામ 'કિરાતસર'—અર્થાત્

---

૯ બોગે ૧ પૃ૦ ૪૬૬ પાદટીપ ૬.
આના અનુસંધાનમાં બોગે ઉમેરે છે: ચાવડાઓનું મૂળ ચાપ તેનુ 'ચાપોત્કટ'—તીક્ષ્ણ બાણાવળીઓ એવુ સંસ્કૃતીકરણ થયુ છે અને ચાપો અથવા ચૌ જેના ઉપરથી ચાપાનેર અથવા ચાંપાનેર નામ થયુ તે પણ કદાચ ભીલ હતો એવી પણ દંતકથા છે. આમા ચાપા-નેરને ચાપા—અને નહિ કે ચાપા-સાથે સબંધ છે એ વાતનુ વિસ્મરણ થયુ છે. ચાપો સ૦ ચમ્પક ઉપરથી અને ચાપાનેરનુ સંસ્કૃતીકરણ ચમ્પકનગર છે જુઓ ચમ્પકનગર

૧૦ કા ૨ પ્રવેશક પૃ૦ ૯૮

૧૧ અભિધાનચિન્તામણિ ૪.૨૯ માલ ગ્રામાન્તરાટવી। ૪.૬૯૮
માલા ભિલ્લા કિરાતાશ્ચ સર્વેઽપિ મ્લેચ્છજાતય ।
મલ્લિનાથ, મેઘ૦ ૧૧૬ ઉપરની ટીકામા માલ શૈલપ્રાયમુન્નતસ્થલમ્।

કિરાત અથવા ભિલ્લને મન પવિત્ર એવું સરોવર-છે."[૧૨] યુવાનશ્વાંગ Pi-lo-mo-lo[૧૩] આપે છે તેમાંથી પણ ભિન્ન-કરતાં બલકે ભિલ્લ-માલ નામ મળે છે. અલમરૂની પણ ભિલ્લમાલ આપે છે.[૧૪]

શ્રીને નિજ સ્વરૂપની સ્મૃતિ થઈ ત્યારે દેવતાઓએ તેમને વરદાન આપ્યું.[૧૫] લક્ષ્મીએ કહ્યું કે જે પ્રમાણે તમારાં વિમાનો વડે આ પૃથ્વી શોભિત છે તે પ્રમાણે મહેલો વડે વિંટાયેલી આ પૃથ્વીને કરવા હું હવે ઇચ્છું છું.[૧૬] ઉપરાંત તેમણે પોતાનો એક અંશ આ સ્થળે રહે એવી ઇચ્છા દર્શાવી.[૧૭] વિષ્ણુએ દેશના વિવિધ ભાગોમાંથી બ્રાહ્મણોને બોલાવી લાવવા ગણોને આજ્ઞા કરી[૧૮] અને દરમ્યાનમાં એક સુંદર નગર બાંધવા વિશ્વકર્માને હુકમ કર્યો.[૧૯] વિશ્વકર્માએ અદ્‌ભુતરમ્ય નગરની રચના કરી.[૨૦] શ્રીએ પ્રસન્ન થઈને વરદાન દીધું કે શાળા-ઇમારત-નું ત્રણે લોકમાં ઉત્તમ શાસ્ત્ર કરેલું છે તેનું ઉત્તમ બ્રાહ્મણો ધર્મશાસ્ત્રની પેઠે અધ્યયન કરશે અને સૌ શિલ્પીઓમાં તુ આદિ ગણાઈશ.[૨૧] પુરાણના આ શબ્દો ઉપરથી શ્રી. રસિકલાલ પરીખ ઉચિત રીતે ધ્યાન ખેંચે છે કે ગુજરાતના સ્થાપત્યવારસાનું અને તેને સર્જનાર સ્થપતિઓનું સ્મરણ કરીએ છીએ ત્યારે આ વરદાન ફળ્યું ભાસે છે.[૨૨]

શહેર પાંચ યોજનના[૨૩] વિસ્તારમાં હતું અને ચતુરસ્ર-ચોરસ આકા-

---

૧૨ કા ૨ પ્રવેશક પૃ૦ ૬૮. કૈરાતસરઃ જુઓ શ્રીમાલ-ક્ષેત્ર ૧૪. ઉપરાંત જુઓ શ્રીમાલ-ક્ષેત્ર ૩૭.

૧૩ વૉ ૨ પૃ૦ ૨૪૯.

૧૪ અઇ ૧ પૃ૦ ૧૫૩, ૨૬૭ (બ્રહ્મગુપ્ત ભિલ્લમાલના હતા તેના ઉલ્લેખમાં).

૧૫ શ્રીમા ૮.૩૬

૧૬ ,, ૮.૩૮

૧૭ ,, ૮.૪૨-૬; ૪૫.૬૭

૧૮ ,, ૮.૪૬

૧૯ ,, ૬.૧-૨૨

૨૧ ,, ૬.૩૧

૨૨ કા ૨ પ્રવેશક પૃ૦ ૬૧.

૨૩ શ્રીમા ૮,૧૪; ૧૦.૫૮; ૭૨.૧૪

૨નું હતુ[૨૪] યુવાનશુવાગ નગરનો વેગવો ૩૦ લી (આશરે ૬ માઈલ) આપે છે[૨૫] પાછળના સમયમા–ઇ સ ૧૬૧૧ મા–નિકોલસ ઉફ્લેટ નામનો એક અંગ્રેજ વપારી શહેર ફરતા ૩૬ માઇલના અનેક સુદર ટામ વાળા કિલ્લાની વાત કરે છે, જો કે આજે તેનું નામાનશાન નથી[૨૬] પુરાણમા શ્રીમાલની સખ્યાઓ આપી છે શ્રીમાલમા ૭ લાખ હવેલીઓ, ૨ લાખ હાટ ૧॥ કરોડ તીર્થ, ૮૪ દરવાજા ૧૮ કોટ અને ૧૦૦૦ સભાગૃહો છે[૨૭] આ પ્રમાણનું શ્રીમાલનગર મરુદેશમા ઉત્તમ છે[૨૮] શ્રીમાલનગરમા ૧૦૦૦ ગણપતિ, ૪૦૦૦ ક્ષેત્રપાલ, ૮૪ ચડિકા દેવી ૧૦૦૦ સરોવર, ૧૧૦૦૦ શિવલિંગ, ૯૮૯ મુખ્ય દેવાલય, ૧૮૦૦૦ દુર્ગાના મંદિર ૪૦૦૦ બ્રહ્મશાળાઓ, ૮૦૦૦ પણ્યવિક્રયશાળાઓ (ચૌગ) છે[૨૯] તેમા ૪૫૦૦૦ બ્રાહ્મણો–૮૪ અટકના–છે,[૩૦] ૩૦ ગોત્રના વણિકો છે, જેમની સખ્યા ૯૦૦૦ છે,[૩૧] ઉપરાત ૨૦૦૦ કસારા ૬૦૦૦ નગરવેશ્યાઓ, ૦૬૦૦૦ ક્ષત્રિયકુટુમ્બ, ૫૦૦૦ રંગારા, ૫૦૦૦ સોમપા, ૫૦૦૦ કુભાર ૩૦૦૦ નટ, ૧૦૦૦ હજામ ૧૦૦૦ ધોબી, ૪૦૦૦ માળી, ૫૦૦૦ વૈશ્ય અને ૨૫૦૦ શૂદ્ર રહે છે[૩૨]

જે વૈશ્યો નગરના પૂર્વ ભાગમા રહ્યા તે પ્રાગ્વાટ, દક્ષિણમા રહ્યા તે ધનોત્કટ અને પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તરમા રહ્યા તે શ્રીમાલી[૩૩]

લોકસાહિત્યમા શ્રીમાલ અગે નીચેની તારીખો જાણવાઈ રહી છે.

---

૨૪ શ્રીમા ૧૦ ૫૮, ૭૨ [૨૪]

૨૫ વૉ ૨ પૃ૦ ૨૪૯

૨૬ બૉગે ૧ પૃ૦ ૪૪૯

૨૭ શ્રીમા ૭૨ ૨૩ [૫]

૨૮ , ૭૨ [૨૬]

एतत्प्रमाण श्रीमालमुत्तम च मरुस्थल॥

૨૯ ,, ૭૨ ૨ ૫

૩૦ ૭૨ ૬ ૭

૩૧ , ૭૨ ૧૨ ૪

૩૨ , ૭૨ ૧૮ ૨૨

૩૩ , ૧૩ ૨૫

प्राग्वाटा दिशि पूर्वस्या दक्षिणस्या धनोत्कटा ।
श्रीमालिन प्रतीच्या वै उत्तरस्या तथाविशन् ॥

જગત્સ્વામીનું સૂર્યમંદિર બંધાયું–સં. ૨૨૨ (ઇ. સ. ૧૬૬). નગરનો નાશ–સં. ૨૬૫ (ઇ. સ. ૨૦૯). એક રાક્ષસના હાથે નગર લૂંટાયું–સં. ૪૯૪ (ઇ. સ. ૪૩૮). નગર ફરી બંધાયું–સં. ૭૦૦ (ઇ. સ. ૬૪૩). ત્રીજીવાર લૂંટફાટ–સં. ૯૦૦ (ઇ. સ. ૮૪૪) સં. ૯૫૫ (ઇ. સ. ૮૯૬)માં ફરી શ્રીમાલનો સંસ્કાર થયો અને ચૌદમા સૈકાના આરંભ સુધી તેની સમૃદ્ધિનો કાળ ટક્યો.[૩૪]

શ્રીમાલ ગુર્જરોની રાજધાની હતી[૩૫] એ યુવાનશ્વાંગ ઉપરથી જાણવા મળે છે અને ગુજરાતને ગુજ્જર બનાવનાર અણહિલવાડ પાટણના ઘડતરમાં તેનો પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ ફાળો છે. ઇ. સ. ના ૧૧મા શતક લગભગ કોઈ એક–ભીમસેન નામના–રાજાના સમયમાં ભિન્નમાલમાંથી ૧૮૦૦૦ ગુર્જરો ચાલ્યા ગયાનું કહેવાય છે.[૩૬] શ્રીમાલમાહાત્મ્ય ઉપર જોયું તેમ એ પ્રસંગને ઇ. સ. ૧૧૪૭ની સાલનો ગણાવે છે, અને શ્રીમાલ તજીને શ્રી અને શ્રીમાલવાસીઓ ગુર્જરમંડમાં ગયાં એમ કહ્યું છે.[૩૭] ભિન્નમાલને છોડી જવાના આ પ્રસંગનું એક અગત્યનું પરિણામ એ આવ્યું કે ભિન્નમાલનો દિવસ આથમ્યો અને અણહિલવાડનો દિવસ ઊગ્યો.[૩૮] શ્રીમાલ તે શ્રીમાળી બ્રાહ્મણવાણિયાનું મૂળ સ્થાન છે.

શ્રીમાલમા પ્રસિદ્ધ મહાકવિ માઘનો વાસ હતો. શિશુપાલવધ મહાકાવ્યમાં માઘ પ્રત્યેક સર્ગને અંતે 'શ્રી' શબ્દ પણ ગૂથે છે. (–જેથી તે 'શ્રીયંક'–શ્રીના ચિહ્નવાળા કહેવાય છે.) બ્રહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્તકાર જ્યોતિર્વિદ બ્રહ્મગુપ્ત પોતાને 'ભિલ્લમાલ'ના ગણાવે છે. શ્રીમાલ જૈનવિદ્યાનું ધામ હતું સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા ભિન્નમાલમાં પૂરી કરી હતી. પાછળથી પાટણના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવનાર પ્રાગ્વાટોની મોટી સંખ્યાને જૈનધર્મમા લાવનાર આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિની વિદ્યોપાસનાનું શ્રીમાલ પણ એક કેન્દ્ર હતુ. ઉદ્યોતનસૂરિની કુવલયમાલા

---

૩૪ જોગે ૧ પૃ૦ ૪૬૩.

૩૫ યો ૨ પૃ૦ ૨૪૯, જોગે ૧ પૃ૦ ૪૬૫.

૩૬ ઇ ૨ પ્રવેશક પૃ૦ ૧૦૨.

૩૭ જુઓ ઉપર ૮.

૩૮ જોગે ૧ પૃ૦ ૪૬૯.

કથા પણ 'શ્રીભિન્નમાલનગર'માં પૂરી થઈ હતી—આ બધા વિદ્યાવૈભવ તરફ ધ્યાન ખેંચી શ્રી ગસિકલાલ પરીખ[૩૯] સૂચવે છે કે આવું શ્રીમાળ અણહિલવાડ પાટણને પ્રેરક આદર્શરૂપ થઈ પડ્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે અને શ્રીમાળમાં આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિએ જે ભાગ ભજવેલો તે જોઈ હેમચંદ્રની મહત્ત્વાકાંક્ષા પ્રજ્વલિત થઈ હોય

યુઆનશ્વાંગે Pi-lo-mo-lo નામ આપ્યું છે તે ઉપરથી તે રાજપુતાનાનું બાનમેર છે એમ ફેન્ચ અનુવાદકોની માન્યતા હતી પણ ઓપ્પર્ટ, કર્નલ વૉલ્સનને અનુસરી, યોગ્ય રીતે તે આજનું ભિનમાલ છે એમ મત આપ્યો છે[૪૦] આજનું ભિનમાલ આબુથી પશ્ચિમે પચાસેક માઇલ ઉપર ૧૫૦૦ જેટલા ઘર(જેમાં ૧૨૦ જૈનોના છે)[૪૧]નું મામુલી ગામ છે તેની દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તરની સપાટ જમીન સીધી પશ્ચિમ તરફના રણમાં ઢળી જાય છે પૂર્વ તરફ, ડુંગરો અને ભિનમાલની વચ્ચેના મેદાનમાં છૂટા છવાયા ગામડાં છે અને ચરાઉ જમીનમાં બાવળ-ઝાંખરાં થુવેર અને ઊંટને પ્રિય એવા પિલૂડીના ઝાડ છે[૪૨]

જુઓ શ્રીમાલ-ક્ષેત્ર

શ્રીમાલ—ક્ષત્ર

શ્રીમાળ-ભિન્નમાલ-ની ફરતું ક્ષેત્ર સૌગધિક પર્વતથી ઉત્તરે અને અર્બુદારણ્યની વાયવ્યે,[૧] પાંચ કોશ પ્રમાણનું[૨] (દસ ગાઉનું)[૩] છે ત્યાં ગૌતમઋષિને તપ કરવાનું શિવે કહ્યું[૪] પ્રસન્ન થયેલા શંકર પાસે ગૌતમ

---

૩૯ કા ૨ પ્રવેશક પૃ૦ ૯૬૭

૪૦ બૉગે ૧ પૃ૦ ૪૪૮

૪૧ ,, પૃ૦ ૪૫૧

૪૨ ,, ભિનમાલના શા હાલ છે તે વિશે અને તેના ગત ગૌરવની ગાથા માટે શ્રી જૅમ્સનનો બૉગે ૧ પાછળ પરિશિષ્ટ ૩ રૂપે આપેલો (પૃ૦ ૪૪૮–૮૮) અહેવાલ વાંચો ઉપરાંત જુઓ કા ૨ પ્રવેશક (ખંડ ૧૧) પૃ૦ ૮૩–૧૦૨

શ્રીમાલ ક્ષત્ર

૧ શ્રીમા ૨ ૨૨
૨ ,, ૧ ૩૮
૩ શ્રીમા ૩ ૨૫
૪ ,, ૨ ૨૨

ઋષિએ પોતાના નામથી એ સ્થળ પ્રખ્યાત થાય તેમ માગ્યું [૫] ગૌતમાશ્રમ નામે તે તીર્થોત્તમ પાછળથી શ્રીમાલક્ષેત્ર તરીકે [૬]–ગૌતમઋષિના તપથી નિર્મળ થવાથી અને શ્રીના વરદાનને લીધે [૭]–ઓળખાયું

તીર્થો ત્રિયંબકસર [૮] વરુણકાનન [૯] યોગેશ્વરી [૧૦] કૃષ્ણસરોવર–કાક વારાહ [૧૧] બ્રહ્મસર [૧૨] વરુણાવી [૧૩] કૈગતસર [૧૪] વટયક્ષિણી [૧૫] યક્ષસ્થલ [૧૬] યક્ષકૂપ [૧૭] તેની દક્ષિણે કાયપેશ્વર [૧૮] મકરધ્વજીપર ચામુડા [૧૯] દાન્તા દેવી–વાક્પતિસર [૨૦] ભૂર્ભુવ સ્વેશ્વર [૨૧] બધુદેવી (ભુવનેશ્વરી) [૨૨] નાગિની [૨૩] મુકુનિની [૨૪] જયેશ્વર [૨૫] ક્ષેમકરી [૨૬] દુર્ધરસ્થલ [૨૭] સપ્ત કૂપ [૨૮] ભગનના [૨૯] સિદ્ધિવિનાયક [૩૦] ચક્રમુડાર્યા [૩૧] આર્યાકૂપ [૩૨] ચંડીશ [૩૩] તેની ઉત્તરે પ્રભુતેશ્વર [૩૪] કાયપેશ્વર [૩૫] દ્વાદશાદિત્ય [૩૬] આદિત્યાશ્રમ–જગત્સ્વામી શ્રીમાળનગરમા મહારોગચાળો ફાટી નીકળેલો ત્યારે બ્રાહ્મણો પર દયા આવવાથી સૂર્ય ભગવાન ક્ષીલનું રૂપ ધારણ કરી ત્યા પ્રત્યક્ષ થયા અને તેમણે હાથમાના લીલાકમલથી મડદાંઓને સ્પર્શ કરી સજીવન કર્યા શ્રીમાલનગરનિવાસીઓ સૂર્યની પૂજા કરવા લાગ્યા સૂર્યે કહ્યું કે યાત્રાના ઉત્સવમાં તમામ શ્રીમાલનગરવાસીઓએ મે કિરાત

---

૫ શ્રીમા ૨ ૨૯ ૪
૬ ,, ૧ ૩૭-૧
૭ ,, ૧ ૪૪
૮ ,, ૪૪,૧૪
૯ ,, ૩ ૨૧
૧૦ ,, ૧૫
૧૧ ,, ૧૬
૧૨ ,, ૧૭
૧૩ ,, ૧૮
૧૪ ,, ૧૯
૧૫ ,, ૨૦
૧૬ ,, ૨૧
૧૭ ,, ૨૨
૧૮ ,, ૨૩
૧૯ ,, ૨૪
૨૦ ,, ૭૫૪૮
૨૧ શ્રીમા ૨૬
૨૨ ,, ૨૭
૨૩ ,, ૨૮
૨૪ ,, ૨૯
૨૫ ,, ૩૦
૨૬ ,, ૩૧
૨૭ ,, ૩૨
૨૮ ,, ૩૩ ૧
૨૯ ,, ૩૩ ૨
૩૦ ,, ૩૪
૩૧ ,, ૩૫
૩૨ ,, ૩૬ ?
૩૩ ,, ૩૬
૩૪ ,, ૪૦
૩૫ ,, ૪૧
૩૬ ,, ૪૨

નો વેષ ધારણ કર્યો હતો તેવો વેષ ધારણ કરવો. પછી બનાવટી મડદું કરી રોતા રોતા અને વાળ છૂટા મૂકીને મારી પાસે લોટવું, જેથી મહા-મારીથી ભય નહિ થાય રથના ઉત્સવની મૂર્તિનું નામ આત્માધાર આત્માને ટેકો આપનાર-હર્યું. શ્રીમાલવાસીઓએ આત્માધાર સૂર્યનારા-યણની કિરાતરૂપની અદ્‌ભુત મૂર્તિનું સ્થાપન કરી પૂજન કર્યું. ત્યારથી આરંભી શ્રીમાલમાં બ્રાહ્મણો રથોત્સવ વખતે ભિલ્લવેષ સજે છે અને બનાવટી મડદું કરી રોતા રોતા કેશ છૂટા મૂકી સૂર્યની આગળ લોટે છે અને રોગમુક્ત રહે છે ૩૭

[નોંધ ૧: શ્રીમાલ-ભિન્નમાલનુ અમલ નામ ભિન્નમાલ સંભવે છે અને તેને ભિલ્લો-માલો-જ્ઞાતો સાથે સંબંધ છે તે આ પ્રચલિત ઋદ્ધિ અને તે ઉપરથી ઉપજાવેલી પુરાણકથા ઉપરથી સમજાય છે. જુઓ શ્રીમાલ ૧૨.]

અહિલ્યાહ્રદ.[૩૮] વારાહ.[૩૯] વલ્મીકેશ્વર.[૪૦] કૌશિકાદિત્ય.[૪૧] આત્મ-છંદા.[૪૨] ઇન્દ્રવાટ.[૪૩] અરિષ્ટા.[૪૪] સર્વમંગલા.[૪૫] ભૃગુવતીર્થ.[૪૬] નંદિની.[૪૭] આર્યાચણ્ડી.[૪૮] બાલગૌરી.[૪૯] ગોવત્સલ.[૫૦] સિદ્ધચામુંડા.[૫૧] દુર્ગા, ઇશસર.[૫૨] પરાશરેશ.[૫૩] કમલતીર્થ, કમલા.[૫૪] વરુણતીર્થ.[૫૫]

---

૩૭ શ્રીમા ૪૩.;

,, ૪૪.—

—અભવન્ મરવાક્રાન્ત શ્રીમાલમતિદારુણમ્ ॥ ૧૦

—કૈરાત રૂપમાસ્થાય પ્રત્યક્ષોભૂજ્જગત્પ્રભુ ॥ ૧૬

—તદાપ્રભૃતિ ભૂપાલ દ્વિજા શ્રીમાલવાસિનઃ ।
શ્રીમાલે ભિલ્લવેષેણ પ્રવર્તંતે રથોત્સવે ॥ ૪૮
કૃતકં મૃતક કૃત્વા રુદતો મુક્તમૂર્ધજા ।
લુઠંતિ પુરતો ભાનોસ્તન તે સ્યુર્નિરામયા. ॥ ૪૯
જુઓ શ્રીમાલ ૧૨

૩૮ શ્રીમા ૪૫.૭૦:૪૬.
૩૯ ,, ૪૭
૪૦ ,, ૪૮.
૪૧ ,, ૪૯
૪૨ ,, ૫૦.
૪૩ ,, ૫૧.
૪૪ ,, ૫૨.
૪૫ ,, ૫૩.
૪૬ ,, ૫૪.
૪૭ શ્રીમા ૫૫.
૪૮ ,, ૫૬.
૪૯ ,, ૫૭.
૫૦ ,, ૫૮.
૫૧ ,, ૫૯.
૫૨ ,, ૬૦.
૫૩ ,, ૬૧.
૫૪ ,, ૬૨.
૫૫ ,, ૬૪.

सरस्वती

[૧] सरस्+वती=પાણીવાળી, એટલે કે કોઈ નદી તે સરસ્વતી કહી શકાય આવો એનો સામાન્ય અર્થ થાય

[૨] ઋગ્વેદમા સરસ્વતી નદીના ઉલ્લેખ છે તેને સૌથી મોટી નદીતમા કહી છે[૧] તે વચ્ચે લુપ્ત થઈ જતી નહિ પણ સમુદ્ર સુધી વહેતી વર્ણવાઇ છે[૨] તે સિંધુ નદીથી ભિન્ન બીજી એક મોટી નદી છે[૩]

વૈદિક કાળમા સરસ્વતી મોટી નદી હતી અને સમુદ્રને મળતી એમ મેકસમૂલરનો મત છે[૪]

[૩] પૌરાણિક ભૂવનકોશવર્ણનોની હિમાલયમાથી નીકળતી સરસ્વતી તે સિમલાની ટેકરીઓની પેલી બાજુ હિમાલયમાથી નીકળી સિમલા-સિરમુરમા પસાર થઈ, પતિયાળા પાસે થઈ, રજપુતાનાના રણમા સિરસાથી થોડેક છેટે લુપ્ત થાય છે[૫] ચનૌગામ પાસે થોડીકવાર લુપ્ત થઈ ભવાનીપુર આગળ તે પુન પ્રકટ થાય છે બાનછપ્પર પાસે ફરી અદશ્ય થઈ સડાબેડા આગળ દેખા દે છે પેહોઆ પાસે ઉરણાઇ આગળ તેને માર્કંડ નદી મળે છે અને બનેનું ભેગુ વહેણ સરસ્વતી નામે ઓળખાય છે અને थानेश्वर (સ્થાનેશ્વર-થાનેશ્વર)ને મળે છે,[૬] જે પછીથી રણમા વિલુપ્ત થાય છે[૭] વનપર્વ કહે છે કે વિનશન આગળ મરુપૃષ્ઠમાં અન્તર્હિત થઈને સરસ્વતી આગળ વધે છે અને ચમસોદ્ભેદ, શિવોદ્ભેદ અને નાગોદ્ભેદ આગળ દેખાતા આવે છે[૮]

सरस्वती

૧ ઋ ૨ ૪૧૧.

૨ ,, ૭ ૯૫૨ एका चत् सरस्वती गिरिभ्यआसमुद्रात् ।

૩ ,, ૧ ૧૧૨૬, ૧૨૬૧, ૪૧૪૬ ૫૫૩૬, ૧૦૭૫

૪ ઋગ્વેદસંહિતા પૃ૦ ૪૬, ટીકા

૫ રીઇ પૃ૦ ૧૬.

૬ ન્યૉડિ સરસ્વતી

૭ ખઇ પૃ૦ ૧૮૧, પાદટીપ ૩૦

૮ મત્ર ૮૨ ૧૧૮

ततो विनशन गच्छेन्नियतो नियताशन ।
गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मरुपृष्ठे सरस्वती ।
चमस च शिवोद्भेद नागोद्भेदे च दृश्यत ॥

[૪] આબુ પાસે આરાસુર-અંબાજીના ડુંગરોમાંથી કોટેશ્વર પાસેથી નીકળી અણહિલવાડ પાટણ પાસે થઈ કચ્છના રણમાં મળતી સરસ્વતી.[૯]

[૫] ગીરના જંગલમાથી નીકળી પ્રભાસ આગળ સમુદ્રને મળતી સરસ્વતી.[૧૦]

ઉપર જોયું તેમ મેકસમૂલર વૈદિક સરસ્વતી[૨]ને સમુદ્રગામિની માને છે પણ મેકડોનેલ[૧૧] આદિ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પતિયાલામાં લુપ્ત થતી સરસ્વતી તે જ વૈદિક એવો મત ધરાવે છે, અર્થાત્ [૨] અને [૩]ની એકતા સ્થાપે છે. સરસ્વતી પ્લક્ષપ્રસ્રવણમાંથી નીકળી એવું નદીના મૂળ અંગે તો વૈદિક અને પૌરાણિક સાહિત્યનું મતૈકય છે.[૧૨] પણ સરસ્વતીનું પછીનું વહેણ વૈદિક પરંપરા પ્રમાણે સમુદ્ર સુધીનુ અને પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે રણ સુધીનુ છે એટલો ફેર છે. વૈદિક અને આ પૌરાણિક ઉત્તરાપથની સરસ્વતી[૩]ને એક માનનારાઓ આરાસુર અને ગીરમાંથી નીકળેલી નાની નદીઓને વેદપુરાણની મહાન અને પવિત્ર સરસ્વતીના અનુકરણથી સરસ્વતી નામ મળ્યું હોવાનુ કહે છે. પણ પુરાણોનુ વલણ [૩], [૪] અને [૫]નું સળંગ એક વહેણ ગણવાનું-સરસ્વતી હિમાલયમાથી નીકળી પ્રભાસ આગળ સમુદ્રને મળી એવું વર્ણન આપી ત્રણે સરસ્વતીની એકતા સ્થાપવાનું છે. પુરાણોએ સરસ્વતી વચ્ચે વારવાર લુપ્ત થવાના કારણ રૂપે, તે વડવાનલને પશ્ચિમ સમુદ્રમા પધરાવવા લઈ જતી હતી તેને લીધે એમ થયુ એવી કથા આગળ ધરી છે[૧૪] બીજું કારણ પણ સૂચવ્યું છે વિષ્ણુએ બધી નદીઓને પૂછ્યુ પણ એક સરસ્વતી જ વડવાનલને લઈ જના તૈયાર થઈ. પણ તેને સંકોચ થતો હતો કે આ કલિયુગના

---

૯ ખંડ ૪ પૃ૦ ૧૭૫; રીડ પૃ૦ ૩૮ ઉપર ડૉ. લો સરસ્વતી લૂણીને મળે છે એમ શા આધારે કહે છે એ સમજાતું નથી.
શ્રી દે આરાસુરમાથી નીકળતી સરસ્વતી (૪) અને ગીરમાથી નીકળતી સરસ્વતી (૫) વચ્ચે ગોટાળો કરે છે જુઓ જ્યોતિ સરસ્વતી ૨. ઉપર સરસ્વતીના ચાર વહેણો નો યા છે તે ઉપરાત શ્રી દે બીજા ચાર આપે છે જુઓ જ્યોતિ સરસ્વતી ૩,૪,૫,૬

૧૦ ખંડ ૪ પૃ૦ ૧૭૫

૧૧ ખંડ ૪ પૃ૦ ૧૭૪, પાદટીપ ૪.

૧૨ પસ્ત ૧૪. ઋ ૧૦ ૭૫ ૫. મત્સ્ય ૧૭૨ મત્ત ૮૨ ૫, સ્કંપ્રપ્ર

૧૩ ખંડ ૪ પૃ૦ ૧૭૪.

૧૪ સ્કંપ્રપ્ર ૨૨.

સમયમાં પૃથિવીતલ ઉપર પાપી લોકનો તેને રપર્શ થશે. ત્યારે બ્રહ્માએ તેને કહ્યું કે ' જો પાપી માણસોવાળું ધરણીતલ તને ન જોઈતું હોય તો પાતાલતલમાં રહીને વડવાનલને મહોદધિમાં લઈ જા. અત્યંત ક્રોધિત થયેલી તું જ્યારે અગ્નિથી બહુ દાઝી ઊઠે ત્યારે ધરાતલ ફોડીને હે પુત્રી, પ્રત્યક્ષ થજે અને પ્રાચી (પૂર્વ તરફ વહેનારી) થજે, જેથી તને તેત્રીસે કોટિ તીર્થો મારા શાસન અનુસાર આવી મળશે અને સદાયરૂપ થશે.'[૧૫]

આ પાછળનું કારણ તો એક સુંદર તર્ક માત્ર છે, વસ્તુસ્થિતિને ઘટાવવાનો એક હલ્લો પ્રયત્ન છે. પણ પહેલું કારણ—વડવાનલ અંગેનું વિચારપાત્ર છે. પુરાણકથાઓ મનુષ્યજાતિના વિવિધ અનુભવોની સ્મૃતિના ભંડાર રૂપ હોય છે. આ ત્રણ સરસ્વતીઓની એકતા રથાપવા પુરાણકારોએ જે કથા આપી છે તેમાં 'વડવાનલ' સરસ્વતીના પ્રવાહમાં ભૂકંપાદિથી થયેલાં ભૂસ્તરવિષયક પરિવર્તનોનું સૂચન આપવા માટે બસ છે. ' મન્વન્તર જતાં અન્ય વાડવ પ્રગટશે—જ્વાલામુખી નામે તે વડવાનલ ક્રોધમાંથી ઉદ્ભવશે '—[૧૬] એમ એ વડવાનલ તે જ્વાલામુખી એમ પુરાણમાં રપષ્ટ ઉદ્ગાર પણ મળે છે. આમ સરસ્વતીના પ્રવાહ સાથે ભૂકંપાદિને સંબંધ છે એટલું પૌરાણિક વર્ણનો ઉપરથી કહી શકાય; એટલે કે વૈદિક અને પ્રાગ્વૈદિક સરસ્વતીના સ્રોતને જ્વાલામુખી કે ભૂકંપ જેવી ભૂસ્તરવિષયક પ્રક્રિયાઓને પરિણામે નદીતમા—મોટી નદી—સરસ્વતીનું નામનિશાન રહ્યું ન હોય, માત્ર મૂળ તરફનો ટૂકડો જેનું નાનકડું વહેણ વચ્ચે રણમાં જ શમી જાય એવડો ટકવા પામ્યો હોય, તે ઘટનાની સ્મૃતિ પુરાણકારોએ ઉપર નિર્દેશેલા વડવાનલવાળા કથાપ્રસંગથી સાચવી રાખી છે. અનુદ્ધારણમાંથી નીકળી પાટણ પાસે થઈ વહેતી નદી પણ રણમાં લુપ્ત થાય છે એટલે એને પણ લોકકલ્પનાએ પ્રાચીન વૈદિક સરસ્વતીનું જ નામ આપ્યું હોય અને પ્રાચીન નદી પશ્ચિમ સમુદ્રને કર્યાંક તો મળતી જ

---

૧૫ સ્કપ્રપ્ર ૩૩.૨૪–૨૯

૧૬ ,, ૩૫.—
मन्वन्तरे व्यतीतेऽस्मिन्नवितोऽन्यस्तु वाडवः ॥ १०४
ज्वालामुखेति 'नाम्ना वै स्वक्रोधाद्भविष्यति ॥ १०५

હશે–મહાભારત કહે છે કે પ્રભાસ આગળ[૧૭]–તો પ્રભાસ પાસેની ગીરમાંથી વહી આવતી નદીનું નામ પણ સરસ્વતી જ રહ્યું આમ પુરાણકથાઓના નિર્માણની પ્રક્રિયા ઉપર નજર રાખીશું તો દેખાશે કે પુરાણોએ લોકકલ્પનાના છૂટા તંતુઓને ગૂંથીને હિમાલયથી પ્રભાસ સુધી વહી આવતી નદીનું પોતાની લાક્ષણિકતા પ્રમાણે એક બહુ ગમી જાય એવું આરપાર કાવ્ય રચી આપ્યું છે તેમાંથી એકદમ ભૌગોલિક અનુમાનો તારવવા બેસી ન જતાં તેને પૌરાણિક યાત્રિક–કવિઓની મનોરમ કલ્પના તરીકે આસ્વાદવું જોઈએ અથર્વવેદ, ઉપર, અને અન્યત્ર બીજા પ્રસંગોએ પણ સૂચવ્યું છે તેમ પ્રત્યેક પૌરાણિક કથા, ઘણુંખરું કોઈને કોઈ રીતે ઇતિહાસગર્ભ હોય છે અને આ સળંગ સરસ્વતીની કથા તે, નિઃસંશય, પ્રાચીન પ્રાગ્વૈદિક સરસ્વતીને ભૂકંપાદિથી સોસવું પડ્યાની વાતનું સ્મરણ સાચવી રાખનારી છે પણ માત્ર એટલા આધાર ઉપરથી પશ્ચિમ હિંદના ભૂસ્તરવિષયક ફેરફારોની હકીકતો સ્થાપવામાં ભયંકર જોખમ ગણાય એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય વૈદિક અને પ્રાગ્વૈદિક સરસ્વતી એ બરોબર આપણા

---

૧૭ મંત્ર ૮૦ ૭૯, પર્વ ૨૪ ૧૦. ઉપરાંત શ્લોક ૩૬ —

સમુદ્રં પશ્ચિમં ગત્વા સરસ્વત્યર્ઘ્યસંગમમ્ ।
આરાધયતુ દેવેશં તતઃ કાન્તિમવાપ્સ્યતિ ॥ ૩૩
સરસ્વતીં તતઃ સોમઃ સ જગામર્ષિશાસનાત્ ।
પ્રભાસં પ્રથમં તીર્થં સરસ્વત્યા જગામ હ ॥ ૩૪

શલ્યપર્વમાંની બલરામની તીર્થયાત્રા મોટે ભાગે સમુદ્રથી શરૂ કરી સરસ્વતીને સામે વહેણે શરૂ થાય છે

સરસ્વત્યા પ્રતિસ્રોતં સમુદ્રાદભિજગ્મિવાન । શ્લોક ૩૫ ૨૨

પણ બલરામની તીર્થયાત્રામાં સરસ્વતીનું પ્રથમ તીર્થ તે પ્રભાસ (સરસ્વતી નાગરસંગમ ઉપર ભાગ ૩૯ ૩૪૩) અને બીજું તીર્થ તે ચમસોદ્ભેદ જ આપ્યું છે (શ્લોક ૩૯ ૪૪), એટલે કે હિમાલયમાંથી આવતી સરસ્વતી લુપ્ત થયા પછી જ્યાં નીકળે છે તે સ્થળનું નામ આપ્યું છે અરવલ્લીવાળી સરસ્વતીની તો વાત જ નથી

સરસ્વતીના પ્રશ્ન અંગે નીચેના પુસ્તકોમાં વિચારપ્રેરક સામગ્રી મળશે શ્રી રત્નમણિરાવ જોટે–કૃત 'ખંભાતનો ઇતિહાસ પરિશિષ્ટ ૨ પૃ૦ ૧૩૫–૧૫૬ શ્રી આબાજી પુરાણી–કૃત 'વૈદિક સરસ્વતી' અને શ્રી કનૈયાલાલ દવે–કૃત 'સરસ્વતી પુરાણ'

પ્રાચીન ઇતિહાસની એક 'ખોવાયેલી નદી' છે, પણ તેનો નિર્ણય કરવાનાં ઉપકરણો સ્વાભાવિક રીતે, વૈદિક-પૌરાણિક સાહિત્યના અભ્યાસીઓ કરતાં ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ (Geologists) પાસે જ વિશેષ મળશે. પૌરાણિક સાહિત્યના અભ્યાસમાંથી મળેલાં સૂચનોનો પણ ભૂસ્તરવિદો ઉપયોગ જરૂર કરશે, અને પોતાનાં અનુમાનોની દિશા દોરવામાં કે નિશ્ચયોનો તાળો મેળવવામાં પૂરક-અને નહિ કે પ્રધાન, સ્થાપક,-પ્રમાણ તરીકે તેનો અવશ્ય લાભ લેશે.

સરસ્વતીતટ ઉપરનાં તીર્થો : ઉપર જોયું તેમ પુરાણોએ સરસ્વતી હિમાલયમાંથી પ્લક્ષપ્રસ્રવણમાંથી નીકળી મરુભૂમિમાં વિશોષ પામી, ફરી અર્બુદારણ્યમાંથી આગળ વધી કચ્છના રણમા લુપ્ત થઈ અને ફરી ગીરમાંથી નીકળી પ્રભાસ આગળ સમુદ્રને મળી એમ હિમાલયથી પ્રભાસ સુધીના સળંગ એક પ્રવાહનું વર્ણન કર્યું છે. તે પ્રવાહ ઉપરનાં તીર્થોમાંથી આપણને લગતાં અર્બુદારણ્ય પછીનાં તીર્થોની અહીં ક્રમવાર નોંધ આપી છે:

અર્બુદારણ્યમાં થઈ વટવન, જ્યાં વસિષ્ઠે તપ કરેલું;[૧૮] ઉદુમ્બરવન જ્યાં મેરુપાદ ઉપર તણિઝે તપ કરેલું;[૧૯] ગોલાંગૂલ;[૨૦] વાંસના ઝુંડમાંથી નીકળી દક્ષિણમુખી વહી ત્યાં ઉદ્ગમવટ;[૨૧] રુદ્રાવતાર[૨૨]; તરન્તરંગ[૨૩] (તે નામનું સૂચન હાલના 'તારંગા'માં શોધી શકાય.[૨૪]) કાકતીર્થ[૨૫]; ધારેશ્વર[૨૬]; ગંગોદ્ભેદ[૨૭]; પુણ્ડરીક;[૨૮] માતૃતીર્થ[૨૯]; અનરકતીર્થ,[૩૦] સંગમેશ્વર;[૩૧] કોટીશ્વર[૩૨]; શંભુકુણ્ડેશ્વર;[૩૩] ત્યાંથી પશ્ચિમામુખી થઈ ગંગાને સંભારે છે ને તેની મદદ પામે છે. પછી પ્રાચી આવે છે,[૩૪] ત્યાં સિદ્ધવટ[૩૫], વૃષેશ્વરની સામે;[૩૬] મહાલય[૩૭];

---

૧૮ સ્કપ્રપ્ર ૩૫.૩૬
૧૯ ,, ,, .૩૬
૨૦ ,, ,, .૪૧
૨૧ ,, ,, .૪૩
૨૨ ,, ,, .૪૫
૨૩ ,, ,, .૪૬
૨૪ સરસ્વતીપુરાણ પૃ૦ ૧૭૫
૨૫ સ્કપ્રપ્ર ૩૫.૪૬
૨૬ ,, ,, ,,
૨૭ ,, ,, .૪૭
૨૮ સ્કપ્રપ્ર ૩૫.૪૭
૨૯ ,, ,, .૪૮
૩૦ ,, ,, .૪૯
૩૧ ,, ,, .૫૦
૩૨ ,, ,, ,,
૩૩ ,, ,, .૫૧
૩૪ ,, ,, .૫૨-૫
૩૫ ,, ,, .૫૬
૩૬ ,, ,, ,,
૩૭ ,, ,, .૫૭

પિણ્ડતારક[૩૮], કુમ્ભકક્ષિ ગિરિ પર[૩૯] આવેલુ,પ્રાચીનેશ્વર[૪૦] દેવની સામે, નરતીર્થ[૪૧], પુણ્ડરીક[૪૨], વાલખિલ્યેશ્વર[૪૩], ગંગાસમાગમ[૪૪], પછી દક્ષિણ દિશામા વળી પશ્ચિમમુખી થઈ તે પછી ઉત્તરતટે ઐકદ્વાર[૪૫], ગુપ્તેશ્વર[૪૬], વટેશ્વર[૪૭], આમર્દકી સંગમ, સંગમેશ્વર[૪૮] મુડી(ડી)શ્વર[૪૯] પૂર્વમુખ માડવ્યેશ્વર[૫૦] પીલુક(ત્ર)ર્ણિ[૫૧], ક્ષાગવતી[૫૨], ગોવત્સ[૫૩], તેની નૈર્ઋત્યે ષોડશયષ્ટિ[૫૪], રુદ્રપુર[૫૫] (તે જ વટિયાર પ્રાન્તનુ પ્રસિદ્ધ શ્રીનતીર્થ)[૫૬]ની જગાએ રુદ્રમહાદેવ, આનંદેશ્વર,[૫૭] કૂષ્માડ મુનિના આશ્રમ પાસે કૂષ્માંડેશ્વર, ત્યા કોલ્યાદેવી[૫૮], મંદમાનુ[૫૯], હનિણી, વહ્નિણી, ન્યકુ, ઋષિના, સરસ્વતી એમ પંચસ્રોતા બનીને પંચમુખે, કૃતસંગનો દાહ કરીને પ્રભાસ આગળ સમુદ્રને મળી[૬૦]

તીર્થવર્ણન ૫૦ માટે જુઓ પરિ ૧૮, પરિ ૨૦. ઉપરાંત શ્રી કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે–સંપાદિત 'સરસ્વતીપુરાણ' પૃ૦ ૮–૧૦, ૧૭૨–૨૨

सह्य

પર્વત, સહ્યાદ્રિ[૧] સાત કુલપર્વતોમાનો એક [૨] આજના પશ્ચિમ ઘાટનો ઉત્તર તરફનો ભાગ

---

૩૮ રૈવપ્રભા ૩૬ ૫૮
૩૯ ,, ,, ,
૪૦ ,, ,, ૫૯
૪૧ ,, ,, ૬૧
૪૨ ,, ,, ૬૨
૪૩ ,, , ૬૩
૪૪ ,, ,, ૬૪
૪૫ ,, ,, ૬૭–૮
૪૬ ,, ,, ૬૮
૪૭ , ,, ૬૯
૪૮ રૈવપ્રભા ૩૫ ૭૧
૪૯ ,, , ૭૨
૫૦ ,, ,, ૭૩
૫૧ ,, ,, ૭૪
૫૨ , ,, ૭૫
૫૩ , , ૭૬
૫૪ ,, , ૭૭
૫૫ ,, ,, ૮૧
૫૬ સરસ્વતીપુરાણ પૃ૦ ૧૩૩
૫૭ , ,, ૮૮
૬૦ , , ૯૧–૯૦૧

सह्य

૧ મ ૧૧૪.૭
અપૂપ ૧૬૩૫, ૪૭
વાપૂ ૪૨, ૧૦૪, ૧૧૭
૨ જુઓ વિષ્ણ ૧

સાભ્રમતી

નન્દિકુંડમાંથી નીકળી[૧] અર્બુદપર્વતને વટાવીને[૨] દક્ષિણોદધિને મળી.[૩] સત્યયુગમા કૃતવતી, ત્રેતામા ગિરિકર્ણિકા, દ્વાપરે[૪] ચન્દના અને કલિયુગમાં સાભ્રમતી નામે ઓળખાઇ

સાભ્રમતીની ઉત્પત્તિનો નીચેનો વૃત્તાન્ત નાગરખંડમાં મળે છે — વસિષ્ઠ ઋષિ પ્લક્ષતરુ નીચે સમાધિમાં બેઠા અને પગમ સભ્રમ પામીને વિશ્વામિત્ર ઉપર વારુણમંત્રથી જોયુ, ત્યા વસુધાતલને ભેદીને, બે લોચનથી નિરીક્ષણ કર્યું તેથી બે રન્ધ્રમાથી, પુષ્કળ પાણી બહાર આવ્યું. એકનું પાણી તે સરસ્વતીનું અને બીજામાંથી જે પ્રવાહ નીકળ્યો તેની, સભ્રમમાથી નીકળવાને કારણે, ધરાતલ ઉપર સાભ્રમતી નદી થઇ.[૫]

બ્રહ્મચારીશ્વર, જે અલિંગ છે.[૬] રાજખડ્ગ[૭] કપાલમોચનતીર્થ, કપાલ કુંડ, કપાલેશ્વર.[૮] નન્દિતીર્થ.[૯]

પહેલા સાભ્રમતીગગામા[૧૦] બહુ પાણી હોવાથી અને તેને પર્વતોનો રોધ થવાથી તે સાત સ્રોતથી વહેતી વિકોર્ણતીર્થ[૧૧] આગળ સાભ્રમતી, સેટિકા, વરિકની, હિરણ્મયી, હરિતમતી, વેત્રમતી, અને ભદ્રામુખી એ સાત નદીઓના સપ્તસ્રોત એકસ્રોત રૂપે છે. શ્વેતાતીર્થ, શ્વેતાનદી સંગમ, મહાકાલેશ્વર, ભૂતેશ્વર.[૧૨] બકુલાસંગમ, ચદનાતટે ગણતીર્થ.[૧૩] અગ્નિતીર્થ, અગ્નિપાલેશ્વર, તેની પાસે ઉત્તરપૂર્વે પાલેશ્વર, ચણ્ડી અને યોગમાતાઓની પીઠ, ચણ્ડિકેશ્વર, ચામુણ્ડા, ગોખુરાસગમ.[૧૪] હિરણ્યાસંગમ[૧૫] ધર્માવતીસગમે મધુરાદિત્ય તીર્થ.[૧૬] કંબુતીર્થ.[૧૭] કપીશ્વર, કપીશ્વરાદિત્ય,

---

સાભ્રમતી

૧	૫૩	૧૩૫ ૧	૧૦	૫૩	૧૪૦.૧
૨	,,	,,	૧૧	,,	૧૩૬
૩	,,	૧૩૬ ૨	૧૨	,,	૧૩૭.
૪	,,	૧૩૪ ૧૫–૬	૧૩	,,	૧૩૮
૫	૨૬ના	૧૭૩ ૧૪	૧૪	,,	૧૩૬ ૧–૭
૬	૫૩	૧૩૪ ૮૩–૧૧૨	૧૫	,,	૧૪૦
૭	,,	૧૩૪ ૧૧૬–૧૩૫	૧૬	,,	૧૪૧.
૮	,,	૧૩૫ ૩–૮	૧૭	,,	૧૪૨ ૧–૬
૯	,,	૧૩૬ ૧૪			

કપિતીર્થ[૧૮] એકધારતીર્થ[૧૯] સપ્તધારતીર્થ[૨૦] બ્રહ્મરન્ધ્રતીર્થ, વૃષ તીર્થ, ખડ્ગહ્રદ, ગોહ્રદ[૨૧] હસ્તિમતી (હાથમતી) સગમ ત્યા સંગમેશ્વર –સોમેશ્વર[૨૨] રુદ્રમહાલયતીર્થ[૨૩] ખડ્ગતીર્થ, ખડ્ગેશ્વર, ખડ્ગધારેશ્વર[૨૪] ચિત્રાગવદનતીર્થ માલાર્કતીર્થ,[૨૫] ચદ્રનેશ્વર[૨૬] જ ભૂતીર્થ, જબ્રતેશ્વર, જબ્રતતીર્થ[૨૭] ઇન્દ્રગ્રામતીર્થ, ધવલેશ્વર[૨૮] નામથી પ્રસિદ્ધ થયુ– સાબ્રમતીને ઉત્તરકાઠે[૨૯] માલાપેન્દ્રતીર્થ,[૨૯] જ્યા સાબ્રમતીનુ નીર પૂર્વથી પશ્ચિમ વહે છે દુર્ધર્ષેશ્વરતીર્થ[૩૦] ખડ્ગધારેશ્વર[૩૧] તેની દક્ષિણે દુગ્ધેશ્વર ચદ્રભાગા સાબરમતીને મળે છે ત્યા દધીચીએ તપ કર્યુ હતુ[૩૨] ચદ્રભાગાસગમ, ચદ્રેશ્વર.[૩૩] તેની પાસે પિપ્પલાદતીર્થ[૩૪] પિયુમદાર્કતીર્થ, નિબાર્કદેવતીર્થ[૩૫] સિદ્ધક્ષેત્ર, કાટગ્રક્ષી[૩૬] વામનતીર્થ[૩૭], જ્યા ચન્દનોદકમિશ્ર સાત નદીઓ વહે છે[૩૭] સોમતીર્થ[૩૮] કાપોતિકતીર્થ,[૩૯] ગોતીર્થ[૪૦] કશ્યપતીર્થ, નગદેવનિર્મિત હ્રદ, કુશેશ્વર, કશ્યપકુડ[૪૧] ભૂતેશ્વર, ભૂતાલયવટ, ધટેશ્વર, વૈદ્યનાથતીર્થ, વિજયીતીર્થ[૪૨] દેવતીર્થ, પાણ્ડુગર્યાતીર્થ[૪૩] ચડેશતીર્થ, ગાણપત્યતીર્થ[૪૪] વાર્ત્રઘ્ની (તે જ વાત્રક) સગમ તીર્થ[૪૫] તે પછી ભદ્રાસગમ, સાગરને મળતા પહેલા, સાગરને ઉત્તર તટે, ત્યા વારાહતીર્થ[૪૬] સાબ્રમતીસાગરસગમ[૪૭] આદિત્ય

૧૮	પઉ	૧૪૨ ૭–૧૨	૩૩	પઉ	૧૫૬
૧૯	,,	૧૪૩ ૧–૫	૩૪	,	૧૫૭
૨૦	,,	૧૪૩ ૬ ૭ ૬	૩૫	,,	૧૫૮
૨૧	,,	૧૪૪	૩૬	,,	૧૫૯
૨૨	,	૧૪૫	૩૭	,	૧૬૦
૨૩	,	૧૪૬	૩૮	,,	૧૬૧
૨૪	,,	૧૪૭	૩૯	,	૧૬૨
૨૫	,,	૧૪૮	૪૦	,,	૧૬૩
૨૬	,,	૧૪૯	૪૧		૧૬૪
૨૭	,,	૧૫૦	૪૨	,,	૧૬૫.
૨૮	,,	૧૫૧	૪૩	,	૧૬૬
૨૯	,,	૧૫૨	૪૪	,,	૧૬૭
૩૦	,	૧૫૩	૪૫	,,	૧૬૮
૩૧	,,	૧૫૪	૪૬	,,	૧૬૯
૩૨	,,	૧૫૫ ૩	૪૭	,	૧૭૦

તીર્થ ૪૮ નીલકંઠતીર્થ ૪૯ દુર્ગા સાશ્રમતીસમુદ્રસંગમ ૫૦ નૃસિંહતીર્થ ૫૧ ત્યા નૃસિંહ! નૃસિંહ! એવો અવાજ કરવાથી સામે તેવો પડઘો પડે છે

નોંધ ૧ સાબરમતીના વાધાઓની રચના એવી છે કે જેને Whispering galleries કહે છે એવો પ્રતિધ્વનિ પડવા-નો પ્રકાર જે કેમણે સાભળવામા આવે છે

સાભ્રમતીનું મૂળ નામ ચિત્રવતા-કોતરેલાણી-છે ૫૨ તેની આસ પાસનો પ્રદેશ પણ ચિત્ર કહેવાતો ૫૩

સારસ્વત

પ્રદેશ, સરસ્વતી આસપાસનો, તેની ગણના અપરાન્ત વિભાગમા થતી [૧]

મત્સ્ય, વરાહ અને માર્કંડેયના સહ સારસ્વતૈરપિ વાયુમા સહસા શારસ્વતૈરપિ છે એ પુરાણોની પાઠભૂલોનો એક લાક્ષણિક નમૂનો છે આ ઉલ્લેખોના અન્વયમા શ્રી દિનેશચંદ્ર સરકાર[૩] જેરેટની આઈને અકબરી-ના આધારે નોંધે છે કે સારસ્વત=પૂર્વપંજાબની સરસ્વતી (સરસુતી) નદીના તટના અથવા ગુજરના લોકો, પણ અપરાન્ત વિભાગના આનર્ત-સુરાષ્ટ્ર સાથે ગણાવેલો આ પ્રદેશ ગુજરાતની સરસ્વતી સાથે મેળ ધરાવનારો જ હોઈ શકે એ સંશયાતીત હકીકત છે પણ જેમ અપરાન્ત અને આનર્ત ગુજરાતને લગતાં તેમજ ઉત્તરમા પણ છે તેમ સારસ્વત પ્રદેશ ઉત્તરમા પણ લાગે છે નકુલપદિગ્વિજયમા સિન્ધુ શુદ્રભી[૪] પછી સરસ્વતીતટનો પ્રદેશ,[૪] પછી મત્સ્ય પંચનદ (પંજાબ) અને ઠેઠ સમરકંદ(?) સુધીના દેશો જે ક્રમમા ગણાવ્યા છે તે ઉપરથી ઉત્તરમાં પણ સારસ્વત દેશ હશે એમ સમજાય છે પણ ભુવનકોશવર્ણનમાં અપરાન્ત-વિભાગ માનો સારસ્વત તે તો ગુજરાતને લગતો પ્રદેશ લાગે છે

(ચૌલુક્યસમયમા સારસ્વત મંડલની સીમા આગે જુઓ ગુસરૈ ૭ પૃ૦ ૧૫૨)

---

૪૮ પદ્મ ૧૭૧
૪૯ , ૧૭૨
૫૦ , ૧૭૩
૫૧ પદ્મ ૧૭૪
૫૨ જુઓ પૃ૦ ૧૫-૧૮
૫૩ જુઓ આનર્ત ૧૬

સારસ્વત

૧ જુઓ અપરાન્ત ૨, ૩, ૪
૨ , ૫
૩ ઇન્ડિકો ૨૧ પૃ૦ ૩૧૦
૪ મસ ૨૧.૬

સિન્ધુ

[૧] સિંધુ નદી [૧]

[૨] સિંધ દેશ ઉત્તર દિશાનો–ઉદીચ્ય પ્રદેશ [૨] રુદ્રદામનના ગિરનારલેખમા તેનો ઉલ્લેખ છે [૪] જુઓ સૈન્ધવ

સુરાષ્ટ્ર

સૌરાષ્ટ્ર દેશ,[૧] અપરાન્ત વિભાગમાના દેશોમાનો એક [૨] પાણિનીય શિક્ષા[૩] અને કૌટલ્યમા તેનો ઉલ્લેખ થયો છે રુદ્રદામન[૫] અને સ્કન્દગુપ્તના[૬] ગિરનાર શિલાલેખોમા પણ બોમ્બે ગેઝેટિયર સુલેકોઠાનો દેશ તેનુ સસ્કૃતીકરણ સુરાષ્ટ્ર સારો દેશ–સુરાષ્ટ્ર–એવુ થયુ એમ કહે છે [૭]

સિન્ધુ

૧ મસ ૨૯૮ સિન્ધુકૂલાશ્રિતા યે ચ ॥
મત્ય ૮૦ ૮૫ સાગરસ્ય ચ સિન્ધોશ્ચ સગમ ..।
૨ મભી ૧૦૫૨ કાશ્મીરા સિન્ધુસૌવીરા ।
અપૂઅ ૧૬૪૭ સિન્ધુસૌવીરમણ્ડલા ।
મ ૧૧૪૪૧ સિન્ધુસૌવારમદ્રકા ।
વાપૂ ૪૬ ૧૧૬ સિન્ધુસૌવીરમદ્રકા ।
પસ્વ ૬૪૮ કાશ્મીરા સિન્ધુસૌવીરા ॥
૩ ૨ ભાગૈ ૩૯ ૧૪૪ સિન્ધુ સહસ્રદશક ગ્રામાણાં પરિકીર્તિત ॥
૪ જુઓ આનર્ત ૧૬

સુરાષ્ટ્ર

૧ મભી ૧૦ ૪૭, મસ ૩૮ ૩૯ ૪૦ મત્ય ૮ ૧૬ ૨૦,
ભાગૂ ૧ ૨૪
૨ જુઓ અપરાન્ત ૩, ૪, ૫
જુઓ ઉજ્જયન્ત ૧
૩ પાણિનીયશિક્ષા ૨૬ યથા સૌરાષ્ટ્રિકા નારા તકૈ ઇયમિભાષત ।
૪ અર્થશાસ્ત્ર અધિકરણ ૧૧
૫ જુઓ આનર્ત ૧૬
૬ જુએ ૧ લેખ ૧૫, પક્તિ ૮, ૮
૭ બોગે ૧ પૃ૦ ૬

નાસિકની ત્રીજી ગુફામાંના ઇ. પૂ ૨૫ ના શિલાલેખમાં સુરઠ[૯] નામ મળે છે એ ઉપરથી સુરાનું સરકૃતીકરણ સુરાષ્ટ્ર વધારે સંભવિત છે[૯] મહારાષ્ટ્ર તે મહા+રાષ્ટ્ર (રાઠી, રઠી, રઠ, રઠ) એમ રઠ જાતિ ઉપરથી પડ્યું એવા ડો. ગ. ભાડારકરના[૧૦] મત ઉપરથી સુ+રઠ એ રીતે રઠ જાતિ ઉપરથી જ સુરાષ્ટ્ર નામ પણ પડ્યું હોય એવી સંભાવના ઊપજે.[૧૧] ડો. જયસ્વાલના મત પ્રમાણે ગુજરાતના આભીરો તે અશોકના શિલાલેખના રાષ્ટ્રીકો અને મહાભારતના યાદવો હોય તો યાદવો સુરાષ્ટ્રમાં વસ્યાથી તે દેશને સુરાષ્ટ્ર નામ મળ્યું હોય[૧૨] સુરાષ્ટ્ર તે કોઈક પ્રાચીન દેશ્ય નામ ઉપરથી સંસ્કૃતીકરણ છે એ નિઃસંશય, પણ કયા શબ્દ ઉપરથી તે નિશ્ચિત નથી

સુરાષ્ટ્રનો પ્રાચીન પરદેશી ઉલ્લેખ ગ્રંથોનો છે (ઇ. પૂ ૫૦): Saraostus.[૧૩] પ્લીની (ઇ સ ૭૦) Oratura આપે છે[૧૪] ટોલેમી[૧૫] અને પેરિપ્લસ[૧૬] Syrastrene આપે છે. યુવાનશ્વાંગ[૧૭] (ઇ. સ ૬૦૦) Su-la-ch'a(–t'a) આપે છે જેમાં કનિંગહામ[૧૮] સુરઠ નામ વાંચે છે

પૌરાણિક અશોકશિલાલેખનું સુનાઠિક કે સુરાષ્ટ્રિક તે સુરાષ્ટ્ર લેખાય છે[૧૯] સૌરાજ્ય તે પણ સૌરાષ્ટ્રનો પર્યાય ગણાયો છે[૨૦] સુરાષ્ટ્ર તે સૂરત એવો મત છે પણ તે અયથાર્થ છે, સૂરત તો સૂર્યપુર ઉપરથી

---

૮ બોગે ૧૬ પૃ૦ ૫૫૦, ઐસં પૃ૦ ૨૯૩ પાદટીપ ૧૭
૯ ઐસ પૃ૦ ૨૮૩
૧૦ દક્ષિણનો પૂર્વઇતિહાસ પૃ૦ ૨૦-૨૧
૧૧ ઐસ પૃ૦ ૨૮૩
૧૨ ઇએ ૪૨ પૃ ૧૨૯, ઐસ પૃ૦ ૨૮૩-૪
૧૩ બોગે ૧ પૃ૦ ૬
૧૪ , ,,
૧૫ ટો પૃ૦ ૩૩, ૩૫
૧૬ પેરિ કડિકા ૪૧ પૃ૦ ૩૮
૧૭ વો ૨ પૃ૦ ૨૪૮
૧૮ એજ્યો પૃ૦ ૩૭૨
૧૯ જયોડિ સુરાષ્ટ્ર
૨૦ ,, સૌરાષ્ટ્ર

આવેલો શબ્દ મનાય છે.[२१]

સુરાષ્ટ્રની સંજ્ઞા જુદાજુદા સમયમાં જુદી જુદી છે. કોઈ વાર સિંધુના મુખથી શરૂ કરી આજનો આખો કાઠિયાવાડ તો કોઈવાર તેનો એક દેશ તે સુરાષ્ટ્ર ગણાયેલ છે. દ્વારકાને સુરાષ્ટ્રની રાજધાની કહી હોય છે, પણ વળી આનર્તની રાજધાની પણ કહી છે. પણ એકંદરે આજના સોરઠપ્રાન્ત કરતાં આજના આખા કાઠિયાવાડ માટે સુરાષ્ટ્ર નામ પ્રયુક્ત થયું હોવાનું માનવું એ ઠીક છે.

સુરાષ્ટ્ર નામ, સૌરાષ્ટ્ર કરતાં, વધારે પ્રાચીનનું લાગે છે. મહાભારતાદિનો સુરાષ્ટ્ર નામ તરફ પક્ષપાત છે. વલભીનાં તામ્રપત્રો (ઇ. સ. ૫૦૨–૭૬૬ નાં) સુરાષ્ટ્ર નામ જ આપે છે. ધ્રુવસેન પહેલાના એક તામ્રપત્ર (ઇ. સ. ૫૨૯)માં सुराष्ट्रा એવું સ્ત્રીલિંગી નામ મળે છે એ નોંધપાત્ર છે.[२२]

सूर्पारक

शूर्पारकનો ભ્રષ્ટ પાઠ.[१] જુઓ शूर्पारक.

सेटिका

શેઢી નદી.[१]

નોંધ ૧ : શ્રી. દે सेतिका તે साकेतનું ભ્રષ્ટ રૂપ છે એમ કહી सेतिका એટલે અયોધ્યા એમ આપે છે.

सैन्धव

સિંધ દેશ, જેમાં સિંધુ નદી વહે છે.[१]

જુઓ सिन्धु [२]

---

२१ ज्योतिः सुराष्ट्र.

२२ જુઓ १ લેખ २४ પંક્તિ १४...यथा सुराष्ट्रायाम्... ।

सूर्पारक

१ જુઓ अपरान्त ३,४ ; અને નોંધ ५.

सेटिका

१ ५३ १३६.३

सैन्धव

१ अपूअ १८.४८; ऋपू ४७.४६ सौवीराः सैन्धवा हूणा... ॥
भव ८७.१२' सैन्धवारण्यं पुष्यं... ॥

સોમનાથ

સૌરાષ્ટ્રમાં પશ્ચિમ સમુદ્રતીરે પ્રાચીન તીર્થસ્થાન મધ્યકાલનું દેવપત્તન, આજનું પાટણ, સોમનાથ પાટણ કે પ્રભાસપાટણ પ્રાચીનકાળમાં એ તીર્થ પ્રભાસ નામે ઓળખાતું[૧] સોમનાથના જ્યોતિર્લિંગ માટે જુઓ પ્રભાસ-ક્ષેત્ર ૧૭, ૧૮. જુઓ પ્રભાસ-ક્ષેત્ર

સૌરાષ્ટ્ર

સૌરાષ્ટ્ર દેશ[૧] તેમાં ૫૫૦૦૦ ગ્રામ હતા[૨] તેની ગણના અપરાન્તવિભાગમાં થતી[૩] સુરાષ્ટ્ર ૩૫ પણ મળે છે.[૪]

જુઓ સુરાષ્ટ્ર, સ્વરાષ્ટ્ર

સૌવીર

ઉત્તર દિશાનો-ઉદીચ્ય-પ્રદેશ, સિન્ધ પાસેનો.

રુદ્રદામનના[૧] ગિરનારશિલાલેખમાં સૌવીરનો ઉલ્લેખ થયો છે કનિંગહામ[૨] સૌવીર નામ બોરડીના ઝાડ ઉપરથી થયાની સંભાવના રજૂ કરી, 'વડરી' પણ બદરી-બોરડી-ઉપરથી થયેલું છે એમ કહી ઉમેરે છે કે યુવાનશ્વાંગનું[૪] A-ch'a-li કે A-t'a-li તે Vadari વડરી છે અને આ વડરી તે ઈડરપ્રદેશ જ લાગે છે એ રીતે તે યુવાનશ્વાંગના A-t a-li, પૌરાણિક સૌવીર અને ઈડર પ્રદેશની એકતા સ્થાપે છે બોરડીનું ઝાડ દક્ષિણ રાજપુતાનામાં બહુ થાય છે એ ઉપરથી કનિંગ

સોમનાથ

૧ વધુ માહિતી માટે જુઓ ઐમ ૫૭૩-૮૭

સૌરાષ્ટ્ર

૧ જુઓ અપરાન્ત ૨, ૬

૨ ૨૬માગે ૨૯ ૧૪૬ पञ्चपञ्चाशत्सहस्र ग्रामा सौराष्ट्रमुच्यते ॥

૩ જુઓ અપરાન્ત ૨,૬

૪ જુઓ સુરાષ્ટ્ર ૧

સૌવીર

૧ જુઓ સિન્ધુ ૧ અને સૈન્ધવ ૧

૨ જુઓ આનર્ત ૧૬

૩ એજ્યો પૃ૦ ૫૬૭

૪ વૉ ૨ પૃ૦ ૨૪૩ ૪

હામ,[૫] તે પ્રદેશને સૌવીર કહી હિંદનું પ્રાચીન કૉપ્ટિક નામ So-phir કે Ophir તે સૌવીર ઉપરથી થયેલુ એમ નોંધે છે. Ophir તો ન આભીર, ન શૂર્પારક કે ન સૌવીર ઉપરથી પણ અરબી કિનારા ઉપરના કોઈ સ્થળ ઉપરથી હોવાનુ મનાય છે[૬] કનિંગહામ યુવાન શુવાગનું A-t'a-li તે સૌવીર એમ કહે છે તે શંકાસ્પદ લાગે છે. બૉમ્બે ગેઝેટિયર[૭] A-t'a-li=વડાલી[૮] (ઈડર તાબે) અને શ્રી કનૈયાલાલ મા. મુનશી[૯] A-ch'a-li=અશવાલી (–અસલાલી અમદાવાદ પાસે=મધ્ય લીન આશાપલ્લી) આપે છે

સ્કન્દપુર

વડનગર, જૂનુ ચમત્કારપુર[૧]

આજે જે કીર્તિસ્તંભના અવશેષો વડનગરમા પડયા છે તેમા કાર્ત્તિકેયની મૂર્તિ છે, કાર્ત્તિકેયનુ વાહન મયૂર પણ મોજૂદ છે એમ શ્રી રસિકલાલ છો. પરીખ અને શ્રી કે કા. શાસ્ત્રી પ્રત્યક્ષ અવલોકનથી કહે છે.

સ્તમ્ભતીર્થ

ખંભાત[૧] સ્તમ્ભતીર્થ નામ ઘટાવવાના પુરાણોના બે પ્રયત્નો માટે જુઓ મહીસાગરસંગમ-ક્ષેત્ર ૩, ૧૦.

'એના ખંભાત–ખંભાયત, સ્તંભતીર્થ, ત્રિપાવતી–તામ્રવિપ્ર, મહીનગર, ભોગવતી, પાપવતી, કર્ણાવતી એ પ્રમાણે સાત નામ છે.'[૨]

---

૫ એકર્યો પૃ૦ ૫૬૯.

૬ જુઓ આભીર

૭ બૉગે ૫ પૃ૦ ૪૪૨.

૮ વડાલી તે મૂળ વાટાપલ્લી હોઈ શ્રી. મુનિ જિનવિજયજી કનિંગહામના મતનો વિરોધ કરે છે પુરાતત્ત્વ ૩ પૃ૦ ૨૮૦

૯ ગ્રોયુ ૩ પૃ૦ ૩૦.

સ્કન્દપુર

૧ રેવાના ૭૧ ૩૮

एतत्स्कन्दपुर नाम तव नाम्ना भविष्यति ।
चमत्कारपुर तद्वत्ताम्रवत सुरसत्तम ॥

સ્તમ્ભતીર્થ

૧ રેવાખંડ ૩, ૫૮ ૩૬, ૫૮, ૫૬, ૬૬

૨ ખંઈ પૃ૦ ૧૪.

સ્તમ્ભનકપુરનો શ્રી. અભયદેવસૂરિએ કરેલો ઉલ્લેખ (વિ. સં. ૧૧૩૧)[૩] હાલના થામણાનો છે, ખંભાતનો નથી.

ખંભાત નામ : આચાર્યશ્રી હેમચંદ્ર[૪] સ્તનો વિકલ્પે થ અને સ થાય એમ પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં આદેશ આપે છે. એટલે સ્તમ્ભતીર્થમાંથી ખંભઇત્ય–ખંભાત, સંભવતઃ, થાય પણ ખંભાત શબ્દમાંનો 'ખંભ' 'સ્કંભ'માંથી વધુ સ્વાભાવિક હોઈ, ખંભાત સ્કંભતીર્થમાંથી આવેલો શબ્દ છે એવો મત રજૂ થયો છે અને તેના પક્ષમાં પ્રાચીન ધર્મપ્રવાહો વગેરેના ઇતિહાસનો ટેકો પણ લેવામાં આવે છે. શ્રી. રત્નમણિરાવ જોટેએ એમના બહુમૂલ્ય ઇતિહાસગ્રંથ 'ખંભાતનો ઇતિહાસ'માં સ્કંભતીર્થમાંથી ખંભાત એ મત રજૂ કર્યો છે.[૫] તેઓશ્રી કહે છેઃ 'સ્કંભ એ વૈદિક દેવ છે અને એનો અર્થ શિવનું જ્યોતિર્મય લિંગ એવો થાય છે. ઘણા જ પ્રાચીનકાળથી ગુજરાતનો આ કિનારો શૈવ મતોનું ખાસ સ્થાન હતું અને લિંગપૂજનો આ કિનારા ઉપર આરંભ થયો એમ માનવાને કારણ છે. સ્કંભનો સ્તંભાકાર શિવલિંગમાં અધ્યારોપ થયો છે અને એને પુરાણો અને શૈવાગમો લિંગોદ્ભવ મૂર્તિને નામે પાછળથી જાણવા લાગ્યા અને આવા પ્રકારના લિંગના માહાત્મ્યને લીધે સ્કંભતીર્થ ઉપરથી ખંભાયત નામ પડ્યું છે, જેને આપણે ખંભાત એવા ટૂંકા નામથી આજે બોલીએ છીએ.'[૬] ગ્રંથને અંતે એક ખાસ પરિશિષ્ટમાં[૭] સ્તંભ–કે–સ્તંભનીર્થ ઉપરની વિસ્તૃત, ઝીણવટભરી અને વિચારપ્રેરક ચર્ચા સમેટતાં તેઓશ્રી કહે છે : 'સ્કંદપુરાણમાં સ્તંભતીર્થ નામ પડવાનાં કારણોના પરસ્પર વિરોધથી, અરબી સમુદ્રના આખાયે કિનારા ઉપર સ્તંભ–લિંગપૂજની વ્યાપકતાથી, સ્તંભપૂજા ને સ્કંભની ભાવનાની એકતાથી, લાટ શબ્દ...નો સ્તંભ-લિંગ અર્થ ખરો માનીએ તો લાટ દેશના મધ્યસ્થ કેન્દ્રમાં ખંભાતનું સ્થળ આવેલું છે તે ઉપરથી, અને સ્તંભપૂજા–સ્કંભ અને શિવના લિંગની પૂજાનું પાછળથી તાદાત્મ્ય

૩ ખંડ પૃ૦ ૧૬.
૪ પ્રાકૃત વ્યાકરણ ૮.૨.૮
૫ ખંડ પૃ૦ ૨૨-૩.
૬ ,, પૃ૦ ૨૩.
૭ ,, પૃ૦ ૧૫૯–૧૭૪.
૮ ,, પૃ૦ ૧૭૪.

થવાથી ઉપર જણાવેલા વ્યાકરણના વિકલ્પ કરતા સ્કંભમાથી ખ ભ થવાનું સ્વર અને અર્થ બને જોતા વધારે કુદરતી સિદ્ધ થવાથી સ્પષ્ટ થશે કે ખંભાત નામ સ્તંભતીર્થ ઉપરથી નહિ પણ સ્કંભતીર્થ ઉપરથી નીકળ્યુ છે'[૮]

શ્રી. રત્નમણિરાવ ઉપરાત બીજા ત્રણ સાક્ષરો શ્રી તનસુખરામભાઈ, શ્રી ચીમનલાલ દલાલ અને શ્રી નરસિંહરાવ દિવેટિયાએ આ પ્રશ્નનો ઊહાપોહ કરેલો[૯] આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રે નોધેલો આદેશ તો સગવડિયો લાગે છે, પણ ખંભાત નામ સ્કંભતીર્થ ઉપરથી અવ્યુ હોય તો પણ તેને લિંગપૂજા સાથે–અને તે પણ ઐતિહાસિક કાળમા–સબંધ હશે એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહેવુ મુશ્કેલ છે

ખંભાત નામમાના 'ખ' કરતા છેલ્લા 'આત' ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની ખાસ્સી જરૂર નથી. ગુજરાતના ગામોના ઘણા નામોમા 'આત' આવે છે, દા. ત ભલાતજ, દેવાતજ, વ૦ આવો અંત્ય 'જ' પદ્રમાથી ઘટાવવામા આવે છે[૧૦] પણ એ નામોમાનો 'આત' 'આદિત્ય' માથી તે તે સ્થળે આદિત્યપૂજાને કારણે હશે? તો, દેવાદિત્યપ્રદ્રમાથી દેવાતજ મળે તેમ સ્તમ્ભાદિત્યમાથી ખંભાત મળે સ્તમ્ભાદિત્ય–ખંભાદિચ્ચ–ખંભાઇજ્જ–ખંભાઇત્ત–ખંભાત એવા ક્રમથી અથવા તો સંભવત દેવાયત, વમ્માત, જેવા નામ દેવાદિત્ય, વિક્રમાદિત્યમાથી અંત્ય 'ય' લઘુપ્રયત્ન યકાર થઈ (દા. ત વિક્રમાદ્ય) લોપ પામતા બનેવા લાગે છે એ રીતે ખંભાત શબ્દ થયો હોય અગર્ભી રૂપ ખંભાયત કે ખંભાઇત એ પણ ઉપરની વિચારસરણીને અનુકૂળ છે. આદિત્યવારનું આતવાર રૂપ પ્રચલિત છે જ એટલે ખંભાતમાના અંત્ય 'આત'નો આદિત્ય સાથેનો સબંધ ભાષાદૃષ્ટિએ દુર્ઘટ નથી રહેતો તે સ્થળે સૂર્યપૂજાના માહાત્મ્ય અંગે ત્યા નારદે ભદ્રાદિત્ય[૧૧] રૂપે સૂર્યની મૂર્તિની સ્થાપના કર્યાનુ સ્કન્દપુરાણ કહે છે અને ત્યાં જયાદિત્ય[૧૨] હોવાનો ઉલ્લેખ છે તે પૂરતું સૂચક છે

---

૯ 'વસન્ત' સ ૧૯૬૯–૭૦ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ઇ. સ ૧૯૧૫.
૧૦ ઇતિહાસની કેડી પૃ૦ ૧૧૭
૧૧ જુઓ મર્ત્યસાગરસંગમ ખંડ ૧૬
૧૨ ,, ૨૧

ટૂંકમાં ખંભાત નામમાંનો આદિ 'ખંભ' તે સ્થળે સંભવત: પ્રાચીનકાળની લિંગપૂજાનું સૂચન કરે છે તો અંત્ય 'આત' ત્યાં આદિત્યપૂજા હોવાનો નિર્દેશ કરે છે.

જુઓ મહીનગર, મહીસાગરસંગમ-ક્ષેત્ર, સ્તમ્બતીર્થા, સ્તમ્બપુર, સ્તમ્બેશ્વર.

સ્તમ્બતીર્થા

[1]એક માતાનું નામ. સર૦ સ્તમ્બતીર્થ.

સ્તમ્બપુર

ખંભાત[1], પ્રાચીન સ્તમ્બતીર્થ. જુઓ સ્તમ્બતીર્થ.

સ્તમ્બેશ્વર

પ્રાચીન સ્તમ્બતીર્થ–ખંભાત–માં સ્થાપેલ દેવનું સ્થાન. જુઓ સ્તમ્બતીર્થ.

સ્વરાષ્ટ્ર

સૌરાષ્ટ્ર.[1]

ભીષ્મપર્વમાં 'સુરાષ્ટ્ર'ના પાઠાન્તર તરીકે પાદટીપમાં 'સ્વરાષ્ટ્ર'–'સૌરાષ્ટ્ર' –આપવામાં આવ્યાં છે.

યુવાન્શુવાંમ[2] હર્ષના 'પાંચ હિંદ' પરના વિજયનો ઉલ્લેખ કરે છે તે ઉપર નોંધ કરતાં ડૉ. રાધાકુમુદ મુકરજી[3] તે પાંચમાં પ્રથમ 'સ્વ-

---

સ્તમ્બતીર્થા

૧ ૨૬ના ૨૫૪.૪૧

સ્તમ્બપુર

૧ ૨૬માકૌ ૨૧.

સ્તમ્બેશ્વર

૧ ૨૬માકૌ ૩.૪૦

૨ ,, ૨૫.૧૦.

સ્વરાષ્ટ્ર

૧ મબી ૧૦.૪૭ પાદટીપ; જુઓ મસ ૨૮.૪૦ પાદટીપ.

૨ યો ૧ પૃ૦ ૩૪૩.

૩ 'હર્ષ' : પૃ૦ ૨૬; પાદટીપ ૧. અહીં 'સ્વરાષ્ટ્ર' 'સારસ્વત'ને બદલે લાગે છે. જુઓ હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ–ઉત્તરાર્ધ પૃ૦ ૭૫ પાદટીપ.

રાષ્ટ્ર (પંજાબ)' ગણાવે છે. પણ સૌરાષ્ટ્ર માટે પણ 'સ્વરાષ્ટ્ર' વપરાયાનુ ભીષ્મપર્વના પાઠાન્તરોથી સ્પષ્ટ દેખાય છે.

સ્વર્ણશૃંગા

ઉજ્જયિનીનું પ્રથમ (ગૌર) કલ્પમાં આ નામ હતું.[૧] વિકલ્પે કનક-શૃંગા,[૨] હેમશૃંગા,[૩] પણ કહેવાય છે. કનકશૃંગાભિમાનવૃત્તાતવર્ણન અધ્યાયમા[૪] પિતામહ શિવને પુણ્યતમ પ્રદેશ કયો એમ પૂછે છે સુવર્ણના શિખરો જેને છે એવા પ્રાસાદોવાળી અવંતીનગરીનો શિવ નિર્દેશ કરે છે.[૪] તેમાજ એ નગરી વિષ્ણુએ ક્રીડા માટે બાંધીને બ્રહ્મા અને શિવને અર્પી એવુ વર્ણન છે.[૫]

હસ્તિમતી

હાથમતી નદી [૧]

રાતે પૂરથી કૌડિન્યમુનિનો આશ્રમ (ફલમૂલ, પુસ્તક વ૦ સાથે) તાણી જવાના કારણે મુનિએ શાપ આપતા શુષ્કા બની અને 'અહિશ્રર્યા' કહે-વાઈ.[૨] કલિયુગમા તુ પાણી વિનાની થઇશ એમ ઋષિનો શાપ છે.[૩] હસ્તિમતીગંગા સાબ્રમતીગંગાને મળે છે ત્યા પર્વત ઉપર સંગમેશ્વર તીર્થ અદ્યાપિ-આજે પણ છે[૪] ત્યા સોમેશ્વર પણ[૫]

હાથમતી 'શુષ્કરૂપા'[૬] નદી છે હિમતનગરથી તેમાથી કાઢેલો

સ્વર્ણશૃંગા

૧ જુઓ અવતિકા ૧.
૨ સ્કુઆચ ૪૦ ૪, ૩૧
૩ ,, ૪૦ ૩૧ ૪૧ ૩૨
૪ ,, ૪૦ ૧૭
સ્વર્ણશૃંગાશ્ચ પ્રાસાદા વિહિતા વિશ્વકર્મણા ॥
૫ ,, ૪૦ ૩૦
ક્રીડાર્થં નગરી સૃષ્ટા સર્વભૂતહિતૈષિણા । મયાદ્ય યુવયોર્દત્તા ।

હસ્તિમતી

૧ પદ્મ ૧૩૪ ૫૬,૧૩૬ ૪
૨ ,, ૧૪૫ ૨
૩ ,, ,, ૧૪
૪ પદ્મ ૧૪૫ ૧,
૫ ,, ,, અંતે ધનિવાક્યમા.
૬ ,, ,, ૫

કાંસ દક્ષિણમાં પ્રાંતીજ તરફ પાણી પૂરું પાડે છે. પણ ઉપરવાસ ભીલોડા આસપાસ ઉનાળામાં તેનો પટ સૂકો હોય છે.

પર્વત ઉપર સંગમેશ્વર ક્યાં તે જોવાનું રહે છે. ભીલોડા તાલુકામાં આમણાની હદમાં, સણગાલ અને ફતેપુરની સામે, ડુંગર ઉપર સંગમનાથ છે, તે આમણાના ડુંગર ખંભેરિયામાંથી નીકળેલી ઝાંઝરી લાંબી લટાર લગાવી આવી વહેળો થઈને હાથમતીને મળે છે તેની ઉપર છે. બીજા કોઈ સંગમેશ્વર ડુંગર ઉપર 'અદ્યાપિ' હોય એવા ખ્યાનમાં નથી.

હાટકી

વિતલમાં આવેલા હાટકેશ્વરક્ષેત્ર (વડનગર) અંતર્ગત નદી,[1] જેમાં હાટક નામે સુવર્ણ નીપજે છે.

હાટકેશ્વર–ક્ષેત્ર

અર્બુદપર્વતથી નૈર્ઋત્યદિશામાં આનર્તદેશમાંનું[1] (હાલ વડનગર આસપાસનું) ક્ષેત્ર. તે પછીથી ચમત્કારપુરક્ષેત્ર[2] પણ કહેવાયું છે. તેની લંબાઈ–

હાટકી

૧ આપ ૨૪.૧૭

..વિતલે હરો ભગવાન્હાટકેશ્વરઃ..... ચનઃ પ્રવૃત્તા સરિત્પ્રવરા હાટકી નામ..... તન્નિષ્ટપ્યુત હાટકાખ્ય સુવર્ણમ્... ।

હાટકેશ્વર–ક્ષેત્ર

૧ ૨૬ના ૪ —

તતઃ ક્રમાત્ સમાયાતઃ સોઽર્બુદં પર્વતં પ્રતિ । ૪૨
એતસ્માત્પર્વતાત્ ક્ષેત્ર હાટકેશ્વરસંજ્ઞિતમ્ ।
અસ્તિ નૈર્ઋતદિગ્ભાગે દેશે ચાનર્તસંજ્ઞકે ॥ ૫૨

૨ ૨૬ના ૧૬.—

પંચક્રોશપ્રમાણેન ક્ષેત્ર બ્રાહ્મણસત્તમાઃ ।
આયામવ્યાસતશ્ચૈવ ચમત્કારપુરોત્તમમ્ । ૩
હાટકેશ્વરરાજ્ઞ તુ પૂર્વમાસીદ્ દ્વિજોત્તમા । ૬
૨૬ના ૩૨.૨૪ ચમત્કારપુરક્ષેત્રે તસ્યાશ્રમપદ ચયૌ ॥

પહોળાઈ પાચકોશ હતી [૩] તેની પૂર્વે ગયાશીર્ષ, પશ્ચિમે હરિપદ અને દક્ષિણોત્તરે ગોકર્ણેશ્વર છે [૪] શિવ સતીવિરહમા હતા ને આનર્તમા નગ્નરૂપે ફરતા હતા. તેમને જોઈ ઋષિપત્નીઓ મોહ પામી તેથી ઋષિઓએ તેમનું લિંગ તોડી પાડયુ. જમીનથી ઠેઠ પાતાલમા તે પ્રવેશ્યુ. પછી બ્રહ્માની વિનતિથી શિવે લિંગને ધારણ કરતા, બ્રહ્માએ ત્યા હાટક (સુવર્ણ) નું લિંગ સ્થાપ્યું અને પાતાલમા એ હાટકેશ્વર નામે પ્રસિદ્ધ થશે એમ કહ્યુ. ચિત્રશર્માએ પ્રસન્ન થયેલા મહાદેવની આજ્ઞાથી હાટકનું લિંગ સ્થાપ્યું અને લોકમા હાટકેશ્વર નામે પ્રસિદ્ધ થયુ [૫] લિંગ ખેંચતા ભૂતલમાથી પાણી નીકળી આવ્યુ તે પાતાલગંગા,[૬] જે દ્વારા વિશ્વામિત્રે રાજા ત્રિશંકુને પાતાલમા લઈ જઈ એને નવડાવી હાટકેશ્વરનું દર્શન કરાવી તેનુ ચંડાલપણુ ટાળ્યુ [૭] હાટકેશ્વર મહાદેવ પોતે આ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર નીચે પાતાલમા છે [૮]

રક્તશૃગ—આ તીર્થને પ્રતાપે સૌ સ્નાન કરનાર મર્ત્યોને સ્વર્ગ મળતુ સ્વર્ગ ભરચક થઈ ગયું યજ્ઞ કરવાની કોઈને જરૂર રહી નહિ, એટલે દેવો યજ્ઞભાગ વગર દુખી થયા અને તેમણે હાટકેશ્વરક્ષેત્રનો નાશ કરવાનો બેત રચ્યો ઇન્દ્રના આદેશથી પછી સવર્તક વાયુએ ક્ષેત્રને રેતીથી પૂરી દીધુ (અને ફરીથી યજ્ઞયાગ વગેરે શરૂ થયુ.) તે રથળે એક મોટો ગરૂડો થયો, પાતાલ સુધી પહોચ્યો અને ત્યાથી નાગો કૌતુકથી મર્ત્ય-લોકમા આવવા જવા લાગ્યા. પછી એકવાર ઇન્દ્ર બ્રહ્મહત્યાપાપના નિવારણાર્થે બ્રહ્માના આદેશથી તે માર્ગે પાતાલમાં જઈ હાટકેશ્વરના દર્શન કરી શુદ્ધ થયો લિંગનો આવો પ્રભાવ જોઇને, જો કોઈ લિંગનુ શ્રદ્ધાથી પૂજન કરશે તો મને સ્વર્ગમાથી કાઢશે એવો ભય થવાથી ઇન્દ્રે એ પાતાલમાર્ગને પૂરી દીધો—પોતે જ એ દર ઉપર હિમાલયના પુત્ર

---

૩ જુઓ ઉપર ૧ વળી પચક્રોશાત્મકે ક્ષેત્ર । રકના ૧૦૭૭, ૭૬.૩૪

૪ રકના ૧૨૪ જુઓ આગળ પાદ ટીપો ૧૮ ૨૨, ૨૪.

૫ જુઓ પાતાલ ૨ રકના ૧૦૭૧૨

૬ ,, ૨૧, ઉપરાત ૨૧૨૯

૭ રકના ૪૫૨૬૦

૮ ,, ૮૨૬ પ્રવિશ્ય ચેક્ષયામાસ પાતાલે હાટકેશ્વરમ્ ।

રક્તાક્ષ નામે નગોત્તમને નાખીને નાકના ટીચકા જેટલો તે અંદર ગયો.[૧૦] ઇન્દ્રાદિ દેવોથી તુષ્ટ મહાદેવ ચૈત્રની કૃષ્ણ ચતુર્દશીએ એના શિખરે આવી વસશે એવું ઇન્દ્રનું વરદાન.[૧૧]

શંખતીર્થ—આનર્તદેશનો રાજા ચમત્કાર બભ્રુ ધનડાવતી મૃગાને મારતા તેનો શાપ પામી કોઢિયો થયેલો તેમાથી લાટેશ્વરના આ તીર્થમા સ્નાનમાત્રથી છૂટ્યો.[૧૨] શંખ મુનિને તપશ્ચરણથી અહીં હાથ પાછા મળ્યા હતા એની પર પ્રસન્ન થયેલા મહાદેવે તીર્થને તેનું નામ આપ્યું અપગ અહીં સારા થાય.[૧૩]

નગર—પ્રસન્ન થયેલા આનર્તાધિપતિ ચમત્કારે સઘળો દેશ બ્રાહ્મણોને આપી દીધો રાજા કોણ કરશે એમ બ્રાહ્મણોએ કહેતા રાજાએ જે સ્થાને મોટું નગર સ્થાપ્યું જોક જેવા લાંબુ પડેાળુ.[૧૪]

ચમત્કારપુર—એ જ નગર.[૧૫] તેની દક્ષિણનું માહાત્મ્ય.[૧૬]

અચલેશ્વર—રાજાએ શિવને પ્રસન્ન કર્યા અને શિવ અચલેશ્વર નામ ધારણ કરી આ ક્ષેત્રમા વસ્યા.[૧૭]

પિતૃદ્રપિકા—લાટેશ્વરક્ષેત્રમા પ્લક્ષવૃક્ષની નીચે રેતીથી ઢકાયેલા કલિયુગથી લયલીન થયેલા, ગયાશિરને જોઈ તેમા સ્નાન કરી વિદૂરથરાજા શ્રાદ્ધ કરીને પ્રેતત્વમાથી છૂટ્યો.[૧૮]

---

૮ રકના ૭ ૧૧ ૩૧ તીની વૃષ્ટિયો ક્ષેત્ર પુગઈ જવા વિશે જુઓ
રકના ૫૬ ૧૦ ૧૪

૧૦ , ૯ ૩૬

૧૧ , ૯ ૪૩ ૫

૧૨ ૧૦

૧૩ ૧૧

૧૪ ૧૧ —

नगर कल्पयामास स्थान तत्र महत्तमम् ॥ ६४
आयामव्यासतश्चैव क्रोशमात्र मनोहरम् ॥ ६५

૧૫ ૧૩ ૮ अचलेश्वररूपेण चमत्कारपुरातिके ॥

૧૬ , ૧૪ ૧૫

૧૭ ૧૩

૧૮ , ૧૯ ૨૫ ૩

બાલમંડનતીર્થ—માહાત્મ્ય.[૧૯] તે જ બાલસખ્યતીર્થ.[૨૦] તેની પશ્ચિમે મૃગતીર્થ.[૨૧] વિષ્ણુપદીતીર્થ.[૨૨] વિષ્ણુપદીગંગા–માહાત્મ્ય.[૨૩] ગોકર્ણતીર્થ.[૨૪] સાડત્રીસ કરોડ તીર્થ હાટકેશ્વરમાં ઉદ્ભવ્યાં. સર્વ તીર્થોનો સમાશ્રય થયો.[૨૫] સિદ્ધેશ્વરતીર્થ[૨૬] –ની ઉત્પત્તિ.[૨૭] નાગહ્રદતીર્થ.[૨૮] સપ્તર્ષ્યાશ્રમમાહાત્મ્ય.[૨૯] અગસ્ત્યાશ્રમ.[૩૦] ચિત્રેશ્વરપીઠ.[૩૧] ચિત્રેશ્વરીપીઠ-માહાત્મ્ય.[૩૨] દુઃશીલપ્રાસાદ.[૩૩] ધુન્ધુમારેશ્વર.[૩૪] યયાતીશ્વર.[૩૫] સારસ્વત હ્રદ.[૩૬] ચિત્રશિલા.[૩૮] જલશાયી જનાર્દન.[૩૯] વિશ્વામિત્રેશ્વર.[૪૦] ત્રિપુષ્કર.[૪૧] સરસ્વતીતીર્થ.[૪૨] મહાકાલેશ્વર–માહાત્મ્ય.[૪૩] ઉમામહેશ્વર–માહાત્મ્ય.[૪૪] કલશેશ્વર, ઘરાને કાંઠે છે[૪૫] અગસ્ત્યકુંડ.[૪૬] તેની પાસે વાપી છે.[૪૭] તેની દક્ષિણે કપિલા નદી.[૪૮] નદી પૂર્વે સિદ્ધક્ષેત્ર.[૪૯] તેની આગળ ત્રિવેણી.[૫૦] ત્યાં શવદાહનું માહાત્મ્ય. ત્યાં ગોષ્પદ.[૫૧] તેની ઉત્તરે રુદ્રકોટિ.[૫૨] તે જ રુદ્રાવર્ત.[૫૩] ઉજ્જયિનીપીઠ.[૫૪] ભૃગુગર્ત[૫૫] ચર્મમુંડા-

---

૧૯	સ્કંદ	૨૦.;૨૫.; ૨૨.	૩૮	સ્કંદ	૪૦.૬૪
૨૦	,,	૨૧.૮૪	૩૯	,	૪૧.
૨૧	,,	૨૩.	૪૦	,,	૪૪.;૧૬૬-૫૭
૨૨	,,	૨૪.	૪૧	,,	૪૫.
૨૩	,,	૨૫.	૪૨	,,	૪૬.
૨૪	,,	૨૬.	૪૩	,	૪૭.
૨૫	,,	૨૮.	૪૪	,,	૪૮.
૨૬	,,	૨૯.	૪૫	,,	૪૯.;૫૧.
૨૭	,,	૩૦.	૪૬	,,	૫૨.૪
૨૮	,,	૩૧.	૪૭	,,	,,
૨૯	,	૩૨.	૪૮	,,	૫૨.૬
૩૦	,,	૩૪.	૪૯	,,	૫૨.૭
૩૧	,,	૩૫ ,૧૫૪	૫૦	,,	૫૨.૧૧
૩૨	,,	૩૬.	૫૧	,,	૫૨.૧૨
૩૩	,,	૩૭.	૫૨	,,	૫૨.૧૩
૩૪	,,	૩૮.	૫૩	,,	૫૨.૨૦
૩૫	,,	૩૯.	૫૪	,,	૫૩.૧
૩૬	,,	૪૦.૫૧	૫૫	,,	૫૩.
૩૭	,,	૪૦.૬૪			

દેવી,૫૬ નલે સ્થાપેલી નલેશ્વર ૫૭ સામાદિત્ય ૫૮ શર્મિષ્ઠાતીર્થ ૫૯ શિવગંગા ૬૦ વિદુરેશ્વર ૬૧ નગાદિત્ય ૬૨ સોમનાથ ૬૩ ચમત્કારી દુર્ગા-દેવી ૬૪ તળાગ પાસે આનર્તેશ્વર ૬૫ શદ્રકેશ્વર ૬૬ ગમાડદ ૬૭ ચાર શક્તિઓ આમ(અ મા)દ્રહા આમ્રના, માદિત્યા (મદિત્યા) અને ચમત્કરી (ચમત્કારી) ૨૬-દે સ્થા ી ૬૮ ગૌરવો, પા વો ને યાદવોએ લિંગોની સ્થાપના રી ૬૯ યજ્ઞભૂમિમાહાત્મ્ય ૭૦ ત્રણ આદિત્યો મુડીર કાલપ્રિય અને મૂલસ્થાન ૭૧ હરાશ્રમવેદિકા ૭૨ રુદ્રશીર્ષ (જાગેશ્વર) ૭૩ વાનખિન્યાશ્રમ ૭૪ સુવર્ણેશ્વર ૭૫-સુવર્ણખ્યતીર્થમાહાત્મ્ય ૭૬ મહાલક્ષ્મી ૭૭ સપ્તવિંશતિમા દેવી ૭૮ પાદુકામાહાત્મ્ય૭૯-દેવતાની પાદુકાનું અગ્નિતીર્થ ૮૦ વસોર્ધારા માહાત્મ્ય ૮૧ બલભદ્ર ૮૨ ગોમુખતીર્થ ૮૩ લોહયષ્ટિમાહાત્મ્ય ૮૪ અજા પાનેશ્વરી ૮૫ રાજયાપી ૮૬ રાજરામી ૮૭ રામેશ્વર ૮૮ લક્ષ્મણેશ્વર૮૯ આનર્ત-તળાગ આનર્તીય તળાગ ૯૦ તેની દક્ષિણે વિષ્ણુદૃષિકા ૯૧ કુશેશ્વર

---

૫૬ ૨૬ના ૫૪
૫૭ ૫૫
૫૮ ૫૬
૫૯ ૫૭ ૨૨ ૨
૬૦ ૫૮
૬૧ ૫૯
૬૨ ૬૦
૬૩ ૬૧ ૮૭
૬૪ ૬૪
૬૫ ૬૬ ૭
૬૬ ૬૨ ૫૯
૬૭ ૬૭,૬૮,૬૯
૬૮ ૭૧ ૩૨
૬૯ ૭૪
૭૦ ૭૬
૭૧ ૭૬
૭૨ ૭૭
૭૩ ૭૮
૭૪ ૭૯
૭૫ ૨૬ના ૮૨
૭૬ ૮૦ થી ૮૪
૭૭ ૮૫
૭૮ ૮૬
૭૯ ૮૯
૮૦ ૯૦ ૬૪,૯૧
૮૧ ૯૦ ૭૯ ૮૨
૮૨ ૯૨
૮૩ ૯૩
૮૪ ૯૪
૮૫ ૯૫
૮૬ ૯૬ ૫,૯૮ ૧૪
૮૭ ૯૮
૮૮ ૯૯થી ૧૦૨
૮૮ ૧૦૨
૯૦ ૧૦૩ ૮ ઉપર જુઓ ૬૫
૯૧ ૧૦૩

અને લવેશ્વર[૯૨] રેતીના વરસાદથી તીર્થ લોપ પામ્યું અને મહાદેવે ૬૮ ક્ષેત્રનુ સ્થાન સ્કન્દે સ્થપાયેલા સ્થાન કરતા વધુ મોટુ એવુ-બતાવ્યું, જ્યા ૬૮ ભાગમાં વહેચાઈ જઈ બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાનુ ક્ષેત્રલિંગ સુદર મંદિર રચીને સ્થાપ્યુ તે ૬૮ તીર્થોનાં નામ-[૯૩] વારાણસી, પ્રયાગ, નૈમિષ, ગયાશિર, કુરુજાંગલ, પ્રભાસ, પુષ્કર, વિશ્વેશ્વર, અટ્ટહાસ, મહેન્દ્ર,(૧૦) ઉજ્જયિની, મરુકોટિ, શકુકર્ણ, ગોકર્ણ, રુદ્રકોટિ, રથલેશ, હર્ષિત, વૃષભધ્વજ, કેદાર, મધ્યમકેશ્વર,(૨૦) સહસ્રાક્ષ, કાર્તિકેશ્વર, વસ્ત્રમાર્ગ, કનખલ, ભદ્રકર્ણ, દણ્ડક, ત્રિદણ્ડ, કૃમિજાંગલ, એકામ્ર, જાગલક,(૩૦) કાલિંજર, મણ્ડલેશ્વર, કાશ્મીર, મરુકેશ, હરિશ્ચદ્ર, પુરશ્ચદ્ર, વામેશ કુક્કુટેશ્વર ભસ્મગાત્ર, ઓકાર,(૪૦) ત્રિસધ્યા, વિરજા, અર્કેશ્વર, નેપાલ, દુષ્કર્ણ, કરવીર, જાગેશ્વર-(જાલેશ્વર), શ્રીશૈલ, અયોધ્યા, પાતાલ,(૫૦) કારોહણ, દેવિકાનદી, ભૈરવ, પૂર્વસાગર, સપ્તગોદાવરી, નિર્મલેશ, કર્ણિકાર, કૈલાસ, જાહ્નવીતીર, જલલિંગ,(૬૦) વાડવ, બદરી-તીર્થ, કોટિતીર્થ,વિન્ધ્યાચલ, હેમકૂટ, ગન્ધમાદન, લિંગેશ્વર, લકાદ્વાર, (૬૮) નલેશ્વર, મધ્યેશ, કેદાર, રુદ્રજાલક, સુવર્ણાખ્ય, પષ્ટિકાપથ (૭૪) તે તે તીર્થમા કયા કયા દેવો છે તેની યાદી પછીના અધ્યાયમા આપીછે,એમાં ૬૮ તીર્થના જ દેવો ગણાવ્યા છે,[૯૪] છેલ્લા ૬નો કે ત્યાના દેવનો કશો ઉલ્લેખ નથી. પ્રથમક્ષેત્ર અને હાટકેશ્વર તે તીર્થાષ્ટક-તે સર્વ તીર્થના સાર રૂપ છે.[૯૫] શાપ માટે લીધેલુ પાણી બ્રાહ્મણોએ નીચે નાખવાથી ઊષરની ઉત્પત્તિ ઊષર માહાત્મ્ય[૯૬] અગ્નિકુંડ માહાત્મ્ય[૯૭] નગ-[૯૮] નામ ચમ-કારપુરને મળ્યુ. ત્રિજ્ઞતેશ્વર[૯૯] અયોરેવતીતીર્થ[૧૦૦] ભદ્રિકાતીર્થ.[૧૦૧] ક્ષેમંકરી અને શ્વેતેશ્વર[૧૦૨] કાત્યાયની તીર્થ[૧૦૩] કેદારેશ્વર[૧૦૪] શુકલ-તીર્થ.[૧૦૫] મુખારતીર્થ.[૧૦૬] કર્ણોત્પલાતીર્થ.[૧૦૭] સત્યસધેશ્વર[૧૦૮] વશિષ્ઠ

---

૯૨ રકના ૧૦૪
૯૩ , ૧૦૮
૯૪ ,, ૧૦૯ ૫-૨૧
૯૫ ,, ૧૧૦ ૪
૯૬ ,, ૧૧૨.૨૩-૭
૯૭ , ૧૧૩.
૯૮ ,, ૧૧૪ ૭૮
જુઓ નગર
૯૯ , ૧૧૫ ૪
૧૦૦ રકના ૧૧૬
૧૦૧ ,, ૧૧૭
૧૦૨ ,, ૧૧૮
૧૦૩ ,, ૧૧૯;૧૨૧
૧૦૪ ,, ૧૨૨
૧૦૫ ,, ૧૨૩
૧૦૬ ,, ૧૨૪
૧૦૭ ,, ૧૨૫ ૧૨૭
૧૦૮ ,, ૧૨૬

કુંડ ૧૦૯ તેજ સુપુત્રદકુંડ ૧૧૦ અષ્ટેશ્વર ૧૧૧ યાજ્ઞવલ્કયાશ્રમ ૧૧૨ પંચ પિંડાગૌરી ૧૧૩ ઈશાન, વરરુચિસ્થાપિત ગણપતિ ૧૧૪અન્નપૂર્ણાદેવતા ૧૧૫ ચન્દ્રકૂપિકા ૧૧૬ અરુંધતિશિલા, સૌભાગ્યકૂપિકા ૧૧૭ દીર્ઘિકા ૧૧૮–તલાવડી ધર્મરાજેશ્વર ૧૧૯ મિષ્ટાન્નદેશ્વર ૧૨૦ સ્વર્ગદ ગણપતિ, મર્ત્યદ ગણપતિ, નરકાપહ ગણપતિ ૧૨૧ ચિત્રાંગદેશ્વર ૧૨૨ અમરકેશ્વર ૧૨૩ અમરેશ્વરકુંડ ૧૨૪ વટિકેશ્વર ૧૨૫ કેથીશ્વરી ૧૨૬ ભૃગીરીશ્વર ૧૨૭ ચક્રપાણિ ૧૨૮ અપ્સરકુંડ, રૂપતીર્થ ૧૨૯ રોગીકુંડ વિન્ધ્યાદ્રિકુંડ સપ્તવિંશતિ લિંગો ૧૩૦ પુષ્પાદિત્યેશ્વર ૧૩૧ માદ્રિકા–માદ્રીની દેવી ૧૩૨ નાગરેશ્વર, નાગરાદિત્ય, રાજ્ઞી ૧૩૩ અશ્વનીર્થ ૧૩૪ શંખેશ્વર ૧૩૫ધાગદેવી ૧૩૬ ધાગતીર્થ ૧૩૭ કસારેશ્વર ૧૩૮ યાજ્ઞવલ્કયેશ્વર ૧૩૯ પંચપિંડિકાગૌરી ૧૪૦ પુષ્કરત્રય ૧૪૧ ગાયત્રી તીર્થ ૧૪૨ કપાલેશ્વર ૧૪૩ નાગતીર્થ ૧૪૪ ઔદુમ્બરી ૧૪૫ યક્ષ્મ

---

૧૦૯ પંક્તિ ૧૨૮ ૨૪
૧૧૦ ,, ૧૨૮ ૨૬
૧૧૧ ,, ૧૨૮
૧૧૨ ,, ૧૨૬
૧૧૩ ,, ૧૩૦
૧૧૪ ,, ૧૩૧
૧૧૫ ,, ૧૩૨
૧૧૬ ,, ૧૩૨ ૫૭
૧૧૭ ,, ૧૩૩
૧૧૮ ,, ૧૩૫ ૧૩૬
૧૧૯ ,, ૧૩૮
૧૨૦ ,, ૧૪૧
૧૨૧ ,, ૧૪૨
૧૨૨ ,, ૧૪૪
૧૨૩ ,, ૧૪૫
૧૨૪ ,, ૧૪૬
૧૨૫ ,, ૧૪૭ ૧૪૮
૧૨૬ ,, ૧૪૯ ,૧૫૦
૧૨૭ ,, ૧૫૧ ૨૬૬
૧૨૮ પંક્તિ ૧૫૨
૧૨૯ ,, ૧૫૩ ,૧૮૨
૧૩૦ ,, ૧૫૪
૧૩૧ ,, ૧૫૫ ,૧૫૬ ૧૬૧
૧૩૨ ,, ૧૬૧ ૧૭ ૧૪ ૨૦૫
૧૩૩ ,, ૧૬૪
૧૩૪ ,, ૧૬૫
૧૩૫ ,, ૧૬૬ ૭,૧૬૬ ૫૮
૧૩૬ ,, ૧૬૮
૧૩૭ ,, ૧૬૮ ૧૭૦
૧૩૮ ,, ૧૭૪ ૧૭૬
૧૩૯ ,, ૧૭૫
૧૪૦ ,, ૧૭૬ ,૧૭૮
૧૪૧ ,, ૧૭૯
૧૪૨ ,, ૧૮૧
૧૪૩ ,, ૧૮૨ ૪૮
૧૪૪ ,, ૧૮૩
૧૪૫ ,, ૧૮૬

તીર્થ.[૧૪૬] કુમારિકા તીર્થ૬૫, ગર્તક્ષેત્રપાદુકા.[૧૪૭] ગર્તાતીર્થ[૧૪૮] શદ્રી-તીર્થ, બ્રાહ્મણીતીર્થ.[૧૪૯] શક્રતીર્થ, શક્રેશ્વર[૧૫૦]–તે જ બાલમંડનતીર્થ.[૧૫૧] ગૌતમેશ્વર, અહિલ્યેશ્વર, શતાનન્દેશ્વર.[૧૫૨] શંખાદિત્ય.[૧૫૩] શંખતીર્થ.[૧૫૪] ધન્વન્તરી વાપી.[૧૫૫] રત્નાદિત્ય.[૧૫૬] વિશ્વામિત્રીય માહાત્મ્ય.[૧૫૭] સાંબા-દિત્ય.[૧૫૮] કુહરવાસી મંકણેશ્વર.[૧૫૯] સિદ્ધેશ્વર.[૧૬૦] કપાલેશ્વર–કપાલ-મોચનેશ્વર, વાતકેશ્વર (વાનકેશ્વર) ક્ષેત્ર.[૧૬૧] ઇન્દ્રદ્યુમ્નેશ્વર, સમલિંગ.[૧૬૨] દુર્વાસાસ્થાપિત દુઃશીલેશ્વર.[૧૬૩] નિંબેશ્વર.[૧૬૪]

હિરણ્મયો

હરણાવ નદી.[૧] જુઓ હિરણ્યા.

હિરણ્યા

હરણાવ નદી, ખેડબ્રહ્મા (ઇડર સંસ્થાન) પાસે વહેતી. ઋક્ષ અને મંજુમ વચ્ચે સત્યવાન્ નામે પર્વત છે તેની પૂર્વે હિરણ્યાનો સાબર-

---

૧૪૬ સ્કંદ ૧૯૦.
૧૪૭ ,, ૧૯૪.
૧૪૮ ,, ૧૯૭.૭૭
૧૪૯ ,, ૧૯૮.
૧૫૦ ,, ૧૯૯.૫૮
૧૫૧ જુઓ ઉપર ૧૯,૨૦. ઉપરાંત સ્કંદ ૨૦૬.
૧૫૨ સ્કંદ ૨૦૮.
૧૫૩ ,, ૨૦૯.
૧૫૪ જુઓ ઉપર ૧૨, ૧૩. ઉપરાંત સ્કંદ ૨૧૧, ૧૬૯.૭
૧૫૫ સ્કંદ ૨૧૨.૧૨
૧૫૬ ,, ૨૧૨.
૧૫૭ ,, ૨૧૨.; ૨૧૩.
૧૫૮ ,, ૨૧૩.
૧૫૯ ,, ૨૬૬.૩
૧૬૦ ,, ૨૬૭.
૧૬૧ ,, ૨૬૯.
૧૬૨ ,, ૨૭૧.
૧૬૩ ,, ૨૭૪.
૧૬૪ ,, ૨૭૫.

હિરણ્મયી

૧ ૫૩ ૧૩૪.૫૬.: વલ્કલિની ૧.
,, ૧૩૬.૩

મતી સાથે સંગમ થાય છે; ત્યાં વનસ્થલીમાં નારાયણ હરિને જોઈ અપ્સરસ્તીર્થ હિરણ્યાસંગમેશ્વરે જવું.[૧] જુઓ બ્રહ્મખેટક ૧૫.

જુઓ હિરણ્મયી.

હિરણ્યા

૧ ૫૭ ૧૪૦.

ऋक्षुमत्युमयोर्मध्ये सत्यनाम्ना पर्वतः ॥ ३
तस्य प्राक् सुमहत्तीर्थ हिरण्यासंगम शुभम् । ४
वनस्थल्या ततो गच्छेत् दृष्ट्वा नारायण हरिम् ।
तीर्थमप्सरसा पुण्य हिरण्यासंगमेश्वरम् ॥ ६

સૂચિ

અકોલ્લતીર્થ ૧૨૪
અક્રુરતીર્થ ૧૦૭
અક્રુરેશ્વર ૨૭, ૩૧, ૧૨૩
અક્ષયવટ ૨૯, ૮૦
અક્ષરેશ્વર ૭૯
અખંડસર ૩૦
અખંડેશ્વર ૩૧ટી.
અગસ્ત્યકુંડ ૨૧૯
અગસ્ત્યાશ્રવન ૧૪૬
અગસ્ત્યાશ્રમ ૧૪૪, ૨૧૯
અગસ્ત્યેશ્વર ૨૮, ૩૦, ૧૧૮
અગ્નિકુંડ ૧૩૪, ૨૨૧
અગ્નિખેટ ૧૪૮
અગ્નિતીર્થ ૨૦, ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૯, ૨૦૪, ૨૨૦
અગ્નિપાલેશ્વર ૨૦૪
અગ્નીશાન ૧૩૩
અગ્નીશ્વર ૩૨
અઘોરેશ્વર ૧૩૭
અચલેશ્વર ૧, ૧૫, ૧૯, ૨૧૮
અચ્છોદા ૨૯
અજમેર ૧૦
અજયન્તિ ૪૯
અજંતા ૪૯, ૧૬૯
અજગંધ કુંડ ૨૭
અજાદેવી ૧૩૫, ૧૩૬
અજાપાલેશ્વરી ૧૩૬, ૧૪૪ ૨૨૦
અજીગર્તેશ્વર ૧૪૧
અજેશ ૧૦૮
અજોગન્ધેશ્વર ૧૪૪
અટેશ્વર ૨૨૨
અટ્ટહાસ ૧૩૩, ૨૨૧
અટ્ટહાસતીર્થ ૧૨૨, ૨૨૦
અટ્ટાલજ ૧, ૩
અટ્ટાલજપુર ૧
અટ્ટાલય ૧, ૩
અટ્ટાલયા ૧
અટ્ટાલયાજગ્રામ ૧, ૨, ૩
અડાલજ ૧, ૨, ૧૭૭
–ની વાવ ૨ટી.
અડાલય ૧, ૩
અડાલયિજગ્રામ ૨, ૩
અડાલંજ ૧, ૨, ૩, ૧૦૯
અડાલિજ ૨, ૩
અડ્યાલય ૩
અત્રીશ્વર ૧૫૮
અદિતિવાવ ૧૪૮
અદિતીશતીર્થ ૧૧૮
અનન્તનાગેન્દ્ર ૧૪૬
અનન્તેશ્વર ૧૪૦
અનરકતીર્થ ૨૭
અનરકેશ્વર ૧૨૧, ૧૪૨, ૨૦૨
'અનર્ધરાધવ' ૨૨
અનર્ત ૩, ૨૮, ૪૨
અનર્તા ૩૮
અનસૂયકતીર્થ ૧૨૦
અનંગકુંડ ૨૭
અનંગેશ્વર ૧૪૦
અનાદિકલ્પેશ્વર ૩૦
અનાર્તા ૩૮
અનિલેશ્વર ૧૩૮
અનુદ્ઘીસંગમ ૧૧૯

અનુપ ૩, ૧૬૦
અનુપશંકર ૫
અનૂપ ૩, ૪, ૫, ૯, ૧૧, ૧૨, ૨૪, ૫૫, ૧૮૩
–નીવૃત્ ૪
–રાજ ૫
અનેકેશ્વર ૧૨૨
અન્ધક ૬૨
અનગૃહા દેવતા ૨૨૨
અપરત ૧૦
અપરતા ૧૦
અપરદ્વારકા ૧૫૮
અપરનારાયણ ૧૪૫
અપરમત્સ્ય ૧૨૫
અપરંત ૧૦
અપરાન્ત ૫–૧૨,' ૧૩, ૧૪, ૨૧, ૨૩, ૩૮, ૪૪, ૫૫, ૧૫૬, ૧૮૮, ૨૦૬, ૨૧૦
અપરાન્તક ૯
અપરાન્તિક ૧૨, ૧૩,
અપરાન્તિકા ૧૨
અપરીત ૭, ૮
અપ્સરકુંડ ૨૨૨
અપ્સરસતીર્થ ૨૨૪
અપ્સરાહ્રદ ૧૧૯
અપ્સરેશ્વર ૩૦, ૧૧૭
અબરાઈઆ ૧૨
અબરાતિકા ૧૨
અભયદેવસૂરિ ૨૧૨
અભયેશ્વર ૨૮, ૩૧
'અભિધાનચિન્તામણિ' ૧૯૧ટી.
અભીર ૧૩
અભ્યર્થિતેશ્વર ૨૬
અમદાવાદ ૧૧, ૬૯, ૭૬
અમરકંટક ૧૩, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૬૩
અમરકેશ્વર ૨૨૨
અમરાવતી ૧૩, ૨૬, ૩૩, ૮૭
અમરેશ્વર ૧૧૭, ૧૪૧
–કુંડ ૨૨૨
અમૃતેશ્વર ૮૦
અમૃતોદ્ભવતીર્થ ૨૯
અમોઘતીર્થ ૧૨૪
અમોઘવર્ષ ૧૭૦
અમોહકતીર્થ ૧૨૪
અમ્બુદ ૧૪, ૧૭, ૪૭, ૮૨
અયુથ્ય ૬૨
અયુધ્ય ૬૨
અયોધ્યા ૫૬, ૨૦૯, ૨૨૧
અયોનિસંભવતીર્થ ૧૨૦
અરબસ્તાન ૫૬, ૧૭૪
અરબી ૭૪, ૧૫૧, ૧૮૮, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૧૩
અરબો ૧૭૫
અરવલ્લી ૫૪
અરવલ્લી ૧૩૦, ૨૦૧ટી.
અરંડેશ્વર ૧૧૮
અરિષ્ટા ૧૯૭
અરુણેશ્વર ૩૨
અરુંધતી ૧૯
અરૂપ ૪
અર્કભાસ્કર ૧૪૭
અર્કસ્થલ ૧૩૪, ૧૪૦, ૧૪૧
અર્કેશ્વર ૨૨૧
અર્ગસ્થલ ૧૩૩
અર્ધેશ્વર ૧૩૬

અર્જુન ૫, ૩૭, ૩૮, ૪૦, ૪૫, ૪૭, ૮૧, ૮૨, ૮૪, ૮૫, ૯૫, ૯૯, ૧૦૨, ૧૬૪, ૧૬૫
–તીર્થ ૧૦૭
અર્જુનેશ્વર ૭૯
'અર્થશાસ્ત્ર' ૧૨, ૨૦૭ટી.
અર્બુદ ૧, ૭, ૧૨, ૧૪–૨૦, ૨૧, ૩૭, ૩૮, ૪૯, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૬૭, ૨૦૪, ૨૧૬
–નાગ ૧૭, ૧૮, ૪૯
–પાદ્રનેમ ૧૭
–કુંડ ૩૦
–ક્ષેત્ર ૧૮–૨૦
–નાગ ૧૫, ૧૭, ૧૮, ૧૯
'–માહાત્મ્ય' ૧૫
અર્બુદારણ્ય ૧,૧૪, ૧૬૫,૨૦૦, ૨૦૨
અલ–ઉત્બી ૬૯
અલફખાન ૬૭
અલ બરૂની ૧૭૧
અલિકાતીર્થ ૧૨૪
અલિકેશ્વર ૧૨૩, ૧૨૪ટી
અલિતીર્થ ૧૨૪
અલુ–બલ ૧૧૪
અલ્તેકર, અ. સ. ૩૧, ૪૨, ૬૬, ૧૬૯ટી., ૧૭૩
અલ્બરૂની ૭૩, ૬૮, ૧૦૧, ૧૫૧
'અલ્બરૂની'સ ઇન્ડિયા' ૬૧ટી., ૬૮ટી, ૧૦૧ટી., ૧૫૧ટી., ૧૬૨ટી.,
અવાસ ૧૭૦
અવન્તિ (દેશ) ૪, ૧૧, ૧૨, ૨૧–૨૪, ૬૫, ૧૧૦, ૧૮૩
(શહેર) ૨૧, ૫૨
–ક્ષેત્ર ૨૪–૩૨, ૩૪
–નગરી ૨૨
અવન્તિકા ૩૩, ૩૪, ૫૧, ૫૨, ૬૬
–પુર ૩૩
અવન્તિની ૨૬, ૩૪, ૫૨
અવન્તી (દેશ) ૨૧, ૩૪, ૫૨, ૬૫, ૨૧૦
(શહેર) ૨૫, ૩૩, ૩૪, ૫૨
–ક્ષેત્ર ૨૪, ૩૪
–નગરી ૪૩, ૨૧૫
–નદી ૩૪, ૧૨૯
અવન્ત્ય ૨૪, ૩૪, ૩૫
અવરીતા ૧૦
અવિમુક્તેશ્વર ૩૨
અવિમુક્તક્ષેત્ર ૨૦
અશાપાલી ૨૧૧
અશિલાપલિકા ૭૧
અશોક ૧૦, ૧૭૩, ૧૮૮, ૨૦૮
અશોકવનિકાતીર્થ ૧૧૮
'અશોક રેફરૂટ એન્ડ ગ્રોસરી' ૧૭૨ટી.
અશોકેશ્વરતીર્થ ૧૧૮
અશ્વતીર્થ ૧૨૪, ૨૨૨
અશ્વત્થામા ૮૪, ૯૩
અશ્વતીસંગમ ૧૧૯
અશ્વિનીતીર્થ ૮૦, ૧૨૪
અશ્વિનેશ્વર ૧૪૦
અસાદીતીર્થ ૧૨૩
અષ્ટકુલેશ્વર ૧૪૦
અષ્ટપુષ્કરકુંડ ૧૨૮
અસાપાલી ૭૧, ૨૧૧

અસાલા ૧૧૩
અસંખ્યાતેશ્વર ૩૨
અસ્માહકતીર્થ ૧૨૧, ૧૨૪ટી.
અહલ્યા–તીર્થ ૧૨૧
–સર ૧૫૮
અહિલ્યાહ્રદ ૧૯૭
અહિલ્યેશ્વર ૨૨૩
અંકપાદ ૨૭
અંકુરેશ્વર ૧૨૧
અંકુલેશ્વર ૧૨૪
અંકુશેશ્વર ૧૨૪
અંકોલતીર્થ ૧૨૧, ૧૨૪ટી.
અંગ ૧૭૧
અંગારકતીર્થ ૧૨૦
અંગારગર્ત ૧૧૮
અંગારેશ્વર ૨૮, ૧૧૮, ૧૨૧, ૧૩૫
અંગેશ્વર ૮૦
અંતર્દ્વીપ ૮૨, ૯૩, ૯૫, ૧૬૩
અંબરીષતીર્થ ૧૧૭
અંબરીષેશ્વર ૮૦
અંબા ૧૫૦, ૧૬૬, ૧૭૮
અંબાજી ૧૯૯
અંબાતૃહા ૨૨૦
અંબારેવતીતીર્થ ૨૨૧
અંબિકા ૧૦૬, ૧૫૦, ૧૭૯
અંબિકેશ્વર ૭૯, ૧૨૦
અંશુમતી ૧૪૬

આદિ ગયા ૨૯
આદિત્યપૂજા ૨૧૩, ૨૧૪
આદિત્યાશ્રમ ૧૯૬
આદિત્યેશ્વર ૧૧૮, ૧૨૧
આદિ દ્વારકા ૯૦
આદિ નારાયણ ૧૩૭
આદિ વારાહતીર્થ ૧૨૦
આદ્યપ્રભાસ ૧૪૧
આનકદુંદુભિતીર્થ ૧૦૭
આનન્દપુર ૩૫–૩૭, ૪૩, ૭૭, ૧૭૦
આનન્દભૈરવ ૩૦
આનન્દી ૧૧૨
આનન્દેશ્વર ૨૭, ૩૧, ૩૫, ૪૩ ૧૧૮ ૨૦૩
આનર્ત ૩, ૭, ૯, ૧૧, ૧૨, ૧૫, ૩૭–૪૪, ૪૫, ૪૭, ૬૩, ૬૪ ૮૧, ૮૨, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૪, ૧૨૮, ૧૩૨, ૧૫૩, ૧૬૩, ૨૦૬, ૨૦૯, ૨૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮
–તડાગ ૨૨૦
–પુર ૩૫–૩૭, ૩૮, ૪૦, ૪૨–૪૩, ૧૧૪,
–પુરી ૩૭, ૪૨, ૪૩
–મંડલ ૪૨, ૪૪
–રાજ ૩૯, ૯૦, ૯૧
આનર્તક ૩૮
આનર્તીય–તડાગ ૨૨૦
આનર્તેશ્વર ૪૩, ૨૨૦
આનાર્ત ૪૨, ૪૪
આન્તરનર્મદ ૭, ૧૨, ૪૪, ૫૨
આન્ધ્ર ૯
આપગંતા ૧૦
આફ્રિકા ૫૬, ૧૦૧
આયુ ૧૧, ૧૪–૨૦, ૫૧, ૭૭, ૭૬, ૧૫૪, ૧૯૫, ૧૯૯
આભીર ૧૨, ૧૩, ૪૫, ૪૬, ૫૬,

૬૬, ૨૦૮, ૨૧૧
આમ રાજા ૬૧
આમર્દકી ૨૦૩
આમર્દકેશ્વર ૭૯
આમલેશ્વર ૧૨૩
આમ્બા ૨૨૦
આમ્રવૃદ્ધા ૨૨૦
આમ્રકૂટ ૧૩
આમ્રતકેશ્વરતીર્થ ૧૨૪
આરણ્યક ૧૩
આરબ ૧૬૯
'આગમ' ૭૫ટી
આગસુર ૧૯૯
'આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઑફ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા' ૧૬૯ટી
'આર્કિયોલોજિકલ સર્વે રીપોર્ટસ' ૧૩૧ટી
'આર્કિયોલોજી ઍન્ડ ઍન્શ્યન્ટ ઇન્ડિયન હિસ્ટરી' ૯૭ટી, ૮૮ટી, ૧૦૨ટી, ૧૦૩ટી, ૧૦૪ટી
આર્યક ૬૬
આર્યાદ્રુપ ૧૯૬
આર્યાચણ્ડી ૧૮૭
આર્યાવર્ત ૫૪
આવન્ત ૨૧, ૨૪, ૩૪
આવન્ત્ય ૨૧, ૨૩, ૨૪, ૩૪
–મણ્ડલ ૨૪
'આવશ્યક ચૂર્ણિ' ૧૫૦ટી.
આશાપલ્લી ૨૧૧
આશાપૂર ૧૪
આશાપૂરાતીર્થ ૧૨૧
આશ્વમેધિક આરો ૧૩૨
આશ્વિનતીર્થ ૧૨૭
આસાવતી ૧૧૩

ઇક્ષુનદીસંગમ ૧૨૩
'ઇતિહાસની કેડી' ૨૧૩ટી
ઇત્સીંગ ૯૨ટી, ૧૭૦
'ઇન્ડિયન ઍન્ટીક્વરી' ૧૦ટી, ૧૨ટી, ૨૩ટી, ૩૯ટી, ૬૨ટી, ૧૬૯ટી, ૧૭૦ટી, ૧૮૮ટી, ૨૦૮ટી
'ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ કવોર્ટર્લી' ૧૧ટી, ૧૨૯ટી, ૨૦૬ટી.
'ઇન્ડિયેન' ૧૮૮ટી
'ઇન્ડો–આર્યન ઍન્ડ હિન્દી' ૧૭૦ટી
ઇન્દ્ર ૧૭, ૧૮, ૬૫, ૮૭, ૧૫૭, ૧૮૨, ૨૧૭, ૨૧૮
–ગ્રામ ૨૦૫
–તીર્થ ૨૭, ૧૨૦
–દ્યુમ્નેશ્વર ૩૦, ૧૫૭, ૨૨૩
–પદ ૧૦૬
–પ્રસ્થ ૪૮, ૮૩, ૯૫
–ભટ ૧૯૭
–સર ૧૦૯
–સ્થાન ૧૪૪
ઇન્દ્રેશ્વર ૨૭, ૩૧, ૧૦૬, ૧૦૯, ૧૧૯, ૧૪૭, ૧૮૦
'ઇમ્પિરિયલ ગેઝેટિયર' ૧૮૮ટી

ઈજીપ્ત ૧૭૩, ૧૭૪
ઈરાન ૪૦, ૫૫, ૧૫૧, ૧૭૮, ૨૧૦, ૨૨૩

ઈયાંલીઆ ૧૧૨
ઈંગ્લિન ૫૬, ૧૭૧, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫
ઈંલિયટ ૪૬
ઈશસર ૧૯૭
ઈશાન ૨૨૨
–તીર્થ ૨૬, ૧૧૮
ઈશાનીશિખર ૨૦
ઈશાનેશ્વર ૩૦
'ઈશાવાસ્યોપનિષદ' ૬૮

ઉગ્રસેનતીર્થ ૧૦૭, ૧૩૮
ઉચ્ચશ્રવેશ્વર ૭૯
ઉજ્જન્ત ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૧
ઉજ્જયન્ત ૪૭–૫૨, ૭૮, ૮૧, ૮૪, ૯૬, ૧૦૪, ૧૩૧, ૧૬૩, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૭૮, ૧૮૧
ઉજ્જયિની (નગરી) ૧૩, ૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૬, ૩૩, ૩૪, ૫૧–૫૨, ૬૨, ૬૪, ૬૬, ૮૨, ૧૩૨, ૧૮૩, ૨૧૫, ૨૨૧
(શિખર) ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૯૫, ૧૬૫
–પીઠ ૨૧૯
ઉજ્જિજન્ત ૪૮, ૫૦
ઉજ્જૈન ૨૧, ૨૨, ૨૪, ૩૩, ૩૪, ૫૨, ૧૮૬, ૧૮૭
ઉત્તમસ્થાન ૧૪૫
ઉત્તમેશ્વર ૧૪૪
ઉત્તર ૨૨
ઉત્તરનર્મદ ૪૪,૫૨
ઉત્તરાર્ક ૧૪૫
ઉત્તરેશ્વર ૨૬, ૨૮, ૩૨, ૧૨૦, ૧૪૪
ઉત્તંક ૧૮, ૧૩૬
ઉત્તાનગંગા ૧૪૩
ઉદયન ૨૨
ઉદયન્ત ૪૭, ૪૯, ૫૧, ૫૨, ૧૬૬, ૧૭૯
ઉદંબરીસંગમ ૧૨૨
ઉદીર્ણવારાહતીર્થ ૧૨૨
ઉદુમ્બરવન ૨૦૨
ઉદ્ગમવટ ૨૦૨
ઉદ્દાલકેશ્વર ૨૦
ઉદ્ધવતીર્થ ૧૦૭
ઉદ્યન્ત ૪૮
ઉદ્યોતનસૂરિ ૧૬૪
ઉન્નતવિનાયક ૧૪૫
ઉન્નતસ્થાન ૧૪૫
ઉન્નાટ ૧૭૧
'ઉપમિતિભવપ્રપંચ–કથા' ૧૬૪
ઉપ્લેટ નિકોલસ ૧૬૩
ઉમા ૫૩, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૩૩, ૧૩૫
–પતિ ૧૩૩, ૧૮૪
–પતીશ્વર ૧૪૪
–પુર ૫૩
–માહેશ્વર ૨૦,૨૧૯
ઉમાહૃકતીર્થ ૧૨૪
ઉરણાઈ ૧૬૮
ઉર્જયત ૪૮
ઉર્જયત્ ૪૮
ઉલ્કેશ્વર ૮૦
ઉલ્લાટ ૧૭૧
ઉષ્ણુકેશ્વર ૭૯

ઊના ૧૪૫

ઊર્જયત્ ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૧૭૯
ઊર્જયન્તી ૪૯
ઊલકતીર્થ ૧૧૯
ઊપર ૨૨૧
–ક્ષેત્ર ૧૦૫
ઊપરેશ્વર ૩૨, ૧૩૬
ઊઝા ૫૩

ઋક્ષ ૨૩, ૫૩, ૫૪, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૬૨
ઋક્ષવત્ ૫૩–૫૪
ઋક્ષવત ૫૩
ઋષુ ૨૨૩
'ઋગ્વેદ' ૧૭, ૧૮, ૪૮, ૪૯, ૭૬, ૧૬૭, ૧૯૮
'ઋગ્વેદસંહિતા' ૧૯૮ટી
ઋણત્રયમોચન ૧૧૯
ઋણમોચનતીર્થ ૮૦, ૧૭૨, ૧૪૨
ઋષિતીર્થ ૧૦૬, ૧૭૪, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૫
ઋષિતોયા ૧૩૪, ૧૪૪, ૧૪૫
ઋષ્યશૃંગ ૬૭

એકદ્વાર ૨૦૩
એકધારતીર્થ ૨૦૫
એકપાદ ૧૮૦
એકવલ્ય ૮૭
એકલવ્યીકા ૧૪૦
એકવીરાદેવી ૮૦
એકશાલડિંડિમેશ્વર ૧૨૩
એકાદશરુદ્રલિંગ ૧૪૭
એકામ્ર ૨૨૧
'એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા' ૬૦ટી., ૭૩ટી, ૧૭૦ટી
એ. પી રેવે ૧૪૮
એબિરિયા ૪૫
એરણ ૨૩
એરડીતીર્થ ૧૨૨, ૧૨૩
એરડીસંગમતીર્થ ૧૨૦
એરિઅન ૧૦૨
એલાપત્રકુંડ ૩૦
'એલિયટ્'સ હિસ્ટરી' ૧૬૮ટી.
એવડી ૧૧૩
એશિયા ૧૭૪, ૧૭૫
'એનાલ્સ ઑફ ધિ ભાણ્ડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટ' ૧૦ટી
'એન્ટીકવીટીઝ ઑફ કાઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ' ૧૮૮ટી
'એન્શન્ટ જ્યૉગ્રેાફી' ૮૮ટી, ૭૧ટી, ૧૫૨ટી., ૧૭૮ટી, ૨૧૦ટી, ૨૧૧ટી,
'એન્શન્ટ ટાઉન્સ એન્ડ સિટીઝ ઑફ ગુજરાત એન્ડ કાઠિયાવાડ' ૩૫ટી, ૩૬ટી., ૪૨ટી, ૬૦ટી, ૭૨ટી, ૭૩ટી, ૯૯ટી, ૧૦૭ટી, ૧૫૧ટી, ૧૬૯ટી ૧૭૨ટી, ૧૭૩ટી, ૧૮૧ટી

'ઐતરેય બ્રાહ્મણ' ૧૭
'ઐતિહાસિક સંશોધન' ૯૨ટી, ૧૦૦ટી, ૧૬૦ટી, ૧૬૯ટી, ૧૭૦ટી, ૨૦૮ટી, ૨૧૦ટી.
ઐરાવત ૧૮૦

ઓખામંડળ ૯૭
'ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સ (૭) નો અહેવાલ' ૯૭ટી.
ઓલપાડ ૮૧
ઓટેનબર્ગ ૨૨ટી
ઓકારતીર્થ ૨૮, ૧૧૮, ૨૨૧
ઓંકારેશ્વર ૩૧
ઓક્ષિ ૫૬, ૧૮૮

ઔદુમ્બરી ૨૨૨
ઔરંગાબાદ ૪૬

કચ્છ ૫, ૭, ૯, ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૫૫–૫૭, ૭૦, ૭૧, ૭૪, ૨૦૨
–મંડલ ૫૫, ૫૭
કચ્છપ ૧૫૪
કચ્છિપ ૭, ૫૫, ૫૭
કચ્છીય ૫૫, ૫૭
કટેશ્વર ૨૦
કઠેશ્વર ૧૨૪
કડોદ્યા ૧૧૩
'કથાસરિત્સાગર' ૧૫૦, ૧૫૩
કનકનંદા ૧૪૩
કનકશૃંગા ૨૧૫
કનકેશતીર્થ ૧૨૦
કનકેશ્વરીતીર્થ ૧૨૨
કનખલ ૨૦, ૨૨૧
કનખલેશ્વર ૧૨૨
કનિંગહામ ૧૦, ૧૨, ૪૮, ૭૧,૭૮, ૨૦૮, ૨૧૦, ૨૧૧
કનોજ ૬૧, ૧૭૦
કન્દેશ્વર ૧૪૭
કપડવણજ ૧૧૨
કપડવંજ ૬૦, ૭૧
કપડવાણુક ૫૮, ૬૦, ૧૧૨
કપડવણજ ૫૮, ૬૦
કપર્દિ ચિંતામણિ ૧૩૯
કપર્દિ વિનાયક ૧૩૫
કપર્દીશ ૧૨૧, ૧૩૩
કપાલકુંડ ૨૦૪
કપાલમોચનતીર્થ ૧૧૮, ૨૦૪
કપાલમોચનેશ્વર ૨૨૩
કપાલીશ્વર ૧૩૭
કપાલેશ્વર ૨૬,૩૦,૮૦, ૧૨૧, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૫૭, ૨૦૪, ૨૨૨, ૨૨૩
કપાલેશ્વરી ૧૫૭
કપિતીર્થ ૧૧૯, ૨૦૫
કપિલક્ષેત્ર ૧૪૬
કપિલધારા ૨૮
કપિલા ૧૧૭,૧૩૫,૧૪૭, ૨૦૩, ૨૧૯
કપિલાતીર્થ ૨૦, ૧૧૮
કપિલાધારા ૧૪૬
કપિલેશ્વર ૨૬, ૩૨, ૭૯, ૮૦,૧૦૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૧, ૧૨૨,૧૩૫, ૧૪૬, ૧૫૮
કપિરથલ ૧૬
કપીશ્વર ૨૦૪
કપીશ્વરાદિત્ય ૨૦૪
કપોલ ૧૪૪
કમીર ૧૭૫
કમલતીર્થ ૧૯૭
કમલા ૧૦૫, ૧૯૭
કરણકેશ્વરતીર્થ ૧૨૦
કરણાટક ૫૮, ૫૯

કરનર્મદા ૧૧૭, ૧૫૮
કરનાલ ૧૬
કરભા ૧૧૫
કરભેશ્વર ૨૭, ૩૨
કરમર્દો ૧૧૭
કરવીરક ૨૨૧
કરીકુંડ ૨૭
કરેટીશ્વર ૧૧૮
કરોડીશ્વર ૧૧૮
કરકેશ્વર ૭૯
કરંભેશ્વર ૧૧૮
કર્કોટેશ્વર ૩૧, ૧૨૧
કર્કરાજ ૨૯, ૩૦
કર્કોટક કુંડ ૩૦
કર્કોટકાર્ક ૧૪૬
કર્કોટેશ્વર ૩૦
કર્ણાટ-દેશ ૫૮-૫૯, ૬૧,૧૦૬,૧૭૧
-દૈત્ય ૫૮, ૧૦૯
કર્ણાટક ૧૦૯
કર્ણાવતી ૨૧૧
કર્ણિકા ૧૩૩
કર્ણિકાર ૨૨૦
કર્ણેશ્વર ૩૨
કર્ણોત્પલાતીર્થ ૨૨૧
કર્દમતીર્થ ૧૦૭
કર્દમાલતીર્થ ૧૪૭
કર્પટ ૫૮, ૫૯-૬૦, ૧૧૨, ૬૫૮
કર્પટવાસિ-ત્ય ૬૦, ૭૧
કર્મદેશ્વર ૧૨૦
કર્મમોટી ૧૪૧
કલકલેશ્વર ૧૨૧
કલનાથ ૧૫૦
કલશેશ્વર ૨૧૯
કલંબેશ્વર ૧૪૫
કલિંગ-દૈત્ય ૧૯
કલ્કેશ્વર ૩૧
'કલ્પસૂત્ર' ૩૬
કલ્યાણીયા ૧૧૩
કલ્લોલકેશ્વર ૧૨૪
કલ્હોડીતીર્થ ૧૧૯
કશ્યપ ૧૩
-કુંડ ૨૦૫
-તીર્થ ૨૦૫
કશ્યપી ૭૯
કશ્યપેશ્વર ૮૦, ૧૪૧, ૧૯૬
કંકાલ ભૈરવ ૧૩૯
કંટકશોધિની ૧૩૭
કંટકશોધિણી ૧૪૫
કંટકેશ્વર ૩૧ટો.
કંટાકણ્ટવાડી ૧૧૨
કંટેશ્વર ૨૦, ૨૯, ૩૧
કંઠાન્તિકેશ્વર ૧૨૪
કંઠેશતીર્થ ૧૨૨
કંથડેશ્વર ૨૯, ૩૧
કંથેશ્વરતીર્થ ૧૨૩
કંદવા ૧૧૩
કંબલકુંડ ૩૦
કંબુતીર્થ ૨૦૪
કંબુસર ૧૦૬
કંસ ૮૨
કંસારેશ્વર ૨૨૨
કાકતીર્થ ૨૦૨
કાકવાગાદ ૧૯૬
કામ્પ્રહતીર્થ ૧૧૮

કાચ્છ ૫૫, ૫૭, ૬૦
કાચ્છીક ૭, ૫૫, ૫૭, ૬૦
કાઠિયાવાડ ૬, ૩૫, ૩૬, ૭૧, ૯૬, ૧૦૧, ૧૭૩, ૨૦૬
કાત્યાયની ૧૬, ૨૨૧
કાન્તારેશ્વર ૮૦
કાન્યકુબ્જ ૬૧
કાપિકા ૧૮૧
કાપી ૧૭૧, ૧૮૬
કાપોતિક ૨૦૫
કામકુંડ ૧૪૧
કામરેજ ૭૮, ૮૦
'કામસૂત્ર' ૯૮ટી., ૭૩ટી., ૧૫૬ટી, ૧૬૮, ૧૬૯
કામાપુરી ૮૦
કામેશ્વર ૨૦, ૨૬, ૩૦, ૧૧૦, ૧૧૮, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૩૮
કામોદક ૨૮
કામ્બોજ ૧૦, ૯૧
કાયાવરોહણેશ્વર ૨૬, ૩૨
કારવાર ૮
કારોહણ ૨૨૧
કાર્ણાટ ૫૯, ૬૧
કાર્તવીર્ય ૪, ૫
કાર્તિકેય ૨૧૧
કાર્તિકેયેશ્વર ૨૨૧
કાલપ્રિય ૨૨૦
કાલભૈરવ ૩૦
—સ્મશાન ૧૪૧
કાલમહી ૧૫૬
કાલમેઘ ૧૭૯, ૧૮૦
કાલયવન ૮૫, ૮૮
કાલાગ્નિરુદ્ર ૧૨૨, ૧૩૩
કાલિકા ૧૭૯
કાલિદાસ ૮, ૨૨, ૧૬૨
કાલિન્દીસર ૧૦૬
કાલેશ્વર ૨૬
કાવિકા ૧૮૧
કાવી ૧૮૧
કાવેરી ૬૧, ૧૧૭, ૧૨૨, ૧૨૯
'કાવ્યમીમાંસા' ૫૦ટી, ૫૭ટી, ૬૯ટી., ૭૦ટી.
'કાવ્યાનુશાસન' ૯૯ટી., ૧૭૩ટી., ૧૯૨ટી, ૧૯૫ટી.
કાશી ૭૦, ૭૬
કાશુર ૬૬
કાશ્મીર ૭, ૫૫, ૫૭, ૬૦, ૨૨૧
કાશ્યપેશ્વર ૧૯૬
કાંચનશેખર ૧૭૯
કાંચી ૫૬
કાંટેશ્વા ૫૧
કિરાતસર ૧૯૧
કિંપુનક ૨૮
કીણાવાચન ૧૧૨
કીય ૧૭, ૪૯
'કીર્તિકૌમુદી' ૫૦
કુકુર ૧૧, ૧૨, ૬૧-૨
કુકકુટેશ્વર ૩૧, ૨૨૧
કુકકુર ૬૧
કુટુમ્બેશ્વર ૩૦
કુન્તિભોજ ૧૨૫
કુન્તીશ્વર ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૭૬
કુન્દાપરાન્ત ૮
કુબેર ૧૪૪, ૧૮૦

કુબેરસ્થાન ૧૪૪
કુબેરેશ્વર ૧૧૭
કુબ્જા ૧૧૮
કુબ્જેશ્વર ૧૧૮
કુમારનાથ ૧૫૭
કુમારપાળ ૧, ૧૭૧
કુમારસ્વામી ૧૫૭
કુમારિકા ૧૪૩, ૧૫૭
કુમારિકાતીર્થદ્વય ૨૨૩
કુમારેશ્વર ૧૧૮, ૧૩૬, ૧૪૨, ૧૫૭
કુમુદ્વતી ૩૩, ૫૨, ૬૨
કુમ્ભકક્ષિ ૨૦૩
કુરરીતીર્થ ૧૨૩
કુરુક્ષેત્ર ૮૦
કુરુજાંગલ ૨૨૬
કુરુવેશ્વર ૮૦
કુર્કુરીતીર્થ ૧૨૨, ૧૨૩ટી.
કુલભંતારણતીર્થ ૨૦
'કુવલયમાલા' ૧૬૪
કુશ ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૭૫, ૯૦
–દેશ ૫૭
કુશકેશ્વર ૧૪૦
કુશતીર્થ ૧૦૬
કુશરાક્ષસ ૧૦૭
કુશલેશ્વર ૧૨૧
કુશસ્થલી ૨૬, ૩૩, ૩૭, ૩૮, ૪૩, ૫૨, ૬૩–૬, ૮૩, ૮૯, ૯૦, ૯૫, ૯૬, ૧૦૪
કુશાવતી ૬૫, ૬૬, ૭૫, ૯૦, ૧૦૬
કુશાવર્ત ૧૧૭
કુશેશ્વર ૨૦૫, ૨૨૦
કુસુમેશ્વર ૨૭, ૩૧, ૧૨૧
કુહરવાસી મંકણેશ્વર ૨૨૩
કુંકણા ૬૯
કુંજતીર્થ ૧૨૪
કુંડલકૂપ ૧૩૯
કુંડલેશ્વર ૧૧૮, ૧૨૧
કુડેશ્વર ૨૭
કુંડેશ્વરી ૧૩૮
કુંભીશ્વર ૧૪૩, ૧૭૯
કુંભેશ્વર ૧૧૯
કૂપતીર્થ ૧૫૭
કૂર્મ ૬૯
કૂષ્માંડ મુનિ ૨૦૩
કૂષ્માંડેશ્વર ૬૭, ૬૯, ૨૦૩
કૃકલાસતીર્થ ૧૦૬
કૃતવતી ૨૦૪
કૃતસ્મર ૬૭–૮, ૧૦૦, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૪૧, ૨૦૩
–પ્રભાસ ૧૪૧
કૃપા ૧૧૫
કૃમિજાંગલ ૨૨૧
કૃષ્ણ ૩૭, ૪૦, ૪૫, ૬૫, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૨, ૯૪, ૯૫, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૫, ૧૦૯, ૧૪૭, ૧૬૪, ૧૬૫
–તીર્થ ૨૦
–વાટ ૧૧૨
–સરોવર ૧૯૬
કેતુતીર્થ ૩૨
કેદારેશ્વર ૧૩૫
કેદાર ૨૨૧
કેદારતીર્થ ૧૫, ૧૯, ૧૧૯, ૧૨૦.

'ગર્ગસંહિતા' ૭૪, ૯૦, ૧૬૩
ગર્ગેશ્વર ૨૬, ૧૨૪, ૧૪૦
ગર્ગે સદાશિવભુવા ૭૮, ૭૯
ગર્તક્ષેત્રપાદુકા ૨૨૩
ગર્તાતીર્થ ૨૨૩
ગર્ભેશ્વર ૧૫૮
ગલિતેશ્વર ૮૦
ગંગા ૧૯, ૪૮,૭૬,૧૦૫,૧૧૬,૨૦૨
–ધરતીર્થ ૨૦
–પથ ૧૪૩
–વદનતીર્થ ૧૨૪
–વાહકતીર્થ ૧૨૨
–સમાગમ ૨૦૩
ગંગેશ્વર ૨૦, ૩૦, ૭૯, ૧૧૯,૧૪૩, ૧૪૪, ૧૭૯
ગંગોદ્ભેદ ૨૦૨
ગંડક ૭૮
ગંધર્વતીર્થ ૩૧ટી.
ગંભીધણી ૧૧૩
ગાણપત્ય ૨૦૫
ગાત્રોત્સર્ગતીર્થ ૧૪૨
ગાન્ધાર ૮, ૧૦
ગાયત્રીતીર્થ ૧૪૯, ૨૨૨
ગાયત્રીશ્વર ૧૩૯
ગાવત્નણુતીર્થ ૧૦૭
ગિરનાર ૧૧, ૧૨, ૩૭, ૩૮, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૬, ૬૭, ૧૫૯,૧૬૩, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૭૧, ૧૭૮, ૧૮૧, ૨૦૭, ૨૧૦
ગિરિકાણુકા ૨૦૪
ગિરિદારુણ ૧૮૦
ગિરિનગર ૫૭
ગીતા ૧૧૩
ગીર ૧૯૯, ૨૦૧, ૨૦૨
ગુજ્જર ૨૦૬
ગુજરાત ૧૦, ૩૭, ૩૮, ૪૫, ૫૧, ૫૪, ૫૯, ૬૨, ૬૯, ૭૨, ૭૬, ૧૨૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨,૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૭, ૧૮૧, ૧૮૪, ૧૯૨, ૧૯૪, ૨૦૬, ૨૦૮, ૨૧૨,૨૧૩
'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' ૩૬ ટી., ૪૮ટી., ૫૦ટી., ૫૧ટી, ૭૧ટી., ૧૫૦ટી., ૧૬૧ટી., ૨૦૭ટી., ૨૦૯ટી.
'ગુજરાત સંશોધનમંડળનું ત્રૈમાસિક' ૧૭ટી., ૬૯ટી., ૧૮૮ટી.
ગુજરાતી ૧૭૫, ૧૭૬
'ગુજરાતી લેન્ગ્વેજ એન્ડ લિટરેચર' ૭૩ટી., ૭૪ટી.
ગુર્જર ૬૨, ૭૩
ગુર્જરત્રા ૭૪
ગુર્જ ૭૩
ગુપ્તક્ષેત્ર ૧૫૭
ગુપ્તપ્રયાગ ૧૪૪
ગુપ્ત સોમેશ્વર ૧૪૭
ગુપ્તેશ્વર ૩૨, ૮૦, ૧૪૭
ગુહેશ્વર ૧૪૩
ગુર્જર ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૧૬૯, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૪
ગુર્જરત્રા ૭૩, ૭૪
ગુર્જર–રાત્ર ૭૫
ગુર્જરાટ ૭૪
ગુર્જરાત્ર ૭૩–૬

ગુર્જરી ૭૫
ગુહેશ્વર ૨૦, ૩૦, ૨૦૩
ગુહ્ય મહાકાલ ૨૬
ગુદ્ગણા ૧૧૩
ગૂમતી ૭૬
ગોકર્ણ ૫, ૧૮૭, ૨૨૧
—તીર્થ ૨૧૯
ગોકર્ણેશ્વર ૨૧૭
ગોખુરા ૨૦૪
ગોદાનદીસંગમ ૭૬
ગોતમીપુત્ર ૨૩૮.
ગોતીયા ૧૧૩
ગોતીર્થ ૨૦૫
ગોદણી ૧૧૭
ગોદાવરી ૭૬, ૧૫૨, ૧૫૩
ગોધર ૧૧૨
ગોધરી ૧૧૭
ગોપતીર્થ ૨૭
ગોપારેશ્વર ૧૧૬
ગોપાલકચ્છ ૫૫, ૫૬
ગોપાલસ્વામી ૧૪૫
ગોપિકાસર ૧૦૬
ગોપીન્દ્ર ૨૮
ગોપીશ્વર ૧૩૮
ગોપીસર ૧૦૬
ગોપેશ્વર ૨૭, ૧૨૧, ૧૨૨
ગોપ્યાદિત્ય ૧૩૮
ગોપ્રચારતીર્થ ૧૦૬
ગોભૂજ ૧
ગોમતી ૧૬, ૪૮, ૬૪, ૭૫, ૭૬, ૯૦, ૧૦૫
ગોમતીકુડ ૨૬
ગોમલ ૮૬
ગોમુખ ૧૩૨, ૨૨૦
ગોમુખી ૧૬
ગોરખપુર ૧૭૩
ગોલક્ષ ૧૪૩
ગોલદણ ૧૧૨
ગોલાંગૂલ ૨૦૨
ગોવત્સતીર્થ ૧૦૬, ૨૦૩
ગોવત્સલ ૧૬૭
ગોવર્ધનપુર ૧૫૨
ગોવ્યદણી ૧૧૨
ગોવા ૫, ૮
ગોવિદ—ત્રીજો ૧૮૧
—ચોથો ૧૬૬
ગોવિંદણ ૧૧૨
'ગોવિન્દસુત્ત' ૨૨, ૧૬૦
ગોષ્પદ ૧૪૩, ૧૪૬, ૧૪૮, ૨૧૬
ગોગ્રહદ ૨૦૫
ગોડવન ૫૩
ગોતમ ૩૧૮, ૧૬૫, ૧૬૬
ગૌતમાશ્રમ ૨૦, ૧૬૬
ગૌતમી ૮૦
ગૌતમેશ્વર ૮૦, ૧૧૬, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૩૬, ૧૪૨, ૧૫૮, ૨૨૩
ગૌતમેશ્વર અક્ષરમાના ૭૬
ગૌરકલ્પ ૨૧૫
ગૌરી ૧૪૧, ૧૮૦
—કુડ ૨૨૨
—તપોવન ૧૩૬, ૧૩૮
-તીર્થ ૮૦
ગૌરીશ્વર ૧૩૬
ગૌરીસર ૧૦૬

ગોર્જ ૭૬
ગ્રીક ૪૫, ૧૫૧
ગ્રીસ ૧૫૧ટી
'ગ્લોરી ધેટ વોઝ ગુર્જરદેશ' ૯ટી, ૧૦ટી
ગ્વાલિયર ૧૭૦, ૧૮૬

ઘંઘર ૧૯૮
ઘટિકાસ્થાન ૧૪૭
ઘટેશ્વર ૨૦૫
ઘર્ઘર ૧૯૮
ઘર્ઘરાહ્રદ ૧૪૭
ઘંટાકર્ણ ૧૩૩
ઘંટેશ્વર ૩૧, ૧૪૩
ઘુષ્મેશ્વર ૩૨
ઘૃતતીર્થ ૨૭

ચક્રતીર્થ ૨૦, ૨૭, ૭૫, ૧૦૫, ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૩૭, ૧૭૯
ચક્રપાણિ ૨૨૨
ચક્રસ્વામિતીર્થ ૧૦૬, ૧૦૭
ચક્રેશ્વર ૭૯
ચતુરગણગિરિ ૧૮૭
'ચતુર્ભાણી' ૧૬૯
ચતુર્મુખ ગણપતિ ૧૪૫
ચતુર્મુખધરલિંગ ૩૦
ચત્વરપ્રિયા ૧૩૬
ચનસ્થન ૧૧૨
ચન્દન ૧૧૨
-ક્ષેત્ર ૧૧૨
ચન્દના ૨૦૪
ચદનેશ્વર ૨૦૫
ચન્દ્રકૃપિકા ૨૨૨
ચન્દ્રપ્રભાસ ૧૯, ૮૦
ચન્દ્રભાગા ૭૬, ૯૦, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૩૩, ૨૦૫
-સંગમ ૧૨૩
ચન્દ્રભૂષણ ૧૩૩
ચન્દ્રાપી ૧૪૧
ચન્દ્રમર ૧૦૬, ૧૪૪
ચન્દ્રવાસતીર્થ ૧૨૦, ૧૨૧
ચન્દ્રાદિત્ય ૨૭
ચન્દ્રાદિત્યેશ્વર ૩૨
ચન્દ્રેશ ૧૧૯
ચન્દ્રેશ્વર ૭, ૭૬, ૧૩૭, ૧૪૬, ૨૦૫
ચન્દ્રોદ્ભેદતીર્થ ૧૪૪
ચન્દ્રોદ્ભેદતીર્થ ૨૦
ચપલેશ્વર ૧૧૭
ચમત્કરી ૨૨૦
ચમત્કારપુર ૩૫, ૪૨, ૪૩, ૭૭, ૧૧૪, ૨૧૧, ૨૧૮, ૨૨૧
-ક્ષેત્ર ૭૭, ૨૧૬
ચમત્કાર રાજા ૨૧૮
ચમત્કારી દુર્ગા ૨૨૦
ચમસોદ્ભેદ ૧૪૩, ૧૬૮, ૨૦૧ટી
ચર્ણીયા ૧૧૪
ચરુકામંગમ ૧૧૭
ચરુકેશ્વર ૧૧૭
ચર્પટમાતાઓ ૨૮
ચર્મણ્વતી ૧૨૫, ૧૮૭
ચર્મમુડા ૨૧૯
ચર્મોગગામ ૧૮૮
ચચલેશ્વર ૩૨
ચડનાથ ૧૩૩

ચંડનાદ ૧૩૩
ચંડપાણીશ્વર ૧૧૭
ચંડાદિત્યેશ્વર ૩૨ટી.
ચંડાદિત્યતીર્થ ૧૧૯
ચંડમુંડાર્યા ૧૯૬
ચંડિકા ૭૯
-તીર્થ ૧૧૯
ચંડિકાશ્રમ ૨૦
ચંડિકેશ્વર ૨૦૪
ચંડી ૨૦૪
ચંદ્રીશ ૧૯૬
ચંદ્રીશ્વર ૨૬, ૧૩૫, ૧૪૬
ચડેશ ૨૦૫
ચંડેશ્વર ૧૧૯
ચંપકનગર ૭૭, ૧૯૧ટી.
ચંપા ૧૨૫, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૮૪, ૧૮૬, ૧૮૭
ચાતુર્વિદ્ય ૧૫૪
ચાપોત્કટ ૧૯૧ટી.
ચામુંડા ૨૯, ૫૨, ૧૯૬, ૨૦૪
ચારણસિદ્ધ ૧૧૨
ચારણસિદ્ધા ૧૧૨
ચારુદત્ત ૬૬
ચાલુક્ય ૧૬૯
ચાવડા ૧૯૧ટી.
ચાંખાદખ ૧૧૨
ચાંદણખેડ ૧૧૨
ચાંપાનેર ૭૭, ૧૯૧ટી
ચાપો ૧૯૧ટી.
ચિત્રકૂટા ૧૧૫
ચિત્રગુપ્તેશ્વર ૧૮૦
ચિત્રપથા ૧૩૯
ચિત્રલેખ ૧૧૩
ચિત્રશર્મા ૨૧૭
ચિત્રશિલા ૨૧૯
ચિત્રાતીર્થ ૧૦૬
ચિત્રાદિત્ય ૧૩૯
ચિત્રાંગદેશ્વર ૧૩૮, ૨
ચિત્રાંગવદન ૨૦૫
ચિત્રેશ્વર ૧૩૯, ૨૧૯
ચિત્રેશ્વરીપીઠ ૨૧૯
ચિત્રોત્પલા ૧૧૫
ચિન્તામણિ ૧૪૬
ચિપિટાતીર્થ ૨૭
ચૂડામણિ ૩૩, ૫૨, ૭૭
ચૂડામણીશ્વર ૨૬
ચેખલી ૧૧૨
ચેટરજી, ડૉ. સુનીતિકુમાર ૧૭૦
ચોપલી ૧૧૨
ચૌરતીર્થ ૧૧૯
ચૌરશ્રીપતિતીર્થ ૧૨૧
ચૌલુક્ય ૨૦૬
ચ્યવન ૧૭૭
ચ્યવનાદિત્ય ૧૪૪
ચ્યવનાશ્રમ ૨૯
ચ્યવનેશ્વર ૨૯, ૭૧
છત્રીટ ૧૧૩
છત્રોટા ૧૧૩
છાગલક ૨૨૧
છાયા ૭૮
છાયાલિંગ ૧૪૩
છોટાનાગપુર ૫૩, ૫૪
જગત્સ્વામી ૧૬૪, ૧૬૬-૭

જટાશંકર લીલાધર ૧૮૬ટી.
જટાશૃંગ ૨૭
જટેશ ૧૧૯
જટેશ્વર ૨૭, ૨૯, ૩૧
જનમેજય ૧૫
જનાર્દનજી ૩૧ટી.
જન્હોરી ૧૧૨
જમદગ્નીશ્વર ૧૪૧
જયન્ત ૪૭, ૪૮, ૫૧, ૭૮
જયન્તેશ્વર ૧૦૯
'જયમંગલા' ૭૨ટી., ૧૫૬ટી.
જયવારાહતીર્થ ૧૨૧
જયસ્વાલ કે. ૧૦, ૬૭, ૨૦૮
જયાદિત્ય ૧૫૮, ૨૧૩
—કૂપ ૧૫૮
જયીપુત્ર ૨૨
જયેશ્વર ૨૭, ૧૬૬
જરત્કારુતીર્થ ૧૦૭
જરદ્ગવેશ્વર ૧૪૬
જરા ૧૪૩
જરાસંધ ૮૨, ૮૫, ૮૮
'જર્નલ ઑફ ધિ બૉમ્બે બ્રાન્ચ ઑફ ધિ રૉ. એ. સૌ.' ૭૪ટી.
'જર્નલ ઑફ ધિ રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટી' ૫૬ટી.
જલપ્રભાસ ૧૪૧
જલલિંગ ૨૨૧
જલવાસ ગણપતિ ૧૩૬
જલશાયિતીર્થ ૧૧૯
જલશાયી જનાર્દન ૨૧૯
જલેશ્વર ૩૧
જહાંગીરપરા ૮૦
જંબૂકેશ્વર ૧૧૮
જંબૂતીર્થ ૨૦, ૨૦૫
જંબૂદ્વીપ ૨૨
જખાસણ ૧૧૩
જગેશ્વર ૨૨૦, ૨૨૧
'જાતક' ૬૬ટી., ૧૫૦, ૧૫૩
કુશ૦ ૬૬ટી.
સુપ્પારક૦ ૧૫૦ટી., ૧૮૮ટી.
જાતિસ્મર ૬૮
જાનકીશ્વર ૧૩૮
જામદગ્ન્ય ૧૮૭
—તીર્થ ૧૦૭, ૧૨૩
જામદગ્ન્યેશ્વર ૧૩૮
જયાસરેણુ ૧૧૩
જલતીર્થ ૧૦૬
જલેશ્વર ૧૦૬, ૧૪૩, ૨૨૧
—હ્રદ ૧૧૭
જપાસણા ૧૧૩
જરધા ૧૧૩
જહ્નવી ૧૧૨, ૧૨૮
જહ્નવીતીર ૨૨૧
જંબવતી ૭૬, ૯૦, ૧૦૬, ૧૪૨
જંબવંત ૨૦૫
જંબવંતેશ્વર ૨૦૫
જિનવિજયજી, મુનિશ્રી ૭૫ટી., ૨૧૧
જુજૂ ૭૩
જૂનાગઢ ૬૨, ૬૩, ૬૬
જૂથક ૧૦૮
જેરેટ ૨૦૬
જેલમ ૧૨૬
જૅક્સન ૧૬૫ટી.
જૈન ૧, ૧૬, ૧૬૪

'–સાહિત્ય' ૩૬ટી., ૩૭ટી.
જોટે, રત્નમણિરાવ ભીમરાવ ૧૬૯ ટી., ૧૭૩, ૧૭૮, ૧૭૫, ૨૦૧ ટી., ૨૧૨, ૨૧૩
જ્યેષ્ઠલોજ ૧૧૨
જ્યેષ્ઠલા ૧૧૨
જ્યેષ્ઠલોજ ૧૧૨
જ્યોતિર્લિંગ ૨૧૦, ૨૧૨
'જ્યૉગ્રૉફિકલ ઍસેઝ' ૨૨ટી., ૨૪ટી.
'જ્યૉગ્રૉફિકલ ડિક્શનરી' ૧૨ટી., ૧૩ટી., ૪૫ટી., ૪૬ટી, ૬૫ ટી., ૬૬ટી., ૭૩ટી., ૯૧ટી., ૯૨ટી, ૧૫૬ટી., ૧૬૦ટી, ૧૬૯ટી., ૧૯૮ટી, ૧૯૯ટી., ૨૦૮ટી., ૨૦૯ટી.
જ્વરઘ્નીતીર્થ ૨૯
જ્વાલામુખી ૨૦૦
જ્વાલેશ્વર ૩૨, ૧૧૭, ૧૪૩, ૧૪૬

ઝીલ્લતીર્થ ૨૦૩

ટાકાકુસુ ડૉ. ૯૨ટી., ૧૭૦ટી.
ટીકાલો ૧૧૩
ટૉલેમી ૧૩, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૮૧, ૯૬, ૧૦૨, ૧૧૫, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૬, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૮૬, ૨૦૮
ટૉડ, કર્નલ ૧૩૧, ૧૭૧

ઠક્કોર ૬૫
ઠમ્મકેશ્વર ૩૦
ઠીબા ૧૧૩
ડિંગર ૮૭, ૧૦૧

ઢુંઢેશ્વર ૩૦
ઢોંઢેશતીર્થ ૧૨૩

તક્ષક ૧૯
–કુંડ ૩૦
તણિ ૨૦૨
તનસુખરામભાઈ ૨૧૩
તપતેશ્વર ૮૦
તમકુંડ ૧૪૫
તપ્તોદ ૧૪૬
તપ્તોદક–કુંડ ૧૪૫
–સ્વામી ૧૩૨, ૧૪૫, ૧૪૬
તમસા ૧૧૫
તરણ્ડ ૧૫૩
તરતરંગ ૨૦૨
તલસ્વામી ૭૮, ૧૪૫, ૧૪૬
તાપી ૪૬, ૫૪, ૭૮–૮૧, ૧૧૯, ૧૮૧, ૧૮૩
'–પુરાણ' ૭૯–૮૧ટી.
તાપેશ્વર ૧૨૧
તામ્રપર્ણી ૫૬
તારક ૧૪૪
–પુર ૧૫૬
તારકાસુર ૧૫૬
તારંગા ૨૦૨
'તાર તન્ત્ર' ૪૬, ૫૯
'તારિખ-ઇ-ફિરિશ્તા' ૯૯
'તારિખ-ઇ-મોરક' ૧૦૩ટી.
તાલજંઘ ૨૨
તિથશ્રી ૧૧૨
તિલકેશ્વર ૧૧૯
તિલાદેશ્વર ૧૨૩
તુરાસંગતીર્થ ૧૨૪

તુલખેટ ૧૪૮
તુલસીશ્યામ ૭૮
તુંડપુર ૧૪૭
તુડિકેર ૨૨
તૃણબિંદ્વીશ્વર ૧૩૯
તૈલસાગ્નિક ૧૭૬
ત્રંબાવતી ૨૧૧
ત્રિકૂટ ૮
ત્રિકૂટા ૧૧૫
ત્રિજ્ઞતેશ્વર ૨૨૧
ત્રિતકૂપ ૧૪૩, ૧૪૭
ત્રિદણ્ડ ૨૨૧
ત્રિદશજ્યોતિતીર્થ ૧૨૦
ત્રિનેત્રલિંગ ૧૯
ત્રિનેત્રેશ્વર ૧૪૪
ત્રિપથગામિની ગંગા ૧૪૨, ૧૪૪
ત્રિપુર ૫૨
-લિંગ ૧૪૩
ત્રિપુરથશાલા ૧૫૮
ત્રિપુષ્કર ૨૦, ૨૧૯
ત્રિમૂર્તિ ૧૧૦
ત્રિલોચનતીર્થ ૧૨૦
ત્રિલોચનેશ્વર ૩૧
ત્રિવિષ્ટપેશ્વર ૩૦
ત્રિવેણી ૧૩૪, ૧૪૯, ૨૧૯
ત્રિશંકુ ૨૧૭
ત્રિસવિની ૧૮૦
ત્રિસંગમસૂર્યતીર્થ ૧૪૦
ત્રિસન્ધ્યા ૨૨૧
ત્રૈયમ્બકેશ્વર ૧૯૦, ૧૯૬
ત્રૈવિક્રમતીર્થ ૧૨૨
ત્રૈવિદ્ય ૧
ત્રૈસંગમતીર્થ ૧૪૨
ત્ર્યંબકેશ્વર ૧૩૭

થલ ૧૧૨
-ગ્રામ ૧૧૨
થલગ્ન ૧૧૨
થલલગ્ન ૧૧૨
થાણા ૬૯, ૧૮૭
થાણા ૨૧૨

દક્ષિણોદધિ ૨૦૪
'દખ્ખણનો પૂર્વ-ઇતિહાસ' ૨૦૮ટી.
દણ્ડક ૨૨૧
દણ્ડપાણિ ૨૬, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૭
દધિરુદ્રતીર્થ ૧૧૯
દધીચિ ૨૦૫
દમણગંગા ૯, ૧૮૧
દર્દુરેશ્વર ૩૨ટી.
દર્ભાવતી ૬૫
દલાલ, ચીમનલાલ ૬૯, ૨૧૩
દવે, કનૈયાલાલ ભાઈશંકર ૨૦૧ ટી., ૨૦૨ટી., ૨૦૩
દશકન્યાતીર્થ ૧૨૨
'દશકુમારચરિત' ૨૨, ૩૩, ૭૧
દશરથેશ્વર ૧૪૦
દશાર્ણ ૪૨, ૪૩,
દશાર્ણા ૧૧૫
દશાર્હ ૬૨
દશાશ્વમેધતીર્થ ૧૨૨, ૧૪૨
દશાશ્વમેધિકતીર્થ ૧૨૧
દશાશ્વમેધિકેશ્વર ૩૨
દહલોઢ ૧૧૨

દંતાલી ૧૧૨
દાન્તાદેવી ૧૯૬
દામોદરકુંડ ૫૦
દામોદર હરિ ૧૬૬, ૧૭૮, ૧૭૯
દારુકવન ૭
દારુકેશ્વર ૧૧૭
દારુ-તીર્થ ૧૧૮
–વન ૧૧૭
'દિગ્દર્શન' ૩૯ટી., ૪૧ટી.
દિવેટિયા, નરસિંહરાવ ૭૩ટી., ૭૪, ૨૧૩
દિવ્ય સરોવર ૧૮૦
દીક્ષિત, શં. ખા. ૧૭૧ટી.
'દીપવંશ' ૨૨ટી., ૧૫૦ટી.
દીપ્સિકેશતીર્થ ૧૧૮
'દીર્ઘનિકાય' ૨૨ટી.
દીવ ૯૯
દુગ્ધાવલી ૧૧૩
દુગ્ધેશ્વર ૨૦૫
દુધીયા ૧૧૩
દુર્નાવિલ્લા ૧૭૬
દુર્ગકૂટક ૧૪૭
દુર્ગા ૧૫, ૧૭૭, ૧૯૭
–નદી ૨૦૬
દુર્ગાદિત્ય ૧૪૫
દુર્જયન્ત ૪૭, ૪૯, ૫૧, ૮૧, ૧૬૬
દુર્દર્શેશ્વર ૩૨ટી.
દુર્ધરસ્વામિ ૧૯૬
દુર્વાસ ૨૮
દુર્વાસા ૧૦૪, ૧૦૫, ૨૨૩
દુર્વાસાદિત્ય ૧૪૨
દુર્વાસામહેશાન ૧૦૫
દુર્વાસેશ્વર ૨૬, ૩૨, ૧૪૬
દુષ્કર્ણ ૨૨૧
દુઃખાન્તકારિણી શીતલા ૧૩૯
દુઃશીલપ્રાસાદ ૨૧૯
દુઃશીલેશ્વર ૨૨૩
દૂધેશ્વર ૭૬
દેગામા ૧૧૩
દેતાલી ૧૧૨
દે, નંદલાલ ૫૬, ૬૫, ૭૦, ૭૧, ૯૧, ૧૫૬, ૧૯૬ટી.
દેલવાડા ૧૪૪
દેલોલા ૧૧૩
દેવકીતીર્થ ૧૦૭
દેવકુલ ૧૪૪
દેવખાત તીર્થ ૨૦, ૧૦૯, ૧૨૩, ૧૪૦
દેવગઢ ૪૬
દેવતાત્રય તીર્થ ૧૧૮
દેવતીર્થ ૩૩, ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૨૨, ૨૦૫
દેવપતનતીર્થ ૧૧૮
દેવપત્તન ૧૩૨
દેવપ્રયાગ ૩૦, ૩૧ટી.
–માતા ૧૩૪
–રાજેશ્વર ૧૮૨
દેવગ્યા ૧૭૩
દેવસર ૧૦૯
દેવાતજ ૨૧૩

દેવાયત ૨૧૩
દેવિકા ૧૪૪, ૨૧૧
–તટ ૧૩૩, ૧૪૬
દેવેશ્વર ૩૨
દેહુમોડીઆ ૧૧૭
દેહલોદ ૧૧૨
દેહોત્ર ૧૧૩
દેહોના ૧૧૩
દેહોલોડી ૧૧૭
દૈત્યસૂદનતીર્થ ૧૧૮, ૧૩૬
દોગ્ધસમુદ્ર ૬૭
દોશી, પંડિત એચ દાસજી ૧૩૧
દ્વન્તી ૩૪
ધુમતીર્થ ૧૦૬
દ્વાદશ દિત્ય ૧૨૭, ૧૬૬
દ્વાદશાર્કેશ્વર ૩૨
દ્વાદશીતીર્થ ૧૨૧
દ્વાર ૬૧૮.
દ્વારકા ૩૭, ૪૦, ૪૩, ૪૮, ૪૯, ૬૩–૬, ૭૫, ૮૧–૧૦૮, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭, ૨૦૬
–ક્ષેત્ર ૧૦૪– ૬, ૧૬૭
દ્વારપાત ૬૧
દ્વારમતી ૮૬, ૧૦૪, ૧૦૭
દ્વારવતી ૬૪, ૮૪, ૮૭, ૮૮, ૮૬, ૧૦૪, ૧૦૭, ૧૦૬, ૧૩૧, ૧૬૫
દ્વારાવતી ૬૧, ૬૨, ૧૦૭ ૧૦૬, ૨૦૩
દ્વારિતી ૧૦૪, ૧૦૮
દ્વીપેશ્વર ૧૧૮

ધનન્તીર્થ ૧૧૬
ધનદેશ્વર ૧૩૬
ધનજય કુંડ ૩૦
ધનુ સાહસ્રેશ્વર ૩૧
ધનેશ્વરસૂરિ ૩૬, ૩૭
ધનોત્કટ ૧૬૩
ધન્વન્તરીવાપી ૨૨૩
ધરસેન ચોથો ૩૫, ૭૧, ૧૦૫
ધરાક્ષેત્ર ૧૦૬
ધર્મકૂટક ૧૪૭
ધર્મકૂપ ૧૧૦
ધર્મરાજ ૧૦૮
ધર્મગજેશ્વર ૨૨૨
ધર્મસર ૨૬
ધર્મસ્થાન ૧૧૦
ધર્મોદ્વય–ક્ષેત્ર ૧, ૧૦૮–૧૧૩, ૧૬૧, ૧૭૭
ધર્માવતી ૨૦૪
ધર્મેશ્વર ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૬
ધરણેશ્વર ૨૦૫
ધામણવાડ ૭૨
ધાર ૧૭૧
ધારાતીર્થ ૨૮, ૧૨૪, ૨૨૭
ધારાદેવી ૨૨૨
ધારેશ્વર ૭૬, ૨૦૨
ધીન્કી ૬૭
ધુન્ધુમારેશ્વર ૨૧૬
ધૂતપાપ ૨૮
ધૂમેશ્વરીસંગમ ૧૨૭
ધેનિમા ૬૭
ધૌતપાપેશ્વર ૧૨૭
ધૌમ્યાદિત્યતીર્થ ૧૨૧
ધૌલી ૧૭૭

ધ્રુવ. ડો. આનન્દશંકર ૩૯, ૪૧
ધ્રુવસેન ૩૬, ૩૭
–પહેલો ૨૦૯
ધ્રુવેશ્વર ૧૩૮

નકુલ ૧૫૪, ૧૫૮, ૨૦૧
નગદેવ–હુક ૨૦૫
નગર ૪૩, ૧૧૪, ૨૧૮, ૨૨૧
નગરસ્થાન ૧૩૪
નટનર્તક ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૧૭૨
નટનાયક ૪૧
નદીત્રિતસંગમ ૧૨૨
નન્દાદિત્ય ૧૪૩
નન્દાહ્રદતીર્થ ૧૨૧
નન્દિકુણ્ડ ૨૦૪
નન્દિકેશ્વર ૧૧૯
નન્દિતીર્થ ૧૧૯, ૨૦૪
નન્દિની ૧૫, ૧૮, ૧૯૭
–ગુફા ૧૪૩
નન્દિવર્ધન ૧૫, ૧૭, ૧૮, ૧૯
નન્દી ૧૬
નરકાપહ ગણપતિ ૨૨૨
નરતીર્થ ૨૦૨
નરદીપ ૨૮
નરનારાયણતીર્થ ૧૧૯
નગદિત્ય ૨૮, ૨૨૦
નરાદિત્યેશ્વર ૩૨
નર્તક ૪૧
નર્મદા ૧૦, ૧૩, ૨૪, ૪૫, ૫૩, ૫૪, ૬૧, ૬૯, ૧૧૪–૨૪, ૧૨૯, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૮૪
નર્મદેશ્વર ૧૧૮, ૧૨૦
નલ ૨૨૦
નલક ૨૨
નલેશ્વર ૧૧૯, ૧૪૬, ૨૨૧
નવનદી ૨૮
નવરાષ્ટ્ર ૧૨૫ ૧૫૫
નાગચંડેશ્વર ૩૧
નાગતીર્થ ૧૯, ૩૦, ૧૦૬, ૧૨૧, ૨૨૨
નાગર ૬૯, ૧૧૪, ૧૨૮, ૧૪૧
નાગરાદિત્ય ૧૪૨, ૨૨૨
નાગરેશ્વર ૨૨૨
નાગલપુરા ૧૧૩
નાગલોક ૨૯
નાગસર ૧૦૬
નાગસ્થાન ૧૩૪, ૧૪૧
નાગહ્રદ ૧૫, ૨૦, ૧૪૯, ૨૧૯
નાગાલય ૨૯
નાગિની ૧૯૬
નાગેશતીર્થ ૧૨૦
નાગેશ્વર ૧૨૦, ૧૫૮
નાગો ૨૧૭
નાગોદ્ભેદ ૧૯૮
નાતમેરા ૧૧૩
નાયક ૪૦, ૪૧, ૪૨,
નાયક, ઠાકોરભાઈ ભાણાભાઈ ૬૯૫.
નાયકપુરા ૧૧૩
નારણસિંહા ૧૧૨
નારદમૂર્તિ ૧૫૮
નારદાદિત્ય ૧૪૪
નારદી ગંગા ૮૦
નારદીય સરોવર ૧૫૮

નાન્દેશ્વર ૮૦, ૧૧૯, ૧૩૯
નારદેશ્વરી ૧૪૬
નારાયણ ગૃહ ૧૪૬
નારાયણતીર્થ ૧૧૯, ૧૨૨, ૧૪૭
નારાયણમિત્ર ૩૫
નારાયણ સરોવર ૧૨૫
નાવાડા ૧૧૩
નાવાવની ૧૧૩
નાવેશ્વર ૧૩૮
નાવોતા ૧૧૩
નાસત્યેશ્વર ૧૪૦
નાસિક ૭,૯, ૨૩ટી, ૬૯,૧૮૩,૨૦૮
નાસિક્ય ૭, ૧૨, ૬૯, ૧૮૩
નિમચ ૧૦
નિમાર ૨૪
નિમ્નગા ૭૯
'નિરુક્ત' ૧૭
નિર્ધૂતપાપેશ્વર ૮૦
નિર્ધૂતપ્રાચી ૭૯
નિર્મલેશ ૨૦૧
નિષધ ૯, ૮૨
નિષધા ૧૨૬
નિષધાવતી ૧૨૬
નિષાદ ૧૧ ૧૨
નિષ્કુમ્ભતીર્થ ૧૨૦
નિષ્કાર્કેશ્વર ૨૦૫
નિષ્ણેશ્વર ૧૧૩
નીલકંઠ ૧૪૨, ૨૦૬
નીપકેશ્વર ૩૨
નીલગંગા ૭૯, ૧૧૭
પીત ૭૫
પીલકુંડ ૧૨૬
નૂપુરેશ્વર ૩૧
નૃગતીર્થ ૧૦૬
નૃસિંહતીર્થ ૮૦, ૧૬૧, ૨૦૬
નેપાલ ૨૨૧
નેમિનાથશિવ ૧૮૦
નૈમિષ ૨૨૧
નૈઋંત ૩૮, ૩૯, ૧૫૩
નૈર્ઋત ૬૮
નોઢેરક ૧૬૧
ન્યગ્રોધવતી ૧૩૨, ૧૩૫, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૪૭, ૨૦૩
ન્યંકુવાગહતીર્થ ૧૨૧

પક્ષિરાજતીર્થ ૧૪૯
પતનેશ્વર ૨૮, ૩૧
પતિયાળા ૧૬૮, ૧૬૯
પત્રેશ્વર ૧૧૮, ૧૨૩ટી, ૧૨૪ટી
પથર ૧૩૧
પદ્મકુંડ ૩૦
પદ્મકતીર્થ ૧૦૪
પદ્મકસર ૧૩૪
પદ્માવતી ૨૬, ૩૩, ૫૨, ૬૨
પનગકુંડ ૩૦
પયોષ્ણી ૧૨૭
પરશુરામ ૬, ૧૫૨
પરાન્ત ૮, ૧૦
પરાશર ૪૧
પરાશરેશ ૧૮૭
પરાશરેશ્વર ૧૨૧
પરિત ૮
પરીખ, રમિકલાલ છો. ૮૬ટી, ૧૭૨, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૫, ૨૧૧
પર્જન્યેશ ૧૪૩

પર્ણાશા ૧૨૭, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૭૭
પર્ણાસા ૧૨૮
પશુપતિ ૨૭
પશુપતીશ્વર ૩૧
પશ્ચિમઘાટ ૨૦૩
પહોજ ૧૨૭
પહ્લવ ૮
પાંશુતીર્થ ૧૯
પંચનદ ૯, ૬૬, ૯૦ ૧૦૬ ૨૦૬
પંચપિડાગૌરી ૨૭૨
પંચપિડિકાગૌરી ૨૭૨
પંચવર્ણ ૮૭
'પંચશીશ બ્રાહ્મણ' ૧૭
પંચેશાની ૨૬
પંજમ ૧૧, ૧૬, ૬૬, ૭૩, ૧૭૨ ટી, ૨૦૬, ૨૧૫
પાટડી ૧૧૭
પાટડીઆ ૧૧૨
પાટણ ૧૧
અણહિલવાડ૦ ૧૬૦, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૨૦૦
પ્રભાસ૦ ૨૧૦
સોમનાથ૦ ૨૧૦
પાટલ વાડવ ૧૨૮
પાણિનિ ૨૨, ૩૪, ૬૮
'પાણિનીય શિક્ષા' ૨૦૭ટી
પાણ્ડુગર્યા ૨૦૫
પાતાલ ૧૨૮, ૨૦૦, ૨૧૭
પતાલગંગા ૧૪૪, ૧૫૭
પાતાલગંગરી ૨૧૭
પતાલચિત્ર ૮૦
પાતાલવિવર ૧૩૪, ૧૩૬, ૧૪૨, ૧૭૬
પાતાલેશ્વર ૩૨, ૧૧૭
પાદુકા ૨૨૦
પાપઘાત ૭૬
પાપનાશન ૧૩૪
પાપનાશિનીતીર્થ ૨૬
પાપમોચન ૧૪૨
પાપવતી ૨૧૧
પાપહરકુંડ ૧૩૪
પારદ ૮
પારસિક ૮
પારા ૧૨૬, ૧૮૪
પારાશરીતીર્થ ૧૧૬
પાત્રિપાત્ર ૧૭૬
પાત્રિયાત્ર ૩૪, ૫૪, ૬૧, ૭૦, ૧૨૬–૧૩૧, ૧૬૬, ૧૭૭, ૧૮૪,૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭
પારેશ્વર ૧૧૬
પાર્જિટર ૧૭, ૨૪, ૪૬, ૫૦, ૫૪, ૫૬ ૬૫, ૬૮, ૧૦૦, ૧૨૬ટી ૧૩૦, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૦ટી, ૧૬૭, ૧૮૪, ૧૮૭
પાર્થેશ્વર ૨૦
પાર્વતી ૫૭, ૧૮૪
પાવક ૬૬
પાવેશ્વર ૨૦૪
પાવક ૭૮
પાશુપત ૫૭
પાશુપતાચાર્ય ૧૭૩
પાશુપતેશ્વર ૧૩૮
પાષાણ્ય ૮૭, ૧૬૪

પાડવ ૧૬૪, ૨૨૦
–કૂપ ૧૪૨
પાડવેશ્વર ૧૩૭, ૧૪૨
પાડુતીર્થ ૧૨૦
પિચુમદાર્ક ૨૦૫
પિતૃકૂપિકા ૨૧૮
પિતૃતીર્થ ૧૧૮
પિપ્પલપ્રસ્થ ૮૦
પિપ્પલાદ ૨૦૫
પિપ્પલેશ્વર ૧૧૮
પિશાચમોચન ૨૯
પિશાચમોચનેશ ૨૯
પિશાચેશ્વર ૩૧
પિંગલા ૧૪૩
પિંગલાદિત્ય ૧૪૩
પિંગલી ૧૪૩
પિંગલેશ ૨૬
પિંગલેશ્વર ૩૨, ૧૧૯, ૧૨૨, ૧૪૬
પિંગાક્ષી ૧૪૩
પિંડતારક ૨૦૩
પિંડારક ૨૦ ૮૪, ૮૬, ૮૭ ૮૮, ૧૦૫, ૧૩૧, ૧૬૨, ૧૬૩
પિંડોદકતીર્થ ૧૮
પીતાંબિક ૨૦૩
પીતાંબિક ૨૦૩
પુષ્પજન ૮૯
પુષ્પદ્ર ૨૨૧
પુરાણી અંબાલાલ બા ૨૦૧ટી
'પુરાતન પ્રભાસક્ષેત્ર' ૧૪૮–૫૦ટી
પુરુષોત્તમક્ષેત્ર ૧૪૨
પુરુષોત્તમગિરિ ૨૯
પુરુષોત્તમસ ૨૯
પુરુષોત્તમેશ્વર ૩૨
પુલસ્ત્યેશ્વર ૧૪૧
પુલહેશ્વર ૧૪૧
પુષ્કર ૧૫, ૨૯, ૬૦, ૧૪૪, ૧૫૮, ૨૨૧
–કુંડ ૧૮૯
–ત્રય ૨૨૭
પુષ્કરારણ્ય ૧૩૮
પુષ્કરાવર્તકા ૧૩૯
પુષ્કરેશ્વર ૧૩૮, ૧૪૦
પુષ્કલીતીર્થ ૧૨૭
પુષ્પકરંડ ૨૮
પુષ્પગિરિ ૪૭, ૭૮
પુષ્પદત્ત ૨૬
પુષ્પદંતેશ્વર ૩૨, ૧૪૦
પુષ્પમાલ ૧૮૯
પુષ્પાદિત્યેશ્વર ૨૨૨
પુમાળકા ડો ૯૭, ૯૮, ૧૩૨
પુષ્પતીર્થ ૧૨૩
પુંડરીક ૨૦૨, ૨૦૩
પૂતિકેશ્વર ૧૧૯
પૂર્ણદ્વીપતીર્થ ૧૧૮
પૂર્ણા ૧૨૭
પૂર્વસાગર ૨૨૧
પૃથુકેશ્વર ૩૧
'પેરિપ્લસ' ૧૨, ૧૩, ૬૬, ૧૦૨, ૧૧૫, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૬ ટી, ૧૭૨, ૧૮૮, ૨૦૮
પેહોઆ ૧૬૮
પૈનાભતીર્થ ૧૨૭
પંપનેશ્વર ૨૬
પોતિની ૧૧૩

પોરબંદર ૫૧, ૯૨, ૧૦૩
પોલમાતાઓ ૨૮
પોલોમીશ્વર ૧૩૮
પોંડ્ર ૮૬
પ્રકાશતીર્થ ૭૯
પ્રતિકલ્પા ૩૩, ૫૨, ૧૩૨
પ્રતિજ્ઞેશ્વર ૧૫૭
પ્રતીહારેશ્વર ૩૧
પ્રત્યુષેશ્વર ૧૩૮
પ્રત્યેશ્વર ૮૦
પ્રદ્યુમ્ન ૪૦, ૧૮૦
'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' ૧૮૯
પ્રભાતીર્થ ૧૨૦
પ્રભાકરવર્ધન ૭૩
'પ્રભાવકચરિત્ર' ૧ ૩
પ્રભાવતી ૪૦
પ્રભાસ ૫, ૪૦, ૬૭, ૬૮, ૭૮, ૮૧, ૮૪, ૧૦૨, ૧૦૫, ૧૨૧, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૯૬, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૩, ૨૧૦, ૨૨૧
–ક્ષેત્ર ૭૮, ૧૩૨–૪૭, ૨૧૦
–પાટણ ૨૧૦
પ્રભાસેશ્વર ૧૨૦, ૧૩૮
પ્રયાગ ૭૦, ૨૨૧
પ્રયાગેશ ૨૮
પ્રયાગેશ્વર ૩૧, ૩૨
પ્રભુતેશ્વર ૧૯૬
'પ્રાકૃત વ્યાકરણ' ૨૧૨
પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ૮૩
પ્રાગ્વાટ ૧૯૩, ૧૯૪
પ્રાચીનતીર્થ ૧૩૫
પ્રાચીનેશ્વર ૨૦૨
પ્રાચી સરસ્વતી ૨૯, ૧૪૩, ૨૦૨
પ્રાણીશ ૨૬
પ્રાંતીજ ૨૧૬
'પ્રિન્સ્લુહિસ્ટ ઇન્ડિયા' ૧૫૦ટી.
પ્રેતતીર્થ ૧૪૨
પ્રેતમુક્તિકરી શિલા ૨૯
પ્રેતશિલા ૭૯
પ્લક્ષપ્રસ્રવણ ૧૯૯
પ્લીની ૨૦૮

ફણીન્દ્રતીર્થ ૧૪૯
ફતેપુર ૨૧૬
ફનફાવલી ફીંણાવ ૧૧૨
ફલતીર્થ ૮૦
ફલ્ગુ ૨૯
ફાયરે ૯૨ટી.
ફારસી ૧૭૪
ફિનિશિયન ૧૭૪
ફ્લીટ, જૉ. ૧૦, ૩૫, ૧૬૯ટી.

બકરથલી ૧૬૬
બકુલવન ૧૦૯
બકુલસ્વામી ૧૪૫
બકુલા ૨૦૪
બકુલાર્ક ૧૦૯
બકેશ્વર ૧૨૩
બડાખેડા ૧૯૮
બદરીતીર્થ ૨૨૧
બધિરેશ્વર ૮૦
બનાસ ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૭૭, ૧૮૪
બરડો ૧૬૭
બર્કરેશ્વર લિંગ ૧૫૭
બર્જેસ ૩૫, ૧૮૮
બર્બરીતીર્થ ૧૫૭

અલર્કનો ઓવારો ૮૦
અલર્ક ૬૪
—તીર્થ ૧૦૭
અલદેવી ૧૪૦
અલભદ્ર ૧૪૨
અલભદ્રેશ્વર ૧૪૭
અનરામ ૬૩, ૮૪, ૮૭, ૮૯, ૧૪૬, ૨૦૬ટી.
અનવતી ૧૧૩
અલાર્કેશ્વરતીર્થ ૧૨૩
અનાતિમલ્લદેવની ૧૩૮
આલ ૧૭૮, ૧૮૨
—આશ્રમ ૩૦
અલુચિસ્નાન ૧૦૪
અલોલા ૧૧૩
અહુધન ૧૧૩
અહુધાન્યક્ષેત્ર ૮૦
અહુસુવર્ણેશ્વર ૧૪૭
અદ્દક કુંડ ૧૫૮
અગાળ ૫૩
અધુદેવી ૧૯૬
'આઇન' ૪૬
આણતીર્થ ૧૨૬
આણપુર ૧૧૭
આણભટ્ટ ૭૩
આમણા ૨૧૬
આમિગાઝા ૧૧૫
આલગીરી ૧૯૭
અલચપુર ૧૯૮
આવલા ૧૩૭, ૧૪૫
આલમગનતીર્થ ૨૧૬, ૨૨૩
આલમેર ૧૯૫
આવસપ્પતીર્થ ૨૧૬
આલાદિત્ય ૧૪૪
આલાપુર ૧૦૪
આલાપેન્દ્ર ૨૦૫
આલાર્ક ૧૪૪
આસેશ્વર ૧૪૪
આપ્ટલિ ૧૬
ઇન્દુસર ૩૦
ઇન્દુશ્વર ૩૨
ઇયાસ ૧૨૬
ઇલ્વાભ્રકતીર્થ ૧૧૮
ઇલ્વેશ ૭૬
ઇલ્વેશ્વર ૩૨
'ઈ સી લો વૉલ્યુમ' ૯૭ટી
ગદ્ધ ૬૬, ૧૭૫, ૧૮૮
—ગયા ૨૬
'બુદ્ધિપ્રકાશ' ૨૧૦ટી
'બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા' ૨૪ટી, ૯૧ટી
બુધેશ્વર ૩૨, ૧૩૫, ૧૩૭
બુરહાનપુર ૭૮
'બૃહત્સંહિતા' ૯ટી, ૧૦, ૨૨ ૨૩, ૪૦, ૪૨, ૪૫, ૧૩૧, ૧૬૦, ૧૬૮, ૧૬૯ટી
બૃહસ્પતિ ૧૩૫
બૃહસ્પતીશ્વર ૩૨
બેટ ૧૦૨, ૧૦૪
બેઠના ૧૮૬
બેન્ડી ૧૮૮ટી
બોધણી ૧૧૩
બોધિસત્ત્વ ૧૮૮
'બોધિસત્ત્વાવદાન' ૨૨
'બોમ્બે ગેઝેટિયર' ૧૬ટી., ૧૨,

૨૩ટી., ૩૫ટી., ૪૩, ૬૨, ૬૯ ટી, ૭૫ટી, ૧૫૧ટી., ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧ટી., ૧૯૩ટી, ૧૯૪ટી., ૧૯૫ટી., ૨૦૭ટી., ૨૦૮, ૨૧૧
બૌધાયન ૫૪
બ્યૂલર ડૉ. ૧૦, ૧૧,૧૨, ૩૫, ૬૨, ૧૭૦, ૧૯૫
બ્રહ્મકુંડ ૧૦૬, ૧૧૭, ૧૩૩, ૧૩૯, ૧૪૧, ૧૭૯
બ્રહ્મક્ષેત્ર ૧૪૮–૫૦
'બ્રહ્મક્ષેત્રમાહાત્મ્ય' ૧૪૮–૫૦ટી.
બ્રહ્મગોટક ૧૪૮–૫૦, ૨૨૪
બ્રહ્મગુપ્ત ૧૯૧, ૧૯૨ટી, ૧૯૪
બ્રહ્મચારીશ્વર ૨૦૪
બ્રહ્મતીર્થ ૧૦૬, ૧૨૦
બ્રહ્મદત્ત ૮૭
બ્રહ્મપદતીર્થ ૨૦
બ્રહ્મપુર ૧૪૮
બ્રહ્મવલ્લી ૨૦૫
બ્રહ્મવાણી ૨૮
બ્રહ્મશિલા ૧૩૪
બ્રહ્મસર ૨૭, ૧૦૬, ૧૫૮, ૧૯૬
'બ્રહ્મસ્ફુટસિદ્ધાન્ત' ૧૯૪
બ્રહ્મા ૬૪, ૬૫, ૧૦૫, ૧૦૯, ૧૨૮, ૧૩૬, ૧૩૮,૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૭, ૨૦૦, ૨૧૫, ૨૧૭
બ્રહ્માણી ૨૭
બ્રહ્માવર્તતીર્થ ૧૧૮
બ્રહ્મેશ્વર ૨૭, ૩૧, ૧૩૯, ૧૪૩,૧૪૫, ૧૫૮, ૧૭૬
બ્રહ્મોત્તરસ્થાન ૨૭
બ્રહ્મોદતીર્થ ૧૧૮
બ્રાહ્મણીતીર્થ ૨૨૩
બ્રાહ્મતીર્થ ૧૨૧

ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, ડૉ. ૪,૬, ૧૧, ૧૨, ૨૩, ૬૨, ૭૫, ૧૭૧, ૧૮૮
ભટ્ટસ્વામી ૧૨
ભદ્રાદિત્ય ૧૫૭, ૨૧૩
ભટ્ટારક ૧૩૪
ભદ્રિકાતીર્થ ૨૨૧
ભટ્ટોત્પલ ૪૧
ભદુકીયા ૧૧૩
ભદ્ર ૪૦
ભદ્રકર્ણ ૨૨૧
ભદ્રકર્ણહ્રદ ૧૯
'ભદ્રકલ્પાવદાન' ૨૨
ભદ્રકાલી ૩૦, ૧૪૪
ભદ્રવટ ૨૮
ભદ્રા ૧૩૨, ૧૪૬, ૨૦૫
ભદ્રાતીર્થ ૧૦૭, ૧૭૮
ભદ્રામુખી ૨૦૪
ભદ્રેશ્વર ૧૨૩, ૧૨૪ટી.
ભરતેશ્વર ૮૦, ૧૪૦
ભરદ્વાજેશ્વર ૧૫૮
ભરુકચ્છ ૫૫,૧૫૦, ૧૫૧, ૧૫૨,૧૫૩
ભરૂચ ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩,૧૬૦,૧૭૧
ભલ્લતીર્થ ૧૪૩, ૧૪૭
ભવનાથ ૧૬૬, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦
ભવમોચન ૮૦
ભવાનીપુર ૧૯૮
ભસ્મગાત્ર ૨૨૧
ભંગતીર્થ ૧૨૪

ભંગીરીટ ભૈરવ ૨૨૨
ભાગીરથી ૧૦૫
'ભાન્યજ ૧૧૨
ભાનુકર્ણ ૭, ૧૫૧
'ભારતીય જ્યોતિશાસ્ત્ર' ૧૭૧ટી.
'ભારતીય ભાષા ૭૫ટી.
ભારનેશ ૧૨૦
ભારભૂતિતીર્થ ૧૨૨
ભારુકર્ણ ૭, ૧૨, ૧૫૦-૫૩, ૧૫૪
ભારેશ્વર ૧૨૨
ભાર્ગલેશ્વર ૧૨૧
ભાર્ગવ ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૭૭
ભાર્ગવરામતીર્થ ૨૯
ભાર્ગવેશ્વર ૧૪૦
ભાલકું ૧૪૩, ૧૪૭
ભાલજ્ઞ ૧૧૨
ભાસતીર્થ ૧૦૭
ભાંડારકર, ડૉ. દેવદત્ત ૭૪
ભાંડારકર, ડૉ રામકૃષ્ણ ૫ટી, ૩૫,૬૨, ૧૬૦, ૧૭૨ટી., ૨૦૮
ભિનમાલ ૧૯૫
ભિન્નમાલ ૧૬, ૭૩, ૧૮૯-૯૭
ભિલ્લ ૧૮, ૫૫, ૧૫૩, ૧૭૨, ૧૯૭-જુઓ 'બીલો.'
ભિલ્લમાલ ૧૭૨, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨
ભીમ ૩૮, ૮૪
ભીમકુલ્યાસંગમ ૧૧૯
ભીમશંકર ૩૨
ભીમસેન રાજા ૧૯૪
ભીમાર્જુનતીર્થ ૧૧૯
ભીમેશ્વર ૨૬, ૩૨, ૭૯, ૮૦, ૧૧૯ ૧૩૩, ૧૪૭, ૧૫૮, ૧૭૯
ભીરુકચ્છ ૭, ૧૫૧
ભીલ્લસા ૨૩, ૧૮૫
ભીલો ૭૪, ૧૯૧, ૧૯૫-જુઓ 'ભિલ્લ'
ભીલોડા ૨૧૬
ભુક્તિસિધ્ધર ૧૭૬
ભુજ ૫૫, ૧૫૩
-ત્રમાં ૫૫, ૧૫૩
ભુરુકચ્છ ૧૫૩
ભુવનેશ્વર ૧૫૦
ભુવનેશ્વરી ૧૯૬
ભુવનેશ્વરી મૃગીમુખી ૧૮૦
ભૂતકોટીશ્વર ૮૦
ભૂતનાથેશ્વર ૧૩૮
ભૂતમાતૃકા ૧૪૦
ભૂતાલયવટ ૨૦૫
ભૂતીશ્વર ૧૨૨
ભૂતેશ્વર ૧૩૭, ૨૦૪, ૨૦૫
ભૂધરયજ્ઞવરાહ ૧૪૪
ભૂભુંવતીર્થ ૧૯૭
ભૂભુંવેશ્વર ૧૨૨
ભૂભુંવઃસ્વેશ્વર ૧૯૬
ભૃકુટેશ્વર ૧૨૦
ભૃગુઆશ્રમ ૧૫૭
ભૃગુઋષિ ૧૫૪, ૧૯૦
ભૃગુકચ્છ ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪
ભૃગુક્ષેત્ર ૧૫૨
ભૃગુતીર્થ ૧૦૬, ૧૨૨, ૧૫૦, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪
ભૃગુનાથ ૧૪૯
ભૃગ્વીશ્વર ૧૨૧
ભૈરવ ૩૦, ૧૧૭, ૧૩૩, ૨૨૧
ભૈરવક્ષેત્ર ૮૦

ભૈરવમશાન ૧૪૧
ભૈરવાનન ૧૩૩
ભૈરવી ૮૦
ભૈરવેશ્વર ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૨
ભોગવતી ૨૧૧
ભોગેશ્વરતીર્થ ૧૨૦
ભોજ ૨૨
ભોજગજ ૮૩, ૧૬૫
ભોપાલ ૫૪, ૧૩૦, ૧૮૪
ભૃણુગર્તા ૨૧૯

મક્રા ૧૦૪
મગધ ૮૨, ૮૩, ૯૩, ૯૪
મગોડી ૧૧૨
મગોડોઆ ૧૧૨
મચ્છકેશ્વર ૧૨૨
મણિકર્ણિકેશ્વર ૧૯
મણિનદીસંગમ ૧૧૯
મણિનાગેશ્વર ૧૧૯
મણ્ડપેશ્વર ૨૨૧
મતગાશ્રમ ૧૧૮
મતગેશ્વર ૩૧, ૧૧૮
મત્સ્ય ૧૨૫
મત્સ્યકેશતીર્થ ૧૧૯
મથુરા ૧૦
મદનસાનુ ૨૦૩
મધુમતી ૧૪૬
–સગમ ૧૨૨
મધુગદિત્ય ૨૦૪
મધુત્રાસનક ૧૧૦
મધુસ્રન્દતીર્થ ૧૧૯
મધ્યદેશ ૨૧, ૨૨૧
મધ્યપ્રાન્ત ૨૪
મધ્યમકેશ્વર ૨૧૧
મનુષ્યતીર્થ ૨૦
મનોહરતીર્થ ૧૨૪
મનકામેશ્વર ૩૦, ૩૨
મન્ધાતા ૧૬૦
મન્મથેશ્વર ૧૨૦
મમણલ્લા ૫૯
મયસ્મરતીર્થ ૧૦૬
મરીચિ ૭૫
મરુ ૯, ૧૧, ૪૧, ૬૦, ૧૫૪, ૧૫૮
–પૃષ્ઠ ૧૬૮
મરુકેશ ૨૨૧
મરુકોટિ ૨૨૧
મરુદાર્યા ૧૪૫
મર્યાદ ગણપતિ ૨૨૨
મલદા ૧૫૯
મવાતજ ૨૧૩
મલ્લિનાથ ૯, ૧૮૮, ૧૯૧ટી
મહતી ૧૧૫, ૧૨૯, ૧૫૪,૧૫૫
મહમુદ ગઝની ૬૭, ૧૭૪
મહાગોપ, ૨૬, ૨૮ ૧૩૩
–પુર ૨૪
–વન ૧૩, ૨૪, ૨૬
મહાકાલેશ્વર ૨૬, ૩૧ટી, ૧૧૭, ૧૩૭, ૧૪૫, ૨૦૪, ૨૧૮
મહાદુર્ગા ૨૬
મહાદેવ ૧૬, ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૨૧
–ગિરિ ૭૮
–મઠ ૧૦૬
'મહાપરિનિબ્બાનસુત્ત' ૬૬ટી.

મહાપ્રભાસ ૧૪૧
'મહાભારત' ૨૧, ૨૦૧, ૨૦૮, ૨૦૯
મહારાષ્ટ્ર ૫૮, ૧૫૫, ૧૫૯, ૧૭૨ ટી., ૨૦૮
મહાલક્ષ્મી ૨૨૦
મહાલય ૨૦૨
મહાલયેશ્વર ૩૧
'મહાવરતુ' ૨૨
'મહાવંસો' ૧૭૦ટી., ૧૭૫
મહાવિનાયકતીર્થ ૨૦
મહાવીર ૩૬
મહારમશાન ૧૪૧
મહિતા ૧૫૫, ૧૫૬
મહિશ ૧૬૦
મહિષ ૧૫૯
–તીર્થ ૧૦૬
–પુર ૧૫૯
–મર્દિની ૧૩૭
મહિષક ૧૫૫
મહિષિક ૧૫૫
મહિષેશ્વર ૭૯
મહી ૯, ૧૧, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૬, ૧૬૦, ૧૬૯, ૧૭૨, ૧૮૧, ૧૮૪
–તટગ. ૧૬૦
–નગર ૧૫૬, ૨૧૧, ૨૧૪
–સાગર ૧, ૧૫૬–૫૮, ૧૭૭
–સાગરસંગમ ૧૫
–સાગરસંગમ ક્ષેત્ર ૧૫૬–૫૮, ૨૧૧, ૨૧૪
મહીકાંઠા ૧૬૦
મહેન્દ્ર ૨૨૧
મહેશ્વર ૨૯, ૧૬૦
મહોદયતીર્થ ૧૪૫
મહોવી ૧૧૨
મહૌજસતીર્થ ૨૦
મહ્યુત્તર ૧૫૩, ૧૫૬, ૧૬૦
મંકીશ ૧૩૪
મંકીશ્વર ૧૪૦, ૧૪૧
મંકથાશ્રમ ૧૩૫
મંગલ ૧૭૯
મંગલેશ્વર ૩૨, ૧૧૯, ૧૨૧
મંગળા ૧૩૫, ૧૩૬
મંજુમ ૨૨૩
મંડલ ૧૦૯
મંડુકેશ્વર ૧૪૭
મડોરા ૧૧૩
મંત્રવિભૂષણ ૧૪૭
મંત્રાવલિ ૧૪૩
મંદસોર ૧૬૮
મંદાકિની ૧૯, ૧૧૫
–કુંડ ૨૭
મદાદિત્ય ૧૪૩
'માઉન્ટન્સ ઑફ ઇન્ડિયા' ૫૩ટી., ૫૪ટી, ૧૬૨ટી, ૧૬૩ટી.
માગધ ૧૫૩
માઘ ૧૬૪
માણુન્ન ૧૫૨
માતર ૧૧૩
માતંગી ૫૮, ૧૦૯
માતંગેશ્વર ૩૧ટી.
માતૃકેશ્વર ૧૧૭
માતૃતીર્થ ૧૧૯, ૨૦૨
માત્રમધ્ય ૧૧૩
માત્રા ૧૧૩

માધવ ૧૩૨
માધવવિષ્ણુ ૧૪૪
માધવીતીર્થ ૮૩, ૯૫
માધુપુર ૯૨, ૧૦૩
માનસરોવર ૧૫૦
માનસ-સરોવર ૧૫૦
માનવેશ્વર ૧૪૨
માન્ધાતૃપુર ૧૧૭
મામુહદ ૨૦
માર્ણુજ ૧૧૨
મારવાડ ૧૧, ૧૫૪
માર્કંડેયઋષિ ૧૩૩
માર્કંડ નદી ૧૯૮
'માર્કંડેય પુરાણ' (પાર્જિટરની આવૃત્તિ) ૨૩ટી., ૩૫ટી., ૪૯ટી., ૫૩ટી, ૫૬ટી., ૬૮ટી., ૧૦૦ટી., ૧૨૯ ટી., ૧૩૦ટી., ૧૫૫ટી., ૧૬૦ ટી., ૧૬૭ટી., ૧૮૪ટી, ૧૮૫ટી, ૧૮૭ટી.
માર્કંડેયાશ્રમ ૨૦
માર્કંડેયેશ્વર ૨૭, ૩૧, ૧૪૨
માર્કંડેશ્વર ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૭
'માર્કોપોલો'–યુલનુ ૧૭૧ટી.
માર્તિકાવત ૮૩
માલક્ષીત્ર ૧૦૧
માલવ ૫૯, ૬૦, ૧૫૮–૧૫૯, ૧૮૩
માહિકા ૨૨૨
માહિત્થા ૨૨૦
માહિષ્મતી ૪, ૫, ૨૨, ૨૩, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૨
માહિસ્સતિ ૧૬૦
માહીતી ૨૨૨
માહેય ૭, ૧૨, ૧૫૬
માહેશ્વરી ૧૩૨
માળવા ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૩૬, ૧૩૦, ૧૫૬–જુઓ 'માલવ.'
માંડલા ૧૧૪, ૧૬૩
માંડલીકપુર ૬૧૦
માંડલીય ૬
માંડવ્યતીર્થ ૧૨૨
માંડવ્યાશ્રમ ૧૧૮
માંડવ્યેશ્વર ૧૨૩, ૧૪૦, ૨૦૩
મિત્રવન ૧૪૨, ૧૪૭
મિષ્ટાન્નદેશ્વર ૨૨૨
મિંયાણી ૯૨, ૧૦૩
મીટાની ૧૭
મુકરજી, ડૉ. રાધાકુમુદ ૧૭૩, ૨૧૪
મુકુટેશ ૧૨૦
મુકુલિની ૧૯૬
મુક્તતીર્થ ૮૦
મુક્તારણ્ય ૧૦૯
મુક્તિદ્વાર ૧૦૬
મુક્તીશ્વર ૩૧
મુક્તેશ્વર ૩૧ટી., ૮૦, ૧૦૯
મુખારતીર્થ ૨૨૧
મુદ્ગલ ૧૧૨
મુદ્ગલી ૧૧૨
મુદ્ગલેશ્વર ૨૦
મુનશી, કનૈયાલાલ મા. ૧૬૦, ૨૧૧
મુન્યાલયતીર્થ ૧૨૩
મુર ૭૬ટી.
મુલતાન ૧૬૨

મુખવાસ ૯૭
મુક્તાઈ ૭૮
મુશળી ૧૧૨
મુજગિરિ ૪૮
મુજવત ૪૮
મુદ્તીર્થ ૧૨૩
મુદિર ૨૨૦
મુદીશ્વર ૨૦૩
મુડેશતીર્થ ૧૧૯
મુબઈ ૭, ૬૯, ૭૮, ૧૮૭
મૂધલ ૯૮
મૂલચડીશ ૧૪૫
મૂલકીપતિતીર્થ ૧૨૨
મૂલસ્થાન ૧૪૪, ૧૬૨, ૧૨૦
મૂલસ્થાનતીર્થ ૧૨૨
મૂળ દ્વારકા ૯૨, ૧૦૨, ૧૦૩,
મૃકંડેશ્વર ૭૮
મૃગતીર્થ ૨૧૯
મૃગવન ૧૧૮
મૃગીકુંડ ૧૭૯, ૧૮૦
'મૃ-૭ ટિક' ૬૬
મૃત્યુંજય ૧૩૮
મૃત્યુજ્યેશ્વર ૧૩૭
મેકલગિરિ ૧૬૩
મેખલસુતા ૧૧૪, ૧૬૩
મેગેસ્થિનિસ ૧૫, ૧૬
મેઘદૂત' ૨૨, ૧૬૨ ૧૮૬, ૧૯૧ટી
'-બાખ્યા' ૧૩
મેઘનાદ ૧૮૦
-તીર્થ ૧૧૮
મેઘનાદેશ્વર ૩૧
મેઘવન ૧૧૮
મેઘેશ્વર ૧૧૯, ૧૪૨
મેદપાટ ૭૪, ૧૬૧
'મેદિનીકોષ' ૪૧
મેરુપાદ ૨૦૨
મેવાડ ૭૪, ૧૬૧
મેકડોનેલ ૧૭, ૪૯, ૧૯૬
મેકૃક્રિન્ડલ ૮૧, ૧૦૨, ૧૭૦
મેક્સમૂલર ૧૬૮, ૧૬૯
મૈકલ ૧૧૪, ૧૬૩
મૈત્રેયેશ્વર ૧૪૦
મૈનાક ૧૫
મૈસૂર ૫૬, ૬૨, ૧૫૬
'મૈસૂર અને કૂર્ગ' ૬૨ટી
મોઉન્ટ્રી ૧૧૨
મોક્ષતીર્થ ૧૦૬, ૧૧૬, ૧૨૧
મોક્ષદતીર્થ ૧૪૬
મોક્ષનદીસંગમ ૧૧૬
મોક્ષસ્વામી ૧૪૧
મોક્ષેશ્વર ૧૦૬, ૧૫૮
મોઢ ૧
મોઢેરા ૫૮, ૫૬, ૧૬૧
મોહેરક ૧૦૮, ૧૬૧
-પુર ૧૧૦
મોહોબા ૧૧૨
મોહોબી ૧૧૨
મૌલિસ્તાન ૧૬૧, ૧૬૨

યક્ષ-રૂપ ૧૬૬
-વન ૧૭૬
-સ્થળ ૧૬૬
યક્ષાધિવાસ ૧૦૬
યક્ષેશ્વરી ૧૭૬

યક્ષ્મતીર્થ ૨૨૨
યજ્ઞકુંડ ૨૯
યજ્ઞનાપી ૨૭
યજ્ઞેશ્વર ૧૧૮
યમતીર્થ ૧૯, ૧૧૦, ૧૨૧
યમલાર્જુનતીર્થ ૧૧૯
યમુના ૧૧૫
યમેશ્વર ૨૬, ૧૧૭, ૧૩૭, ૧૩૯, ૧૪૧
યયાતીશ્વર ૨૧૯
યવતીર્થ ૧૨૪
યવન ૧૦
યત્રેશ્વર ૧૨૪
યાજ્ઞવલ્કયાશ્રમ ૨૨૨
યાજ્ઞવલ્કયેશ્વર ૨૨૨
યાદવ ૪૦, ૮૩, ૮૪, ૮૮, ૯૪, ૯૯, ૧૦૦, ૧૩૧, ૨૦૮, ૨૧૦
યુધિષ્ઠિર ૧૬, ૩૭
યુત ૧૭૧ટી
યુવાન શુવાગ ૩૬, ૩૭, ૪૮, ૫૬, ૬૨, ૭૦, ૭૧, ૭૩, ૧૫૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૫, ૨૦૮, ૨૧૧, ૨૧૪
યોગયોગેશ્વર ૩૨
યોગિનીચક્ર ૧૪૭
યોગીશ્વર ૨૭
યોગીશ્વરી ૧૩૬, ૧૩૭, ૧૬૬
યોગેશ ૧૧૮
યોગેશ્વર ૧૩૭
યોજનેશ્વર ૧૨૧
યોધનતીર્થ ૧૧૮
યોધનાપુર ૧૨૪
યોધનીપુર ૧૨૪
યોધીપુર ૧૨૪

રક્તગૃધ્ર ૨૧૭, ૨૧૮
રક્તાનુસન્ધતીર્થ ૨૦
રઘુ ૮, ૯
'રઘુવંશ' ૪ ૯, ૨૨, ૬૫, ૧૬૦ ટી., ૧૬૨ ૧૮૬
રજ ૧૭૦, ૧૭૧
રજ્જુ ૭૫, ૨૦૮
રણછોડજી ૧૦૨
રતનમાન ૧૮૯
રત્નકુંડ ૨૯, ૧૪૦
રત્નમાલ ૧૮૯
રત્નવતી ૪૨ ૪૩
રત્નાવલીસંગમ ૮૦
રત્નેશ્વર ૮૦, ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૩૯
રમાસર ૩૦
રમ્યસર ૩૦
રવિકુંડ ૧૦૬
રવિતીર્થ ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦
રજના ૧૧૫
રાક્ષસી ૬૭ટી
રાજખડગ ૨૦૪
રાજપુતાના ૧૦, ૬૨, ૭૩, ૧૬૮, ૨૧૦
રાજભદ્રારક ૧૪૦
રાજવાપી ૨૨૦
રાજશિલા ૮૦
રાજશેખર ૫૦, ૬૯
રાજસ્થનેશ્વર ૩૨
રાજસ્વામી ૨૨૦

રાત્યજ ૧૧૩
રાત્યેશ્વર ૧૨૪
રાઇ ૧૭૧
રામ ૬૫, ૭૫, ૯૦, ૧૧૦,૧૧૧
–કુંડ ૮૦
–કેશવતીર્થ ૧૨૧
–તીર્થ ૨૦, ૧૦૭
–પુર ૬૬
–ભદ્ર ૧૭૦
–હ્રદ ૨૨૦
'રામાયણ' ૨૧, ૬૫, ૬૬, ૧૫૬
રામેશ્વર ૧, ૨૭, ૩૧, ૮૦, ૮૧, ૧૧૯, ૧૨૧, ૧૩૮, ૨૨૦
રાય ચૌધરી ૫૪
રાવણેશ્વર ૧૨૪, ૧૩૮
રાવી ૧૨૬
રાષ્ટિક ૧૭૨
રાષ્ટ્રવટ ૧૭૦, ૧૭૧
રાષ્ટ્રિક ૧૭૨, ૨૦૮
રાહુતીર્થ ૩૨, ૧૩૬
રાહ્વીશ્વર ૧૩૫, ૧૩૬
રાંત્યજ ૧૧૩
રિષ્ટક ૧૭૨
'રીવર્સ ઓફ ધ્રુન્ડિયા' ૫૪ટી, ૭૮ટી, ૧૧૫ટી., ૧૭૭ટી., ૧૮૬ટી., ૧૯૮ટી, ૧૯૯ટી.
રુક્મવતીશ્વર ૧૪૭
રુક્મિણ ગણનાથ ૧૦૭
રુક્મિણી ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૪૬
–તીર્થ ૧૨૧
–વન ૧૦૫
હ્રદ ૧૦૫
રૂદ્ર ૧૧૫, ૧૩૭, ૧૫૭, ૨૦૦, ૨૨૦
–ગટિ ૨૧૯, ૨૨૧
–જાપક ૨૨૧
–પુર ૨૭
–મહાલય ૨૦૫
–શીર્ષ ૨૨૦
–સર ૨૬
–હ્રદ ૨૦
રુદ્રદામન, ૪, ૯, ૧૧, ૧૨, ૨૨, ૨૪, ૩૮, ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૬૨, ૧૫૪, ૧૫૯, ૨૦૭, ૨૧૦
રુદ્રાવતાર ૨૦૨
રુદ્રાવર્ત ૨૧૯
રુદ્રેશ્વર ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૪૧
રુરુકચ્છ ૧૫૩
રુક્ષ–પુર ૨૦૩
–હ્રદ ૨૦૩
રૂપકુંડ ૨૭
રૂપતીર્થ ૧૯,૨૨૨
રૂપાલ ૧૧૩
રૂપાવલી ૧૧૩
રૂપેશ્વર ૩૧
રૂપોલા ૧૧૩
રેવ ૮૬
રેવત ૬૩, ૬૪
રેવતીકુંડ ૫૦, ૧૭૬
રેવય ૫૦
રેવંત ૧૩૩
રેવંતા ૫૧
રેવંતેશ્વર ૩૧
રેવા ૫, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૩

રેવાદર્શ ૭૬
રેવાસાગરસંગમ ૧૨૩
રૈવત ૪૭, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૬૩, ૬૭, ૮૨, ૮૩, ૮૬, ૮૯, ૯૦, ૯૩, ૯૪, ૯૬, ૧૦૦, ૧૦૪, ૧૩૧, ૧૪૦, ૧૬૩–૬૭, ૧૭૯, ૧૦૧, ૧૮૨
–કુબ્જી ૬૩,
રૈવતક ૯, ૪૦, ૪૧, ૪૭, ૫૦, ૫૧, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૧૬૩, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૧
–ક્ષેત્ર ૧૬૮, ૧૭૮
રૈવતાચલ ૫૧
રૈવતેશ્વર ૨૨૧
રોહિણીતીર્થ ૧૦૭, ૧૧૮
રૂડાર્ઠઝ ડેવિડ્સ ૨૪, ૯૧

લકુલીશ ૧૪૦
–તીર્થ ૨૬
–લિંગ ૧૩૭
લકુલીશેશ્વર ૧૩૬
લક્ષ્મણ ૭૫, ૯૦, ૧૦૬
લક્ષ્મણેશ્વર ૧૧૯, ૧૩૮, ૧૪૦, ૨૨૦
લક્ષ્મી ૧૬, ૧૫૪, ૧૯૦, ૧૯૨
–નદી ૧૦૬
લક્ષ્મીશ્વર ૧૩૬
લક્ષ્મીહ્રદ ૧૦૬
લખદીર ૧૦૧
લઘુ કૈલાસ ૬૯, ૧૬૮
લટ્ટ ૧૭૦
લટ્ટપુર ૧૭૦
લડિક ૧૭૨
લડીગ ૪૯
'લલિતવિસ્તર' ૨૨
લલિતા ૧૩૬
લવ ૬૬
લવેશ્વર ૨૨૧
લંકા ૧૭૩
લંકાદ્વાર ૨૨૧
લંપેશ્વર ૨૮
લંબોદર ૧૩૫
લાટ (આચાર્ય) ૧૭૧
(દેશ) ૪૧, ૭૪, ૭૫, ૧૬૮–૭૬, ૨૧૨
–મંડલ ૧૭૦
–વિષય ૧૬૯
લાટાયન ૧૭૧
લાટ્યાયન ૧૭૧
લાડ ૧૭૧, ૧૭૫, ૧૭૬
લાત ૧૭૪, ૧૭૫
લાર (ગામ) ૧૭૩
(દેશ) ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫
લારખાના ૧૭૩
લારદેશ ૧૫૧, ૧૭૦
લારિક ૧૬૯ટી., ૧૭૦, ૧૭૫
લારિસ્તાન ૧૭૩
લારી ૧૭૧, ૧૭૫
લાસેન ૪૮, ૧૦૩, ૧૭૨, ૧૮૮
લાહોર ૬૬
લાળ ૧૭૦, ૧૭૫
લિંગપુરાણ ૨૧૨, ૨૧૪
લિંગસારતીર્થ ૧૨૪
લિંગેશ્વર ૧૨૧, ૨૨૧

લીનગંગા ૨૯
લુકેશ્વર ૧૧૯
લુપેશ્વર ૨૮
લૂણી ૧૭૭
લોકપાલેશ્વર ૩૦
લોટણેશ્વર ૧૨૪
લો, બી સી ૨૪, ૫૩, ૫૮, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૯૬ટી
લોમેશ્વર ૮૦
લોમસેશ્વર ૧૩૯
લોલાસણા ૧૧૩
લોહજિહ્વાક્ષ ૧૦૮
લોહયષ્ટિ ૧૦૯, ૨૦૩, ૨૨૦
લોહારી ૧૭૬, ૧૭૭
લોહાણ ૧૭૬, ૧૭૭
લોહાણા ૧૭૬
લોહાસુર ૨, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૭૭

વક્રમાત ૨૧૩
વજ્રિગ ૧૦૯
વજ્રનાભ ૪૦, ૮૭
વજ્રપુર ૪૦
વજ્રિણી ૧૩૨, ૧૩૫, ૧૪૭, ૨૦૩
વટ-પત્ર ૧૧૨
-માતાઓ ૨૮
-માનિકા ૧૧૨
-યક્ષિણી ૧૯૬
-વન ૨૦૨
-સ્થાન ૧૧૨
વટેશ્વર ૨૨૨
વડેશ્વર ૧૨૪, ૨૦૨, ૨૦૩
વત્સોમાનિકા ૭૧
વડનગર ૧૧, ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૪૦, ૪૨, ૪૩, ૫૩, ૭૭, ૧૧૪, ૧૨૮, ૨૧૧, ૨૧૬
વડલેશ્વર ૩૨
વડાલી ૧૪૮, ૨૧૧
વડોદરા ૭૧, ૧૧૨, ૧૮૪
વઢિયાર ૨૦૩
વણસોલ ૭૧
વત્સગુલ્મ ૯
વત્સેશ્વરી ૧, ૧૭૭
વનસ્થલી ૨૨૪
વનોડ ૧૧૨
વનોડી ૧૧૨
વરદાનતીર્થ ૧૦૫
વરદાની ૧૩૪
વરરુચિસ્થાપિત ગણપતિ ૨૨૨
વરલીયા ૧૧૩
વરાડ ૫૩, ૫૪, ૭૮
વરાગેહા ૧૩૫
વરાહ ૧૩૫
વરાહમિહિર ૮, ૧૦, ૧૬૮, ૧૬૯ટી
વરાહસ્વામી ૧૪૩
વરીયાવ ૮૦
વરુણ-કાનન ૧૮૬
-તીર્થ ૧૨૧, ૧૮૭
-પ૦ ૧૦૬
વરુણાવી ૧૯૬
વરુણેરા ૧૧૮
વરુણેશ્વર ૮૦, ૧૫૭, ૨૧૯
વર્ણાશા ૧૨૭, ૧૨૮, ૧૩૦ ૧૭૭
'વસન્ત' ૨૧૩ટી
'-સપ્તમ મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ' ૧૭૩ટી

વલભી ૩૫, ૩૬, ૩૭, ૪૮, ૭૧, ૯૯, ૧૫૦, ૧૭૭, ૨૦૯
–પુર ૧૭૭
વલાયતીર્થ ૧૪૭
વલ્લોજ ૧૧૩
વલ્લવિની ૧૭૭, ૧૭૮
વલ્લિની ૧૭૭, ૧૭૮, ૨૦૪
વલ્મીકેશ્વર ૧૮૭
વસાઈ ૧૮૬
વસિષ્ઠ ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૯૦, ૧૦૫, ૧૧૦, ૨૦૪, ૨૨૧
–આશ્રમ ૧૯
વસિષ્ઠેશ્વર ૧૩૮
વસુ ૧૩૮
વસુદેવ ૮૫
વસુનન્દા ૧૪૦
વસોદ્ધારા ૨૨૦
વસ્ત્રમાર્ગ ૨૨૧
વસ્ત્રાપથક્ષેત્ર ૨૭, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૧૬૬, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૧–૮૧, ૧૮૭
વસ્ત્રાપદ ૧૮૧
વહ્નિતીર્થ ૧૧૯
વળા ૩૫, ૧૭૭
વંગ ૧૭૧
વંથળી ૫૧, ૭૭, ૧૮૨
વંશજ ૧૧૩
'વંશબ્રાહ્મણ' ૪૯
વંશોદ્ભવ ૨૮
વાકૂપતિસર ૧૯૬
વાગધક ૭૮
વાગીશ્વર ૧૧૮
વાગુસંગમ ૧૧૮
વાટસદ્ધાલ ૧૧૨
વાટાપલ્લી ૨૧૧
વાડસુડાવી ૧૧૨
વાડવ ૨૨૧
વાડવેશ્વર ૧૭૬
વાતકેશ્વર ૨૨૩
વાતઘ્ની ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૫, ૧૮૬
વાત્રક ૭૦, ૧૮૧, ૧૮૭, ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૨૦૫
વાત્સ્યાયન ૯
વાનકેશ્વર ૨૨૩
વાપી ૧૭૧, ૧૮૧
વામન ૧૮૦, ૧૮૨
–કુંડ ૩૦
–તીર્થ ૧૧૮
–તીર્થરાજ ૨૦૫
–નગર ૧૭૯, ૧૮૨
–પલ્લી ૧૮૨
–સ્વામી ૧૩૮
વામેશ ૨૨૧
વાયુતીર્થ ૧૨૧
વાયુવાહિની ૧૧૫
વાઘણસિદ્ધા ૧૧૨
વારાણસી ૧૫, ૪૮, ૨૨૦ ૨૨૧
વાગડ ૧૯૭
–તીર્થ ૧૯, ૧૧૮, ૨૦૫
વારાહીસંગમ ૧૧૮
વાગ્નિતાપીક્ષેત્ર ૮૦
વારોવા ૧૧૩
વાર્તઘ્ની ૧૮૨, ૧૮૫, ૧૮૬

વાર્ધ્રી ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૫, ૧૮૬, ૨૦૫
વાલખિલ્યેશ્વર ૧૨૧, ૨૦૩
–આશ્રમ ૨૨૦
વાલુકેય ૧૨૧
વાલુકેશ્વર ૩૨
વાલુવાહિની ૧૧૫
વાલ્મીકેશ્વર ૨૬, ૩૨
વાસતડી ૧૧૩
વાસરેખા ૧૧૩
વામનેશ્વર ૭૯, ૧૨૩
વાસતડી ૧૧૩
વાસિકય ૭, ૧૮૩
વાસુકિકુંડ ૩૦
વાસુકીશતીર્થ ૧૨૦
વાહનેશ્વર ૧૩૭
વાહિની ૧૭૯
વાકનાણી ૭૧
વાસડી ૧૧૩
વાસદા ૬૯
વિકાર્ણતીર્થ ૨૦૪
વિક્રમાદિત્ય ૨૧૩
વિઘ્નહરતેશ્વર ૩૧
વિઘ્નેશ ૧૩૩
વિચિત્રેશ્વર ૧૪૩
વિજય ૧૭૦, ૧૭૩
વિજ્યાકુંડ ૨૧૧
વિજયીતીર્થ ૨૦૫
વિતય ૧૨૯
વિદશા ૧૧૫
વિદારુણ ૭૭
વિદિશા ૨૩, ૧૮૫
વિદુગાશ્રમ ૧૪૩
વિદુરેશ્વર ૨૨૦
વિદૂરથ ૨૧૮
વિદ્યુન્માલી ૧૪૩
વિધીશ ૨૬
વિધૂમાગ્નિતીર્થ ૩૦
વિનશન ૧૬૮
વિન્ધ્ય ૧૧, ૨૩, ૫૩, ૫૪, ૬૫, ૭૦, ૧૧૪, ૧૩૦, ૧૬૭
–પાદ ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૮૭
–પૃષ્ઠ ૨૩
–પૃષ્ઠનિવાસી ૩, ૨૨, ૨૩, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૮૩
–વાસિની ૨૯
–વાસી ૩, ૨૧, ૧૮૩
વિન્ધ્યાચય ૨૧૦
વિપાપા ૧૧૫
વિપાશા ૧૧૫
વિપૃથુશ્રવા ૯૫, ૧૬૪
વિભૂતીશ્વર ૧૩૫
વિમલા ૧૧૫
વિમલેશ્વર ૩૨, ૧૧૮, ૧૨૩ ૧૩૪, ૧૩૫
વિમલોદ ૨૯
વિમળશા ૧૬
વિષ્ણ ૨૨૧
વિલિયમ્સ, મોનિયેર ૧૬, ૪૨, ૭૨, ૧૭૩ની
વિલ્સન ૫૩, ૧૩૧
'વિવિધતીર્થકલ્પ' ૪૮, ૫૦
વિશલ્યકરણી ૧૧૭
વિશલ્યા ૧૧૭

વિશાલા ૨૨, ૨૬, ૫૨, ૬૪, ૧૮૪
વિશાલાક્ષી ૧૩૬
વિશોક ૩૮
વિશોકાસંગમ ૧૧૮
વિશ્વકર્મા ૮૭, ૧૬૨
વિશ્વકર્મેશ્વર ૧૪૧
વિશ્વપદ્મી ૭૧
વિશ્વરૂપતીર્થ ૧૨૨
વિશ્વામિત્ર ૨૦૪, ૨૧૭, ૨૨૩
વિશ્વામિત્રા ૧૮૪
વિશ્વામિત્રી ૧૮૪
વિશ્વામિત્રેશ્વર ૧૪૪, ૨૧૬
વિશ્વેશ્વર ૩૦, ૩૧, ૮૦, ૨૨૦
વિષ્ટર ૧૩૩
વિષ્ણુ ૬૪, ૭૫, ૮૬, ૧૦૬, ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૪૭, ૧૫૭, ૧૭૬, ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૬, ૨૧૫
–કૃષિકા ૨૨
–પદતીર્થ ૧૦૬
–પદીતીર્થ ૧૧૮, ૨૧૬
–પદી નદી ૧૦૪, ૧૦૫
–વાણી ૨૮
–ષોડશપદીતીર્થ ૨૬
'વિષ્ણુપુરાણ', વિસનનુ ૫૩ટી.
વિસનગર ૪૦
વીતિહોત્ર ૨૨
વીરહાસંગમ ૮૦
વીરેશ્વર ૩૦, ૩૧
વૃત્નર ૧૭૨ટી.
વૃત્ર ૧૮૨, ૧૮૫
–ની ૧૨૬, ૧૮૨, ૧૮૪–૫, ૧૮૬
વૃદ્ધનગર ૪૩
વૃદ્ધપ્રભાસ ૧૪૧
વૃદ્ધિલિંગ ૧૦૬
વૃષ–ખાતકુંડ ૧૨૩
–ખાતતીર્થ ૧૨૨
–તીર્થ ૨૦૫
વૃષભધ્વજ ૨૨૧
વૃષભધ્વજેશ્વર ૧૪૨
વૃષ્ણિ ૮૩, ૮૮, ૬૪
વેકણી ૧૭૮
વેખલા ૧૧૨
વેણા ૨૩
વેણુમાન્ ૮૭
વેત્રવતી ૭૦, ૭૭, ૧૨૬, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૫–૬, ૨૦૪
વેત્રવત્યા ૧૮૫, ૧૮૬
વેદભવન ૧૦૮
'વેદિક ઇન્ડેક્સ' ૧૭૮ટી, ૪૬૮ટી.
વેવાભવાની ૧૮૦
વેસ્ટગેપ ૧૭૪, ૧૭૫
વૈકુંઠ ૬૧
વૈજનાથેશ્વર ૩૨
વૈજયન્ત ૪૭, ૪૬, ૫૧
'વૈદિક સરસ્વતી' ૨૦૧ટી.
વૈદ્યનાથ ૧૧૬, ૨૦૫
વૈશોલા ૧૧૩
વૈવસ્વતેશ્વર ૧૪૦
વૈશ્વાનરેશ્વર ૨૬, ૧૩૭
વૈષ્ણવતીર્થ ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૪૭
વૈષ્ણવી ૧૧૫
વૈહાયા ૧૧૩
વૈહોલા ૧૧૩
વોટર્સ ૪૮, ૪૬

'વોટર્સની યુવાન શુએંગ યાત્રા' ૬૬ ટી., ૪૮ટી., ૭૦ટી., ૭૧ટી., ૭૩ ટી., ૧૫૧ટી., ૧૭૭ટી., ૧૯૨ટી. ૧૯૩ટી., ૧૯૪ટી., ૨૦૮ટી., ૨૧૦ટી., ૨૧૪ટી.
વોટસન, કર્નલ ૧૯૫
વોર્ડ ૪૬ટી.
વ્યતીપાતેશ્વર ૧૧૭
વ્યાઘ્રેશ્વર ૮૦
વ્યાસતીર્થ ૨૦, ૧૨૦
વ્યાસેશ્વર ૧૧૯
વ્રતઘ્ની ૧૮૨, ૧૮૫, ૧૮૬

શક્તિત્રિછેદેશ્વર ૧૫૭
શક્તિધર ૨૮
શક્તિભેદ ૨૮
શક્તિભેદેશ્વર ૩૨
શક્રતીર્થ ૧૧૮, ૧૨૧, ૨૨૩
શક્રેશ્વર ૧૧૭, ૨૨૩
'શતપથબ્રાહ્મણ' ૭૮
શતરુદ્રિયાદિલિંગ ૧૫૭
શતાનન્દેશ્વર ૨૨૪
'શત્રુંજયમાહાત્મ્ય' ૩૭
શનૈશ્વર ૭૮
–લિંગ ૨૯
શનૈશ્વરેશ્વર ૧૩૫
'શબ્દકલ્પદ્રુમ' ૧૭૨
'શબ્દરત્નાવલી' ૧૭૨
શરભસ્થાન ૧૪૩
શરંડાવા ૧૧૩
શર્કરાક્ષિગોત્ર ૩૫
શર્મેશ્વરતીર્થ ૧૨૨
શર્મિષ્ઠા ૨૨૦
શર્યાતિ ૬૦
શશાપાન ૧૪૩
શશિભૂષણ ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૪૬
શંકર ૧૯૫
શંકરતીર્થ ૧૨૬
શંકરનાથ ૧૪૩
શંકરાદિત્ય ૧૪૩
શંખચૂડતીર્થ ૧૧૯
શંખતીર્થ ૮૦, ૨૧૪, ૨
શંખાદિત્ય ૨૨૩
શંખાવર્ત ૨૭, ૧૪૬
શંખિતીર્થ ૧૨૪
શંખેશ્વર ૨૨૨
શંખોદક કુંડ ૧૩૮
શંખોદ્ધાર ૨૭, ૧૦૫
શંખોદ્ધારણ ૨૮, ૧૦
શંડતીર્થ ૧૪૪
શંભર ૧૭
–સ્થાન ૧૪૫
શંભુકર્ણેશ્વર ૨૦૨
શંભુગ્રામ ૧૦૬
શાકદ્વીપ ૧૬૮
શાકમ્ભરી ૨૨૨
શાકલેશ્વર ૧૪૬
શામળી ૭૨
શારદાદેશ ૭
શાલકટંકટા ૧૪૦
શાલગ્રામતીર્થ ૧૨૨
શાશ્વત ૭
શાસ્ત્રી, કેશવ રામ કા. ૭૪, ૧૧૧
શાસ્ત્રી, ગણપતિશંકર જયશંકર ૧૪૮
શાસ્ત્રી, દુર્ગાશંકર કેવળરામ ૮૩ટી.

૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૧૦૦, ૧૬૯ટી.
શાસ્ત્રી ડૉ. હીરાનંદ ૯૭, ૯૮, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪
શાંકરતીર્થ ૧૧૮
શાખાયન ૧૭૧
શાંડિલ્યવાપી ૧૪૭
શાંડિલ્યેશ્વર ૧૩૮
શિખિતીર્થ ૧૨૨, ૧૭૪ટી.
શિપ્રા ૨૯, ૧૨૯, ૧૮૪, ૧૮૬–૭
શિબિ ૧૫૮
શિવ ૫૨, ૧૦૯, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૮૦, ૧૮૪, ૨૧૨, ૨૧૫, ૨૧૭, ૨૧૮
–ગંગા ૨૦૦
–ગંગાકુંડ ૨૦
–તીર્થ ૭૬, ૧૦૯, ૧૨૧, ૧૨૩
–દ્વાર ૨૭
–પદ ૨૮
–પાર્વતી ૧૪૮
શિવલિંગમહેશ્વર ૨૦
શિવલિંગાકુંડ ૨૦
શિવાલક્ષ્મી ૧૮૧
શિવેશ્વર ૩૧
શિવોદ્ભેદ ૧૬૮
શિશુપાલ ૮૩, ૧૬૫, ૧૬૭
'શિશુપાલવધ' ૧૬૭, ૧૬૪
શિહોર ૧૭૦
શીધ્રા ૧૮૬
શીતવાડિયા ૧૧૩
શીલા ૧૧૩
શીલાદિત્ય–બીજો ૩૬
–છટ્ઠો ૩૬
શીહોલીયા ૧૧૨
શુકરયાન ૧૪૭
શુકતીર્થ ૧૦૭
શુક્રેશ્વર ૧૯, ૨૬, ૩૨, ૧૩૫, ૧૪૩
શુક્લતીર્થ ૧૯, ૧૨૧, ૨૨૧.
શુક્લેશ્વર ૨૬
શુદ્ધેશ્વર ૨૮, ૧૨૨
શુદ્ધોદક ૨૮
શુભ્રતીર્થ ૧૨૪
શદ્રકેશ્વર ૨૨૦
શદ્રાભીર ૪૫, ૨૦૬
શદ્રીતીર્થ ૨૨૩
શન્તીર્થ ૧૦૭
શમ્ભેન ૧૨૫
શમ્ભીર ૪૫
શર્પાકાર ૭, ૧૮૭, ૧૮૯
શર્મિષ્ઠ ૭, ૧૦, ૬૯, ૧૮૭–૯, ૨૦૯, ૨૧૧
શલ્યખાતતીર્થ ૧૧૮
શલભેદતીર્થ ૧૧૮
શલ્યસ્થાન ૧૪૪
શલેશ્વર ૨૮, ૩૧,૧૨૨
શંગસર ૧૪૭
શંગારેશ્વર ૧૪૭
શંગિતીર્થ ૧૨૩
શૃંગેશ્વર ૧૪૭
શેરથા ૧૧૨
શેષનાગ ૧૬
શેષશયન ૧૪૧
શોણ ૧૧૪, ૧૧૫
શોહોલી ૧૧૨

શ્રી ૧૫૪, ૧૬૦, ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૬
શ્રીકપાવતીર્થ ૧૭૩
શ્રીજાન્ન ૧૦૮
શ્રીક્ષેત્ર ૧૧૨
શ્રીતીર્થ ૧૭૪
શ્રીનગર ૧૦૩
શ્રીપતિ-તીર્થ ૧૭૭
-દેશ ૫૬, ૫૭, ૧૮૬
(રાજ્ય) ૫૫, ૧૫૩, ૧૮૬
શ્રીમાતા ૧૬, ૫૮, ૧૦૮, ૧૦૬, ૧૧૦, ૧૭૭
શ્રીમાલ ૧૮૬-૬૭
-ક્ષેત્ર ૧૬૫-૬૭
'-પુરાણ' ૧૬, ૧૮૬-૮૭ટી
શ્રીમાળી ૧૮૩, ૧૬૪
શ્રીમુખ ૧૩૪
-વિપ્ર ૧૪૭
શ્રીશૈલ ૧૬૩, ૨૨૧
શ્રીહર્ષ ૭૩
શ્રેયસ્થાન ૧૧૨
'શ્રૌતસૂત્રો' ૧૭૧
ષડ્ર ૯, ૧૧, ૧૫, ૧૭, ૧૮, ૨૦૬
-વતી ૨૦૬
શ્વેતનાગહ્રતીર્થ ૧૨૧
શ્વેતાતીર્થ ૨૦૪

ષષ્ટિ ાંથ ૨૨૧
ષોડશીવેદિકા ૨૯

સખાઉ ૭૩ટી
સણુગાન ૨૧૬
સતપન્ન ૧૨૬
સતી ૨૧૭
સત્યપુરી ૧૦૮
સત્યભામાતીર્થ ૧૦૭
સત્યભામેશ્વર ૧૩૯,૧૪૦
સત્યમદ્રિ ૫૮, ૧૦૮, ૧૧૦
સત્યવાન ૨૨૩
સત્યસ ધેશ્વર ૨૨૧
સદાનીરા ૭૭
સનંદેશ્વર ૭૬
'સપ્ટીમેન્ટલ ગ્વેાસરી' ૪૬ટી
સપ્તકુંડ ૧૦૬
સપ્તગેાદાવરી ૨૨૧
સપ્તદ્વાર ૨૦૫
સપ્તર્ષ્યાશ્રમ ૨૧૬
સપ્તવિંશતિકાદેવી ૨૨૦
સપ્તસિન્ધુ ૧૮
સપ્તસ્કંદ ૨૦૬
સપ્તાહાર, દિનેશાષ્ટક ૨૦૬
સપ્તકૂપ ૧૬૬
સપ્તસુતી ૨૦૬
સરસ્વતી ૧૫, ૧૬, ૪૦, ૬૭, ૬૧, ૧૦૭, ૧૧૬, ૧૩૩, ૧૩૫ ૧૪૦, ૧૪૧ ૧૪૩, ૧૪૭, ૧૬૮-૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૬, જુઓ 'પ્રાચી૦'
-તીર્થ ૨૧૬
'-પુરાણ' ૨૦૧-૩ટી
-મંગમ ૧૧૮
સર્વબિન્દુતીર્થ ૧૨૪
સર્પતીર્થ ૧૨૧
સર્પમગલા ૧૬૭
સર્વેશ્વર ૩૧ટી
સહદીપપર્વત ૧૨૪
સહદેવ ૨૧

સહસ્રમેધતીર્થ ૧૮૨
સહસ્રયજ્ઞતીર્થ ૧૧૮
સહસ્રાક્ષ ૨૨૧
સહસ્રાર્જુન ૧૭૯
સહસ્રાવર્તનતીર્થ ૧૧૮
સહ્ય ૮, ૧૦૩
સહ્યાદ્રિ ૨૦૩
સહ્યોત્તર ૧૫૩
સંકર્ષણતીર્થ ૧૨૦
સંગમ ૧૧૮
સંગમતીર્થ ૨૯
સંગમનાથ ૨૧૬
સંગમેશ્વર ૩૧, ૧૧૯, ૧૭૧, ૧૪૩, ૧૪૫, ૨૦૮, ૨૦૩
હરિતમતી૦ ૨૦૫, ૨૧૫, ૨૧૬
હિરણ્યા૦ ૨૧૪
સંગાલેશ્વર ૧૪૪
સંજ્ઞા ૧૦૯, ૧૩૩
સંનિહિતા ૧૩૭
સંપરીત ૭
સંપ્રાણાવા ૧૧૩
સંવર્તક ૨૧૭
સંવર્તેશ્વર ૧૮૭
'સંસ્કૃત ટેક્સ્ટ્સ' ૭૬ટી
સંહલીયા ૧૧૩
સાકલ્યેશ્વર ૧૩૬
સાકેત ૨૦૯
સાગર ૨૩
સાગરાદિત્ય ૧૩૮
સાગરેશ ૧૭૧
સાગુદા ૧૧૨
સાતપૂડા ૭૩, ૫૩, ૫૪
સાનદીયા ૧૧૨
સાબરમતી ૧૧, ૭૧, ૨૦૫, ૨૦૬ ૨૭૩
સાભ્રમતી ૧૨૮, ૧૬૧, ૧૮૨, ૧૮૫, ૨૦૪–૬
–ગંગા ૨૧૫
સામર્દકી ૧૮૧
'સાયણભાષ્ય' ૧૪
સાયણાચાર્ય ૧૭
સારસ્વત ૭, ૧૮, ૨૦૬, ૨૧૪ટી
–તીર્થ ૧૧૮
–મંડલ ૨૦૬
–હ્રદ ૨૧૭
સારંગતીર્થ ૧૦૭
સાર્વ ૩૭, ૮૨, ૮૩, ૮૪
સાવિત્રી ૧૦૬, ૧૧૭, ૧૨૨, ૧૩૪, ૧૪૦, ૧૪૮, ૧૪૯
'સાવિત્રીવિચાર' ૩૬ટી
સાંકળિયા જે હસમુખ ૧૬, ૧૭ટી
સામ ૧૮૦
સામતીર્થ ૧૦૬
સામાદિત્ય ૧૩૭, ૧૪૫, ૧૨૦, ૨૨૧
સામાદિત્યેશ્વર ૧૧૨
સાંબાર્ક ૭૯
સાર્વોરેશ્વર ૧૨૧
સિદ્ધકૂપ ૧૫૭
સિદ્ધક્ષેત્ર ૨૧૯
સિદ્ધતીર્થ ૧૦૫
સિદ્ધરાજ જયસિંહ ૫૯
સિદ્ધરુદ્રતીર્થ ૧૧૩
સિદ્ધર્ષિ ૧૯૪
સિદ્ધલક્ષ્મી ૧૩૮

સિદ્ધપટ્ટ ૩૧ટી, ૧૫૭, ૨૦૨
સિદ્ધવિનાયક ૧૫૭
સિદ્ધસર ૧૫૭
સિદ્ધાશ્રિતદા ૧૫૭
સિદ્ધિચામુડા ૧૯૭
સિદ્ધિવિનાયક ૧૯૬
સિદ્ધેય સેનાધિપતિ ૧૫૭
સિદ્ધેશ્વર ૧૯, ૨૦, ૨૭, ૩૦, ૩૧, ૧૦૬, ૧૧૭, ૧૩૩, ૧૩૮, ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૫૭, ૧૭૯, ૧૯૬, ૨૨૩
સિદ્ધેશ્વરીતીર્થ ૧૨૭
સિપ્રા ૭૦
સિમના ૧૯૮
સિરમુર ૧૯૮
સિરસા ૧૯૮
સિંધ ૫, ૯, ૧૦, ૫૫ ૧૦૦, ૧૭૧, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૨૦૭, ૨૦૯, ૨૧૦
સિંધુ (નદી) ૪૫, ૫૫, ૫૬, ૬૭, ૭૧, ૧૭૩, ૧૯૮, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૦૯
–(પાણીયાત્રની નદી) ૧૨૯ ૧
(દેશ) ૮, ૯, ૧૨, ૪૦, ૧૦૧, ૧૬૮, ૨૦૬, ૨૦૯
–દ્વીપ ૫૫
–નદ ૫૫, ૮૫, ૯૫, ૧૦૧
–ધર્મા ૫૫
સિદ્ધનાદ ૧૮૦
સિંહપુર ૧૭૦
સિંહેશ્વર ૨૯, ૩૧
સીઆમ ૯૨
સીનાપુર ૬૬, ૧૧૦, ૧૧૧
સીમાલિંગ ૧૭૬
સુકન્યા ૧૭૭
–સર ૧૪૪
સુનાપાડા ૧૦૨
સુધાકર દ્વિવેદી, મ મ ૪૧
સુઘોષક ૨૮
સુઘોષદ ૨૭
સુનંદા ૧૩૪
સુપર્ણકુંડ ૧૪૭
સુપર્ણેલા ૧૪૭
સુપુત્રદકુંડ ૨૨૨
સુપ્પારક ૧૮૮
સુભદ્રા ૩૭, ૪૭, ૮૨, ૧૪૨, ૧૬૪
–તીર્થ ૧૦૭
સુરડ ૪૮, ૨૦૮
સુરત ૪૬, ૬૯, ૭૮, ૧૦૪, ૨૦૮
સુરસા ૧૧૫
સુરાડ ૨૦૮
સુરાષ્ટ્રવિગ ૧૭૬
સુરાષ્ટ્ર ૩૮, ૩૯, ૮૪, ૯૨, ૯૩, ૧૬૬, ૨૦૭–૦૯, ૨૧૦, ૨૧૪, ૨૧૫
સુરાષ્ટ્રક ૯
સુરાષ્ટ્રા ૨૦૯
સુરાષ્ટ્રિક ૨૦૮
સુલાદિક ૨૦૮
સુવર્ણરેખા ૧૭૯
સુવર્ણશિલાતીર્થ ૧૨૦
સુવર્ણા ૧૧૦
સુવર્ણાખ્ય ૨૨૧
સુવર્ણાખ્યતીર્થ ૨૨૦
સુવર્ણેશ્વર ૮૦, ૨૨૦

સુશ્રુતસંહિતા' ૧૬૮ટી.
સુહાસી ૧૧૩
સુહાસીઆ ૧૧૩
સૂરકુંડ ૨૯
સૂર્ય ૧૦૯, ૧૯૬, ૧૯૭
-દેહા ૭૯
-પુર ૨૦૮
-પૂજા ૨૧૩
-પ્રાચી ૧૪૪
-સિદ્ધાન્ત' ૧૭૧
સૂર્યરિ ૯
સૂર્યસંસ્કૃત ૨૮
સૂર્યારક ૭, ૧૮૯, ૨૦૬
સેટિકા ૨૦૪, ૨૦૬
સેતિકા ૨૦૬
સેનાર્ટ ૧૭૨ટી.
સેનાસંગમ ૮૦
સેમેટિક ૧૭૪, ૧૭૫
સેંટ-માર્ટેન, વિવિયેન ૬, ૩૫, ૭૧
સૈન્ધવ ૯, ૨૦૭, ૨૦૯
સૈન્ધવાયતનતીર્થ ૧૨૨
સોનરેખ ૧૭૯
સોપાન ૭, ૧૮૭
નાલા૦ ૧૮૭, ૧૮૮
સોમ-કુંડ ૧૫૮
-ગૃહ ૧૩૩
-તીર્થ ૨૭, ૧૦૭, ૧૧૭, ૧૨૧, ૨૦૫
-નાથ ૯૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૩૩, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૦, ૧૫૮, ૧૬૬, ૧૭૪, ૧૭૯, ૨૧૦, ૨૨૦
-નાથ પાટણ ૨૧૦
-નાથેશ્વર ૩૨
-વતીતીર્થ ૨૭
સોમેશ્વર ૨૬, ૩૧, ૧૩૨, ૧૩૪, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૩૭, ૨૦૫, ૨૧૫,
-લિંગ ૨૭
સોરઠ ૨૦૯
સોલોમન ૧૮૮
સોહાસીયા ૧૧૩
સોફિર ૧૮૮
સૌગંધિકતીર્થ ૧૧૮, ૧૯૫
સૌભ ૮૩
સૌભાગ્યકૂપિકા ૨૨૨
સૌભાગ્યતીર્થ ૨૭
સૌભાગ્યસુંદરીતીર્થ ૧૨૦
સૌભાગ્યેશ્વર ૨૭, ૩૧
સૌમ્યતીર્થ ૧૧૮
સૌરક્ષ ૯
સૌરાન્ય ૨૦૮
સૌરાષ્ટ્ર ૭, ૯, ૧૧, ૧૨, ૧૫, ૩૭, ૩૮, ૪૦, ૪૧, ૪૫, ૪૭, ૭૪, ૭૭, ૮૧, ૯૬, ૧૩૨, ૧૬૩, ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૮, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૦, ૨૧૪, ૨૧૫
સૌવીર ૮, ૯, ૧૧, ૧૨, ૪૦, ૬૨, ૧૦૧, ૨૧૦, ૨૧૧
સૌહાસીયા ૧૧૩
સ્કન્દ ૧૮૦, ૨૧૦
સ્કન્દગુપ્ત ૪૮, ૪૯, ૫૧, ૯૬, ૨૦૭
સ્કન્દપુર ૨૧૧
સ્કમ્ભતીર્થ ૨૧૨, ૨૧૩
સ્કાન્દતીર્થ ૧૨૧

રનોઇ ૪૬, ૫૭
'રટડીઝ ઇન ઇન્ડિયન એન્ટિકવીટીઝ' ૫૪૮૦
રિટવન્સન ૩૫
રટેન ત્રાનોવ ઝો ૧૭
રટેનિરક્ષાસ ન્યુયિમેન ૭૦
રટેસી, કર્નલ ૧૦
રટ્રેમો ૧૫૧, ૨૦૮
રતમ્ભતીર્થ ૧૨૪, ૧૫૭, ૨૧૧-૧૪
રતમ્ભતીર્થા ૨૧૪
રતમ્ભનકપુર ૨૧૭
રતમ્ભપુર ૨૧૪
રતમ્ભાદિત્ય ૨૧૩
રતમ્ભેશ્વર ૧૫૭, ૨૧૮
રતીર્થ ૧૨૪
રથવકેશ્વર ૧૪૫
રથવેશ ૨૨૧
રથવીર વિનાયક ૨૮
રથાવેશ્વર ૭૬
રથાવરેશ ૨૯
રથાવરેશ્વર ૩૧
રનગર્તાસંગમ ૨૯
રવત્રેશ્વર ૧૨૪
રવપ્નેશ્વર ૨૬
રવરાષ્ટ્ર ૨૧૦, ૨૧૪-૧૫
સ્વર્ગગણપતિ ૨૨૨
સ્વર્ગદ્વારેશ્વર ૩૦
રવર્ણપુર ૨૮
રવર્ણજલેશ્વર ૩૦
રવર્ણબિન્દુ ૧૨૨, ૧૨૪૦
રવર્ણરેખા ૧૮૦, ૧૮૨
રવર્ણશૃંગા ૪૩, ૨૧૫
રવર્ણશ્રમાગિમા ૨૬

હનુમત્કુંડ ૨૬, ૩૨
હનુમતીશ્વર ૩૨૦, ૧૧૯
હરડીયા ૧૧૩
હરણાવ ૨૨૩
હરાશ્રય વેદિકા ૨૨૦
હરિક્ષેત્ર ૧૧૦
હરિજન આશ્રમ ૭૬
હરિણી ૧૪૫, ૨૦૩
હરિપદ ૨૧૭
હરિભદ્રસૂરિ આચાર્ય ૧૯૪ ૧૯૫
હરિષ્ટ્ર ૨૨૧
હરિદ્રક્ષેત્ર ૮૦
'હર્ષ' ૨૧૪૦.
'હર્ષચરિત' ૭૩૦, ૧૬૯
હર્ષિત ૨૨૧
હસ્તતીર્થ ૧૨૪
હસ્તિનાપુર ૩૭, ૮૨,૮૪,૧૦૧, ૧૧૨
હસ્તિમતી ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૧૫-૧૬
-ગંગા ૨૧૫
હળેણીડ ૬૧
હંસ ૮૭, ૧૦૧
હંસતીર્થ ૧૧૭, ૧૨૪
હંસાવલી ૧૧૩
હંસેશ્વર ૧૨૩
હાટકી ૨૧૬
હાટકેશ્વર ૨૮, ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૪૬, ૧૧૮
-ક્ષેત્ર ૪૩, ૫૬, ૭૫, ૭૭, ૧૨૮, ૨૧૬-૨૨૩
હાથમતી ૨૦૫, ૨૧૫, ૨૧૬

હાથંજ ૧૧૭
હાથીજણ ૧૧૨
હાથીપગલું ૧૭૬
હાલોલા ૧૧૩
હાસોલાસ ૧૧૩
'હિન્દુ પોલિટિ' ૧૦૬ી
હિમવત્ ૧૬૭
હિમવાન્ ૧૭, ૧૮
હિમાલય ૧૪, ૧૫, ૧૬, ૧૯, ૫૬, ૭૬, ૧૬૮, ૧૬૯, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૧૭
હિરણ્મયી ૨૦૪, ૨૭૩, ૨૨૪
હિરણ્યગર્ભસંગમ ૧૧૮
હિરણ્યપુર ૧૪૮
હિરણ્યા ૧૩૩, ૧૪૦, ૧૪૬, ૧૪૪, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૨૦૪, ૨૨૩-૨૪
'હિસ્ટરી, લિટરેચર ઍન્ડ ગિલિજ્યન ઑફ ધિ હિન્દુઝ' ૪૬ટી.
હિંદ ૧૦, ૧૬, ૫૬, ૬૧, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૮૮, ૨૦૧, ૨૧૧
'હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ' ૨૧૪ટી.
હિંમતનગર ૨૧૫
હીરકક્ષેત્ર ૧૪૩
હુએનશ ૧૭૨ટી.
હુંકારકૂપ ૧૪૬
હુંકારસ્વામી ૧૨૧
હૃષીકેશતીર્થ ૧૯
હેમકૂટ ૨૨૧
'હેમકોશ' ૬૬
હેમચંદ્ર આચાર્ય ૧૯૫, ૨૧૨, ૨૧૩
હેમશૃંગ ૨૧૫
હૈરથ ૧૩૫, ૧૮૦
હૈહય ૬, ૨૨, ૨૩
હોસોલ્લા ૧૧૩

અંગ્રેજી સૂચિ

Abaratike ૧૨
Abiria ૪૫
A-ch a-li ૨૧૦, ૨૧૧
A-nan-t o-pu-lo ૩૬
Arabike ૧૨
Arattioi ૧૭૨ટી
Ariaca ૧૭૨
Ariake ૧૨, ૧૩
A-t'a-li ૨૧૦, ૨૧૧
Baraca ૧૦૨, ૧૦૪
Barake ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪
Barauz ૧૫૧
Bargosa ૧૫૧
Baroi ૬૮ટી
Baruh ૧૫૧
Barus ૧૫૧
Barusi ૧૫૧
Barygaza ૧૫૧, ૧૫૨, ૨૧૦
Bithroi ૧૫૧
Capitalia, Mount ૧૫
Ta-la-p'i ૧૭૭
Kanthi ૧૦૨
Khach ૭૦
K'i-t'a (-ch'a) ૭૦, ૭૧

Kiu-che-lo ૬૨
Lariagara ૧૭૩
Larica ૧૭૨
Larike ૧૬૯
Latika ૧૭૨
Lo-ch'a ૧૭૦
Lo-tu ૧૭૦
Mais ૧૫૬
Mophis ૧૫૬
Namades ૧૧૫
Namados ૧૧૫, ૧૬૨
Nammadus ૧૧૫
Nanagouna ૮૧
Ophir ૪૬, ૧૮૮, ૨૧૧
Oratura ૨૦૮
Ouindon ૫૪, ૧૬૨
Ouxenton ૫૩
Ozênê ૫૨, ૧૭૦
Pi-lo-mo-lo ૭૩, ૧૬૨, ૧૬૫
Po-lu-ka-che-p o ૧૫૧
Saraostus ૨૦૮
Sin-tu ૧૭૦
Sophir ૨૧૧
Soupara ૧૮૮
Su-la-ch'a ૪૮, ૨૦૮
Su-la-t a ૨૦૮
Suppara ૧૮૮
Syrastrene ૨૦૮
Vadari ૨૧૨
Yhu-shen-to ૪૮
Yuh-shan-to ૪૮

મહત્ત્વની શુદ્ધિઓ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૪	અડાલજ	અડાલજ
૧૦	૨૫	પરાન્તા	પરાન્તાશ્ચ
૧૨	૬	અપગન્તૃ	અપરાન્ત
૧૬	૧૩	આદિ-	વન-
,,	૧૪	અને અનુભવનો	રદ કરો
,,	૧૫	છે તે હજી યે	,,
૧૭	૨૪	નાયણુચાર્યનો	નાયણાચાર્યનો
૨૧	૧	નવન્તી [૨]	અવન્તી [૧]
૨૭	૧૨	ધતતીર્થ	ધૃતતીર્થ
૩૪	૩	ચૂડામણી	ચૂડામણિ
૩૬	૫,૬	શિક્ષાદિત્ય	શીલાદિત્ય
૩૮	૮	સારથી	સાગ્યિ
૪૨	૪	જને	જલે
,,	૮	જલે	જને
૪૮	૬	અબુઃ	અર્બુદ
૫૧	૧૭	વૈજયન્ત	રદ કરો
૫૭	૧૬	ચૂડામણી	ચૂડામણિ
૫૪	૨	Ouindon	Ouindion
૬૫	૨	અવની દેથની	અવનિ દેશ ની
૭૧	૧૯	(વટવલ્લી)	(વાડવાળી)
,,	,	(વામોલ)	(વણગોલ)
૭૩	૧૧	કુન્તુ	કુન્ત્ર
૭૪	૧૮	અપ્રત્રિ	અપ્રભૂ
૭૬	૬	મેવાદ	મેવાડ
૭૮	૧૪	ગુર્જરત્ર	ગુર્જરાત્ર
૭૫	૫	રૂ ૧૧	રૂ ૧૦
૭૬	૨૪	અપ્રત્રિ	અપ્રભૂ
૭૭	૧૬,૨૮	ચૂડામર્ણી	ચૂડામણિ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૮૧	૨	વન્હિતીર્થ	નન્દિતીર્થ
૮૩	૨૭	ભોજરાજસ્ય	ભોજરાજન્યાન્
૮૪	૨૭	०મેત્ય	०મેત્ય
૮૪	૨૮	દ્વાવતી	દ્વારવતી
૮૬	૧૩	રૈવ	રૈવત
૯૦	૧૫	દ્વારકાના	દ્વારકાના
૯૨	૧૬	સોથનાથના	સોમનાથના
૧૦૫	૧૧	પક્ષાવન	પ્રક્ષાવન
૧૦૮	૧૯	ભાન્તિ	ભાત્
૧૦૮	૨૬	ધર્મરાટ્	ધર્મરાટ્
૧૧૪	૭	અસ દિગ્ય	અસ દિગ્ધ
૧૧૫	૧૩	રુદ્રસમુદ્ભુતા	રુદ્રસમુદ્ભૂતા
૧૫૦	૭	ઇડરે	ઈડરે
૧૫૫	૩	મહારાટ	મહારાટ્
૧૫૫	૨૯	મહારાષ્ટ્	,,
૧૬૦	૧૮	માહિષ્મતી	માહિષ્મની
૧૬૧	૨૦	०યા સ્તિલક	०યાસ્તિલક
૧૬૪	૨૬	પ્રવાસે	પ્રવાસે
૧૬૫	૨૩	કૃષ્ણસ્થ	કૃષ્ણસ્ય
,,	૨૪	ભોજનત્	ભોજનમ્
૧૭૨	૨૪	રાત્રીકો	રાત્રિકો
૧૮૪	૨૮	વૃતઘ્ની	વૃત્રઘ્ની
૨૦૫	૧૦	વામનતીર્થ૧૭૪	વામનતીર્થ૧૭